

31412 31414

22

वेद लक्षण पुस्तकालय
पु-०-६६

सोहनलाल अग्रवाल,
बी. ए. (अनर्स) एल. एल. बी. वकील,
आयकर व विक्रीकर विशेषज्ञ,
जबलपुर.

THE
NAMALIṄGĀNUŚASANA
(AMARAKOŚA)
OF
AMARASIMHA

With the Commentary (Vyākhyāsudhā or Rāmās'ramī)
OF
BHANUJI DĪKṢIT

(SON OF THE GRAMMARIAN BHATTOJI DĪKṢIT)

AND FOOT-NOTES

EDITED BY
PANDIT S'IVADATTA,
OF JAYPUR

Sixth Edition

REVISED BY
NĀRĀYAṆ RĀM ĀCHĀRYA "KĀVYATĪRTHA"

PUBLISHED BY
SATYABHĀMĀBĀI PĀṆDURĀṄG,
FOR THE NIRṆAYA-SĀGAR PRESS
BOMBAY

1944

Price 6 Rupees

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
व्याख्यासुधा(रामाश्रमी)व्याख्यया टिप्पण्यादिभिश्च सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-

भूषणसुमतिश्रीबदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन

पूर्वसंस्कृतस्येदं

षष्ठं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायणं रामं आचार्यं “काव्यतीर्थं” इत्यनेन

संशोधितम्

मुम्बय्या

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः,

निर्णयसागरमुद्रणालयकृते तत्रैव च मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८६५ - सन् १९४४

भूमिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
तत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च
तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्ति-
ग्राहकत्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिग्राहकत्वाभावात् ॥
कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नाम-
लिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः किंजातीयः
कदा कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकार’ इति न निश्चितम् । परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेष-
नामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खू वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालिकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ॥

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्,
पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकल-
वैदिकविरुद्धत्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु महृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्धाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ॥

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर. श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥

तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ॥

अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५—अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ॥

६—पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥

अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८—अमरविवेकः महेश्वरकृतः ॥

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तं व्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धि समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्धाटनस्य पुस्तकम्

जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥

पदचन्द्रिकापुस्तकम्

तैलङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ॥

”

दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥

बुधमनोहरा

दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ॥

पीयूषम्

जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

व्याख्यासुधा

”

काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥

”

ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या)

त्रिकाण्डशेषः

हारावली

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाहश्रीयुत-
नारायणभट्टानाम् ॥

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृतम्

२७।३७. उत्पलः ८०।७. कालः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.

कौटल्यः १७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः

८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४.
 द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः
 ७६।२६. निघण्डुः (स्वकृतः) १०।१३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९.
 पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः
 २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः
 ३६।२५. मङ्गः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५.
 माघः २३।५. माला १७।३२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः
 ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६.
 वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः
 १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. शुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥
 हैमकोषः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं
 चाकार्षम् । तदत्र शोधने क्वचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा ।

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालासुख्याध्यापकैर्दाधिमथकुलावतंसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्धिः । प्रतिमुद्रणावृत्तिपूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेषमुषीनैसर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घाटितानां च सदृष्टिसरणिभापतितानां स्वलितानां यावद्बुद्धिवलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोर्नामश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानीमे इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अभ्यर्थये च नामं नाममत्रापि स्वलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा ।

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

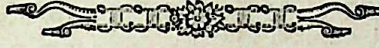
इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असत्त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्वव्यवहारश्चतुर्दशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योऽशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं ‘दस्तेन्दवः १२’ इति वाक्येन यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति प्रतीयते तथापि शृङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्ल्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम् ॥ तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योत्तरदिक्त्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपञ्चरमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्त्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा कोषकारेणेति निवेदयति टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

वल्गवीवल्गमं नत्वा गुरुं (गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् ।

आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते । 'धर्मेण
पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) अस्मात् 'किप् च' (३।२।७६) इति
किप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
मेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिगुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—'योगर्द्धिमापुरुभर्यां यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः
श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—
यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणा न मां विन्दन्त्यहं त्वद्धृ-
दया यतोऽजित' इति, 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः
संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं
कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-
रणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-
र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता'
इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्पर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा,
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः 'आप्ठ व्याप्तौ' । (खा० प० अ०)
डः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनसेत्यगाधः, तस्य । परमेश्वरभक्त्येति
यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः, तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वाऽस्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा,—न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीय
हिंसायाम्' (त्र्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) पूर्वत्र
तु 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहा-
रकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स
धीराः मया सेव्यताम् । स कः—यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-
मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि
लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-
सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते ।
गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—
'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुज्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशृ-
षया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्ष-
प्राप्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो
हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादल-
क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु
मुकुटः—'खेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टमुत्पिपादयिषुः' इत्य-
वोचत् । तत्र । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-
र्लोदो दर्शनाच्च । स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरण-
लक्षणं मङ्गलमाह । तत्र । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृत्यैतन्त्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संवोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलित इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपापहृद्योः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्य(यं गाम्भीर्यं य)गाम्भीर्यस्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहिल्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्नुम, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा,—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—‘यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वाच्चैर्मत्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’ इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । ‘अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च’ (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (वा० २।१।१८) तृतीया । ‘तृतीया’ (२।१।३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति सर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नाम लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णन्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यद्वा,—असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पत्तिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्गां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुत्वापार्थाच्छस्’ (५।४।४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन व्यावृत्तसर्गबिन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’, ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्वनोः पुंस्त्वम् । (‘कुतूः कृतेः ज्ञेहपात्रम्’) सैवात्मा कुतुपः पुमान् । (अत्र) ‘सा’ इत्युत्तया कुत्वाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगाधिनी’, ‘भानुः करः’, ‘वियद्विष्णुपदम्’ । अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’, ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः’ इति पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवल्लिङ्गं हि स्यात् । नावयवल्लिङ्गम् । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नभः खं श्रावणो नभाः’ नतु ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्राहुतानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुः क्षमाभृद्वनौपधिमुगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविदशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्यमबुद्धा यथात्रां संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘कपदोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः’ । प्रथमाः स्युः पारिषदाः’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्वथा व्याख्यत् । ‘यथैते द्वन्द्वैकशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—‘देवतादैवतामराः’ इति न कृतम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—‘खं नभः श्रावणो नभः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘पादा रश्म्य-ङ्गितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’, ‘माता-पितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्त्वः’ इति पुल्लिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा,

‘नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । न तु ‘स्तुतिः स्तोत्रं’ स्त्वो नुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति नपुंसकलिङ्गाभिरुप्य, ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, ‘उद्भव’शब्दः पुल्लिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरश्मासृ-द्वनौषधि-’ इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, ‘भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः’ इति । तत्र । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुर-’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि ‘उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गडुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाद्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्याख्यत’ इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ तथा ‘पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च’ । तथा नानार्थे ‘संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना’ इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्युपेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपमेककृतलिङ्गनिर्णयमावालिङ्गज्ञानोपायं संकर-दोषपरिहारं चाह—भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-भेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा—‘दैवतादेवता-मराः’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा—‘खं नभः श्रावणो नभः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘अजा विष्णुहरच्छागाः’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—‘अप्सरोय-क्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा—‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘नैर्ऋतो यातुरक्षसी’, ‘जनयित्री प्रसूर्माता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचि-तम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात् कृत इति तात्पर्यम् । संक-रस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे द्योदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्क-थिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मीनाम, इति । यदा, क्रमं विना भिन्न-लिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा ‘सुरलोकाः’ इत्यन्तेन पुल्लिङ्गशब्दान्निरूप्य ‘द्योदिवौ’ इति स्त्री-लिङ्गशब्दावुक्त्वा स्त्रीवे ‘त्रिविष्टपम्’ इत्युक्तम् । एवं ‘जनुर्जनन-जन्मानि’ इति स्त्रीलिङ्गाभिरुप्य ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा ‘उद्भव’शब्दः पुल्लिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थ-गौरवभयान्न लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदमाख्यानाय लिङ्गभेद-माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा ‘दैवतादैवतामराः’ इति द्वन्द्वो

न कृतः । एवं कृते ‘दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्’ इति लिङ्ग-ज्ञानं न स्यात् । तथा ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इत्येकशेषो न कृतः ‘खं नभः श्रावणो नभः’ इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलि-ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘अजा विष्णुहरच्छागाः’ । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम्—अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिराश्रयितलिङ्गानाम् । शापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा—‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘यक्षैकपिङ्गल-विल-’ इति, ‘यातुरक्षसी’ इति शापितलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षोग-न्धर्वकिनराः’ इति द्वन्द्वः कृतः । यथा—‘जनयित्री प्रसूर्माता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति शापितलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्येकशेषः कृतः, तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे ‘कुलिशं भिदुरं पविः’ इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-प्रस्तावे ‘सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुति-प्रस्तावे ‘स्त्वः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं ‘खं नभः श्रावणो नभः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति व्याख्यास्तु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । ‘नमोऽन्तरिक्षं गगनम्’, ‘नभः श्रावणिकश्च सः’ इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य शापि-तत्वेन ‘मातापितरौ’ पितरौ’ इत्यतो वैलक्षण्यमाभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात् तस्माद् ‘ओकः सद्भाश्रयश्रौकाः’ इत्युदाहृतव्यम् । यच्चोक्तं—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलिङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च ‘समे यजेत’ इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादि-करणाकरणयोश्चेच्छैव नियामिका—इति भम प्रतिभाति (समाधाना-न्तरं त्रेत्युप्रीर्षितव्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥)

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारत्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा— 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थान्तरस्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा— 'द्वयोर्ज्वालकीलौ' । 'द्वयोः' इति 'द्वि'शब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्', 'द्वयहीने कुलन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा— 'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति, किं तत्तरान्वयि । 'नगरी त्वमरावती', 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि त्वन्तर्धिः', 'शस्त्रं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । 'अथ'शब्दः 'अथो'शब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा— 'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् । 'अथ'शब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकः, तथापि शाकटायनाद्यभिमत-त्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥६॥ स्वर्यते स्तूयते इति स्वरः । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि हस्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र निर्वाजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः । खरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' । 'स्वः'शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादि-त्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु सुकृटः— 'चजोः'— (७।३।५२) इति कुत्वमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कुत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राणपातः' (६।३।७०) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रिदि-

वेऽम्बरे' ॥ (३) ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।— 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः— इत्याहुः । तत्र । 'स्थास्त्रापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि— मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः— इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्— 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः— इति व्याख्येयम् । यद्वा,— ब्राह्मवैष्णवरोद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । खर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति भेदिनीर्दर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदश-नामालयः ॥ (५) स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥६॥ सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसद्मादीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोच्येयम् ॥६॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत दीप्तौ') (भ्वा० आ० से०) डोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ दीव्यन्त्यस्या-मिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः ('दिवु क्रीडादिषु' । दि० प० से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८) यत्तु— 'दिवेभ्योः' इति ज्योप्रत्ययः— इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु— 'द्यौ'शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराप्त्रानात् इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि— दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'चङ्घोः शङ्' ६।४।१९ इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु— 'द्यु अभिगमने' द्युयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि ज्योप्रत्ययः— इत्याह । 'द्यौः स्त्री खर्गे च गगने दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्' । यत्तु— स्वामिना 'दिव-शब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम्, तदेतेन परास्तम् । उक्तभेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्र-भव(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥६॥ विश-न्यस्मिन् सुकृतिन इति विशेः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'— (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रश्चस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वाच्च

१—अयं पाठस्तु हैम उपलभ्यते ।

प्रयुज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्थानित्यवज्ञापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-
त्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपो-
ऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना
पृथिश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिर्नन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽस्थिसंहारे
कुलिशद्रुमे । स्त्री गुह्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥ (१)
॥ ॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते
च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्य्यां च तालपर्ण्यामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।-
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राशि देवमाख्यातमि-
न्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' ॥ (३) ॥ ॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । 'त्रि'शब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन्
तापान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥ ॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ०-
अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विबुधो ह्ये
सुरे' ॥ (५) ॥ ॥ सुरन्तीति सुराः । 'बुर प्रसवैधर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—समु-

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामश्मामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी । ३—दश
दशवर्गाः । 'त्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति रामा-
यणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशेत्येव
वर्तमानत्वमिति भावः ।

द्रोत्था सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—शोभनं
राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्ग-
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥ ॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिवरितम्,
अङ्गुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च ॥' (७) ॥ ॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥'
(८) ॥ ॥ त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येषां ते
दिवौकसः । 'दिव'शब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभव(सद)-
नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवोकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् 'सकृद्रतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'नञो दाञो डितिः' इति शाकटा-
यनः । यद्वा,—यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्किच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्किच् । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या
अपत्यानि । 'कृदिकारादक्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीष्न्तात्
'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥ ॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्किप् । 'हृद्व्युभ्यां
च' (६।३।९ वा०) इति डेरलृक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।-
९८) इति षत्वम् ॥ ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति डेरलृक् 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥ ॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा
लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥ ॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥ ॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्ध्यन्ताण्यो न ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥ ॥ 'ऋ'शब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वदित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
डः ॥ ॥ क्किपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥ ॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥ ॥ म्रियन्ते-
ऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमुग्धिण्वासिदमिलपृधुर्विभ्य-
स्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारात्मन्ताः । ततश्च
'नवपूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्त्रार्थे यत् ।
तद्विज्ञाः ॥ (१८) ॥ ॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥ ॥

१—इदं च 'दिव उत' (६।१।३३) इति वकारस्योत्पत्ते कृते
नोध्यम् ।

वर्हिरभिमुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ ऋतून् ऋतुषु वा भुञ्जते ।
 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० आ० अ०) क्प् (३।२।७६)
 ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था बाणोऽस्त्रं येषाम्
 ॥*॥ दन्तोष्ठ्यपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पूर्वपदात्-' (८।
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३)
 ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु') ॥
 (२४) ॥*॥ 'देव'शब्दात् स्वार्थे तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्थे
 प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्कीव-
 त्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभेदा-
 देव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति-मुकुटः । तन्न । रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुलिङ्गको-
 ढेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-
 मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः ।
 एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदित्या'
 द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट-
 संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः
 पञ्चाशद्दन्काः । महाराजिकानामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥ ॥१॥*॥
 विशन्ति कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
 'अश मुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः क्त्' (उ० १।१५१) ।
 सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदासात् ।
 मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तन्न । 'एक'शब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 'प्रचेतः'शब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्व-शब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः 'पूर्व'शब्दस्य व्यवस्थायां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा त्वतिविषायां स्त्री
 जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुष्कां पुंसि देवप्रभेदेष्वास्त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे'
 'शृ-सृ-स्त्रिहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति
 दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वमौ देवभेदे नृपे रुचौ ।
 योवत्रे शुष्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धौषधे धने') ॥ (३) ॥*॥
 तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टौ' । 'रुचिकुटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

१—सूत्रं 'रुचिचिक्कुचिकुटिभ्यः कितच्' इत्येवमुणादिषूपकभ्यते ।

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा,—तोषणं तुट् । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भास दीप्तौ' (भ्वा०
 आ० से०) । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥*॥ अनन्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
 त्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकीभूभ्य इलच्' (उ०
 १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥*॥
 'महाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदाट्टञ्' (४।२।३५) इति ठञ् । यद्यपि—सूक्त-
 हविर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥*॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध
 संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥*॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिर् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिङ्लुक् च' (उ० २।२२)
 इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-
 त्वादप्सरेभिरभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाज्जनादिविष-
 यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट
 आह । तन्न । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वादानः
 (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अद्वयः सरन्ति । 'सरतेर-
 सुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष
 पूजयाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इर-
 क्षिषु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३)
 इति षच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥
 (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्ति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्धादिः (वा०
 ६।१।९४) ॥ (५) ॥*॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पिशित-
 मश्नाति । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥*॥ गूहति निधिं रक्षति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ०
 से०) । 'ण्वल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद्यगागमः ।
 तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसं-
 जकाः' इति । यद्वा,—गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

कं सुखं ययेति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुद्धेः क्यप् । तत्र दुहि-गुहोर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजिदीक्षिताः । तन्मन्वे प्यति संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'विधु हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिपुचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तन्न । प्रात्यर्थस्यागत्यर्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणमविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अत्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेरुर्न' (उ० १।४२) इत्युर्न । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नच्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । (असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवास्योः) ॥ (१) ॥*॥ दिते-रपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । 'दैत्यो-ऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि' ॥ (२) ॥*॥ षीषन्तात् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ढः', 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुकस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा, -पूर्वं देवाः । अन्या-याद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुसुप्ता' (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

पडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा, -सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा, -सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा, -सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । 'सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्विज्जिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याजित्वरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्ववश्यम् । आवश्यकं (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः—'यत्तु ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टृपरो-क्षादगौणम्' इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिद्धदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृच्वा । पितृ-वच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् । चान्द्रे शासः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्धवाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येदप्रसङ्गात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता समन्तभेदे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्यते मुनिः । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचयमे-र्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश 'बुद्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिकादिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । यद्वा 'शाक्यवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति ॥ (१) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । उपमितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥३॥ भीमवत् 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । 'सिद्धशुक्ल—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽस्येति वा ॥३॥ 'लिङ्गार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो' बुद्धसर्वपौ इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध औदनोऽस्येति । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणभृद्भेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥ (६) ॥३॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७) ॥३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपारोहादत्रैवोक्तौ । सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताक्षयोनिर्बुद्धिर्हणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

सृष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ वृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'वृहि वृद्धौ' (भा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'वृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । धातोर्नस्याददेशः । वृंहति वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१।५१) कल्पनमस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगमिदोर्वेधे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक्, 'स्थास्थिनस्स्थृणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः । ('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥ हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनूक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥३॥ दधाति । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पालके') ॥ (१०) ॥३॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ बुद्ध्यति दुष्टेभ्यः । 'दृह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) । 'दृहक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तत्र । 'दृहक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'ब्रविणं दक्षिणा' इत्यादहरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनन् । बाहुलकाद्गुणाभावः ॥३॥ 'दुघणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्याद्बुद्धिर्हणो दुघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽशेषि-दुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । दुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थः । ('दुघणो मुद्रेऽपि स्याद्बुद्धिर्हणे च परश्चधे') ॥ (१२) ॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (जु० उ० से०) । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । ('कचिदित्वाभावे 'विरिञ्चिः' अपि । 'चिरं विरिञ्चिनं चिरं विरिञ्चिः' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्) ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चि' अपि । ('विरिञ्चो बुद्धिर्हणः शिञ्जो विरिञ्चिर्दुघणो मतः') इति शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुञ्जरवदुपधाह्रस्वं च—इति मुकुटः । तत्र । 'रिच

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन्केवली तीर्थकृज्जिनः । जिनदेवतानामानि पद' इत्यधिकम् ॥

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परसर्वणस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच्च सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्ध्रस्वविधानस्या-
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्ववि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥
सृजति । तृच् (३।१।१३३) । 'सृजिहोः'— (६।१।५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि
दिवाकरे । वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधाञो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—असुन्—इत्याह । तत्र । (६।१।१९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः
पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे काये')
॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य'— (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसङ्भ्याम्' इति
(७।२।१९४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा,—सृजियज्योः पदान्ते
षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किबन्तस्य कुत्वम्, 'न किब-
न्तस्य' इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु किन् उपलक्षणत्वात्तदभावे किबन्तस्यापि कु-
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे चोः किः' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा,—'विध विधाने' (तु०
५० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वाच्च
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः १९

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलान्छनः ।

* विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्टु व्याप्तौ' (जु० उ०

अ०) । 'विषेः किच्' (जु० ३।३९) इति वुः ॥ (१) ॥*॥

नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।

तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्'— (८।४।३) इति णत्वम् ॥*॥

नरा अयनं यत्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-

त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो

अमर० २

विष्णुरूध्वकर्म नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्न-
रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुध्यभावो वा । नराज्जाताः नारा औपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्य-
ल्युटः'— (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावर्धुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मत्तुपो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक् । कर्षल्यरीनिङिति वा
बाहुलकाद्गर्णं विनापि कृषेः 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्वौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वात्य-
लिङ्गः स्यात्कृषे मरिचलोहयोः') ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा,—विकुं-
ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४-
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ० ४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तरुश्चात्राश्वत्थोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥
(५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्वः'— (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः'— (३।२।३)
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रायधीश्वरः' इति
पाद्मोक्तेः । (यत्तु)—हन्यर्थद्वयेः केशिन् हतवान् । 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मनुक्तेः, इति मुकुटः ॥ २—

'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-

टस्तु 'कृषिरुक्कृषवचनो नश्च निर्दृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म

कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उल्लुष्टा निर्दृतिरस्मादिति

व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जना-

र्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरि-

वंशोक्तेः इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंनगे पुंसि केश-
वति त्रिषु’) ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा,—
मधोरपत्यम् । तद्वश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) ‘शेषे’
(४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे नास्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनी-
मदिरासु च’) ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३।२।१७९)
इति क्तिप् । (‘स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ’) ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे’)
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्त्वच्’ (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य
वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहस्रं कमलवलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा,—पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा०
५० वे०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) तत् क्षायति वा । ‘क्षै
क्षये’ (भ्वा० ५० अ०) ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अन्येषामपि—’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्र-
श्चो वा । तत्र ‘सुपि’ (३।२।४) इति (योगविभा-
गात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
‘विदल्ल लभे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’
(वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । (‘गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्पतौ’)
॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
पीतमम्बरं यस्य । (‘पीताम्बरस्तु शैलूषे पुंसि कैटभसूदने’)
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्खलनं स्वपदाद्यस्य । नाच्योष्ट
इति वा । ‘च्युङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गत्यर्था—’
(३।४।७२) इति क्तः । (‘अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु
स्थिरै’) ॥ (१६) ॥*॥ शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः ।
‘अनुदात्तादेश्च—’ (४।३।१४०) इत्यण् । तदस्यास्ति । ‘अत
इनिठनौ’ (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । ‘ऋत्विग्—’
(३।२।५९) इति क्तिन् । ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् ।
विषूची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’
(८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । ‘विष्वग् विश्वक्
स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विशुवं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्य-

मध्योऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः ।
‘विष्वक्सेनो श्रेष्ठः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्मविवे-
काच्च । ‘विष्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्सेनो जना-
र्दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८।४।३) इति
न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८।४।५५, भा० ६१) इति
चर्त्तव्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । ‘अट्कुप्वाङ्—’ (८।४।२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘जनिवध्योश्च’
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
र्दनः । ‘अर्द हिंसायाम्’ (चु० उ० से०) नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्थत इति वा । ‘अर्द गतौ याचने च’ । ‘कृत्य-
ल्युटः—’ (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (२।२।१८)
इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । ‘कु-
गति—’ (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति डः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा,—‘मुङ्क्ते भुनक्ति’ इति
भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नामौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’
इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्धक—’ (४।१।११४)
इत्यण् । यद्वा,—वसतीति वासुः । ‘बाहुलकादण्’ । वासुश्चासौ
देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति
त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’
(४।१।४८) इति ङीष् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव
‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रेवती-
रमणोऽपि ॥*॥ अणि तु दैवकी । ‘दैवकी देवकी च’
इति द्विरूपकोषः ॥*॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । ‘ततो ङीष्’ (वा० ४।१।४५) इति,

१—इदं च—‘वध हिंसायाम् । वधकः’ इति कृदन्त-
सिद्धान्तकौमुदीविसरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति
सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । ‘हत्वान्’
इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकूला ॥ २—यदोर्ज्येष्ठः पुत्रो मधुः
तद्वश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रधानाय माधवान्’
इति माधः, इति मुकुटः ॥ ३—चर्त्तव्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनाभेः’ इति माधः—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इज्' (४।१।१५) संज्ञापूर्वकत्वाद्-
ध्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्-
इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
वृष्णिन्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४।१।९६) इज् ॥॥ 'सूरो
यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
॥॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)
॥॥ पुरुषेष्टतमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वीक्ष्यतमः ॥ (३१)
॥॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
कलिङ्गः । साऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । ('वनमाली
तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') (३२) ॥॥ बलि-
मसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः ।
बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा (३३)
॥॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥॥ अधः कृतम् अक्षज-
मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
॥॥ विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां स्तृवृजि-' (३।२।४६) इति
खच् । 'अरुद्धिषद्-' (६।३।६७) इति सुम् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥॥ कैटभ-
मजैषीत् । 'सत्सृष्टिष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३७)
॥॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृथिव्यधिगृध्रिधृषिभ्यः' (उणा०
१।२३) इति कुः ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥॥
वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः
सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः । श्रीवत्सो मह-
त्त्वलक्षणं श्वेतैरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥॥ 'शौरिश्रीव-
त्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः'
अपि ॥ (३९) ॥॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ'
(दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'वसु-
मिर्दीव्यति' इति विग्रह्य पचाद्यच् (३।१।१३४)—इत्याह
मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
त् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः
समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
॥ (१) ॥॥ आनकैर्दुन्दुभिर्मिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

देवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥॥ विष्णुनामसु,
कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रैति ग्रन्थकृत् । अव-
तारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
स्याप्ययमाशयो लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

वलभद्रः प्रलम्बभ्रो वलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेदनो वलः ॥ २४ ॥

वलभद्र इत्यादि ॥ वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, वलेन भद्र इति
वा । 'वलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('वल-
भद्रस्त्वनन्ते वलशालिनि') ॥ (१) ॥॥ प्रलम्बं हतवान् ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥॥ वलेन
दीव्यति । ('वलदेवो वले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्')
॥ (३) ॥॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥॥ रेवत्या रमणः ।
नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥॥ रमते ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्
योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-
न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गुनयोः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः ।
ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुमेदे च
त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥॥ कामान् पालयति ।
'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्ते मुकुटेन ।
तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥॥ नील-
म्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कौण्डिने च शनैश्चरे')
॥ (९) ॥॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवदत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥
(१०) ॥॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
स्याच्छाकमेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
॥ (११) ॥॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य ॥॥ मूर्धन्य-
मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) ॥
(१२) ॥॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः') ॥
(१३) ॥॥ संकर्षति, सम्पृक् कृष्यते वा । आद्ये नन्द्यादि-
त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३)
ल्युट् ॥ (१४) ॥॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे सीर-
स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
दिर्दृश्यते शास्त्रे' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५) ॥ कालिन्या मेदनः ।

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारभेदात्तालव्या-
दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अथो न क्षीयते जातिविति ।
प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—
'अथो न क्षीयते जातु यस्मात्तासादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
३—कुक्ष्यस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥*॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसै-
न्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥*॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संवरा रिरमनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसर्विष्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः
सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे') ॥ (१) ॥*॥ मननं
मत=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-
दीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।१।-
७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—
'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति
स्वामिसुकुटावृत्तुः । तत्र । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥ (२)
॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा ।
अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ विधे मारी चण्ड्यां
जनक्षये') ॥ (३) ॥*॥ प्रकृष्टं युम्नं बलमस्य ॥ (४) ॥*॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा,—कं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति ।
'दृष हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (६) ॥*॥ दर्पयति ॥ ण्वल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽ-
नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति घः । ('कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-
पुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च
शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः
प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥*॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-
ध्याने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति
घः ॥ (११) ॥*॥ संवरस्यारिः । 'क्लीवं तु संवरं नीवौ बौद्ध-
व्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति
दन्त्यादौ रभसः ॥*॥ शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥*॥

शङ्कारूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।-
९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यल्लुक् ॥*॥ लुकि तु
'मनोजः' ॥ (१३) ॥*॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)
॥*॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्मान्न जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य ।
'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥*॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥*॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ आत्मना भवति ।
'भुवः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'घृ प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥*॥ विश्व-
स्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मण-
इति रभसः ॥*॥ 'खङ्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवश्यकेतनः'
इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः ।
'एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चाखलोचनः' इति पुरु-
षोत्तमात् ॥ (२१) ॥*॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरमाला-
दर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरपुषा-
पतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-
शब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसर्विष्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-
त्मजः' इति भागुरेश्च ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥*॥
एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥*॥ उषायाः
पतिः ॥*॥ 'ऊषा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा'
इत्यजयात् (उषापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) । 'लक्ष्मेर्मुट् च' (उणा० ३।-
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋज्यौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)
॥*॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् ॥ (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फज्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च' ॥
(३) ॥*॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लो-
(व्यो) नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरस्त्रियोः'
॥ (४) ॥*॥ श्रयति हरिम् । 'क्विप्चि—' (वा० ३।२।१७८)
इति क्विप्दीर्घौ । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-
क्त्वा तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते
सर्वैः—इति विग्रहीतम् । तत्र । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् ।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । 'शमि धातोः' (३।२।१४४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

१ त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेश-
रचनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्री-लक्ष्मीशब्दौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४११४५) इति ङीष्-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणाच्च’ इति मनोरमायां उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४१३१५८) इति यच् । यत्तु मुकुटः ‘बहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्न्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावात् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोटगले विष्णुशङ्खे हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । ‘भाषायां शासियुधिदक्षिमुषिभ्यो युच्’ (वा० ३१३१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्विमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे
आ(प्रा)ज्ञौषधिभिदोः स्त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे’
इति नामनिधानात् ङीवेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदकी इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचायच् (३१११३४) । ‘गदो
भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णु-
गदायाः’ ॥

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षित-
ग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४१३६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ज्य
इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराञ्ज्यः’ (४१३-
५८) इति सूत्रे ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘बहिषष्टिलोपो यच्च’ ‘देवाद्यञौ’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतवृद्धिक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्तिका-
भावादित्युक्तिश्चित्तैवेति शम् ॥ ४—‘अमरावत्यां डधन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु ङीवे’ इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् । (३१११३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभाति व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽधिः, तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘ष्टुभ
स्तम्भे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यां वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५१२-
९४) यवादित्वात् (८१२९) ‘झयः’ (८१२१०) इति बत्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्डयते । ‘ङीङ् विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३१२१०१)
इति डः । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४११११४) । बहुत्वे
ताक्ष्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४१११०५) यच्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्ष्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्ताक्ष्यं तु रसाज्जने । अहौ
च’) ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’
(४१११२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’)
॥ (४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णो रथ इव । यद्वा,—‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता ॥ (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
ल्युः (३१११३४) । पन्नगा अशनं यसेति वा ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालधृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षखिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गुर्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितप्यर्थात्

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।१२) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकडु-मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्') ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महांश्वासावीश्वरश्च । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'श हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'कृगृ-शृदृभ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥*॥ 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा ववयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिकके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीवं पुलिङ्गः स्यान्निलो-चने') ॥ (९) ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥*॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लकभैषज्ये सिंहीकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥ गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥*॥ मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्त्वा० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युं जयति ॥ 'संज्ञायां मृत्युजि' (३।२।४६) इति खच् । मुमु

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संवध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) ऋज्ज्- (उ० २।२८) इत्या-दिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां सूनाबु-त्कटस्त्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कप-दोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्दामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्वासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राभिरूपाण्यक्षी-प्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षणीन्निद्रयाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-बंधातुभ्यः' (उणा० ४।१।१८) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटाखस्य' इति स्वामी । तन्न । जटि-ष्वस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटाषु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१-तथा च स्कान्दे- 'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-यम् । भूतानामसकृद्यस्मात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

१-धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात् इति नीलकं-
ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २-पूज्यते यस्तुरैः सर्वैर्महांश्चैव प्रमा-
णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः इति शिवपुराणे
इति मुकुटः ॥ ३-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार
इति स्वामी आन्तः । उक्तरूपेण जटित्साधनात् इति मुकुटः ॥
४-स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं लोहितं त्विषा । नीलं
लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा-इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥३॥ **हीरः** अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सपे हीरा पिपीलिका-श्रियोः') ॥ (३४) ॥३॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच' (३१२९) ॥ (३५) ॥३॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) न्यङ्कादित्वात् (७३१५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३१११२१) इति घञ् ॥३॥ **भर्ग्यः** इति पाठे ण्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥ * ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकमस्येति वा । **अम्बकं** नयनं दृष्टिः इति हल-युधः ।

त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'संज्ञायाम्' (५३१८७) इति कः (न) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥३॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समाहारः । 'पात्रादिः' (वा० २४१३०) इति प्राश्चः । तत्र । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥३॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३१११३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥३॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥३॥ क्रतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३१२७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥३॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥३॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥३॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्ता' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३३१११३) अप् । विश्वमस्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भुवः (२४१५२) अप् (३३१५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३३१२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भुवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजम्ब्यां स्त्रीखलनाः' (३३११२६) इति वार्तिकोक्तैः साहचर्याभ्युपगमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२४१७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥३॥ विमेल्यस्मात् । 'भीमादयोऽपादाने' (३४१७४) । 'भियः षुक् वा' (उ० १११४८) इति मक् । 'भीमोऽम्बवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे' ॥ (४५) ॥३॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३३३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति । 'रोदेर्णिङ्क् च' (उ० २१२२) इति रक् ॥ (४७) ॥३॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥३॥ अष्टचत्वारिंशत् **शंभोः** ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३३११०८) भावे क्तिप् । 'राल्लोपः' (६४१२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्णं ददाति । 'सुपि' (३१२१४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वती-भर्तुर्जटाजूटे वराटके') । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥३॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटावन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४११५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टिनिशूलयोः') ॥ (१) ॥३॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३१२१४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५३१११०) इति वः ॥३॥ प्रज्ञादित्वात् (५४१३८) अणि **आजगवम्** अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोपालितः । 'स्थाणोर्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥३॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति **अजकावम्** अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति **अजकवम्** अपि । 'सुपि' (३१२१४) इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२३) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे **शिवधनुषः** ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान् प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रादिना । 'खनो घ च' (३३११२५) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥ परिषदि साधवः । 'परिषदो ण्यः' (४४११०१) इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताण्यः' (४४११००) इत्यनुवृत्तेः ॥३॥ ण्ये तु **पारिषद्याः** । 'पर्षदो ण्यः' (४४११०१) इति पाठे **पार्षद-पार्षद्या-**वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे **शिवाचराणाम्** ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २१९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवारत्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४३११२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६४११७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्कगण्डी

हजिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥ * ॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चासुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः' । 'ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः' इति भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हल्युधः । स हि 'कौवेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'भूतिर्भस्मनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' । (मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (२) ॥ * ॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्राप्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ * ॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥ * ॥ लघोर्भावः ॥ * ॥ प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादेः ॥ * ॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥ * ॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ * ॥ ईशोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः ॥ * ॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ * ॥ कामानवशेते । शीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावशायिनो भावः सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावसायिता) कश्चिन्मन्यते ॥ * ॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकास्त्रिका ॥ ३७ ॥

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् । (४।१।४) । 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च') ॥ (१) ॥ * ॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति ष्फः । शिवान्डीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्धवृद्धमहिलापि च') ॥ (२) ॥ * ॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति') ॥ (३) ॥ * ॥ एवं काली । 'जानपद-

(४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काली गौर्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥ * ॥ वर्णस्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैमवतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥

(४) ॥ * ॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयोः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५)

॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥ * ॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ । अत 'ईश्वरी' अपि । यद्वा, -अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्रोतेराश्रुर्मणि वरद् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) ।

टित्त्वात् (४।१।१५) ङीप् । 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥ * ॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा ।

'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥ * ॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥ * ॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुक्रौ ॥ (८)

॥ * ॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (११) ॥ * ॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥ * ॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥

(१२) ॥ * ॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥ * ॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिव् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ * ॥

दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति ङः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।

'दुर्गं कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१५) ॥ * ॥ चण्डते । 'चङि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४) 'ब्रह्मादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीषि 'चण्डी' इत्यपि ।

'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंसक्रोपनयोषितोः' ॥ (१६) ॥ * ॥ अम्बैवास्त्रिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वतीमात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्ताऽस्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१)

॥ * ॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।६१) ॥

(२) ॥*॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४११११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥*॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥*॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नाना-र्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३१११३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६१३१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्धमाने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥*॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥*॥ (नन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा० ११२१६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभृर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१) ॥*॥ महती सेना यस्य । ('महा-सेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्द-नः ॥ (५) ॥*॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । 'सत्सुद्विष-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'सेनानी' स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान् ॥ (७) ॥*॥ अग्नेर्भवति । 'भुवः-' (३१२१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'गूहः षाण्मातुरे गूहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेश्च कंदरे' ॥ (९) ॥*॥ बहु-लानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥*॥ विशाखति । 'शाखु श्वाखु व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४१३१६) इत्यणः 'श्रविष्ठाफल्युनी-' (४१३१३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (११२१४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिलके') ॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥*॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासं-' (४११११५) । (१४) ॥*॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥*॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचा-द्यच् (३१११३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-षदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'शत-कतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्या-त्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापत्ये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । वालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जाल्यकाञ्चने' ॥ (१६) ॥*॥ क्रुञ्चेः (भ्वा० प० से०) क्तिन् (३१११५९) । प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) । कौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३११२६) ल्युः (३१११३४) ॥*॥ 'कैलासे धनदा-वासे कौञ्चः कौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्भारवली । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रमिद्विज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।

जम्भमेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संकन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दित्यमेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मरुप् (५१२१९४) । 'झयः' (८१२११०) इति क्त्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (११४११९) इति भत्वाज्ज्ञत्वाभावः ॥ (२) ॥*॥ महते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । 'श्वशुक्षन्-' (उ० १११५९) इत्यादिना 'मघवान्' इति निपातितम् ॥*॥ 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति त्रिदेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवान्' इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६१४१८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८१२१२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति बहुलग्रह-णेन तद्वाधनात् । अत एव मरुपा (५१२१९३) त्रन्तादेश-प्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाध्यं च (६१४१२८) संमच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशक्नो मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः ।-एतेन

१-अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । कस्मिदुपलब्धोऽपि पुन-रुक्तप्रायः ।

अमर० ३

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यान-संभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्य-वार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णासु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनासीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शआद्यचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनासीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं द्रुतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि द्रुतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूः सर्वयोदारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाच्यमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्कं वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'स्फाथि-तश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलप्रहणादकृत्य-प्यलुग् इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्डतिः' (४।५७) इत्युणादि-सूत्रसत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सत्त्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर'न्याये-नालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।४।४८) सः । यत्तु- 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन् मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) 'वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवाः, वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्यहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिर्यहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेल्लेके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं मेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वक्केशवाल-रोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गो राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'द्वलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'नञ्प्राणपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेदैत्यस्य सूदनः । 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१-अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।३।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता—'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत—'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्रां भुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन—'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसहश्च्यवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । प्यन्तात् (३।१।२६) सहः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहः साडः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । नहि वृत्तिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्वानपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति णिवः—इति स्वामी । तन्न । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहि वृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति पूर्व-
 पदस्य दीर्घः— इत्युक्तम् । तदपि न । क्विबन्तेषु नद्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्ष्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं
 सहते इति वा, 'तुरस्त्ववरितः सन् परवलानि सहते इति
 वा' इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति णिवः—
 इत्युपन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि मेदने' (जु० प० से०) । 'वृषा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगल्योः' (तु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा,—ऋच्छति इयतीति वा । अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशद् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।-
 ११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष् ।
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।-

४९) इति ङीषानुक्रौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्री-
 करणेऽपि') ॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमानुक्तं शास्ति,
 तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' । तेन किर्याणी
 गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारायणम् । अत एव
 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तन्न । अनुकि कृते 'अतो गुणे'
 (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्या-
 दीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुक्मेव कुर्यात्—इति चेत् । न ।
 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्
 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकका-
 रोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति—इति चेत् । न ।
 सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति ।
 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् । तस्मात्
 ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणा-
 वश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।-
 ९४) । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति
 दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । असुन् (उ० ४।१।८९) उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्येति
 वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः । (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् ।
 इन्द्रोदाने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्वाआद्यच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः
 पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८)
 इत्यादिना ज्ञच् । 'श्रोऽन्तः' (७।१।२) । (जयन्ता-

बैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छ्यां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४११९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुचलभाः ॥ ४६ ॥

(ऐरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मनुष्यः (५१२१९४) इरावत्यव्यौ भवः । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्यण् । ('ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैः नारङ्गैः लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२११६९) । अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३१११३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञायण् (५१४१३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८१४१३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्यण् । 'विभाषौषधि-' (८१४१६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥*॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । वैहुलकादुः । अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

ह्लादिनी वज्रमल्ली स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः खरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

ह्लादिनीत्यादि ॥ ह्लादतेऽवश्यम् । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३१२१७८) । ह्लादोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५१२११५) 'ह्लादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २१२८) इति रन् ॥*॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुब्धां गुड्य्यां च वज्री लुब्हन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलिर्हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०९) इति डः । कुलिनः पर्वतान् इयति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२१३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना ज्ञान्तरे' ॥ (३)

॥*॥ भिनन्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३१२१९६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुट-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्फलत्वाच्च । 'भिदिग्म्' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ० ११५१) इत्यादिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४११३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ खरति । 'स्त्रु शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शस्त्र-स्त्रिहि' (उ० १११०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरूपि धारा अत्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितपर्यार्थच्छमेर्वन् । (उ० ४१९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५१२१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठः ॥*॥ 'शम्ब संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संवध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवर्गृतृतीयान्तः । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥*॥ सम्बयतेः (चु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (खा० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) दम्भसि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४१९९८) । दभ्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (खा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्नाति, अश्यतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृष्टधम्य-म्यस्यतिहभ्यो निः' (२११०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३१३११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३१३११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६१३११७) । विगतं मानमुपमाऽस्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तया संभृतत्वाद्वा—तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३१२१८०) तु युक्तम् ॥

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४१४१९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । यद्वा,—'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं यति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानम्, तद्व्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-
खण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३१२३) ॥ (१) ॥*॥
आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-
दिपुत्रत्वावश्यश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केव-
लात्' (५१४१२४) । 'डावुभाभ्याम्' (४१११३) इति पक्षे
डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४१११२) इति ङीप् (४१११५)
न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा'
(२१४१२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः ।
'पीयेरूपन्' (उ० ४१७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-
त्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली ।
'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न भि-
यन्तेऽनेन । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३१८८) इति तन् ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते ।
'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३-
१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अद्विधौ (३१३१०४, ५,
६) कारकाधिकारः (३१३१९, ९३) निवृत्तः—इति मुकुटः ।
तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३१३१५) कारका-
धिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभि-
विधौ भावे—' (३१३१३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—
सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३१११३४)
टाप् (४११४) इति—तदपि न । नित्यत्वादनन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे
ऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स-
स्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६) कप्रत्ययो
वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकाह्वयोर्मूर्खालेपामृतेषु च') ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३१२१७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२)
॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८१४३) इति
णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युचत्वाज्योतींषि । 'डुमिच् प्रक्षे-

पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४११०१) ।
'मापो हरिच' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य
सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्य-
र्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेन्नोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि
सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति ।
'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३११३४) । मन्दा आरा
धारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे ।
पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥
पारिणोऽन्वेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५१३८७) । यत्तु—
पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यणि पारिजा-
तः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४१२११४) अपवा-
दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्व-
चनासिद्धेश्च । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे') ॥
(१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाति । 'ज्वलिति—' (३११-
१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते
पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ्
वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे') ॥ (१)
॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे
षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प०
से०) ण्यन्तः (३११२६) ल्युः (३१११३४) । हरेश्चन्दनः ।
'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गो-
शीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृ-
क्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥
'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा,—'हंसगो गृहिणः स-
नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । द-
न्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४१११२२) ॥
(२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात् स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् ।
द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैधावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दक्षावाश्विनैर्यौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैधावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावस्यौ, न
अस्यौ । 'नभ्राणपाद्—' (६१३७४) इति नवः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्विनः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५) । यद्वा,—अश्विन्यां जातौ । ‘संधिवेल—’ (४।३।१६) इत्यणः ‘नक्षत्रेभ्यो बहुलम्’ (४।३।३७) इति लुकि ‘लुक् तद्धितलुकि’ (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । ‘दसु उपक्षये’ (दि० प० से०) । ‘स्फाशितश्चि—’ (उ० २।१३) इति रक् । (‘दस्रः खरेऽश्विनीसुते’) ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ ‘तातुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः—’ इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । ‘देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च’ इति मार्कण्डेयात् । ‘नासत्यौ’ इति ‘दसौ’ चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् ‘अश्विनोः’ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेद्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अन्त्यः सरन्ति । ‘सर्तेरसुन्’ (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥*॥ ‘बहुषु’ इति प्रायोवादः । ‘अनचि च’ (८।४।४७) इति सूत्रे ‘अप्सराः’ इति भाष्यप्रयोगात् । ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि’ इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य वेद्याः ॥ (२) ॥*॥ उरुन्महतोऽश्रुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा (३) ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-धृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् ‘उर्वेद्यादेः’ ॥

हाहा ह्रह्रश्चैवमाद्या गन्धर्वोस्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे ‘आतो धातोः’ (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, ‘ओः सुप्’ (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्ह्रह्रन्, इत्यादि । यत्तु—‘आतो धातोः’ (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । ‘ओहाक् त्यागे’ (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । ह्र इति ह्रयति । ह्रैजः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । ‘वचिस्वप्—’ (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । ‘हलः’ (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलकाद्वाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं ह्रप्रत्यये ह्रह्ररपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । ‘गन्धर्वो वीतिहाहसोः’ इति संसारावर्तात् । ‘गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः’ इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहुहशब्दयोरव्ययत्वमाह । ‘हहाः’ इत्यादिह्रस्वः । ‘हुहुः’ इत्युभयह्रस्वश्च । ‘हंसो हहाहुह च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः’ इति शब्दार्णवात् । ‘गीतमाधुर्यसंप-

न्नौ विख्यातौ च हहाहुह’ इति व्यासोक्तेश्च ॥*॥ गन्धर्वः सौरभमवर्ति । ‘अर्व गतौ’ (भ्वा० प० से० पवर्गोऽन्तः) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च’ ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः’ इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्रावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ ‘देवगायकानाम्’ एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥
वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्वुधः ।
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अङ्गेर्नलोपश्च (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । (‘अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्’) ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । ‘नरे संज्ञायाम्’ (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । व हुत्वे च ‘यञञश्च’ (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तन्न । ‘विश्वे वैश्वानरा उत’ इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । ‘वैश्वानराय मीढुषे’ इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् स्वाभ्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । ‘वर्हिः श्रिश्रुयदुग्लाहात्वरिभ्यो नित्’ (उ० ४।५।१) इति निः । निच् । (‘वर्हिर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्’) ॥ (३) ॥*॥ ‘वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु’ (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्ह्रयतेऽस्मिन् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० से०) । ‘हुयामा—’ (उ० ४।१।६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । (‘वीतिहोत्रोऽनलेऽकै च’) ॥ (४) ॥ धनं जयति ।

१—‘यञञश्च’ (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञञोर्लुगि धायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लुगभावस्य ‘छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति न हेषा इष्टिरस्ति’ (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननाद्यैव वैदिके ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य ‘सुसिद्धप्रग्रह—’ (३।१।८५) इति—भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेरित्यन्वयेतत् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु ‘अप्सराः’ इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥
२—हे उर्वेद्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां भूत’- (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
मेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अन्धोऽग्नि-
र्ब्रह्मतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्वलति । ‘जुचङ्कम्-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विदू-
लाभे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद सत्ता-
याम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, रु० आ० अ०, ण्यन्तः,
चु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥
तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्रणपात-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुषस्य निंसाते’
इति भन्त्रः ॥*॥ तनूं खं स्वरूपं न पाति न रक्षति आशु-
विनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति रुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनून-
पान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं
घृतादि, तदत्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विद् । तनून-
पादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९)
इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘वर्हिर्लुक्तो बृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्वर्हिः शुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘वर्हिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे वर्हिः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वर्हिः सान्तः
(‘वर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । वर्हिरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥*॥ शुष्यति
जलम् । शुषेरन्तर्भावितप्यर्थात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१४५) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मा
विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शोचींषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ (८।२।
४५) इति षत्वम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४)
॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आश्र-
याशः पुमान्वहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो मानवो-

ऽस्येति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कृदयति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥
पुनाति । ‘पूज् पवने’ (क्या० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । ‘पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्निमन्ये च चित्रके ।
भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च’ ॥ (१८) ॥*॥
अनित्यनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुमेदेऽग्नौ’ । (‘अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वह्नौ’) ॥
(१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्चान्दुर्वे-
कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वभ्रूंस्तथावृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो बाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्चश्चित्रमानौ हरिश्चन्द्रचपात्मजे’) ॥ (२०) ॥*॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यश्च’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः
सखाऽस्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
‘अनङ् सौ’ (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥*॥ ब्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) इनिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वह्नौ बलीवर्दे
शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥*॥ (आशोष्टुमिच्छति) आहपूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्नन्तात् ‘अङि शुषेः सनदृच्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्तुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशु ब्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षण हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥*॥ हुतं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥*॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लातकेऽग्नौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्बहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी-‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह्य ‘हव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युट्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘वहेश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रह्य ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति वहेश्व्युट्-
इत्याह । तदपि न । व्युट्छान्दसत्वात् । ‘वहेश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ सप्तार्चिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधृषवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्व-
दासाख्याः सप्त वहर्जिह्वाः । (‘सप्तार्चिः पावके पुंसि
क्रूरचक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥*॥ ‘दसु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थाद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि । ‘दमूना
दमुनाः प्राचीनवर्हिः शुचिवर्हिषौ’ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥*॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भगवै ज्येष्ठमासं वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निभदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥*॥ चित्रा मानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ('चित्रमानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करोऽपि च') ॥ (३१) ॥*॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करो । हुताशने हारभेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच हः' (उ० ४।१।३९) । यद्वा,—शोचति । अन्तर्भावितण्य-र्याच्छुचेः (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१।२०) इतीन् । ('शुचिर्ग्रीष्माभिश्चक्षारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अपां पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुर्विंशत् 'अग्नेः' ॥

और्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) और्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाद्यच् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यञञश्च' (२।४।६४) इति छुकि उर्वाः—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ वडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' ॥ (२) ॥*॥ वडवाया अनलः । आधारधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वाडवाग्नेः' ॥

वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वहेरिति ॥) 'वहेः' इति प्रायोवार्द्धः । 'हेतिः स्यादा-युधज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ('कीलोऽग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि') ॥ (२) ॥*॥ अर्चयते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसपिच्छादि-च्छर्दिभ्य इतिः' (उ० ३।१।०८) अर्चिः सान्तः ॥*॥ इनि (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' इति

१—बाहुलकात्कचिदनुगमि 'सोऽङ्गिपसैरपां पित्तमिन्धानः शर्वरी नयेत्' इति प्रयोगाद् इत्यपि मुकुटः ॥ २—'उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना ऊरुर्मथितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्' इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥ ३—विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानर-शब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४—वयं तु ब्रूमः पञ्चैव वाचकान्यर्चिषः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-विशेषणाश्रित्यौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्—इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संवध्यते । तत्र-र्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिर्मयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हिं गतौ' (खा० प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः । ('हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याश्रुषु') ॥ (४) ॥*॥ शेते । 'शीङः क्तिन्नस्त्र' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा ज्वालावर्हिचूडालाङ्गलव्यग्रमात्रके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाद्वा ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः । शमनं श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥*॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥—कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इति मुकुटः । तत्र कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञायणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कल-

१—मित्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥*॥ दण्डस्य धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि') ॥ (११) ॥*॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात्, पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥*॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्यल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्यप आशरः ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्ष्यत्वात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९) प्रज्ञायणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ('राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता') ॥ (१) ॥*॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यमामांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विद् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाभिरक्षसोः') ॥ (३) ॥*॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वशब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदाच्चादकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृतविकृतपक्वमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥*॥ असं रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । न तु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसवान् । ('अस्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥*॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥*॥ आशृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच्' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो धनुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽस्यप आशरः' इति संसारवर्तः । ('आशिरोऽकं राक्षसेऽमौ') ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा, कर्वति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले

अमर० ४

हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' ॥*॥ 'कर्बुरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्बुरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशृवृत्तिभ्यः घ्वरच्' (उ० २।१२९) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति स्वजातिपोषकत्वात् । धात्रो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥*॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्वासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७२) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'प्रचेताः पाक्षिणि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कृद्दारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तरुमेदेऽस्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥*॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुवै वरणे प्रोक्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'पाशी पाशधरेऽप्यतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यल्लक् । ('यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि') ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥*॥ अपां पतिः ॥*॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसिल्येन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाक्षिणिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥

२—अलुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—सुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापिना यादसांपतिरित्यस्य मूलकृतसंमतत्वेन अपांपतिरित्यस्य मूले छन्दोबुद्धौपाठात् ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्वये') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश 'स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शानो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शानं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा, -मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तम्यन्तप्रतिरूपत्वात् । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१५७) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागतिर्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥*॥ पृषद् मृगमेदोऽधो वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्च इवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तन्न । वाह्यवाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकारादनुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचायच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥*॥ अनिल्यनेन । 'सलिकल्यनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आशुगोऽकं शरे वायौ') ॥ (१०) ॥*॥ सम्यग् ईतं गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिजके') ॥ (१५) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृप्रोरुतिः' (उ० १।९४) । ('मरुदेवे समीरे नाग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥*॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्ताच्च । ॥ (१२) ॥ अत एव जगत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोमेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किपि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्दृहन्महजगच्छतृवच्' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्दृहन्महजगच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'—इत्यवोचत् । तन्न । उणादिसूत्रस्यासत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाङ्कत्वाभावात् ॥ (१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥*॥ 'क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाश्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति साहसङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पूढ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥*॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भजो आमर्दने' (खा० प० अ०) युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'वातस्य ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥६३॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनिल्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्तादानयति । आनयते । (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प० से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्यापाराः क्रमादमी ।' प्राणः इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूञ्चि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुमेदे भुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१४) इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) (१) ॥*॥ तरन्त्यनेन । 'तृ लृवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९)

१—वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाशं बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नष्टः ।

१—भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो वृक्षयते ॥

॥ (२) ॥*॥ रिणाल्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामि—मुकुटौ । तत्र । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञपूर्वकत्वाद्ध्यभावः ॥ (३) ॥*॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घन्तो निपातितः ॥ (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्ड्रपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५) ॥*॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्त्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगा-
ख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः—इति । शिङ्घ्रति व्याप्नोति । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥*॥ त्वरते स्म । 'जित्वा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्थार्कर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुध्यमत्वरसंघु-
षाखनाम्' (७।२।२८) इति वेदः । ('त्वरितं वेगतद्रुतोः') ॥ (२) ॥*॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूहः । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवल्की-
बम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृकानामौषधौ तु स्त्री') ॥*॥ (वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते) (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥*॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितक्षि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥*॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-
रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालमूल—' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—
अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्लीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र द्रुतगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥*॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्थ—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—

भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥*॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति क्तः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-
च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥*॥ विलम्बते स्म । 'लबि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः—इति मुकुटस्तु पूर्व-
वत् ॥ (१०) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु ग्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥
नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदातोपदेश—' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥*॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥*॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशाऽस्मिन् ॥ (६) ॥*॥ नियमेन भवम् । 'ल्यब् नेर्धुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥*॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि—' (३।२।१५७) इति रः ॥*॥ सततम्, अज-
स्रम्, शब्दाव्यवयावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वद्भीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपि-
शलेः ॥ (९) ॥*॥ नव 'निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाल्यर्थोतिमात्रोद्गाढ-निर्मरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचायच् (३।१।१३४) यद्वा, अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-
शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तत्र । ल्युटप्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥—'भृ मर्त्तने' (क्र्या०

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-
क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) — इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, — भर-
णम् । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते ।
'भृशु अंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितव्यार्थात् 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीवति । 'तीव स्थौत्ये' (भ्वा० प० से० ।
दन्त्योऽध्यान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तसु
काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्राढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'वाह प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('वाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
२७) निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निषेधां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्लीब इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं मुञ्चे ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैक्रान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न

१—भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥

२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह—क्लीब इत्यादि ।
कलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशान्तररहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
रहिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्भक् । तथा च—कालि-
दासः—'भैरुमेव मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि
त्रिविल्यते । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गितां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥

कुबेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
'कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीर-
त्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा,—
कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५।९) इत्येरक् ॥ (१) ॥*॥ न्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्मे आचारः स्मृ-
त्वादिर्वाऽस्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'देह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपा-
तितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं
वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्ष
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्षयते ।
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
इति घञ्, 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सास्यं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वसरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलैया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वै-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

(अस्येति ॥) उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—'इलविला पुलस्तिभार्या'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराक्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु-‘पुत्रौ तु नलकूवरौ’ इत्युक्तम् । तत्तु ‘नासल्यौ’ इति-वदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराण-प्रसिद्धत्वात् । ‘नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ’ इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरपुत्रस्य’ ॥
कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । ‘हलदन्तात्-’ (६।३।९) इत्यलुक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा, -कैलीनां समूहः कैलम् । ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् तेन आस्यतेऽत्र । ‘आस उपवेशने’ (अ० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरस्थानस्य’ ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । ‘अल भूषणादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’ (उ० २।-३२) इति कुन् । श्लिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । ‘अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरपुर्याः’ ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा’ इति शब्दार्णवात् पुस्तकमपि । (‘पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाज्जने । लोहकांसे मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्’) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरविमानस्य’ ॥

स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

(स्यादिति ॥) किञ्चित् कुत्सितो वा नरः ‘किं क्षेपे’ (२।१।-६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्वकायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । ‘अथ किंपुरुषो लोकभेदकिनरयोः पुमान्’ ॥ (२) ॥*॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ (खा० उ० अ०) । ‘मृशशीतृ-’ (उ० १।७) इत्युः । ‘मीनाति-’ (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुल्यकान्न । (‘मयुर्धृगा-श्वमुखयोः’) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘किनरस्य’ ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धाजः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । ‘धि धारणे’ (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।-१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे बाधः । ‘तत्पुरुषे-’ (६।३।१४) इत्यलुक् । यद्वा, -शेतेऽनेन शेवं सुखम् । ‘इण्शीभ्यां ण्’ (उ० १।१।५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाजः (जु० उ० अ०) ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सामान्यनिधेः’ ॥

मेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(मेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) (‘शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थानि । बलने दिनभागे च नागमेदे’) ॥ (१) ॥*॥ ‘पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘निधिविशेषस्य’ प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिद्यौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

(द्योदिवाविति ॥) न विभर्ति किञ्चित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, —‘आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा, —अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । ‘अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः’ (भ्वा० प० से०) । यद्वा, —न भ्राजते । ‘भ्राजृ वीप्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।१०१) इति डः । ‘अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने’ ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । ‘व्येच् संवरणे’ । ‘नामन्सीमन्-’ (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मज्जन्तं निपातितम् । यद्वा, —व्यवति । विपूर्वादवते-र्मनिन् (३।२।७५) । ‘ज्वरत्वर-’ (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । ‘सार्वधातुका-’ (७।३।८४) इति गुणः । (‘व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये’) ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति- इति स्वामी । ‘पुष्करं गगनपद्मवारिषु’ । (‘पुष्करं द्वीपती-र्याहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे’) ॥ (५) ॥*॥ ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । (‘अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः’) ॥ (६) ॥*॥ नह्यते

१—अत्र पक्षे अब्रशब्दे वसंयुक्तो भकार इति मुकुदः ॥

मेघैः । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ० ४१२११) इत्यसुन् भश्चान्तदेशः । न वभस्तीति वा किप् (३१२१७८) । नभते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥३॥ 'अलविचमितमि-' (उ० ३११७७) इत्यसचप्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ । गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥३॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तर ऋक्षाणि नक्षत्राण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २१७७) इति युच् गश्चान्तदेशः ॥ (९) ॥३॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्ययोः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३१२१०९) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३१२१०९) ॥ (१२) ॥३॥ वि विश्वत इति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३१२१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१७५) इति किप् । 'कौ च गमादीनाम्' (वा० ६१४४०) इति मलोपे तुक् (६११७१) ॥ (१३) ॥३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तन्न । व्यधिकरणवहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्धारिका चापि') ॥ (१४) ॥३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्योदयोऽत्र । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४१९८९) । विजहाति भुवं वा 'बहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४१२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७३१३३) ।—विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४१९८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रावणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥३॥ 'वा तु पुंसि-' इति तु-शब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३१२१५९) इत्यादिना निष्तनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु किवे-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥३॥ भागुरिमतेऽपि दिशा । 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देववधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ ककते । 'कलौल्ये' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा,—वातं स्कुभ्राति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्राद्धातोः किप् (३१२१७८) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्वजि' ।—केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टावन्तोऽपि इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणवहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि' (उ० २१२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्पुंसकम्') ॥ (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ('आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हसरुहियुभिभ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३१२१५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः । प्राञ्चति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे किन्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्या गतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ अहो मध्येऽश्चत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिश मिति वत् । अपाञ्चति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधा नात् । 'अवाची'-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चतेरघोमुखी भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥३॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५१३२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'हवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३१३१७७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च लुषायामर्जुनस्य च') ॥३॥ उद्

तु मण्डले' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगमेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठमेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिर्नुर्वलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।

घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुमेदे च काश्चने' ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'सिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ० ३।२।९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बल-काभिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३।७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३।७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रमेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-मुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौषधाब्देषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे हडे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूतं वद्धमनेन । 'मूह् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१-के अब्रं वकारवदिति वैयाकरणाः-इति मुकुटः ।

२-इति पौराणिकाः । तदुक्तम् 'न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः' इतीति स्वामि-मुकुटौ । अत एव वकार-रहितत्वेन 'समयावनौघनमदभ्रमराणि' इति षष्ठे भाषे यमकितम्-इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (क्त्वा० प० अ०) । संपदा-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । जिया वयोहान्या मूले वद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽदौ मृति-करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा । पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

(कादम्बिनीति ॥) कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघ-मनुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु-ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) आणि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसङ्गे । कदम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अभ्रे भवम् । 'समुद्राभ्राद्' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४) ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः ॥ चत्वारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाहान्यैरावलयः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

(शंपेति ॥) भयंकरत्वाच्छं मुखं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हृदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिनी च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ हादते । आवश्यके णितिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।

१-'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्याख्यन्-इति स्वामी ॥ २-बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘हादिनी वज्रतडितोः’ ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैकदिक्’ (४।३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभाऽस्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति
‘तड आघाते’ (चु० प० से०) । ‘ताडोर्णिङ्कच’ (उ० १।-
९८) इतीतिः । डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेन्वित्सं-
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ ‘श्वेतद्विपः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । तेनैक-
दिक्’ (४।३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाद्धौ न भवतः । ‘सुदामाद्रिणा-’
इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतमेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यपराठः । सौदामन्यप्स-
रोभेदे तडितद्वेदयोः स्त्रियाम् ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्योतते ।
‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘आजभास-’ (३।-
२।१७७) इति क्तिप् । (‘विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रमे’) ॥ (८) ॥*॥ ‘चक्षु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ्च लति । ‘कः’ (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडिलक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥*॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरच्चोपधायाः’
(उ० १।११११) इति कलच् । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्वली-
पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘दुओस्फूर्जा
वज्रनिर्घोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पेषे’ इति
पाठे ‘पिष्टु संचूर्णने’ (रु० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुदुपधस्य-’ (८।३।४१) इति षः । निष्पेशशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संधृमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिमदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघाग्निः सत्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरिमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते ।
अविन्धनत्वात् । ‘उग्रंपश्येरिमद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाडवोऽपि । अत एव ‘मेघाभ्या-
दिरिमदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

१-तथा च हरिप्रबोधे-‘खेडं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
लताधामास्तम् । इति यमकितम्’-इति मुकुटः ॥ २-केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो रुवां’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘हलि च’ (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानान्न भवतीति नैम्यः-इति मुकुटः ।
अमर० ५

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रश्च लो वा’ (उ० ३।९४) इतीति ।
‘रोहितं रुधिरं धीरऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योभेदे रोहितकद्रुमे’ इति विश्वः । यद्वा,—रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा (‘नपुंसके क्तादिनिवृत्त्य-
र्थम्’ इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या कस्येव) ल्युटो बाधः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्रीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि’
इति हैमः ॥ २॥*॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘ग्रहवृद्धतिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानमेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे’) ॥
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टिविघातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘स गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षे सुहृद्वले’ विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बशीकरपांशवः’ इति ताल-
व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘ऋच्छेररन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥ * ॥ (शीकरः)
‘दन्त्यादिरयम्’ इति घनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१-कुक्रुमे ॥ २-‘वर्षवरः पण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मेंघोपले न स्त्री करङ्गे च कमण्डलौ') ॥१॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥ १ ॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽप्युपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।९२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः (३) ॥*॥ 'वृञ् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वृद्धि भागुरिः-' इति बाहोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ष्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अष्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्धे' (६।४।९६) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अथै 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो ङिच्च' (उ० ४।२२८) इत्युत्तर । चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मासश्चन्द्रः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्'—इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे

सुधांशौ कर्पूरे काम्पित्ये मेचकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अवि (३।३।१३४) रेफश्चन्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उन्नतिः 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उच्चैरिच्छादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु खौमि-मुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इत्याहतुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां वान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धन्यत्वेन सुराः । 'धेद् पाने' । बाहुलकात् कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्गे कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अब्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'अब्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीवं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितप्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अयं, सूते-सोमः । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१३७) इत्यादिना मर । 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' (उ० ४।१५०) इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात् । यत्तु—मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुञ् अभिषवे' । 'षू प्रेरणे' वा—इति । तत्र । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव साम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेऽप्युपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा ? नाद्यः—षूडा विशृङ्खल तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां जौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र । दुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरपिच्छस्थरेखात्रये ॥ ३—स्वामिग्रन्थे तु तुनचीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशपाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृजो' हेतु- (३।२।२०) इति टः ॥ (२०)
॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल
संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः ।
अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै-
वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'चन्द्रषोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प०
से०) । 'उत्वाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति वन्नुमागमह्रस्त्वानि ।
'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग-
मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि
भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)
कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । मण्डली । 'स्यान्म-
ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च ।
कुष्ठप्रमेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति
विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

(भित्तमिति ॥) भिद्यते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२।
५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा ।
'शहृ शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'शकिशुम्योर्निन्' (उ० १।-
११२) इति कलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि
वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि भेदने' (चु० प०
से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।—भावे घञ्
(३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव
ग्रहणप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) इति वा ।
'खण्डोऽर्ध एक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो-
ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे') ।
वा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु
वृद्धौ' (खा० प० से०) । ऋधोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।-
१२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समेऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१)
॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठञ् (५।२।११५) ।

१—हैमेऽपि 'स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव वृश्यते ॥

—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तच्च । इत्वाभावप्रसङ्गात् ।
चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्
ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुसुदानामियम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां
तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना-
तमिन्ना-' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा-
तपेऽपि स्याज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प०
अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्य-
प्रसत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म ।
'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । प्रसन्नस्य भावः । तल्
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्को लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति,
ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
('कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥
अङ्क्यतेऽनेन । 'अकिं लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु । चित्राजौ
नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ,
लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट्
(३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥
लच्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥
(३) ॥*॥ चाहयति, चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्केने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकावक् । उपधाया इत्वं च ।
'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति ।
'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) ।
('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') ॥ (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद्
च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां
लक्षणा कचित्') ॥*॥ सुब्रा(?) (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि ।
'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे
लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मीवति
तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्' इति
गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः
सुपिसूतिस्माः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि-
त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-
रीत्या निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्वाजत्वात् । ('सुषमं

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालमिदमपि' ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

(शोभेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायाँ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः—इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्थत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथातुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तत्रान्तरङ्ग-त्वाण्डनिमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङभावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तन्न । 'इगु-पधात्कि' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्त्वाति-देशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधिलोः') ॥*॥ डीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' क्तिन् ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥*॥ छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्टृष्विच्छवि—' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥*॥ ऐषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यद्य' (३।१।१४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥*॥ निहि-यते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्वच्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तन्न । 'अकर्तरि च—' (३।३।१९९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारम्भः क्तिन् । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिममेदे च') ॥ (३) ॥*॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुद्योर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४१ बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापृ-क्त्वाच्च गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् । (४।३।७४) 'कैकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ मद्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिलि-संज्ञयोः—' (उ० २।३२) ॥*॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्दिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति डीषातुको ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतमिति ॥) गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीबं शीतलालसयोल्लिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्व-मूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान् निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदार्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवा-नर्थो येषां ते तद्वदार्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रह्य (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकुटस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्वपोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्—इत्याह । ('सुषीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छशाङ्कशिशि-राण्यपि शूकशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वस्मरणाय 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडः स्याच्छूकशिशिम्बिका') ॥ (३) ॥*॥ [तुषारः (४)] शीतं गुणोऽस्मास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('शीतलं

१—'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २—'दिगन्तः पाठः कुत्र नास्त्यपि ॥

पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्धवे । पुमानासनपण्यां स्याच्छिशिरे
वाच्यलिङ्गकम्' ॥ (५) ॥*॥ अर्शआद्यचि (५।२।१२७)
शीतः ॥ (६) ॥*॥ [हिमः (७)] सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(ध्रुव इति ॥) ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्त्वर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) डित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्गोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेजस्रतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाब्जोः शालपण्यां गीतिसुग्भेदयोस्त्रिषु । स्थिरे निले
निश्चिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥*॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धकः' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।
१।९६) इज्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्थायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनौ
वङ्गसेनतरावपि' ॥*॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१।८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्विचत्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिजुचितः । बाहुलका-
श्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दा-
र्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इज्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥*॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सप्तुर्गौर्वशेयश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि ह्रयते । 'और्वशेयागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वान्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं विन्यस्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमा-
नम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव
भाषितपुंस्त्वार्थुवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रश्नेषेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥*॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।
११५) । 'समानस्य—' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपहयाः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थं आत्मनेपदी । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'नञ्धा-
पाद्—' (६।३।७५) इति नञः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा,—'णक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्'
(उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणं हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाणलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'लुत्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६)
इति सः । 'षढोः—' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्क्ष-
त्राच्छभल्लयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ भाति । 'अन्येष्वपि—' (३।१।१०१) इति
उः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्गुणन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) अमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥*॥ तरन्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥*॥ तारयतेः पचा-
द्यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुकावि-
शुष्योः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च') ॥ (४) ॥*॥ ण्वलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडु-
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्द्विषि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥*॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०)
इत्यूठौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।२।४७) इति ह्रस्वः । समासोत्तरम्
'इको ह्रस्वोऽब्धयः—' (६।३।६१) इति वा ह्रस्वः । डयतेर्डुः
डीको मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्वासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उड्ड, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा,—'उ संवुद्धौ रुषोक्तौ
च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
डयते, उना शंसुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥*॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—अ-
न्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिज् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद्, 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफच्' (४।१।९८) इति च्फभि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यजिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति खाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्ङीष् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञाज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडुषु स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीवे, मृगशिरो न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथा हि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च । आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ इन्द्रान्येतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां बहुल्ये, मृगशिराः स्त्रीकीवयोरेकत्वे, आर्द्रा ख्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्केकत्वे, आर्क्षेपाद्ये स्त्रीबहुल्ये, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा ख्येकत्वे, स्वातिमिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुल्ये, ज्येष्ठा ख्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्ये स्त्रीबहुल्ये, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुल्ये, भाद्रपदाद्वयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती ख्येकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतमिष्यरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनी विशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयोर्वेदुवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तार्पवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कृत्यायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वं जुहुयात्पद्रोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विष—' (३।२।६१) इति क्तिप् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना क्तिन्—इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलत्विन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

(राधेति ॥) राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः' विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धान्यां च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(स्युरिति ॥) प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुध—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रपदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति खाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्वं भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्कीवम् । 'सौम्या मृगशिरः
स्युर्मृगशिराः' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि ।
'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥
(२) ॥*॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः ।
प्रज्ञायण (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यन्तु-
'आग्रहायण्यथ्याष्टक' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे
गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य
इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि
गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम् ।
न च पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदात्थत्वात् । न चोदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभ-
वात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

(इन्वका इति ॥) ईन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ
प्रीणे च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) जुम् ।
संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५)
इत्वाभावः ॥*॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे
च' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति
वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-
ल्वलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां
पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

(बृहस्पतिरित्यादि ॥) बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः'-
(वा० ६।१।१५७) इति सुदतलोपौ ॥*॥ अलुकि 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥*॥
गिरां पतिः । 'अहरावीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः
॥*॥ (पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ) । कस्कादित्वात् (८।३।४८)
षः-इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता धिषणाऽस्य । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -धृष्णोति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये'
(खा० प० से०) । 'धृषेर्धिष् च-' (उ० २।८२) इति क्युः ।
('धिषणास्त्रिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥*॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) ।
'कृषोरुच' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः) ।

१-इन्वका नक्षत्रम् इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २-केन्विदि-
त्यनेन स्वामिचान्द्रोकेऽरुचिः सूचिता । गीष्पतिरित्यसाधुरिति मुकुटः ।
अत एव भाष्ये गीर्पतिः, गीर्पतिः, गीर्पतिः इति रूपत्रयमेवोदा-
हृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) ।
मृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्ये हुमभेदे
शरीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प०
से०) 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यसुन्नन्तो निपातितः ।
अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् ।
बहुत्वे 'अत्रिमृगु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः,
आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पञ्चाः
पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्पञ्चा अलुक् ॥*॥
लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥*॥ 'ऋषयः सप्त
धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-
तादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्'-
(३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥*॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः ।

(शुक्र इति ॥) माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः ।
शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।-
२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२)
॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवश्यमाख्यातु-
मर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति प्यत् ।
कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो प्यः' (४।१।१५१) इति वा ।
('काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः') ॥ (३)
॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः'
(उ० ४।२३९) । प्रह्लादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) ।
'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ मृगोरपत्यम् ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । मृगवः ।
('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी
तु कृष्णदूर्वमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥*॥ कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
कौतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि
खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥*॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

(अङ्गारक इति ॥) अङ्गानि इयति पीनत्वात् 'ऋ गतौ'
(जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अङ्गति वा ।
'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४)
इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।९६) रक्त्वर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-
कोरके' ॥ (१) ॥*॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्'-
(३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो
नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥*॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१-तथा च 'रामायणे' 'अनात्तान्नष्टसंज्ञांश्च आहतासन्बृहस्पतिः ।
दिव्याभिर्भस्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्योः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मद्याः सुतः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) ('बुधः सौम्ये कवौ') ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

(समाविति ॥) सूर्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।१५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्क्तत्वात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रमसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च-यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वरा-काशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दामाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति । 'विध्वस्पोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरुद्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना रक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुप्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे चाध्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२।१।५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिरङ्गिरा

अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्र-शिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लङ्

(राशीनामिति ॥) अक्षुवते व्यामुवन्ति । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाद्यो रुडायलुक्च' (उ० ४।१।३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति क्त्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु-लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलसूजी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽर्थसंगतेश्च । अतः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लङ्गं राश्यादये क्लीबं सक्तलजितयोल्लिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयस्य' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

(ते त्विति ॥) ते राशयः । मेषवृषौ आदी येषां ते' ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्कराग्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

(सूरेति ॥) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधागृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । दैन्यादिः ॥*॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कनि शश्च । 'शूरश्चारुमटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-वेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजसूर्यसूर्ये-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कमणौ

१—'पुंल्लिबलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगे अपि ॥ २—ते राशयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यको तुलाथ वृश्चिको धनी मकरः कुम्भमीनकौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः । ३—'वारुणी वारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकारात् । 'कुमुदाकरा इवासोदशूरभासः' इति वासवदत्ताख्यात्तालव्यादिरपि इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्वायौषधीमितोः' ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वश्रुक्ष-
न्पूषन्-' (उ० ११५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्त्यायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४११८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
स्त्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३१२१९)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्वात्
(८३१४८) भास्कराहस्करो-इति स्वामी । ('भास्करो
वह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ '८' ॥*॥ तिमिरं वध्नाति ।
'वन्धेर्ब्रधिवुधी च' (उ० ३१५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५१२१९४) ।
'(भास्वानीप्ते रवौ)' ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । किप् (३१२१-
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५१२१९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१४११९) इति भत्वाद्धत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती') ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तोरोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । गिजन्ताल्लुद (३१३१-
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१८) 'चजोः-' (७३१५२)
इति कुत्वम् । यद्वा, -'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३१४०) ।
'चोः कुः' (८१२३०) । ('झरो झरि' (८१४६५) क-
लोपः) । यद्वा, -'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) चुरादिः ।
अर्क्यते । 'एरच्' (३१३५६) 'एरज्यन्तानाम्' इति
मैते घञ् । (अर्को द्रुमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि)
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (वा० ६१११-
९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्राद्दीर्घोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दार्णवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि-'
(उ० ११५९) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति ।
'अतेश्च' (उ० ३१६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तारोऽर्कं
संध्यारोऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषादयामामाजिघ्रात्रिवृतासु च') ॥ (२१)
॥*॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (त्र्या० प० से०) ।
'पूष बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वश्रुक्षन्-' (उ० ११-
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अतिसृष्ट-'
(उ० २११०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्युमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेयति । 'जिमिदा
स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः'
(उ० ४१९६४) इति कत्रः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये
पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेश्च-' (३१२१-
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्कऽभि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ ग्रहाणां
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अलृक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दामाभ्यां नुः' (उ० ३१३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३१६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लेभन्नपविष्वर्कपरमा-
त्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरं-
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३१११३४) तपनोऽरुक्करेऽपि स्याद्वा-
स्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञाद्यणि (५१४३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३१११३४) । 'तपनस्तापनो रविः'
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'ध्रु प्रेरणे' (तु०
प० से०) । तृच् (३१११३३) । यत्तु-सूयते, सूते-इति
स्वामि-मुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'स्वरतिस्तिस्सूयति-' (७१२१-
४४) इतीङ्गिकल्पात् पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रूयते, स्तूयते, रवते,
वा । रविः 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४११३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपाश्विकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपाश्विकाः ॥३१॥

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनेररष्ठ च' (उ० ५१३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच्च' (उ० ५१३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः
प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) । मठति । 'मठ मदनवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
ऋष्यण् (४११११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि-' (३१-
३१११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३१२३३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच्

१-स्त्री तु नायौषधी' इति पाठः ॥ २-मते इत्यनेन 'परजण्य-
न्तानामिति वचनमनार्थम्' इति कैयटबोधितारम्भिः सन्निता ॥

अमरं ६

१-मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'मुनौ विहंसे सरसीव शुष्के' इत्यनेका-
र्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लतीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥*॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् । (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्वा-
 ध्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लुगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥*॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।-
 २९) इति चकाराट्टक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'मौडरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णो-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुषो लुग्व्वा ॥ (२) ॥*॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥*॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्यादित्वात् (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥*॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्ट व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धञि तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥*॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति किः । ('परिधिर्धृजितरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।-
 १८) । ततः स्वार्थे कञ् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि
 भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 श्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोस्तपा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽस्मयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ॥ ३३ ॥

(किरण इति ॥) कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फासि-
 तस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् ।
 ('उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्मार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

१—इन्द्रादयो छष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सौरम् ।
 'तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे
 पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया ।
 एवमन्ये गुहहराडु(कि)तुस्वरादयः । तेषु प्राधान्यात्रय एवोक्ताः' इति
 स्वामि-मुकुटौ ॥

॥*॥ मिमीते । 'माड ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) इति
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डक्रोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।३।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्मै-
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वात्प्रत्यय-
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायाम्
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाज्ये
 चुरादिः । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशु-
 रवौ रस्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशं किर-
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (च-
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं वभस्ति दीपयति ।
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः । 'किच्कौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । ए-
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । 'वसेति-
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकातिप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः—इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्य-
 मनुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं ग्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥*॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः—इति प्राञ्चः । वस्तु-
 तस्तु—घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'घृणिघृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निष-
 तितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥
 घृष्णोति । 'बिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषि-
 घृषिभ्यां कित्' इति निः किच्च—इति मुकुटः । तच्च । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकाच्चिः, गुणाभावश्च ॥*॥
 'घृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सृघृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच्च ॥*॥
 'घृश्निः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिघृश्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पश्यति । 'पृष्ठु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रस्मौ
 पाणौ प्रलायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥*॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुष्टि-
 मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुरखः करः पदम्' इति शब्दाणवः । 'मरीचिर्धुनि-
 भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीध्यते ।
 'दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) किच् (३।३।१७४) ।
 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिवेषधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तालव्यान्तः 'अथोडुवन्धुश्च भयंकरो करो महौषधीनष्टकांशुमे
 शुमे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकम् । 'यीवर्णयोः' (७।४।५३) इतीकार-
लोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रिया-
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुद्युचिस्त्विद्भाभाश्चविद्युतिदीप्तयः ।

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

रुच-प्रभः ३४

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गं' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । किप् (३।२।१७८) ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥
(२) ॥*॥ 'इगुपधात्किप्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-
र्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेष-
ति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) किप् (३।२।१७८) ।
('त्विद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गतिः') ॥
(४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दक्षिग्रहणात्
(वा० ३।२।१०१) ङः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ
दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा,
किप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वाभावाच्च सुलोपादिः । भाः ।
विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
किप् (३।२।१७७) भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे
च') ॥ (६) ॥*॥ छ्यति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्टृच्चि-
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति किञ्चन्तो निपातितः ॥ (७)
॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-
पधात्किप्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यते-
ऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'किञ्चावादिभ्यः ।
(वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
रोचतेऽनेन । 'अर्विशुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥
(१०) ॥*॥ 'इशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति पूतीभवत्वेन । इसिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८)
करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उज्ज्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु
पचाद्यञन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे' (६।
३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।
१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४)
॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः ।

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (तु० प०
से०) । 'युजिरुचितिजं कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् क-
वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८)
इति ङक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहा-
जिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२)
॥*॥ खसिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यातीक्ष्णघर्मयोः । गर्दमे-
ऽस्त्री देवताङ्गे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुप-
चारात्प्रयोगः ॥

Miraf

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्तस्याम् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्वर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कलं संख्याने शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) 'कालो मूलौ
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश
अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'किञ्चौ च संज्ञायाम्' (३।
३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नय्याहन एह च'
(उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्'-
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मानुडचि' (६।३।७४) इति नुङ् ।
सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षतिः' (५।२।२५)
'सर्वतोऽकिञ्चर्यात्' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् तु प-
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१)
॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) किप् । दान्ता । 'प्रतिपत्ती तिथौ मतौ'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तित्यथो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः ।

१-पचाद्यञन्त इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘ऋतन्यजि-’ (उ० ४१२) इत्येतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६३११०९) अल्लोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । ‘घस्र् अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितञि-’ (उ० २११३) इति रक् । ‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्लीबं भवति । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इण्स्त्रिजिदीङ्-’ (उ० ३१२) इति नक् । बाहुलकाद्ध्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । द्यतेः किन्त् (उ० २१४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १११५८) इति कनिन् । ‘रोऽसुपि’ (८१२१६९) इति रः । यत्तु—‘अहन्’ (८१२१६८) इति रुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । रत्वस्य रुत्वापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्ष्यन्तात् ‘अतिकमिभ्रमि-’ (उ० ३१२३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास्-रस्तु पुमान्नागप्रमेददिनयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषति रुजति कामुकान् । ‘ऊष रुजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । ‘अघ्यादयश्च’ (उ० ४१११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञायणि (५४१३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्ज-नीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-न्निषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषत्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः किञ्च’ (उ० ४१२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । ‘उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रसां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३४१७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाब्दधा-’ (३१११-१४१) इति णः । ‘सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

मध्यं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३१३१०६) इत्यङ् । ‘संध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाजः (जु० उ० अ०) अङ् (३१३१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । किप् (३१२१७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राह्मपरारुहमध्याह्नास्त्रिसंध्यम्

प्राह्मेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजाहः-’ (५४१९१) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५४१८८) इत्यहदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८४१७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोऽपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (३१२१९) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संख्या-विसाय-’ (६३१११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राहाहा-पुंसि’ (२४१२९) मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिस्रणं संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २४१३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंध्या ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-द्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘कृशृगृवृजृचतिभ्यः घ्वरच्’ (उ० २१२१) ‘वि-द्रौरा-’ (४११४१) इति ङीष् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियौ’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शर्वर्यपि । ‘शर्वरी शार्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३१११३६) इति कः । ‘निशा दारुहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निद्र च श्यामा तु तमी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निद्र’ पृषोदरादित्वात् (६३११०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इति (५४१११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) । ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४१६७) ॥*॥ ‘कृदिक्य-रात्-’ (ग० ४११४५) इति ङीषि रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्त्रिणी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा,—त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्मनाग्दशितवासरः सरः’ इति जानकीहरणम् । ‘वद्धो वासरसङ्गः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्यूषस्फुटितकलामोदमैत्रीकषायः’ इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रधाने’ इति पाठः ॥

१—‘संघोज्ज्वलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ २—‘युग-संधी पुंसि’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाद्यतेः 'अर्तिस्तु' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥*॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणादो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥*॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षै क्षये' (खा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिष् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ । 'विभावरी निशाराव्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वल्लकुट्यां च' ॥ (८) ॥*॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥*॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति राणिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः क्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वात्रलोपः (६।२।२४) । ङीष् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' । ङीष्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥*॥ भीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लनौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥*॥ पक्षे तमिः ॥*॥ पचाद्यचि 'तमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्त्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्त्रेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्त्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥*॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्योत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्') ॥ (१) एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविब स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥*॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विह्वलां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि स्त्रियाम्' (१) ॥*॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

गणरात्रं निशा वह्नयः

गणेति ॥ गणानां वह्नीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥*॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥*॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

(अर्धेति ॥) अर्ध रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तु' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मण्' इति मण्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहियते ढक्कारिस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्व-संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

(स इति ॥) प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वे प्रदिक् कृष्ण' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वे क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रमृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माघदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

२—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धसुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥

३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'साद्वितृण्या' इति पाठः ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामाख्या सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन हस्ताप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदश्यां द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदश्यां पूर्णिमामावासे पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्येऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा, -माश्चन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा, -महाराजप्रोष्ठपदादृच् (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्या-
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञमेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे कः
(३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णिमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । अथा-
नुमतिरुनेन्दुपूर्णमानुजयोरपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानु-
मत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः ।
बाहुलकाद्भ्रस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् ।
संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धभावश्च
निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीष् (ग० ४।-
१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥*॥ 'दर्शोऽमावसी च स्यात्' इति
रभसः । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण ।
'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽन्व्यौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दू संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः । सिनी
वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः
पुंवत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्वण्योश्च'
(६।३।३८) इति निषेधात्-इति मुकुटः । तच्च । सिनीवाली-
त्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्त्व-
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र-इति तेन
विग्रहीतम् । तदपि न । वालेल्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता वालास्यस्याम्-इत्याह ।
तच्च । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलाम-
दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगाच्चन्द्रकला सा अमा कुहः ।
कुहयति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'रुति-
शृङ्घ्योः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ मृगय्वादित्वाद्भ्रस्वोऽपीत्यन्ये । 'धेनूररज्जुकुहुसरयुतलु-
करेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहः स्त्री कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुहाः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्वाहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्ध-
ग्रहेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूणि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राह्विति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विप्लोत्पातयोरपि'
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनाते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अश्रुत्पात उपाहितः ।

(अश्रुत्पात इति ॥) अश्रुत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो'
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
शादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१-हैम-मेदिन्योरपि-अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । व्याख्यात-
चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम्-अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यमामा-
मामाशब्दवत् इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मनुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-शिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाम-माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्कवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्दिशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क-लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो-त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिघसि-' (उ० ३।८९)

इति चो मुडागमश्च । 'रात्रोपः' (६।४।२९) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्भिन्द्र एवाज्जिधा-नात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-ख्याव्ययादेरप्यज्जिधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि-समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्-इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्सं-स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्रा-द्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्-इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्सं-ख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुलीरन्ध्रे पत्रे च राजकुजर-पार्श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वोपरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्ण-पक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अतेश्च-' (उ० १।-७२) इति उः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि वसन्तादीषुधारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां युगैर्हमन्तादीन्पुन-वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति—द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥
२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानद् । तत्र 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणेन वेदलोकसह-चरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । यस्य तु द्वन्द्वस्यातथात्वात् । अत एव 'रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटखर्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक्ष-धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्चर्यमजर्जयामदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरौमुधां व्याख्यातं च—पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'विश्वस्यास्य बिलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३।-११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रह्य ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं पथि भानोरप्युदग्दक्षिणतो गतौ’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेश्च’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुल्यमेवावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मत्पु (५।२।-९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वै । तेन विषुवम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे बोधालितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः’ (ग० ५।२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अवि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२।-२१) इत्यण् । एतेन ‘पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरं’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यजन्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेष्टे पथि’) (३) ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहाण्यश्चत्थादृक्’ (४।-२।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वावि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । ‘पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः’ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः । ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे न पुमान् शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पातौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलेर्गुक्त्व’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुणगमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२।-११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) ईठक् । प्रक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपति साधुः ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्य फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अठ्ठकौ (४।२।२३) । (‘चैत्रं मृते देवकुले ना भूमृन्मासमेदयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मृज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलिपाटि—’ (उ० १।१८) इति धश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुश्चेव वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघवो राघः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ।

१—भाष्ये तु ‘अन्येभ्योऽपि’ इति वृद्ध्यते ॥

नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१)
॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४-
४१२९) इति जः (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती
पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशा-
खस्य' ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

ज्यैष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्डयेन ज्यैष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्यैष्ठोऽपि । 'ज्यैष्ठो मासि च वृद्धे
च ज्यैष्ठ्या च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्यैष्ठः
स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासमेवातिवृद्धयोः । ज्यैष्ठ्या भे गृहगोधिका-
याम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच
शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋन्नेन्द्र-' (उ० २१२८) इति
रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्यैष्ठमासे
वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ज्यैष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् ।
शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४१२०)
इतीन् किच्च ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ।
'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' ।
आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि ।
आख्यानपण्यन्तात् (वा० ३११२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ०
२१३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षमेदे श्रवणं श्रुति-
कर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा ।
'लुवविशेषे' (४१२४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां
नेष्यते' इत्युत्सर्गः, 'विभाषा फाल्गुनी-' (४१२३) इति
लिङ्गात्, तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४१२-
२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपा-
तनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४१२-
२१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां
श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति,
नभ्राति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०, दि० प० से०, क्त्या० आ० से०) । असुन् (उ० ४१-
१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह ।
तत्र । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाभ्यु,
इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपप-
त्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-
त्यादेः 'न वभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-'
(६४१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीबं
व्योम्नि पुमान्धने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गहे'
॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४१२३) इति ठकि
श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१)
॥*॥ प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता
भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्—' (४१२१)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाद्र-
पदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥
(१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिदं यात्रा ।
किप् (३१२१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूनामस्ति । अर्धा-
आद्यच् (५१२१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्य-
स्मिन् । अणद्वयम् (४१२३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे
अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यात्तु कार्तिके ॥१७॥

बाहुल्येन कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१)
॥*॥ बहुलः कृत्तिकाः । अणद्वयम् (४१२३, २१) ॥ (२)
॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'
(जु० प० से०) प्यन्तात् । (३११२६) पचाद्यच् (३११-
१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'विभाषा फाल्गुनी-' (४१२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुद हि च' (उ० ३१-
१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७३१८४)
॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४१३१२२) इति सूत्रे
यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमः प्रकृत्यन्य-
तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ
वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । अन्तर्भाविनिष्यर्थात् 'अन्ये-
भ्योऽपि—' (३१२७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्ग-
पौषाभ्यां निष्यन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०)
'अजिरिशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः ।
शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोमैदे
तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहि-
वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां
समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रमन्ते रमसयुक्ता भवन्त्यत्र ।
'रम रमस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८)
'सुरभिर्हेन्नि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवस-
न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ असते रसान् । 'असु अदने' (भ्वा०
आ० अ०) आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः'
(उ० १।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तु-
भेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति
मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') ।
यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्)
अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां
त्विति' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दह्यतेऽत्र ।
'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो
ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-
गममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो
ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष
रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आग-
च्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥
'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥
(६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृद् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

(स्त्रियामिति ॥) वर्षणं वृद् । 'वृष् सेचने' (भ्वा० प०
से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा
वृद्धिः । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्शायाद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।

१।४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥
वर्षतोर्द्धे 'आवणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्'
(क्त्वा० प० से०) 'शृद्धभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('शर-
त् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'श-
रद्भवेच्छरदया प्रावृद् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ०
१।७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केवाद्
इति तुन्—इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१)
॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७।
'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्याध्या-
तुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि
(२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ठ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः
संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावज-
हाति, जिहीते वा । 'हश्च ग्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति
ण्युद् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो
न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिग्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति
'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) 'शृद्धभसोऽदिः' (उ० १।
१३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शरदोऽपि
'समायोषिति, शरदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'प-
ष्टम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति
सर्वम् । पचाद्यच्चि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'बहु-
वचननिर्देशात्प्रायेणायां बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । कनि-
द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति
सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समा-
सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प०
अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समा-
समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवत्स-

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्यायं
वक्तुमुज्जिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन माषादि-
सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चाब्दः संवत्सरः
इति न पौनरुक्त्यम् । लोकेस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मूल-
पुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति प्रीयूषव्याख्या ॥

स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥*॥ षट् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-
ऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः षष्ठ्यधिकैस्त्रिभि-
रहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम् ।
तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-
कालः । तावत्सेव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वधातु' इति पाठः । २—इदं च मनुक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेघविषुवे,
मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥
४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं
तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेया-
नि । तन्मानं च मनुनेत्थमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां
तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शताति
च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु
सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्यं तावती रात्रिमेव च ॥' इति ।
अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्षदिनाः ३६०
गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००० त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६००,
मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४००० ।
कलिर्दिव्यैः १२००, मानुषैः ४३२०००० । चतुर्युगं दिव्यैः १२००००,
मानुषैः ४३२००००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००००, मानुषैः
४३२००००००० इत्यमवसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥*॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्वौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्पन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये
रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा प्रापं किल्बिषकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

(अस्त्रीति ॥) पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा, -पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्,
विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽधे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आप्रोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामनसीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्यस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ०
३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा, -पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वावोन्निषत्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्व-
तोऽयं यस्मैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णौ ब्रह्मसावर्णौ
इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णौ रौच्यभौत्यवत् ॥' इति मन्वन्तरमा-
नानयनम् । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः—'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥'
इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८
वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साप्राण्येकपञ्चाशद्
पणानि भवन्तीति—मुकुटशयः ॥ २—'क्षुद्रे' इति पाठः ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् वुगागमश्च । ('किल्विषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वष्टवे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीवं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥*॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पून्-हिकलिभ्य उषच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्च' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, उडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥*॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वान्न जुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा, -अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुबोध्यः ॥ (१०) ॥*॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसो-पनिषद्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूजो-यण् गुग्हस्यश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णक् ह्रस्वश्च । यद्वा, -पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (५।३।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो सुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिमेदयोः शृङ्गां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तर-स्थश्च' इति हैमः (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्री-तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) ('प्रीतियोगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'दुनदि सख्ये' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥*॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥*॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिं-याम्' (क्र्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥*॥ श्यति दुःखम् । 'तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—श्यतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥ 'अनु-पसर्गाङ्गिम्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'साते' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्तु—सिने-त्यशुभम् । सातम् । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनेतीति विग्रहोक्तधातूपन्यासस्य विग्र-हत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । सखे क्ते 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-धानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूकगते सत्त्वात् ॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख-तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समा-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥*॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सर्वनीष्ट्व- (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुण्यु-'

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्मान्त-स्थारहसिहरिहरस्थाननर्मावतंसा' इति—मुकुटः ॥

वालके हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' ॥ (२) ॥*॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २१-
२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषभे च
कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काञ्चने
च स्त्रियां राक्षसकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिमेदे प्रसारिण्यां
कदफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
न्तरे' ॥*॥ पचाद्यचि (३१११३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
च') ॥ (३) ॥*॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३१२११) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तरि-' (३१३१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेमि मङ्गले' ॥ (४) ॥*॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्ग्यते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५१७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका' ॥
(५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति ।
'आतः-' (३१२१३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३१२१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ता' (चु० आ० से०) । 'लष-
पतपद-' (३१२१५४) इत्युक्त् ॥ (७) ॥*॥ 'भवो भद्रा-
प्तिस्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-
ठनौ' (५१२११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३१-
४६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ॥
क्लीवमस्थनि') ॥ (९) ॥*॥ कुत्सितं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३११-
१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥*॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १११४०) । अत्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विग्रह 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि ॥ (११) ॥*॥ 'शंसु
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्तः (३१२१०२) ।—
शस्यते । भावे क्तः (३१३११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्प-
न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३१११३३),
कुच् (उ० २१३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) अस्य
लः ॥ (१) ॥*॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु०
उ० से०) । ण्वल् (३१११३३) कुच् (उ० २१२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ।
(३) ॥*॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३१३८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वात् हन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपा-
त्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वह्नौ श्लाघायां देहजानिले' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥*॥ लजतीति लजः । 'लज कान्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । तद्वल्लजः तल्लजः ।
कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्र-
काण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिकादीनां रुदिशब्द-
त्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२११६६) इति समासः । कृष्णसर्पवा-
प्यश्वादिवेदेते नित्यसमासाः । उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्या-
दयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ इत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४३१७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) ॥*॥ 'भाग्यै-
कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५१४३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भाग-
प्रत्यययोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवयाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । 'चजोः-'
(७३१५२) इति कुत्वम् ।—'भाग्याच्च' (५११४९) इति
स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥*॥ नियम्यते-
ऽनया । क्तिन् (३१३१९४) । नियच्छति । 'क्तिच्चौ च-'
(३१३१७४) इति क्तिज् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥

१—इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा-कुशयति । कुश संक्षेपणे वृथा-
दित्वाक् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशल-
वर्धितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छ्रायः' इति
वासवदत्ताक्षेपः । 'कुप निष्कर्षे' इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंका-
रोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्धन्यमध्यमपि—
इत्युक्तम् ॥

विधीयतेऽनेन । डुधाजः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (खा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७२) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥—करोतीति
'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्ल्युट्—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण
जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा,—
वीयते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०१) इति ङः । विशेषेण
एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायते-
ऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ईत्वम् । वयोरभेदाद्बीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां वीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'डुदाज्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । वत्स-
दाह्न्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।-
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तन्न ।
'एतद्यो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति । 'अत सातत्य-
गमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१।५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने
धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।-
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७)
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ कु-
वृत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । के-
लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था
कालेन निर्वृत्तः । निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।
१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाम्' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गु-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) । 'सत्त्वं द्रव्ये उ-
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राप्ते
जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रजयति । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।
२।७७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणसं-
च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० ५।
से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुंलिङ्गवि-
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युपलिनी
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरसिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११७)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मु-
टेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु क-
मात्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४।
१।४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'स्त्रीवोऽपि' इत्यु-
दत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३३)
'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिर्जा-
र्याजनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (३।३।१३३)

१—'सत्यं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥' इति प्रयोग-
त-इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इत्यादि-
प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुट-मीश्वरौ ॥

आ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवन्म् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५)
इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्दादिः (३।
१।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ।
नान्तात्तु व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते ।
'कमिगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'यजि-
मनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्याज्जन्तुमात्रे
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्त्यु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । किच्कौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । 'जन-
सन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति
नेद । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च
चुल्यां कम्पिलजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ के (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौघ-
जन्मसु । क्लीवं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' ॥ (२) ॥*॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति घ्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'घटत्वादजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अङ्ग व्यक्त्यादौ'
(रु० प० से०) 'त्रियां किन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा ।
किच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । 'श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२)
॥*॥ ह्रियते विषयैः 'वृहोः पुगदुक्चौ च' (उ० ४।१००) इति
क्यन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते बुक्क्याम्') ॥ (३) ॥*॥ 'खन शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । खन्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥
हृदयस्य 'पदन्नस-' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रमृति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्त्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३।२।

१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द-इत्यन्ये ।
('हृत् क्लीवं बुक्कचित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन ।
असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) मानसम् ।
('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः ।
('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

इति कालवर्गविवरणम् ॥

१३५
१३

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविप्रतिपञ्चसिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३।
३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।
शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥
धृष्णुवन्त्यनया । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३।२।१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ।
('धीर्ज्ञाने ज्ञानमेवेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाऽवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञेः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥
शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६) ॥*॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । टाप्
(४।१।४) । 'प्रेक्षा धीरीक्षणं दृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'हुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा०
आ० अ०) । चित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)
संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्तिप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥*॥
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संविद्
संभाषणे ज्ञाने संप्राप्ते नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचारयोरपि') (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'
(दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप् 'मिच्च' (चु० प० से०)
चुरादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१-हैमे तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रतं मुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७१२९) इति नेद ॥ (१३) ॥*॥ 'चित्त-
संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्रन्थः-' (३१-
३१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्राण-
युक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३१३१-
१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धौ, क्रतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३१२१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनो-
व्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' । 'भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । भावे घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३१३१८) । 'अतः कृकमि-' (८१-
३४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चैति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-
ण्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३१३१०५) इत्यङ् । ('चर्चा
स्याचर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-
नम् । 'चक्षिङः ख्याञ्' । (२४४५४) । 'आतश्च-' (३१३१-
१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर
असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३१३१०७)
इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः स्तो-४११-४१

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याङ्पूर्वो हञ् ।
(भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥
अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-'
इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३१३१८) कृन्तति,
कृन्तते वा अच् (३१११३४) घञौ (३१३१९) । पृषोदरा-
दित्वात् (६३११०९) वर्णविपर्ययः । 'तर्को वितर्के काह्याया-
मूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम् 'ऊह
वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३१३१८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

१-वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो च

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) ।
'गुतिज्किञ्चः सन्' (३११५) । 'अ प्रत्ययात्' (३१३-
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ०
से०) । 'एरच्' (३१३१५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह
उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३१३१८)
॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य ॥ । 'सर्वनामसंख्ययोः'
(वा० २१२३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादि-
त्वात् (६३११०९) आत्वम् । ('द्वापरे संशये युगे') ॥
॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यावगाहि-
ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-
नम् । 'एरच्' (३१३१५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८१-
४११४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (खा० उ०
अ०) निश्चयनम् । 'प्रहृष्ट-' (३१३१५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥
(१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदिष्टि-
मतिः' (४४४६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)
व्याङ्पूर्वः । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३११२६) घञ् (३१३-
१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३१३१-
११५) ॥ बाहुलकाह्युट्-इति मुकुटः । तत्र । स्त्रीत्वविशिष्टे
भावे अङः (३१३१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे
ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१)
॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रसु चलने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तिन् (३१३१९४) 'अनुनासिकस्य-' (६४४१५) इति
दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामति च भ्रमणे' ॥ (१)
॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥
भावे घञि (३१३१८) भ्रमः । 'नोदात्तोपदेश-' (७३१३४)
इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्मिन्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
संपदादिवात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आग-
मनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च ङ्' (उ०
२।६८) । छित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूश्चन्दवत् ।
यदा तु क्तिप् (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०)
इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-
कारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि-
शसि च 'आगवम्, आगवः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने'
(तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) तु
आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जाना-
तेत्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च'
(३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चय-
व्रते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७)
इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५)
॥*॥ एवं संश्रव-(६)प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति
चव्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृजो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७)
॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'ग्रहवृद्धे-' (३।३।५८)
इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥
(८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्वाजो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-
धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ॥
(१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्ष इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मोक्षोपयोगिवुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा
विज्ञानम् । 'विज्ञानं कर्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—
'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धा-
र्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानम्' इति
व्याख्यत् । (तत्र शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्) ॥

(१) एकम् 'शिल्पादिविषयकवुद्धेः' ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुण-
वचन-' (५।१।१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाणस्य ।
भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०)
इति निष्ठानत्वम् । यद्वा,—अधिकरणे भावे वा ल्युट् । वन्धाङ्गि-
र्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वाणोर्विधाने करिमज्जने'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो
मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नितरां
श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-
तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥
(५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे
स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-
न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ०
से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्
(३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृत्तौ'
इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ०
आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने
साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिर्वर्त्यत्वात् ॥ (१)
॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां
समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥
(२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् ।
अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रूप विमोहने'
(दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा,—रूप रूपकरणे' (तु० उ०
से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा,—रूपते स्तूयते ।
'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खण्डशिल्प-' (उ० ३।२८)
इति प्रपञ्चयो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः ।
पञ्चावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ
खभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शण्यते आकुक्ष्यते ।
'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां
ददनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीलो-
र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति ।
'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदवर्गेषु' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आखादने' (तु० प० से०)
चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-
रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तरे च-’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।७०) इति षत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थ याच्यायाम्’ (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकञ् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । (‘विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’) ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।९३) इत्यादिना घञ् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मैन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मैति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मैन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) । ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकम् ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥८॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ ‘तुः’ सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । ‘छित्तरछत्तर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । (‘तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि’) ॥*॥ दीर्घादिरपि । ‘नरेऽस्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तूवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंव्यञ्जने च्युते’ इत्युत्पलिनी ।

‘नापि कषायस्तुवरः’ इति बोपालितः । ‘पुंसि कषायस्तुवरम्’ इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कपति कण्ठम् । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् ‘कुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कषायरसस्य’ ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘ऊषसुषि-’ (५।२।१०७) इति रः । (‘मधुरं विषे’) । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मथुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

(लवण इति ॥) लुनाति जाड्यम् । ‘लृञ् छेदने’ (त्रया० उ० से०) । नन्दादित्युः (३।१।१३४) । ‘लवणाळुक्’ (४।४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विद्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । कटिवटिभ्यां च (उ० १।८) इत्युः । ‘कटुकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कटुका राजिकाखपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षयापकाच्चुरादीनां गिजभावे ‘गत्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकं त्वाङ्गुणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटु-रोहिण्यां तिक्तं पर्यटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

(अम्ल इति ॥) अम्व्यते शब्धते भोक्तृभिः । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्लः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (चु० उ० से०) । अमर्ति रुज्यरुचिम् । बाहुलकात्के अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गैर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च पञ्च’ इति कातत्रसूत्रात् ॥

२—अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्थिभेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । ‘शृणाति लवणाघातः’ इत्यनेन कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आखादने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । रस्यन्ते आखाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
तुवरकषायथोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्त्विति ॥ अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरादयः
सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्त्रियाम् 'वोतो
गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । चित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि-'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा,—मलते धारयति जनमनांसि पचायच्
(३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहर-
श्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०
आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवश्यं मनः 'आवश्यका-'
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा,—समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्ग्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरमिरिति ॥ सुष्ठु रमन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ ग्राणं तर्पयति । नन्वादिल्युः (३।१।-
१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धौ
स्यात्रिषु क्लीबं तु बाहुके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य ।
'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः
स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति । नन्वादिल्युः (३।१।-
१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूर्यते । पूतिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रयति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकादक् । 'विस
उत्सर्गे' इति तु मट्टः । 'विस्त्रं सते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वयोरभेदः' ॥ (१) ॥*॥
आमोऽपक्रो मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।-
४।१३७) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपक्रमां-
सादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा ॥' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-'
उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥*॥ 'बिम्बिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्चेत्तम् । घञ् (३।३।१८) 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्ये (ऽन्यवच्छुक्ले)
॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'शङ्खु शतने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचिषु
मत्वर्थीयेत्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र 'कर्मधारय-
मत्वर्थीयान्यां बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कालायनोक्तेः । अपरे तु
लाघवमनादृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसक्तिसलयच्छेदपायेयवन्तः'
इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति
शङ्करप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥ २—विस्त्रं दन्त्योष्ठयादि ।
'विस्रजम्बालशेषम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥ ३—तालव्यज्ञः 'श्वेतो
भावति' इति महाभाष्यशेषात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । विशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ह्रस्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहु-लकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।१०२) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जि-वृत्तिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते वद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० ३।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतस्वरूपे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च । तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्या-संभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा,—वलति 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वल् । अक्ष-न्यस्मात् । 'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा,—वलं क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुल-काद्भ्रस्वः । यद्वा,—धवनं धवः । 'धूल् कम्पने' (त्र्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जोर्णिङ्क् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः—'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यशः 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डि-यमकात् ॥ २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—कपसंयोगवान् 'अथ स वलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावतले-पाद इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याहृज्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारु-योषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुक्के' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) मृगश्वदित्वात् (उ० १।३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६।३-१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥१३॥

ईषदिति ॥ धूनीति चेतः । 'धू विधूने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः कसरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादक्ष-त्वम् । यद्वा,—धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-लेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एवं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवर्णी-ल्योर्ज्ज्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वम-स्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।३१-१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—'कालः पादे' इति पाठः.

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'पचिमच्योरिचोप-
धायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) ।
'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वह्निचन्द्रके' इति हैमः ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः
स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः
क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां,
गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्
'अजिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४।
६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति
स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरित-
किंशुके' इति रूद्राद्रस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्य-
भावः । यद्वा,—पलमश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'पलाशः किंशुके शब्दा' । 'हरिद्रणौ राक्षसश्च पलाशं छदने
स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वा-
ङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा-
भावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृस्याभ्यामितन्' (उ० ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च दुर्वायां हरिद्रण्युतेऽन्यवत्' ॥ (२)
॥*॥ 'हृस्वरहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् ।
('हरिद्रिषि स्त्रियां पुंसि ह्यवर्णविशेषयोः' । अस्त्रियां स्यात्तृणे
च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४)
इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे' । वर्णमेदे
लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,—रच्यते स्म । 'रच प्रतियने'
(उ० उ० से०) । 'अनित्यप्यन्ताश्रुरादयः' इति णिजभावे
क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः'
(८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्त-
वर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहि-
ताधे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥
कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोण-
वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥
(१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्ते-
रुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-
माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ ।
निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ 'अरुणाऽति-
विषादश्यामामजिघ्रान्विवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुण-
वर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः ॥ (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट
गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्ताद्बुधादित्वात् (उ० १।१०६)
कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेत-
रक्तयोः । पाटलः स्यादाशुब्रीहौ पाटला पाटलिदुमे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्र्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) बाहुलकात् 'कृसृगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१)
॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।
१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश-
स्त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥
'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने'
(अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णसिन्धो
लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥
कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)
'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा,—कडनम् ।

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैमे त्वयं नोपलभ्यते ॥ ३—
मेदिन्यामयमुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पालाशः किंशुकेऽस्यपे । हरिते
पालाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानशेषात् 'कपि-
शतं पिशितं मदनाभिना' इति भाषात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा
च माधे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारोश्चक्रास्ति कपिशं गलता' इति—
इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ वर्णे' (भ्वा०
 आ० से०) 'कवेः पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः ।
 पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीक-
 करिण्यां तु शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे
 ना कुङ्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोचना-
 हिङ्गुनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्यां पिशङ्गे ना बालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । मृगधादिवात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रुस्त्रिषु
 खर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति ।
 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६)
 कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कृत्वम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वध्नौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके ।
 कपौ मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥ षट्
 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं तूद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
 केऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते
 वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपमेददर्शनं 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णाणोडु-
 म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
 स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं
 पठितः । तदनुरोधेनहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागमः ।
 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति
 वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—'एकं चेतत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकीर्ति-
 प्रयोगश्लोपलभ्यते इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चात्
 माषश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ।
 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
 शपत्याक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुरे
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्बु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । कर्बुरे
 रभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' ॥ (६) ॥*॥ षट्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनिर्गते
 वेध्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्'
 इत्यस्यापवादोऽयम् । पठस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

(गुणीति ॥) विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपि-
 पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ल,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी हजिका सोम-
 वल्यपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्भाति ।
 'मृमृदशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञायति
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ।
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) ।
 संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः स्त्री भाषा
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
 'किञ्चि-' (वा० ३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽङ्गो
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इच् (वा०

१—'ब्राह्मी गौर्भारती' इति कन्नित्पाठः इति बुधमनोहरा ॥

(३१३१०८) ('वाणिरम्बुदे । व्यूतौ मूले सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारस्योर्वाणि मूले बलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४११४५) इति ङीष् । घञि (३१३१९९) गौरादित्वात् (४११४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मत्तुप् (५१२१४४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाद्ध्रजो भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३१३१९४) । संप्रसारणम् (६१११५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३१३१९४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३१३१९५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४११९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंशु अधः पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः, स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

(तिङिति ॥) तिङन्तानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । मुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

भाष्यकारमतं आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकं 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२१३१२) इति सूत्रव्याख्यावसरं 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितत्पर्यकेऽस्ति क्रियायां अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्मुबन्तानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः पुक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तस्य विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यङ्गच्छेदेदव्यासोऽपि सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यादि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेवाद्वर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्मुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्यादावव्यासोऽह—क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽप्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यक' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्द-श्वेदर्थे । बोध्य' इति शेषः । 'कारकान्वितक्रियाबोधकमुसिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुसिद्ध । सुबिहिष्टं तिङ् सुसिद्ध । तयोरेक-शेषेऽन्तशब्देन समासः । तेन सुबन्तचय-तिङन्तचय-सुसिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुसिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थं (२१२१२) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामप्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिधानजिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

१—'मेण्डे स्वर्दिदाधिरौहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हन्त च भारवौ विधत्ते बाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्वाङ्मृष्टयश्चेष्टते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिस-द्वाणिनी ।' (२१५३) श्रीकण्ठचरिताद्भवान्तो वाणिशब्दः ॥ २—'वली-वर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति' इति दैमयन्तीरुपादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः प्रक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरा—इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वित्तौ च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'श्याब्धधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रिणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तथा त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृगयजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः' । एकम् ।—इति मुकुटः । तन्न । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पाप-मपनुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेया-न्वधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झतकैतवः', 'धर्म-स्य ह्यापवर्गस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्म जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैष-म्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । कचिद्वत्त-शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयी-धर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आग-मादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इत्याहुः । एकम् । 'ऋचं स्तुतौ' ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलब्धः ॥

कचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकस्य गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रि-वैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायानामभिधानात् । इ-तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समाप्ते गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वे-दस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दात् शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

(धर्म इति ॥) तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धर्मो लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः, 'अतिस्तुसु—' (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृजो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेद-विहितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

(स्त्रियामिति ॥) ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच-स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मत्ति (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । 'साम स्त्रीवमुपायस्य भो वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अतिपूर्वपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकं कैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ।

(इतीति ॥) इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयव-यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तथा (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५।२।४३) इत्यव- 'टिङ्हा—' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रित-पुरंध्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रय-संघातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

(शिक्षेति ॥) श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा क-व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षष्ठ्य-

१—स्तूत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति—स्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति—स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥*॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० अ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः खराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च खरितश्च खराख्यः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । खरन्ति शब्दायन्ते । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा,—खर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा,—खेन राजन्ते । 'राज् वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । खरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकखरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्हृद्ये च खरभिद्यपि' इति हैमः ॥*॥ एकम् 'खराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्—अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।१।११) दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३।३।९४) यद्वा,—दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । किच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्वीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तेते । अर्थते गम्यते । 'ऋ

अमर० ९

गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतिः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥५॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्थुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनानुडभावः । यद्वा,—पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराण-प्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा,—पुरा अतीतानागतवार्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पणे पुंसि, त्रिषु प्रज्ञे' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (जु० उ० से०) । 'चिन्ति-पूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषण-हिंसाच्छादनेषु' (भ्वा० आ० से०) । दन्त्योष्वादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'व्यक्ती-कृत्य कमप्यर्थं स्वरूपाथस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥*॥ यद्वा,—प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।११८) प्रवल्हः, ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । 'प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नदूती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्भातेः कर्मणि के 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञासिंहिता । 'यदाह—षोडशपणः पुराणः पणो भवेत्काकिणीचतुष्केण—' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१)
॥*॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरणे-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । 'निबन्धो यः समासेन संग्रहं
तं विदुर्बुधाः । संग्रहो बृहदुद्धरणं मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वादृच्छभावः । यद्वा,—समं
कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः'
(वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः, टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः । घञ् ।
(३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाक्षात् । कविशक्ति-
परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन'
इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था' इति पाठे
तु अपरिपूरणार्था इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वेदः 'भूतवृ-
हसि' (उ० ३।१२८) इति ज्ञच् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।३) गौरा-
दित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यद्वा,—'किंवदन्ति' इत्याख्या-
यमाना । अनुकरणशब्दादख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६)
'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकरात्' (ग० ४।१।४५)
इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च'
(वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-'
(५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापितत्वात् ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
ह्रीबम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः (भ्वा० आ०
से०) क्त्वि (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु
प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणी-
योऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये वार्ता-
प्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उदन्तोऽन्तो यस्य । 'उदन्तः
साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ॥

१—हैमे तु 'संग्रहो बृहदुद्धारे ग्रहसंक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संचयेऽपीति मङ्गः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु
'प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्याहाः । 'आतश्चोपसर्ग' (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति
डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८)
इति डो वा । यद्वा,—आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यायनम् । 'आतश्चोपसर्ग'
(३।३।१०६) इत्यह् ॥ (२) ॥*॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥*॥
अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥
प्रायते । 'प्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा,—नम्यते
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०)
'नामन्सीमन्' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भागस्य
नामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थे वा धेयः ॥ (५)
॥*॥ (६) ॥*॥ षट् 'नाम्नः' ॥

हूतिराकारणाह्वानम्

हूतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेजः (भ्वा० उ० अ०) । लिट्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (ह्वेजः) ल्युट्
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्वह्वभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका (हृतिः) चेत् संहृतिः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि नानाधेय-
संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहार इति स्वतः
इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । द्रुमेदे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ।
(२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धनं ज्ञापनम् । भा०
घञ् (३।३।१८) (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८)
(२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतौ
पादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । लृट्

१—भाष्ये तु 'अन्धेष्वपि' इति वृज्यते ॥ २—'द्रुमेदे व्यवहारो' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।११३)
इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥
प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति
नह् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥
(१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥
प्रच्छनम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यह् । संप्रसारणम्
(६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१)
॥*॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णौ-
र्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-
क्षिहः (अ० अ० से०) अभ्याहपूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्यावि-
वादस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु
पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः
सीत्कृतं चृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा०
आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥
(१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०) ।
'कृतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसाद-
यशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वैर्ज्ञायते ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)
(अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाहपूर्वाज्ज्ञः
(क्या० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यह्
॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाहपूर्वात्) 'अज गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति
क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीत्वम् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तुत्यतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(१) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृनि स्तोत्रम् ॥ (२)
॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ'
(अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेड्यते आधिक्येनोच्यते स ।
'मिड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा
'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्धुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्धुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्धुष्यते स । 'धुषिर् शब्दे'
(चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धुषिरविशब्दने'
(७।२।२३) इतीप्तिषेधः । विशब्दने स्वाभिप्रायप्रकाशनम् ।
तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३।३।१०७)
इति युच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कव्यते ।
'कक लौल्योपतापयोः' ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्णं वर्णने' (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो
द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेद-
रूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (चु० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्भेदेः (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२)
इति (वां) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादन-
वस्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः'
(भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा—'खलनिर्वादकथायां वदिता
यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्तवादः । तत्र यथा—
'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनी-हैमयोस्तु 'अववादः' इति
दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥

(चु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८)
॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'
(३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्साया-
मपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश
'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ पारुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः
पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं
पारुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्पतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्यो-
क्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्थं गीः ॥ (१) ॥*॥
'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
(२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि
'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा—गुणाविष्करणपूर्वको निन्दा-
पूर्वकश्च । आद्यो यथा—'महाकुलीनस्य तवं किमुचितमि-
दम्' । द्वितीयस्तु—'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति ।
तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अत्रत्यये
(३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भवि-
ष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् ।
'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥*॥
एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्य-
न्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्'
अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिर्मैथुनाः' (इति
दुर्गः ।) क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं
प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः,
परपुरुषनिमित्तं त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।
११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा—इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ।
(१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०)
चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७)
'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो
विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरो-
धस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकैनापि
क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अप-
लापः प्रेम्ण्यपहवे' ॥ (१) ॥*॥ निहवनम् । 'हुङ् अपनयते'
(अ० आ० अ०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('निहवः'
स्यादविश्वसेऽपलापे निहृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धारयामासौ
'न धारयामि' इत्यादि 'निहवोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः ।
तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचि-
कम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ।
(२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्मेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्मेदा रुशत्यादयः
सम्यगन्ताः ॥

रुशती वागकल्याणी

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु० प० अ०) तात्-
व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनयोः—' (७।१।
८०) इति नुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशञ् शब्दः ।
रुशद्वचनम् । मुकुटस्तु ('उषती' इति पाठे) 'उष दहति'
(भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह ।

तत्र । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । ('सान्त्व' सामनि दाक्षिण्ये) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

१० / ३६
संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पृनहि-' (उ० ४।७।५) इत्युषच् । 'परुषं कर्तुं रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामायखञौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे स्त्रीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः । तद्धिचम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूनुतं प्रिये ।

सत्ये

सूनुतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः ॥*॥ सत्यु

१-गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चित्करमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उपति' इति पाठं प्रदर्शय, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २-'दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वं मुजनो हि चंदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिव-भद्रे यमकाहन्त्यादिः ॥ ३-'अपरुषो दायादा वापिवभवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपत्नजनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४-कर्तुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पाथिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीद् ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घञर्थे क्तः (वा० ३।३।५८) यद्वा, -'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः । 'अन्ये-षामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु-मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) क्तः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।१।१३५) 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥ (१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश् विबाधने' (क्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) 'यस्य विभाषा-' (७।२।१५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिशः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेदः ॥ (२) ॥*॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परणे पराहतम् ॥ (३) ॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्यादिनाऽसंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संलक्ष्ये त्वरितोदिते । निष्ठूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु षष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषमकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेषनिर्गमसहित-वचनस्य' ॥

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अवद्धमिति ॥ न बध्यते स्म । 'बन्ध वन्धने' (क्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य ।

१-'असूनुतं दधदपि सूनुतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धालंकार-दन्यशेषात् दीर्घान्यदन्यादि-इति मुकुटः ॥

(५।२।४८) इति डट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट् ।
'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च
पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)
॥*॥ अमी सप्त खरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी
गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-
जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—
'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ
च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति
कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६-
३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१)
ढीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०
४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः । ततः 'कृ-
दिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधू-
दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—
इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-
ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प०
से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा,—
कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा,—कलते । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके ।
षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रि-
ष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-
मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रंस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि
स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याब्जबद्धान् । 'बहुल-
भेत्तन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्कार्थे णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥२॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां
साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु'
(अ० प० अ०) 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० ३।१५) इत्यादिना
नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति
वल्लक्याम्' ॥ (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२)
ढीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि
विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौ-
रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति ख-
रान् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तत्ततम् ।
आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नरादि तन्यते 'तनिमृद्भ्यां
किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च
त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स मुखे चर्मणा बध्यते स्म ।
'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो
धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ
च क्लीवं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-
वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-
रिच्छद्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां
गते, वहौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्य शुषिरामिव' (पुस्पशा-
हिकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'भूषिके ना स्त्रियां नात्पौषधौ रन्ध्रा-
न्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् वंश-
वाद्यस्य ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना
घट्टादि घनं निविडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्ने दृढे दाढ्ये विस्तारे मुहुरेऽम्बुदे । सङ्के मुस्ते
घनं मध्यवृत्तवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोचनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।-
२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भूवादिगृभ्यो
णित्रन्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्तात्तुद्यते
ताड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (क्वा० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१।२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति
वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

मेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

मेदा इति ॥ तेषां मेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते ।
'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्थयोर्ध्वकः । आलि-
ङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्विकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।-
६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

१—'शुषिरं त्रिधं शीर्षं तालव्यादयः' इति समेदकोषदर्शनस्य
मुकुटेन कारितत्वात् । परं त्वत्रे पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिरपदव्याख्या-
याम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः । 'विवराभिधाधिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु
दन्त्यतालव्यौ' इत्युभयविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमि-
दम् । न चोक्तसमेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य वद्विवाचकशुषिर-
शब्दे नियामकत्वादित्यरुचिरादुक्तिलिखनेन सूचिता ॥ २—'कुर्वती-
रुपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरुत्वेति त्रिधा नागचमू-
र्ध्वजैः' इति कीचकवधमकाद्वकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

अमर० १०

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि-' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपट-
हस्य' ॥

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ विमेलस्य रवात् । 'जिमी भये' (जु० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीष् ॥*॥ 'वङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनिल्यनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान् करोति
योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे भेर्या
मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । यद्वा,—द्यासुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु०
प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्त्वौणादिक इ-
ति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभिस्तु
भेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥*॥
स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे
'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा०
३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।-
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके
पुनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणादे-
र्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वाद्य-
प्रमेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च
लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । 'कोणो वीणादिवादनं । लगु-
डेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण बल्यते
संविद्यते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्ततः' इति
कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीत्युच्यते ॥

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा, -कश्च कुश्च कक् । ते भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागमेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थित-शब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणा-प्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषेत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्ड-ककुभसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा, -कुले-र्विच् (३।२।७५) । अम्ब्यते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तन्त्री-हीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥*॥ निबन्ध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तन्त्रयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) अतैः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् मड्डुः । 'डमरुजो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्क-लियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झल्लरी झर्झरी च द्वे केश-चक्रे तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलगारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मद-मत्ते स्याद्वात्यूहे वाद्यमिद्यपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'शिल्पिनि घुन्' (३।१।१४५) । शिल्पात् (४।१।४१) ङीष् । 'नर्तकः केवले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेणामपि योषिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस श्लेषण-क्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'न-र्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्तापोवि-वेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति क्तः । यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)—इति मुकुटः । तत्र । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलम्बे न स्त्री स्यान्त्या-व्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादि-त्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च जश्चम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । षच् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुखे घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विल-म्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां' तत्त्वादिक्रमेणै-कैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फाले दुर्मा-न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । लीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । 'क्रीडके' इति व्याख्यातमनेकार्थं कैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वल्ग्वे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योतिपुखलभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवा-करकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—भावे तु 'अन्येभ्योऽपि-' इति दृश्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्कमादिकया मानं परिच्छेदनम्
॥*॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः
साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—' इति
मुकुटेनोक्तम् । तच्च । लयधातोरिकरान्तत्वाभावात् । 'लय-
स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं
तृणभिन्नाख्यमेदयोः' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'नट
अवस्कन्दने' (भा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(२) ॥*॥ नटस्य कर्म । प्यञ् (५।१।१२४) । नटेर्ण्यत् (३।
१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥*॥
'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भा० प० से०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥
(४) ॥*॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च—' (३।१।
११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्'
अपि ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६)
॥*॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट्
'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्'
(जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) गुणं वा-
धित्वा बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्यं
मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोऽंशा यस्य त्रिकम् ।
'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः
संज्ञासङ्घ—' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्'
इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि ।
नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक—' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

१—विलासे यथा 'किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते । २—मेदि-
न्यां 'नित्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थक-
त्वासंभवादिदं प्रकृतोपयोगि न इति ॥ ३—इदं च मुकुटानुरोधेन ।
दिनादिगणस्यदीर्घोपधाङ्गीकारे तु नागतिकगातिकल्पना ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ।
स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन्
भ्रकुंसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति दण्डकोक्त'कुसि'धातो-
श्चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो
भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४)
'इको ह्रस्वोऽङ्घ्रो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-
द्ववङ्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रु-
कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अका-
रादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च
भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-
धारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहा-
रात् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-
वैश्येमीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥*॥ 'अर्ज अर्जने' (भा०
प० से०) । 'समि कसेः (स?)—' (उ० २।१८७) इति बाहु-
लकादुक्त्, रस्य जः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८)
आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) । इति
ङः । आवुत्तः ॥ (१) ॥*॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भगिनी-
पतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचायच् ॥ (३।
१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रसादौ च' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त् । णित्त्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१)
॥*॥ 'जनकः पितृभूपयोः' । एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा—' (५।
४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
(चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽध्वानुचा-
रके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जाल्य-
कनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
द्रियते । 'दृङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तृ
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्रिप् (३।२।१७८) भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) छुत्वनिषेधो न । यद्वा, -टलति । 'टल विष्टवे'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
णम् । भट् चासौ तारकश्च । भट् स्वामित्वमृच्छति वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपो-
धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३।३।
१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तृ राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्त्वात् ङीप् (४।१।१५) ।
'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ 'वद्धपट्टाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२।
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' । अत्र विशेषः शब्दा-
र्णवे- 'गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्य-
जनेन सः । ब्राह्मणेन तु नात्रैव राजजित्युषिभिः स च ॥
वयस्य राजजिति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु
राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्ब्रह्म-
साधुब्रह्मदारुणेश्वरे' । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१)
॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' इत्येके । एकम् 'वध्यस्य
ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२।
९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥

अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्दधते । 'अवि शब्दे' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्राथिकत्वादम्बादीनां केषांचि-
दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासूः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः वास्यते खगृहे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्बाहुलकाद्ः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तु यौग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-
नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः'
इति वसिष्ठः । ('आर्यो सैजन्सौविदौ') ॥*॥ मर्षणात्सह-
नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति
शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या पुंसि,
योषिति । दक्षाम्ब्रायाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-
न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सैतलौषधौ ।
चुद्धयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गं'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
र्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संध्यः ।

१- 'तातेनाम्ब ! विहीनोऽस्मि', 'बालमावेऽहमम्बया' इत्यादावना-
ट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः ! किमसदृशं करणं वचस्ते'
इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां
नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्रयोगात्रि-
यमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः- 'अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्य'
शेषतः । कामुचित्रियमस्तत्र विधिरेव च कामुचित्' इति-इति मुकुटः ॥
२- सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्यादमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ ३- 'दक्षस्य मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकैरवा-
करकौमुदी ॥ ४- 'शोभनौषधेः' इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संघेद्वे । प्रस्तुतकथासमापनखेल्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेट्टीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेट्टीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दव्यवन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् (३१११३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे वोपालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१११८) अङ्गुत्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचाद्यच् (३१११३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावविशेषस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४१४१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' कमेणैकैकम् ॥

शङ्कारवीरकरुणाद्रुतहास्यभयानकाः ।

वीरभत्सरौद्रौ च रसाः

शङ्कारेति ॥ शङ्कारादयोऽष्टौ रसाः । चंशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिज्ञेहरूपत्वाद्रत्यात्मत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामि-मुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्साध्यैव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावः कान्ताद्यालम्बनः सक्चन्दनाद्युदीपितः कटाक्षानुभावितो व्रीडादिसंचारितः शङ्कारः (१), उत्साहस्थायिभावको द्विपद्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणाद्युदीपितः

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादने' चुराद्यन्तः । कर्मणि घञ् (३१३१९) । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्कारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शल्लकी कङ्कुभूमिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शङ्कारादिरसानाम्' ॥

शङ्कारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शङ्कार इति ॥ शङ्गं प्राधान्यमियति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) 'शङ्कारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शङ्कारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४१२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शङ्कारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् । (३१११३४) । न तु 'ज्वलति-' (३१११४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शङ्कारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शङ्कारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३१२१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूर वीर विकान्तौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा, -विशेषेण ईतं ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३१११३५) । अजति वा रक् (उ० २११३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शङ्कां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलाङ्गु ॥ मदिराक्षीरकाकोलीकाष्टोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकाखपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः (२), शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तदगुणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः (३), विषयस्थायिको विषयजनककर्मकर्त्रालम्बनको विषयकर्माद्युदीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः (४), हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताद्युदीपितो गल्लफुलनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हासः (५), भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः (६), जुगुप्सास्थायिभावको विष्मृताद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीरभत्सः (७), क्रोधस्थायिभावको द्विषदाद्यलम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विकथनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः (८), इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम् । 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ घ्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाच्च । 'घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कपणम् । 'कप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति भिदादिपाठादह् । 'कृपो द्रोणश्यालके स्याद्रोणपङ्क्त्यां कृपी स्मृता । कृपा दयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दानगतिर्हिसारक्षणेभ्यु' । भिदाद्यह् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुणरसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'खनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ प्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसि-काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वीभत्समिति ॥ वधेर्निन्दायां सञ् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८) यद्वा, 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । वीभत्साऽस्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वीभत्सो नार्जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । वीभत्सो द्विविधः' । वीभत्सादिव्यं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायप्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिह् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो डुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनिले' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (चु० उ० से०) ष्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे) चित्रा त्वाखुपर्णासुभद्रयोः । गोडु-म्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः ।' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

अथेलि ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥*॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शलक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेद्यस्मात् । 'भियः पुग्वा' (उ० १।१४८) इति मक् पुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि पुगभावे । 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०) । ष्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । हन्तेर्घुरच् (उ० ५।६४) इत्यच्प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेद्यस्मात् । 'जिभी भये' (जु० प० अ०) । 'आनकः शीङ्भियः' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥ (७) ॥*॥ भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कृजः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव- 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूयम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रयेदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रौद्रो देवताऽस्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र' (उ० २।२८) इति रन् । 'उग्रः शूरासुते क्षत्राद्धे

१-इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भार्गवी-शब्दार्थकथनम्-इति न प्रकृतोपयोगिः ॥ २-'शूद्रारो विष्णुदेवः स्याद्वास्यः प्रथमदेवतः । करुणो यमदेवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदेवतः' इति भरतवाक्यात् ॥

पुंसि, त्रिषूक्तये । स्त्री वचाश्रुदयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' । महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तत्र । रसप्रकरणात् ।
क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । त्रियां
रौद्री भैरवी ॥

दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मणेदोषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
'जिभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-
र्भये त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु ॥ (३) ॥*॥ संप-
दादिवात् किपि (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥
(यत्तु-) साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र ।
अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥*॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः
॥*॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्यादर्तनमृतीया च गह्वा,
चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीथ
साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । 'आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति
करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । अनुभावः प्रभावे स्यान्निर्यये भावसू-
चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमा-
श्चादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्था-
दिर्षे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-
वबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतियोग्यमपि प्रति-

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य') । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्किया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावशावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः-'
(३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्'
इति प्रयोगश्च) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ तिरस्करणम् । 'कृजः श च' (३।
३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०)
औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् ।
मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् 'आत-
श्चोपसर्गं' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् ।
'हेह अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उल्लोकेरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् स्त्रीत्वम् ॥
(८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा० प० से०) सरेफः । 'नर्तुं
सूक्ष्मे' । 'तत्तन्नसूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्मात्पुनरुद (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथा-
क्लेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं ह्रील्लपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ह्री
लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि किप् ॥ (२) ॥*॥
'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि ।
'गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटारभसवर्तकगर्धभृङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च'
इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽस्त्रीने त्रपा लज्जा' इति
च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडने' (तु०
प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलं जश् झलि' (८।
४।५३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लज्जायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रेऽपि ।
'हीर्लेजापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे असूक्ष्णमुक्षणं तापो यतः इति बोध्यम् ।
न विद्यते शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' ह्रस्वमध्यमपीति
कच्चिद् । 'सूक्ष्म अनादरे' ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाद्भ्युटि संसूक्ष्णम् ।
'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः । एवं चाकारा-
दित्वमिह प्रामादिकमिलाहः ह्रस्वपि मुकुट-उपमनोहरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः । अस्या वित्वात्कित् (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥*॥ भ्वादेस्तु वित्त्वात् अङ् (३।३।१०४) । तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्वे आध्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः किनि नञ्समासः ॥ (१) ॥*॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः (२) ॥*॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूज् असूयायाम्' । कण्ठादित्वाद्यकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥*॥ (१) ॥*॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्थ्वति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-निदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादित्वात् किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

१-दैन्ये यथा-'तीव्रमिषद्वप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा-'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति कैसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ वितिप्रसरणम् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी ॥*॥ (पक्षे ह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्तापस्य' ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ (५) प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७-३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥*॥ रुद्रकुधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ टापि (भागुरि-मतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त 'कोपस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावाः (७।१।७४) ॥*॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) ॥ घञ् (३।३।१८) । यद्वा, 'शीलो धुकुलकृवल्वालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्थर्चादिः (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्गुणे' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्न-कोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुखभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीज् तर्पणे' (क्या० उ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१-प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माघः ॥ २-अमर्षो हस्तादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते' इति भारविः । 'वधूरमर्षात् इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।२३७) इति दीर्घत्वे 'दीर्घादिरपि' इति हट्टचन्द्रः । 'निरुद्धोऽगो निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्' इति विशाखः इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

श्वादिभ्य इमनिच्- (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमाऽस्त्री स्नेहर्नर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) प्रियता ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृल्लेख-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋया० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेम् नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृष्णा लिप्सा मनोरथः २७
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । मिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । ('ईहोद्यमवाञ्छयोः') ॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरणायामपि स्त्रियाम्') ॥*॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्') इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लमेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महांश्चेत् 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) । औणादिकोऽसण् । यद्वा, -'लस कान्तौ' (चु० उ० से०) ।

१-नर्मणि यथा—'विधत्ते मत्तयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'नर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २-प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि इति भारविः इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥ ३-हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४-तृषापि न कृशा मम इति प्रयोग इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

अमर० ११

भृशं लसनम्, इत्यर्थे यद्वन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततासूचनार्थः । 'लालसौ-त्सुक्यतृष्णातिरेक्याच्यासु च द्वयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ('आधिर्मनोतौ व्यसनेऽधिघ्नने वैन्धकाशयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडायाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अप्र-त्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावार्थम्, तत्सामर्थ्याणिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'मिदा' इत्यादौ डित्वस्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्य-विरहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१-धर्मध्याने यथा—'विनोपार्थि शास्त्रं तृणतुषुसप्रख्यमधुना' ॥ विशेषणे यथा—'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा—'उपाधि बाधन्ते विविधविधिभिर्बान्धवजनाः' । छद्मनि यथा—'विद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-बन्धको यदधर्मनोत्तमर्णस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा—'न भोक्तव्यो बलादाधिः' । आशयां यथा—'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-स्वसिञ्चत्तरत्र च चारिताभ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र डितोऽनुवृत्तिचारितार्थाभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इतिवदत्रापि णिलोपाभावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूष-बुधमनोहरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अत एव 'स्याच्चिन्ता चिन्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

कृत्वादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २।३२) वा । ('उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः' । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यान् स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि' इति शब्दार्णवः ॥

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्साहनम् । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) 'उत्साहस्तूयमे सूत्रे' ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्साहस्य' ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च') 'अतिशयशक्तिर्वीर्या' इति त्वमर-मालयां स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिशयिता-ध्यवसायस्य' ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा, -पट-तीति पटः । 'पटं गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । निष्ठार्यां सेट्-त्वाच्च कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दम्भ्यतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) । 'उपधिर्व्याजचक्रयोः' ॥ (४) ॥*॥ छद्य-तेऽनेन । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।७५) । 'इसन्नचक्रिषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । ('छद्म शाठ्येऽपदेशे यातिकर्मणि') ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं द्यूतदम्भयोः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'कुगतिः' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारण-रूपा । यद्वा, -परासीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु० प०

से०) 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मण-दित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । यद्वा, -शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कपटस्य' ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रमादः संमदे मते स्त्रियामुन्मद्यो-षितिः' ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (३) ॥*॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, -हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । उपपद-समासः (२।२।१९) । 'इको ह्रस्वोऽङ्गयः' (६।३।६९) इति ह्रस्वः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा, -कुत्वा भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'इसुसुक्' (७।३।५९) इति कः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धभावः । यत्तु-तुज हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कौतुकं नर्मणीच्छायासुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागत-ख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य' ॥

स्त्रीणां विलासविद्योक्विभ्रमा ललितं तथा ॥३१॥
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारादित्यादेः भावान्मनोविकाराश्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिव हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्य-विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गार-भावो रतिः । तज्जा-इति । तत्र । 'शृङ्गारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि-हु हवने-

१-एतदग्रे 'कैतवः कितवे शत्रौ' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हैम-मेदिन्योः कैवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैववाक्यकौमुद्यामपि 'त्वयि भास्वत्यदिते सर्वतेजोभिर्भाविनि । उन्मीलति धरानाथ ! किं, कैवकुलं कञ्चित्' इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१-प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदाशब्द-व्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदशब्दस्यैवो-पादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया
भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः'
इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्मदुक्त एवार्थो लभ्यते,
न भवदुक्तः । यत्तु—ह्यन्यन्येनेति हावः—इति स्वामिनोक्तम् ।
तत्र । हेनो घञि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलस-
नम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ।
'विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियासावासनादिषु' । 'विलासो
हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्यर्थम्' ॥ (१) ॥*॥ विवानम् ।
'वागतौ' (अ० प० अ०) विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु—) 'अपघ्नादयः'
इति कुः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'मृगद्वि-
दयश्च' (उ० १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच
समवाये' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञर्थे ।
यद्वा,—'कः' (वा० ३।३।१८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४)
इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विवोकोऽभिमतप्राप्ता-
वपि गर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् 'भ्रमु अनवस्थाने'
(दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो
मतः' । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्' ॥
(उ० आ० से०) । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः, भावे क्तः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रति-

चेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । लडिते हावभेदे स्यात्') ॥ (१)
॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । 'हैड अनादरे'
(भ्वा० आ० से०) भावे घञ् (३।३।१८) । 'स्याद्भावसूचको
हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा ।
('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वारयोषिताम्') ॥ (१) ॥*॥
लयनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । लियं लाति । 'ला आदाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः' । 'लीला केलि-
र्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दार्णवा-
त्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः
किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विवोको ललितं तथा ॥
विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्न-
कोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)
किन् (३।३।१४) । 'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः' ।
('विच्छित्तिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥
किलकिञ्चितमत्र । हर्षाद्भुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चि-
तम्' । स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—इति पाठं मन्यते । यदाह
'किलीति कण्ठकूजितम् वा' । 'यथा—किलिकिलारावः' इति ॥
(१) ॥*॥ मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । बाहुलकाद्धजस्तुट् । मृशादि (३।१।१२) क्यङ्-
न्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । 'मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकुटः ।
तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३।१।१३)
क्यषन्ताद्भावे क्तः—इति ॥ तदपि न । 'लोहितादिङाज्भ्यः
क्यष्वचनम्', 'मृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१)
॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०) ।
ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुःखोपचारः सौख्येऽपि
हर्षात्कुट्टमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥ विहरणम् । भावे क्तः

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारो-
ऽस्माच्च क्रोधसितचमत्कारमुखविकृन्वनं स विलासः ॥ २—एतदग्रे
वीतंसो वन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतौ
प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति । तच्च वीतंसशब्दार्थबोधकतया
प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—अभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः सापराधस्य
सकृच्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विवोकोः ॥ ४—भदरागहर्षज-
नितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा—अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्,
प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, सुषैव रुषितक्रोधौ,
पुष्पादीनां याचना सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानामकारणतः
खण्डनम्, मननं च इति । योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्ये-
के ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इति
लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्रुमः' इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृ-
तोपयोगि ॥ ६—सुकुमारविधानेन भ्रूनेत्रादिक्रियासञ्चिवकरचरणा-
ङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चरणनिपातशृङ्गणनूपुरमसृणसंचरणे
रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसंस्थानसमुल्लसितमुजम्, उरःस्थलप्रसार-
णाद्गुणपृथुकृतं स्तनस्तवकम्, स्कन्धासक्तैकुण्डलम्, उल्लसितभ्रू-
साचीकृतविलोलितम् इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया स्वचित्त-
विनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितमणितैरनुकृतिः क्रियते सा
लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चिप्रियापराधादीर्ष्यानाद-
रेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीति-
निबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्टजनदर्शन-
वशात् शुष्करदितहसितत्रसितक्रोधश्रमाभिलाषानां संकीर्णं किलि-
किञ्चितम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्णकण्डूयनं मोट्टा-
यितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि
दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुट्टमितम् ॥

(३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेजितम्' ॥
(१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवणमर्णोः । प्राद्वे रसगल्योश्च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु०
प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ०
४।११८) । 'केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वानगुणाभि-
पीय' इति नैषधात्-इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ परिहसनम्
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य
घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ क्रीडनम् ।
'क्रीड विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावज्ञानयोरपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । मुकुटस्तु 'खेला'
इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥*॥ नरणम् । 'नृ
नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।३।७५) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिसर्जने'
(तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः पुमाँलक्ष्ये
निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने'
(चु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं स्यादपदेशे-
ऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञन्तोऽपि ।
'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्या-
न्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कूर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) । 'वैरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः ।

१—'अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम्'-इति मुकुटः ॥
२—विद्रवे पलायने यथा—'द्रवन् विद्रवराजोऽपि क्षिप्रिये त्वरया
द्रुतम्' । प्राद्वे प्रसवणे यथा—'जात्येन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे यथा—
'तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
५—परीहासस्य-इति बुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छाद-
नम् । यथा—'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः
परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कपटाथो व्याजः परद्रोहफलः,
अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिष्टयान्यार्थमनुष्ठानम् । यथा जलक्रीडामपदिष्टा-
न्यार्थं याति' इति-इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फूर्ज' इति लिङ्गात् कुर्यादीनां न दीर्घः (इति धर्म-
दासः) । 'वोंः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः)
आह । तन्न । 'स्फूर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् ।
दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति
नियमः स्वीक्रियते तदा 'एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्'
एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अत एव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति
स्वामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादि-
क्रीडनस्य' ॥

धर्मो निदाघः खेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघर्षाङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु०
प० अ०) । 'धर्म-' (उ० १।१४९) इति निपातितः । यत्तु-
'घर्क्षति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरणे'
इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घर्षणङ्गमनेन वा 'घृ सेके'
(भ्वा० प० अ०) । ('धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णखेदाम्बु-
नोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥ खिद्यतेऽने-
नाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'खेदो धर्मे खेदने च' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रखेदहेतोस्तापस्य' ।—अङ्ग-
जलस्य-इति मुकुटः । तन्न । स्वकृतकरणविग्रहविरोधात् । न हि
जलेन प्रखिद्यते । वस्तुतस्तु-भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्ययम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था । 'सुपि स्थः' (३।
२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादि-
गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकार-
गोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्थमथोग्रता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मुकुट-
पीयूष-बुधमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३-३।१८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर-स्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'सिङ् ईषद्वसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ईषद्वहासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्वाल्पत्वहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मध्यम-हासस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णासञ्चनं पूजनम् । घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वाद्भावात् 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्त्वा नि-ष्ठयोरिद्विधानाच्च कुत्वम् । यत्तु—'न क्तादेः' (७।३।५९) इति योगविभागाच्च कुत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तच्च । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक-रोम-विक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजाक्षपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तारान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे चषके तालके कृमौ') । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ द्रुमाङ्के रोमाञ्चे' । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥*॥ 'रुदिद् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । ('क्रुष्टं रोदनरावयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । लिङ्-शेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अज्विधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तच्च । 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्वलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्वल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इत्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पत-नस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग, इति वा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ 'जिष्ण्व् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शाश्रया-मज्ञाने' ॥ (३) ॥*॥ 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेशः स्वापक्षीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ('सुप्तिः स्पर्शाश्रयानिद्राविश्रम्भे शयने क्रियायाम्' इति मेदिनीतः) ॥*॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्भावेः 'स्पृहियहि-' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (ग० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्राव्यस्याम् । तन्द्राधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरिरीतौ' इति ह्रस्वेकार-

प्रत्यये तन्दिः । ङीषि तन्दी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वच-इत्याह । तत्र । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्देरिदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकभावाच्च ।
(यदपि-) 'तन्दिस्तन्दी तन्दीस्तन्दी'-इति रूपचतुष्टयम् ।
इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥
(१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भा० प० से०)
'गुरोश्च-' (३३१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्त-
श्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रुकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किट्' (उ० ४१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः'
भ्रुकुसवत्रैरूप्यम् । पृषोदरादित्वाट्कारे 'भ्रुकुटी' इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्ये-
ऽसुन्दरे ॥ एकं 'कूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संरादौ' (दि० प०
अ०) । किन् (३३१९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ
मदोप्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । किन् (३३१९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
स्वो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प०
अ०) । घञ् (३३१९८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'दुवेष्ट कम्पने' (भा० आ० से०) ।
'द्वितोऽथुच्' (३३१८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चलने'
(भा० आ० से०) । घञ् (३३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचाद्यच् (३११९३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्
पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविक्रलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१-तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोप-
लभ्यते ॥ २-एतत्स्थाने-'तन्दिस्तन्दीस्तन्दी' इति द्विरूपकोशाच्च-
इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३११९३४) । उद्धतो हृषो-
ऽत्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भा० प०
से०) । घञ् (३३१९८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । घः
(३३१९९८) वा । यद्वा, -महति । अच् (३११९३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' । (यत्तु-)
मह्यतेऽनेन 'पुंसि-' (३३१९९८) इति घः-इति मुकुटः ।
तत्र । 'हलश्च' (३३१९२१) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धूञ् कम्पने' (खा० उ० अ०) ।
अच् (३११९३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च क्लु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३११९३४) । 'उत्सवो मह उत्सके-इच्छाप्रसर-
कोपयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थ-
निरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालवलिसङ्गरसातलम् ।

नागलोकः

अथ इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १११९७) ।
'पातालं वडवानले । 'रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वलेः सङ्ग ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवनादयः
अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३३२१९) ।
यद्वा, -'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपधात्वात् (३१
११९३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३३२१३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे छिद्रे
क्लीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४१२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५१२१०७) इति रः । 'शुषिरं
वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
वहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृञ् वरणे'
(खा० उ० से०) । पचाद्यच् (३११९३४) । यद्वा, -वित्रि-

१-'मूषिके ना स्त्रियां नात्वौषधौ, मूषिके ना स्त्रियां वर्गे' इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो
वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं' दूषणे
गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल मेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विल्यते वा ।
'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्ति-
केन ?) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घञर्थे कः
(वा० ३।३।५८) वां । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमा-
नुच्चैः श्रवो हये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र मेदने' (चु० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा, -छिद्यते 'छिद्रि द्वैधीकरणे'
(रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ।
'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः ॥ (५)
॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे
ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र ।
यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति मुकुट आह ।
तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥
(६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वाच्चङ्का-
दित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रका-
शते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्या-
विधानात् । 'रोकं कयणभेदे ना वि(वरेऽथा)विले चले ।
रोकोऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संप-
दादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः । रमं क्रीडां
धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रघ
हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् वा । 'रन्ध्रं
तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्वअयति ।
'श्वत्र गतौ' (चु० प० से०) व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभन-
मघ्नं व्योमात्र वा । तालव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र ।
'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) ।
'वपा विवरमेदसोः' ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) ।
'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुषु
सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः ।
(सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ'
इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'विलस्य' ॥

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-
भृग-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५)
'शरट्-कसर-गर्त-शृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवराभिधायिनि' इत्यूष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुषु
अभ्रम्' इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः—इति मुकुट-पीयूष-बुधमनो-
हराशयः ॥

'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अव-
न्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्यो-
ऽट्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दमेऽपि पवित्रमवटिरव-
टेऽपि' इति हल्युधः । 'अवटः कूपविल्योर्गते कुहकजीविनि'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७)
इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्त्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) चुरादिः ।
अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा०
प० वे०) । 'ध्वन्ध्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम्
॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-
त्स्नातमिस्त्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्त्राऽस्त्या-
श्रयत्वेनास्येति वा (अर्शाआद्यच्) (५।२।१२७) । 'तमिस्त्रं
तिमिरे कोपे, तमिस्त्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रा-
भावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं
ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु
ग्लानौ' (दि० प० से०) । अद्युत् (४।१८९) । ('तमो
ध्वान्ते गुणे शोके ह्रीव, वा ना विधुतुदे') इति मेदिनी
॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशा-
चर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा-नदीविशेषे) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च ततमश्च । 'अव-
समन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक्संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । यद्वा,—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । सुखुपा

१—कुहकमिन्द्रजालम् ॥

(३।१।४) इति समासः । अनञ्वाच नलोपः । ('नागो मतङ्गजे सर्वे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कद्वा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लोपोऽकद्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्वाकमण्डत्वोदछन्दस्युद्धिषेधः-इत्याह । तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्धिधानात् ॥ (२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽस्मी ॥ द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदिति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्ल विशेषणे' (६० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-तिष्ठुपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिषु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः तस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति 'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने' (प० से०) उदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च-इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् । तेलनम् । तिल् । संपदादिक् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्याति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) यद्वा, -तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) । इति डः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गतो विषं यस्येति वा । यत्तु-अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्-इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधेः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् स्त्रे' (अ० आ० से०) 'भृमृदृशि-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । णित्वाद्धिः । वाहं गतिं स्यति-इति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणमुनि-पणयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगदौ जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लो सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक् चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्भिन्नोऽलगदः । यद्वा, -अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अलश्चासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोः दरादिः (६।३।१०९) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखाऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) । यद्वा, -राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ 'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ॥ 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्ड्यते । 'ओ लङि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभति 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डण्डुश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-डुडि डुडि निमज्जने । घञ् (३।३।१८) । डण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गतृतीयादिरपि । अत एव 'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भाषणे' । 'दण्डुभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । 'उक्तधातूनां मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपत्तेः

१-इह यद्यपि शेषवासुक्त्योर्मदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयो-ऽमेदेन प्रयुज्यते, यथा- 'स्वमिव भुजंगविशेषं व्युपधाय स्वपिति यो भुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वल्यायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २- 'गोनासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः-इति मुकुटः ॥

विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (३।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मातुलाहिः

माल्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पत्तिनी । 'मालु-
धानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ मां तुल्यति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । 'निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्त-
कञ्चुकभोगिनि' ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा,—सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) त्रियां जातित्वा-
न्धीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०)
इति काङ्क्षः प्रत्ययः । पिपतिं खम् । 'पिपतेर्दोर्कुर्ह्रस्वश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्बृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
वा । 'गमेः सुपि' 'खञ्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि
डित्वे टिलोपे भुजंगः । भुजंगः सर्पचित्रयोः इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ आहन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।-
१३८) इतीन् डित् । 'अहिर्बृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥
खच्यडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा
तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥
विषस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इतिः' (५।२।-
११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

१—लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसर्पविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते'
इति स्वामी ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥

अमर० १२

व्याडपूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे')
॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे
सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥
कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साल्नाः' इति द्विदन्त्ये ङम-
विवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति
कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्वर्थणिजन्तात् घवर्थे के (वा०
३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् इतिः (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।
तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य
लाभात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा,—गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । प्यन्तात् (३।१।-
२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णो-
ऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽध्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा,—ईषदकति । 'अक-
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे' (६।३।-
१०५) कोः कादेशः, काकम्-ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥
(१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इतिः (५।२।११५) ॥ (१६) ॥*॥
दर्व्याकारः फण एव करो यस्य, प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं
करोति, इति वा । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥
(१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति ।
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (७।४।८६)
इति नुकि अनुस्वारः । 'यजजप-' (३।२।१६६)
इत्यृक् । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥*॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५)
इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यङ्क् । 'विलेशयो
मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति ।
'उरसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं,
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।-
४८) इति डः । 'पन्नगश्चौषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥
(२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इतिः (५।२।-
११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्भ्राममात्रे नृपे पुमान् ।
विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥
जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इतिः

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलयेऽपि च ।
काञ्चनद्रुपद्रुच्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तच्च
न सर्पपर्यायबोधकम् ॥

डः । 'जिह्मगोडहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६)
इति ङच् स्त्रियां 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (जु० प०
से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥
'फटा' इति क्वचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ('फटा
तु कितवे फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोको

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-
र्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके ।
कञ्चुक्यौषधिभेदे च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'निर्मोको मोचने
व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४) ।
क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'जिह्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ
कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं,
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादल्च् वा । 'गरलं पन्नगविषे
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गरले
विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्या-
न्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति केचित् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषमेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प०

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नैषा
अन्यद्वितीतिः—इति पीयूषम् ॥

से०) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-
काके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४) । अहलम्—
आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिव हलति । अच् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।३।
३८) । 'हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोषः । 'गोनैसगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे ।
ज्येष्ठां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीवपुंसोः ॥*॥
सौराष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०)
ठञ् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि-'
(४।३।५६) इति योगविभागाद्वच् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः ।
(ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्) ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् (३।१।२६) नन्दादिल्युः (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे
हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नभ्राति । 'णभ हिंसा-
याम्' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वत्सस्य
नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्त्वपूर्वात्' (५।४।७५)
इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविषभेदानां'
प्रत्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४।
२।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्गलीं विष-
विद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२।६३) ठक् ।
'परीक्षितं समश्रीयाज्जाङ्गलीभिर्मिषगवृतः' ॥ जाङ्गल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥११॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । नन्दिग्रहि-' (३।१।१३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । 'तेन दिव्यति-

१—यथा—'स्त्रिगंधं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्र-
गुणं तदेव', यथा—'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहाल-
हलोषः' । यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महाविषम्'
इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥
२—गोनासगोनसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥
३—'एवं विषः ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः' इति याज्ञवल्क्योक्तैः
—इति स्वामि-मुकुट-बुधमनोहराः ॥

(४।४।२) ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा०, क्वा० प० से०) । 'कृचादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुहरेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणि(मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी ।) इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोनयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामि-स्त्वन्धतामिस्वसिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दासिद्ये नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा—'अवीचिर्निर्वाते सरस-सरसीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः 'अवीचिं गाहन्ते हुतवहशिखापूरित-मपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रायुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरक-स्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिनैर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यत इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी सृष्टा' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-वृष्णा यस्याः । 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमात्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजूः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा,—विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्वा० प० से०) । 'क्तिचकौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा,—विष्यते । कर्मणि क्तिच् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टि विप्रयोगे' करणे क्तिच्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर-स्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा किनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (१) (भ्वा० आ० अ०) । 'क्विप्चि-प्रच्छि—' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिच्दीर्घौ । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च—इति मुकुटः । तन्न । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृदयेनापि रेफा-न्तताया अलभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे निर्मल्य-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपग्रवे च वाच्य-लिङ्गो यथा—'निर्ऋतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा—'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'हृतादमृतिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्यते' इति बोधान्तरादिति मुकुट-दुष्मनोदरे ॥

कर्मकरणे-इति मुकुटः, । नरके हठात्प्रक्षेपस्य-इति खामी ।
‘भद्राख्यकरणस्य’ इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ ‘कृत् हिंसायाम्’ (त्रया० उ० से०) । ‘यत् निकारोपस्कारयोः’ (चु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३११-२६) । ‘ण्यसश्रन्थ-’ (३१३१०७) इति युच् । ‘कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च’ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘विद वेदनाख्यानविवासेषु’ (चु० आ० से०) । णिच् (३११२६) । युच् (३१३१०७) । तीव्रा चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘तीव्रदुःखस्य’ ॥ नरकरुज-इति खामी ॥

पीडावाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ ‘पीड अवगाहने’ (प० से०) चौरादिकः । मिदाद्यद् (३१३१०४) । ‘पीडातिमर्दनोत्सङ्कपासु सरल-
हमे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ‘बाध विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गुरोश्च-’ (३१३१०३) इत्यः । ‘वाधा दुःखे निषेधे च’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘आवाधा’ इति वा छेदः । ‘आवाधा वेदना दुःखम्’ इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ ‘व्यथ भय-
संचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘घटादयः पितः’ इति पित्वा-
तिदेशाद् (३१३१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा, -दुर्निन्दितं खनति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३१-
२१०९) इति डः । यद्वा, -दुःखयति । ‘सुख दुःख तक्रियायाम्’
(उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४४१९८) इति यत् । मानस्या-
द्विजम् । ‘प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्’
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५१११२४) घ्यञ्-इति खामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । ‘पञ्चम्याम्-’ (३१२१९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य-इति खामी । षडपि मनःपीडाग्राः-इति सभ्याः ।
‘दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना’ इति माला ।
कषति । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३१-
१७४) । ‘कृच्छ्रगहनयोः कषः’ (७१२१२) इतीडभावः ।
‘कष्टं तु गहने कृच्छ्रे’ ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’
(तु० प० से०) । ‘कृतेःछः कृ च’ (उ० २१२१) इति रक्
छश्च । ‘कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने’ इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३१२१३) । ‘आभीलं
भीषणे कृच्छ्रेऽपि’ इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि ‘शरीर-
पीडायाः’ ॥ नवापि ‘दुःखस्य’ इत्येके ॥

१-अहसि पापे यथा-‘कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्लनातु’ इत्यने-
कार्यकैरवाकरकौमुदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ॥ ११ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनत्ति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) ।
‘स्फाधि-’ (उ० २११३) इति रक् । समीचीना उद्रा जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । ‘कर्मण्यधिकरणे च’
(३१३१९३) इति घञः किः । (‘अब्धिर्ना सरसि वारिधौ’)
॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु०
प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) । ‘अन्येषामपि-’ (६१३-
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२१२१९८) । यद्वा, -न कृ-
मृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् खनि-
मशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’
(जु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) तद्धिञ्जः । (‘अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः’) ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
‘वृज् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् (५१२१२७)
‘पारावारः प्रयोरशौ पारावारं तटद्वये’ ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र ‘उदन्वा-
नुदधौ च’ (८१२१३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३१३-
१३) इति किः । ‘पिषावासाहनधिषु च’ (६१३१५८) इत्युदः
‘उदकस्य-’ (६१३१५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘स्यन्द-
संप्रसारणं धश्च’ (उ० ११११) इत्युः । ‘सिन्धुर्वमथुदेशा-
ब्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
‘सरो नीरे तडागे च’ इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५१२१५५) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (११४११९) इति
भत्वम् । ‘सरस्वास्तु नदे वाधौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम्’
वाणीक्षीरत्नवादेवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्यामपि ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । ‘तस्येदम्’ (४१३१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति खामी ॥ २-तथा च हरिप्रबो-
संदष्टयमकम्-‘सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारीदार-
लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्यमनभ्रकूटैः कूटैः’ इति युक्त-
बुधमनोहरे ॥

॥॥ अर्णस्य सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (वा) इति वः
सलोपश्च ॥ (११) ॥॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥॥
जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति
किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥॥ यादसां जल-
जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥॥ अर्णो पतिः ॥ (१५) ॥॥
पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।-
३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥॥ एवं लवणोदः, इक्षुरोदः,
सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूमिं वार्धारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्याप्तौ'
(खा० प० अ०) । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति किव्
ह्रस्वं च ॥॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीबं
च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवार्धारिनारम् । क्लीबमपि' इति
संसारवर्तात् ॥ (१) ॥॥ वारयति । वृजो ण्यन्तात् (३।१।-
२६) किव् (३।२।१७८) । वार् क्लीबमुक्तसंसारवर्तात् ॥
(२) ॥॥ 'वसिवपि-' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च ।
('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्घट्यां सरस्वत्यां गजबन्धन-
भुव्यपि') ॥ (३) ॥॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम् ।
'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥॥
कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ०
१।१०६) कलच् । 'कमला श्रीजलं पद्मं कमलं कमलो
मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं
होत्रि मेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।
कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥॥ जलति ।
'जल अपवारणे' (चु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽन्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६)
॥॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

१-बाहुलकात्पष्ठया अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—
इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपापतेः' इति दर्शनात्—इति
स्वामी ॥ २- 'आपोभिर्माणं कृत्वा' इति स्थितेः—इति मुकुट-
सुधमनोहरे ॥ ३-प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति
पूर्ववृत्तकर्मरः ॥—पूर्वसाहचर्यात्स्वीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥
पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीक्रीबयोर्वार इति तु पत्रिका—इति मुकुटः ॥

'पीड पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ।
'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥॥ क्लीबं
ज्वालमलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वामिः क्लीबं लति वा ।
'कीलालं सधरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥॥ न मृतं मरण-
मस्यसिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्
पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-
देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुड्यामलकीषु च' ॥ (९)
॥॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारण-
योरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभिदयोः क्रमात्'
॥ (१०) ॥॥ भूयते । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) ।
'भूसूध्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा,—
भवन्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वक-
त्वाद्गुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥
(११) ॥॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'वन् याचने' (तु० आ० से०) वा ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । यत्तु—
भुवनवद्बाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेशः'—(६।४।३७)
इत्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः ।
तत्र । 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य
छिति झलि विधानात् क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा—वन्यत
इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि
कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥॥ कं सुखं वध्नाति । 'बन्धं
बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'कबन्धं सलिले रुधे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कबन्धो-
ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे' । क्लीबं जले, पुंस्युदरे
राहुरक्षोविशेषयोः ॥॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा
द्वे नामनी—इत्याहुः ॥ (१३) ॥॥ उनत्ति । 'उन्दी क्कदने'
(ह० प० से०) । 'उदकं' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण
साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ खासि-मुकुटौ ।
तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥॥ पाति । 'पा
रक्षणे' (अ० प० से०) 'उदके शुद् च' (उ० ४।२०४)
इत्यसुन् शुद् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं खासि-
मुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्बले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१-अत्र तु 'प्रसूरश्वा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तत्तु न
प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २-प्रवासे यथा—'आहूतंस्वामिभेकाय विस्मृत्स्य
वनाय च' इत्यनेकाधेकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखित-
मासीत् ॥ ३- 'समरसरसि नृत्यत्कबन्धे' इति वासवदत्तायाम्
'चलितोद्धतकबन्धसंपदाः' इति माघे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४-
'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञा-
याम्पुन्यशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैवट—इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (क्त्वा० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।
 ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खङ्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उभे च क्षेत्रज्ञप्रहणोः
 पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)
 'उदके नुम्नौ च' (उ० ४१२१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो
 जुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 असुन् (उ० ४१८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामि-मुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अमेर्मुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तसूत्रस्योच्चलदत्तादावनु-
 पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥
 ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके उद् च'
 (उ० ४१९७) इत्यसुन् नडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 आवरणार्थः । औणादिको यः (४११२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३११९६) ।
 पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते 'णीञ् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २११३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २१२१८) इति
 समासः । 'अग्नेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्क्रान्तो
 रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २१२२४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अञ्चोऽग्निः' इति स्मृतेः । यत्तु—ढ्रलोपे—(६-
 ३११११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 श्रोपसर्गे' (३१११३६) इति को वा ॥*॥ 'मीरवार्वा रिनारम्'
 इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे—नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४३११२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्णकभीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति ऋन् दीर्घत्वं च । यद्वा,—घस्यते ।
 'घसेः क्चि' (उ० ४३३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६४१-
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 मुकुटेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्तादृशरूपाभावात् । 'क्षीरं
 पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अभि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पचाद्यन् (३१११३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । सं-
 यति । 'षव संवन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवो'
 सलिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपर्ण्यो स्यात्
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्प'
 पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्सपि शंश्च'
 (शम्ब) रयिप्पलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि । घ-
 रसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात्
 क्लीवमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोऽप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवन-
 ममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सा-
 विंशतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४१३-
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५१११२४) स्वा-
 प्यञ् । त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्
 (वा०) इति मयद् । त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भजो आमर्दने' (रु० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३१३१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च रुग्विशेषे पर-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ घ्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० ११२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥
 ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४४)
 इति मिः । अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गो'
 लिङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमृष्टयः, 'अशनिवृष्टिदिशिपाटलिशाल-
 तरणिश्रेण्यूर्मयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीड-
 जवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, जयते वा । 'वेज् तन्तुसंत-
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेजो ङिच्च' (उ० ४१७२) इतीति ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तत्र । तथा सति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेडिच्च' (उ० ४११३४) इति सूत्रे 'जल-
 विकारस्य' इति ।

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च त्रियां स्थिते
 इत्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽप्ली गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति
 परंतु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैम-विश्व-मेदिनी-
 म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्द-
 तस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वात्तानुभवसिद्धत्वाच्च
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्धस्य इत्याशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि-
 २—भङ्गो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाक्यक्रौमुदी ॥

घसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः
'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः' स्वल्पतरङ्गे स्यादव-
काशे सुखे द्वयोः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सुलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प०
से०) णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) डल्यो-
रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) उद्वतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति
मुकुटः । तत्र । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विग्रहीतत्वात् ।
खकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य
लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य
लकारः । कलन्तेऽनेन नयः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने
पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विषुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषदृहन्महत्'— (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-
त्रम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना ।
अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ वि-
न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते
पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात् ॥ (२) ॥*॥ पृषन्ति । 'पृषि-
लिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतश्च । 'पृषतस्तु मृगे
बिन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ 'पृषु ह्यु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात्
वा० ३।३।१०८ भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुट् दाहो-
स्यात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

काणि पुटभेदाः स्युः

चक्राणीति ॥ वञ्चन्ति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वञ्चयितव्य'— (उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च'
(३।१।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूर-
मयोः' इति हैमः । 'वक्रः शनैश्चरे पुंलि, पुटभेदे नपुं-
लम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

न्यधः—इति विग्रहन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः' कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणस्योः । 'जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पुटभेदस्तु न्मारातोययो-
स्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण
जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'भ्रमोऽभ्रुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥
(१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-
स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूम-
योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आ-
वरणे' (रु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥
अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-
वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-
नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह ।
तत्र । 'अजन्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति
ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'— (३।३।११८) इति च-
प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वज्रे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४)
॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति
डीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परावाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थते ।
'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ।
न वार् अस्त्वत्र—इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥
(१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा भावे—'भ्रमागतैरभ्रुमिरभ्रुमिराक्षि-'
इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घकारादि 'समुद्रतीराजितसर्वलोका
सेनापणां व्यासवती बलेन' इति द्विसंशानकेषात् ॥ ३—इदं
वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिवन्त्यत्र पान्यसाद्वा । पिवतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पूर्णं नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाव्यानुकर्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्व' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप' इत् (६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संवध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलादचिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयद्वैतयोः' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षट् लृट् विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति घ्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा, -निषदनम् । संप्रदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृच् आवरणे' (चु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'निषद्वरः सरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा, -'जम्ब अदने' () इति घाट् । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शैबले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्ममे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'षट् शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा, -शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा, -श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दः । 'शादः कर्ममशष्पयोः' इति हैमः ॥ (४)

१-एतदमे 'जगलो मदनदुमे । मेदके पिष्टमघे च पुंस्ति भूतेऽभिषेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थबोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलि कर्दोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गश्चञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा, -जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनं । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीमृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वेते वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृति' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुन्दरे । उदपाने चित्तायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा, -विदार्यन्ते कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदारकाः । कुत्सायां (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगतस्य' नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।१।९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवदेशः (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा, -नयति । 'प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।१०१) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) 'त्वर-' (६।४।२०) इत्युलौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) । तरन्त्यनया । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सृष्टधर्म्यस्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिष्ठाऽकैऽशौ कुमायांषधिर्नौकयोः । यष्टावब्धौ' इति हैमः ॥ ॥*॥ 'अश इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० १।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां यां वक्षादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'नौकायाः' ॥

१-उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । दकसंस्थानां परीवाह इवाभ्यसाम् इति दीर्घलक्ष्यम्-इति मुकुट-बुधमनोहराः । पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः कतोति' इति साध-इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥ २-च्युतायाश्च विश्वमेदिन्यौ ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात् कः । उडुनौव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लक्षे भुतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । कमनिन्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तक-मिथपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पोत-प्लवयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणा-दिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरिभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्यादिषु-ष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । अतु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्ल्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रोणीति ॥ श्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'ऋदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी, द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकारात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागलोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीषि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिक्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥*॥ पुनःपुनरम्बु वहति । 'बहुल-मासीक्ष्ये' (३।२।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठ-पाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । तदस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्र-गामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौद्व्यचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य-इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥१२॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्ज्नां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौ-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनक्रीलकस्येत्यन्ये ॥

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकौदुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालमिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिल्लधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ कै जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यङ्क् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुहालः

अभिरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उद्गालयति । 'दल विश-रणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक्म्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मला-पनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य' ॥

१—'पुवंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुट-बुधमनोहरयोस्तु 'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुट-बुध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्मसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यनेकार्थ-कैरवाक्यौमुदी ॥

असर० १३

१—'संपूर्वस्य यातेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैक्षिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुणा-मावाभावे क्षेपणिः । 'ऋदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीषि क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन ।
'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके
नौकायाः सेकभाजने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२)
इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।
१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।
१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावसतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः-'
(वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु०
प० अ०) 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति क्तः । 'प्रसन्ना
स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने'
(दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुपि-' (३।२।४) इति
कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ।
'अच्छो भल्लके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः ।
'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मिश्रो-
ऽच्छात् । नवतत्पुरुषः । 'नलोपो नलः' (६।३।७३) । 'तस्मा-
न्नुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल भेदने'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०)
'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल-
जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाड् गतौ' (अ० आ० अ०)
'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गमीरादयश्च' इति 'गभीर-
गम्भीरौ' (उ० ४।३।५) 'इति वा निपातितौ' ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१-येनातिवेगवज्जलादिनातिक्रान्ता नौस्तब्जलस्य नामैकम्
इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्धतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥
तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वस्थश्चिते
त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नचोऽस्त-
र्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥
तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे
त्रिषु, श्वध्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामं
घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥
दशति मत्स्यान् । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशे' (उ०
५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा, -दाशयते मूल-
मसै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) ।
'शालो झषे, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालव्यान्तः ।
'कैवर्तमूलयोर्दासो दासो वाणा च चेष्टिका' इति छ-
हन्त्यान्तः । 'दासो भूले च शङ्गे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' (उ०
३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ता-
न्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।
३।१२४) इति घनन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले
क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति ।
'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०)
इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे
ना, स्त्री तु घोषके' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्र-
चालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेत्येति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्र-
मुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति क-
पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारण-
पोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।
११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्मां मत्स्या-

‘वैणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य’ ॥

वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

वलिशमिति ॥ वलिनो मत्स्याञ् इयति । ‘शो तन्-
करणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥
डल्योरैक्याद् ‘वडिशम्’ अपि । त्रियां वडिशापचये तु
वडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेध-
नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति
खामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झषति ‘झष हिं-
सार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा,—
झष्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु—
‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तज्ज । ‘हलश्च’ (३।-
३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः-’
(३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झषा नागवलायां स्त्री, ताप-
मत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ साद्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि०
प० से०) । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो
मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा ।
‘मीञ् हिंसायाम्’ (त्र्या० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३)
इति निपातितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे झषे)’ ॥ (४) ॥*॥
विविधं सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादित्वा-
णिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति
स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’
(दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति डः ।
‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झषे’ इति ‘भेदिनी’
॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘व्याधिमत्स्यबलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥
शकलमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । ‘शकलं
वल्कलेऽर्धे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्मकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘कुञ्ज शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । (पचाद्यन्ति ३।१।१३४)
(गडोऽपि) । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुले-

ऽत्र मत्स्यमात्रे,—इति खामी । तस्यार्मकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नम-
यति । ‘णम प्रह्वत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अन्येषा-
मपि-’ (३।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्य-
क्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णितिः (३।३।-
१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः
प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्रुमे’ । पाठके मीनभेदे च
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः
(५।२।११५) । रल्योरैक्यम् । ओः शंभो रूपं—उरूपमस्या-
स्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रति-
कृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘शिशुकः
शिशुमारे स्याद्वालकोलपिनोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शंशु
इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नलामो मीन इति वा
॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिलि
विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्कित्’ (उ० ४।१२०) ।
वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते ।
‘माङ् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३)
इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः ।
‘नलमीनश्चिलिचिमो बृहन्मीनोऽभिधजस्तिमिः’ इति रत्न-
माला । ‘लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनचिलिचिमिः’
इति वोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा०
६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरोष्ठ-’ (४।१।५५)
इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति वा, ङीष् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन
संबन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ।
‘जातेः-’ (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१—‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो झषालिङ्गितश्च
समुद्रः’ इत्याश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुट-बुधमनो-
हरे ॥ २—विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कुकलासे स्यात्खगे मीने भुञ्ज-
गमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१—हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने त्रिव्रवलिङ्गः, शकुले
स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २—पञ्जिकाकृतः ‘द्वयोः’
इति प्रोष्ठथापि संबन्धन्ति । नैषा ग्रन्थरीतिः, भिन्नपदत्वाद्—इति
पीयूषव्याख्या ॥

शुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

शुद्रेति ॥ शुद्राण्डाज्जाता मत्स्याः-शुद्राण्डमत्स्याः ।
तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहिन्ने आधीयते । धाजः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३१३११३) यद्वा, -पोतोऽर्भक
आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो ज्ञाषाः ॥

रोहितो मधुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥१९॥
तिमिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो ज्ञाषविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो
वा' (उ० ३१९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३१३१८) ।
रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५१२१३६) इतज्वा ।
'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयो-
भेदे लोहितकुङ्कुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'ट्मस्जो शुद्धौ'
(जु० प० अ०) । 'मधुरादयश्च' (उ० ११४१) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥*॥ शाब्ज्यते । 'शाडृ श्लाघायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९) । डलयोरैक्यम् ।
'शालो ज्ञाषे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदात्तालव्यादिः ।
('कैवर्त इव वद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-
दत्ताष्टषाडन्यादिश्च । कैवर्तपक्षे, -सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-
पक्षे, -सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीवं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि
भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः ।
'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तप्रदेशयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५१२-
१०९) इति वः । अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीव-
मञ्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन ।
'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ (१)
॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'कमित-
मिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४१२२) इतीत् ॥ (१) ॥*॥
तिमि गिरति । 'गृ निगरणे' (जु० प० से०) । 'मूलविभु-
जा-' (वा० ३१२५) इति कः । 'अवि विभाषा' (८१२-
२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६१३७०) इति
नुम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिलनन्दीवर्तादयः
॥*॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
असुन् (उ० ४१८९) । बाहुलकाद्दुक् । यद्वा, -याति । क्तिप्
(३१२१७८) यामति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१-वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । शुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोता-
धानमथो ज्ञाषाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो मधुरः'
इति पाठः-इति प्रीथयम् ॥

असुन् (उ० ४१८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि०
प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानिय-
मकत्वात् 'सान्त-' (६१४१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्गच्छवो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥
शिशुन् मारयति । 'मृड् प्राणत्यागे' (जु० आ० अ०) । णिच्
(३१२१२६) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभू-
जन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ १ ॥*॥
उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २१-
१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्का-
याम्' (क्त्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयू-' (उ० ११३६)
इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽस्त्रभेदयोर्भेदे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ।
मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । यद्वा, -मङ्कते ।
'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३१२१३) । 'मकरो निधौ । नके राशि-
विशेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः
॥*॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरच् । कौ लीयते । 'लीड् श्लेषणे' (दि०
आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा, -कुलमस्यास्ति । अत
इनिः (५१२११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ।
जनकभक्षकत्वात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा० ३१३-
१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति ।
'कृ हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२-
७५) इति विच् । कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां
पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८१२१७०) ततः स्वार्थे कन् (५१-
३१७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
४१८१) वा० । कर्क श्वेतवर्ण टलति । 'टल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । डः (वा० ३१२१०९) वा० । कर्कटः । 'कुलीरे
करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुलीरस्य' ॥

कूर्मे कमटकच्छपौ ।

कूर्मे इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अन्-
प्रत्यन्वव-' (५१४७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागा-
दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कसु कान्तौ'

(भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । 'कच्छपी वलकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वो हञ् । 'भ्याद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युष्मादिविभ्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नक्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न, 'नक्रं नासाग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मद्या लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचुलुम्पति । 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिक-निर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टिः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकात् हश्चः ॥ (१) ॥*॥ गुच्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

तलनिहाकयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥२२॥

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोर्गी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकामि जलोका स्याजलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यल्लर्मी वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितप्रत्ययः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषित्, ना मालास्थितिभिन्नखे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चुरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुनपुनसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खन्ते । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वर्ये कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्—शर्करादिस्वादुद्रव्यं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा—'एतस्मिन्विषयावहारविषये संसारवारांतिधौ' इत्यनेकार्थकैरवाकर्-कौमुदी ॥ २—अस्याग्रे 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्धनोभक-ताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

१—'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिपुणेन वेश्याजनेन' इति वासव-दत्तायाम् 'जलं च तदोकश्चेति जलौकः । ततोऽर्शआद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४१४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः । ('शम्बूको गजकुम्भान्ते घोष्ठे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेर्द्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पत्तिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

मेके इति ॥ विमेति । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'इण्मीका-' (उ० ३१४३) इति कन् । 'मेकौ मण्डूकमेघयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मण्डूको मेकशोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संशान्तरयोः' (३१२१७९) इति किप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोषण्यां भूलाप्लवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाडृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खार्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४१९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकुक्लासखेदसालूर-' इत्यूष्मविवेकाद्वन्त्यादिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११३४) 'प्लवः प्लवे श्रुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेकमेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे' । 'कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'मुकुरदुर्दुरौ' (उ० ११४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरैस्तोयदे मेके वाद्यमाण्डाद्रिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) ।

१—दैत्यविशेषेऽपि यथा—'ब्रूत ब्रूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरौ च यथा—'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूकौ मेकशोणकौ' इति पाठः ॥ ४—'मेलकतैलयोः' इति पाठः ॥ ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिज्जीपद्भिन्नभाजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनी—'हैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौनरुक्त्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३१११३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४११६३) इति ङीष् । ('शिलमुच्छे स्याद्, गण्डपद्यां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'द्वे किंचुलकर्भार्यायाः'—इति स्वामी । 'क्षुद्र किंचुलकजातेः' ॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीविविधायकाभावात् द्वियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'मेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—'गौरादित्वात्' (४११४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालायां 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' क्षुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४११६३) इति 'पुंयोगात्-' (४११४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोल् 'दुल उत्क्षेपे' (जु० प० से०) । आध्वीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः द्वियाम् । कमठ्यां, मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्यत्वात् तस्य प्रिया स्त्री शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १११२६) इति गन् ह्रस्वत्वं क्त्वं तुङ्गमश्च । 'पुंयोगात्-' (४११४८) इति 'जातेः-' (४११६३) इति वा ङीष् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी, शङ्गा स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डपदस्यापि, दुलिः स्यात्कमठस्य तु इत्यमरमाला । ('शङ्गी खर्णमीनविशेषयोः । विषायासृषभौ ध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहिः' (४१११२) इति ङीष् न । ('दुर्नाम क्लीबमर्शसि । स्यादीर्घकोषिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डाडुभाभ्याम्-' (४१११३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४११२८) इति वा ङीष् । दुर्नामी । क्षुद्रादित्वात् (८१४३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशिका यस्याः । 'जातेः-' (४११६३) इति ङीष् । 'संज्ञायां क' (५१३७५) । 'केऽणः' (७१४१३) इति ह्रस्वः । ('मूर्धन्या षान्ता च') । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विषयसेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातस्य 'जल्लुकाकारजलचरस्य' ॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परंतु त्वेतादुपूर्वाघटितमेदिन्यां च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आ-
शये तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः ।
'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥
आध्रियतेऽत्र । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्या-
यन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-
शयः । हृदते । 'हृद अव्यक्ते शब्दे' (भा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'ह्वि स्पर्धायां शब्दे
च' (भा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥
(१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचित्तजलाधारस्य' ॥

पुंसेवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भा० प० से०) ।
'अर्जिदधिकम्यसि-' (उ० १।२७) इति कुः ध्रुक् च । यद्वा,
अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृगया-
दित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते । 'प्रि हरतेः
कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः छिच् ॥ (२) ॥*॥ कौति ।
'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७)
इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-'
(५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनि-
र्देशादन्यत्राप्युत्, इति वा । 'कूपः कूपक-सृन्माने गर्तान्धु-
गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४)
॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिखिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः'
(उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः खि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ तिस्रोऽस्योऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-
हस्राध्यायनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य
नेमौ स्याद्विकं पृष्ठाधरे त्रैवे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१-अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदि-
नीदृष्टं हैमविश्वानुरूपं गृहीतम् ॥ २-सृन्माने काचभाण्डे यथा-
'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-उद-
पानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंसेव'
इत्यनेन-इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥ ४-त्रये यथा-तत्रापि त्रिक-
दर्शनम् इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदाख्यत्रस्य' ॥

वीनाहो मुखवन्धनमस्य बत् ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे
इष्टकादिभिर्बद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्करणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
(५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जला-
शये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भा० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२)
इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्विचम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खा-
तम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-
दत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वार-
स्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तद्व्यते । 'तड
आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः ।
'तडागस्तु जलाधारविशेषे यैश्चकूपके' इति मेदिनी । पिना-
कादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥
तटम् अकृति, अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ'
(भा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः,
तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाध-
जलाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास शब्दे' (भा० आ० से०) ।
'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा, ईषत्
सारोऽस्य । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ।
कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शाआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ'
(भा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥*॥ क्षियते 'स गतौ' (भा० प० से०) । कर्मण्यणुन् (उ०
४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः) ॥ (३) ॥*॥ तत एव
महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । ('सरसी विश्वका-
सारे') ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि
सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशान्तः पल्लवं चाल्पसरः

वेशान्त इति ॥ विशान्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१-विशे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु
'यत्रकूपके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वल्च् । 'वेशन्तः पल्लोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सर-श्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वल्पसरोवरस्य' ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तु-संताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिषपियजिराजि-' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (गं० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ वीर्घेव । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ-प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्धिञ्जम् । न्यसमासे (अ-लघालः) ह्रस्वादिः-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्भोऽ-नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'अलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपंचने परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृत-जलाधारस्य' ॥

१-इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीशुपोचैर्मरतेऽब्धिना वृते' इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २-अलवालरोषिषु पयःसु विभ्रतः सपलाक्षिरा-क्षिरिव मूलसंततिः' इति माषाद्रस्वादिः-इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥ ३-भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा-आवापधूमपरिधूसरम-न्तरिक्षम् ॥ अरिचिन्तायामपि यथा-परं प्रत्यावापः फलति कृत-सेकस्तरिव ॥ वलयेऽपि यथा-प्रकोष्ठः शुशुभे' तस्या गतोऽप्या-वापशून्यताम्-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४-भाण्डवपने' इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदद् इति टित्त्वनिपातनात् 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणाने ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । सरतेरितिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (पा२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्यस्याः-॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् । 'हृदिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन् । क्ति (३।२।१७८) घृषोदरादित्वात् । (६।३।१०९) उक् । नान्त-त्वान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (पा२।९४) ॥*॥ 'अस्माया-' (पा२।१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्य-स्याम् । मतुप् (पा२।९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्-श्यनोः-' (७।१।८१) इति जुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥*॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥-॥ अप गच्छति । डः (वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिरपि । 'विद्यादगारमागार-मपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'विष्णुपदं नमोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-पदी सुरापगा । (संक्रान्तिद्वारिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहो राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा । क्षुभादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भगीरथस्येयम् । 'तस्यै-दम्' (४।३।१२०) ईत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीर्न पथो गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा, -त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतस्वि-यस्याः, ('त्रिस्रोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे क्रियाम्') (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'षृङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१-तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दम्प-न्तीकषेपः ॥ २-तथा च भारते-क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्त-रयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति-इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशीङ्-भ्यश्च' (उ० ३।६।१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्धवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ ण्वगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति यति वा । 'हुदाब् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुरवस उद्धवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा, -सोमोऽमृतमुद्धवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्धद्राद्धवति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरद्रेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्पृष्टेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'हुदाब्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -बाहुदस्य कार्त्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि बौहनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा, -सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्त्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३।४) 'शते च' (उ० १।३।५) इत्यु-ङित् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (जु० उ० अ०) 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीत् । बाहुलकाद्गु ।

१-खमध्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पञ्जिका-सर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ २-फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सितार्थं ते बाह्याश्च, ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथान्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः ॥

अमर० १४

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुवे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः इति कौमुदी—इत्याह । तत्र । 'एतद्व्युद्ध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुव-त्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति किपि विपाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥*॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) अदन्तः (हिरण्यवाहः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरविशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशर्षामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृत्रिम-स्वल्पनद्याः' ॥

शरावती वैत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वैत्रम-स्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पर्वत-योरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागाज्जायाम्' (ग० ४।१।४५) इति बाह्यादिगणसूत्राच्च भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दा-र्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्युद्ध्यभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे बाधौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।

१—'पशुपतिजटावन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दमयन्ती-श्लेषः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि । मनुपन्न्यामपि' ॥
(१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१) ॥*॥
(नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे'
(रु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्धोः संगमः ॥*॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३१३१९) । 'उपसर्गात्-' (८१४१९४) इति
णत्वम् । गौरादिष्विष् (४११४९) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्रिम-
जलनिःसारणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरख्यां च भवे दाविकसारिवौ ।

त्रिष्विति ॥ वीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ष्वुल् (३१११३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः'
(उ० ३१२२) । 'अयुः' इत्येके । सरख्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४१३१५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७३११)
इत्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६१४१७४) इति लोपः ।
स्त्रियां 'टिङ्गा-' (४१११५५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-
कासरयूद्भवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कल्लारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५१४१३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५१११०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कल्लारे
पद्मरागे च कर्तृणे । (पुल्लिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि') ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्लादते वां ।
अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लकल्लारस्य' । 'मुष्ठी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ष्वुल्
(३१११३३) । यद्वा, -हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३१३१०८) ।
हल्लं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१-
२१३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (१) ॥*॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५१३१९६) 'केऽणः' (७१४१९३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०

से०) मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) इति वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'रक्तकल्लारस्य', द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासितपुष्पस्य वा ॥
स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शोभ-
करत्वात् । 'कुवलं तूपलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र
वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३३)
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले') ॥*॥ 'अने-
भ्योऽपि-' (वा० ३१२१०९) इति डे कुवम् । यद्वा, -कुवते
'कूड्' शब्दे (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यच् (३१११३४)
उवङ् (६१४१७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां
सौमान्येन । अत एव 'इन्दीवरं मांसशून्ये उत्पलं कुष्टमूले
इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं
नीलाब्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इन्दी-
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४१११८)
'कृदिकारात्-' (ग० ४१११४५) इति ङीष् । इन्दी लक्ष्मीः
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्था च योतिः
॥*॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)
मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) । 'इगुपध-' (३१११३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषयो-
गम्भायां, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥*॥ (वि-
(३१२१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे
नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति ।
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) 'तल्ल-
कृति-' (६१३१९४) इत्यल्लक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम्
'कैरवं 'चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधव-
('कैरवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां
कैरवी') । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे
(२) ॥*॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१-कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयोर्मेव
'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि भुवम्' इति लक्ष्यसंवादे
-इति धुधमनोहरा । २-नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पल-
क्षेप बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् । उच्यते, -यथा सामान्ये-
धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ ।
मिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः-इति मुकुटः ॥ ३-'गन्धकान्त-
इति लिखितम् ॥

शालूकमेवां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलमिण्डभ्यामूकण्' (उ० ४४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । यद्वा, -वारि पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'वापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जतेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीडो ध्रुक्लृक्लृक्वालनः' (उ० ४।३।८) 'शैवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो जुजुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । 'कुमुद्वती कैरविष्ण्यां दयितायां कुशस्य च' ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा, -नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः । ('नलः पोटगले रात्रि पितृदेवे कपीश्वरे ।') 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१-सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्-इति मुकुटः ॥ २-इतः प्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम्', 'तीव्रतपनतापप्रियाभ्योजिनी नः सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य', 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुच्यम्' इत्यादि महाकाविवर्णनात् ॥ ३-इतः पूर्व 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलि-नशब्दाधेताया हैमादिषूपलम्बने नलिनशब्दार्थं प्रव निवेक्षितम् ॥

ब्जिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्वव-दिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुख-शब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्यां इत्यन्ये ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्ति-स्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचार्वादी-पद्मगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि पद्माणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजा-दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, -काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः-' (उ० १।१०६) इति कल्च् । 'कमलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दारवाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यङ्क् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्य-ङ्क् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'षस स्त्रे' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा, -तम्यते । 'तसु काङ्गा-याम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९।) 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वाच्च वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१-तथा च 'सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलम्बाय' इत्यादयश्च प्रयोगाः-इति मुकुटः ॥ २-क्षोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यो जलाधारः-इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखित-मासीत् ॥

च तद्रसं च । तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि ॥ (१०) ॥ * ॥
 सरसि भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं
 सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हैमः ॥ (११)
 ॥ * ॥ सैरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥
 (१२) ॥ * ॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥ * ॥ केसरस्य राज्य-
 स्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः ।
 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥ * ॥
 पुष्पाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ०
 ४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे ।
 तूर्याख्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हैमः ॥
 (१५) ॥ * ॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥ * ॥ षोडश
 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च'
 (भ्वा० प० से०) । 'कर्क(फर्फ)रीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्य-
 रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे ।
 पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बर्गे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥ * ॥
 सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुभ्रकम-
 लस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं
 च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ * ॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति ।
 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-
 प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं
 रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'नालं नै ना पद्म-
 दण्डे नाली शाकलम्बके' ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति
 मुकुटः ॥ २—इन्द्रो चन्द्रे यथा—'सिञ्चतीव सुधासारैः सारसः
 सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सरसि रोहति ।
 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यङ्कि ह्रस्वेकारोऽपि । तथा च
 भारविः—'अयमच्युतस्य वचनैः सरसीरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥
 ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसन्नित्यः' इति दम-
 यन्तीश्लेषः ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तसिविशिविडिमृणि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् ।
 अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषि 'मृणाले'
 इत्यपि । 'मृणालं नलदे ङीवं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं
 विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥ * ॥ द्वे 'अञ्जादीनां
 मूलस्य' ॥

अञ्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अञ्जेति ॥ सनोति । 'षण् दाने' (तु० उ० से०) । 'अ-
 न्ताड्डः (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो
 वैलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं
 पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शडि रुजायां
 संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) 'तालव्यो
 मूर्धन्योऽञ्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे
 पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्यूपमविवेकः । 'मङ्कुरमुकुरौ दर्पणे,
 षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१)
 ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)
 प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति सजति ।
 करहं पद्मम् । ततो हटति वह्निर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र ।
 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रस-
 ङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुमविशेषयोः' इति हैमः ॥
 (१) ॥ * ॥ शिफा मूलतरुप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥ * ॥
 'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (उ०
 प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥ * ॥ के जले सरति ।
 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
 'हलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यङ्क् । दन्त्यसः । ('सविट्'

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणौ मृणालीलता'
 इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'कीन'
 पुंसकयोः' इत्युपलभ्यते । एवं चोत्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—
 विसं दन्त्यान्तम् । तथा च 'हंसपङ्क्तिरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता
 —इति मुकुटः ॥ ४—मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ।
 ४—वलीवर्दे उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा—'चौरैरपहृते षण्डे पृष्ठतः कोऽपि
 धावति' । कानने यथा—'कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्' इत्यने-
 कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—वृद्धिप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्त्यस्य
 रहधातोर्वृद्धिप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ६—
 'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अत एव 'करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे
 सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥

किसलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥*॥ के शीर्यते । 'शृ
हिंसायाम्' (न्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यशः । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीवं, किंजल्के न खियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृषिषिरुहिद्वृतिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।१।१९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति वोपालितः । ततः स्वार्थे कन् (५।-
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तद्वलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृञ् आवरणे' () ।
'अन्येभ्योऽपि-' () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।-
३।७५) । यद्वा,—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां तालव्य-
मध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मवीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मवीजस्य' ॥
इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वव्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥
उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंह-
देवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविर-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्ण-
तामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः—
असिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ—स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं
स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंग-
तार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अत एवाग्निपुराणे प्रथमकाण्डे एतानेव
पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपातालवर्गौ च उक्ताः' इति ॥ तत्राद्य-
शब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृब्रह्मक्षत्रविदृशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमारब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीदृशाः,—साङ्गोपाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिलादीनि मनःखिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः । आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । यद्वा,—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तत्र । उत्तरीत्या निर्वाहात् । 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥ भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः किमन्'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्, इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः । यद्वा,—अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवर्द्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरा-गुह्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्यामस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च । ('रसा तु रसनापाक-सल्लकीक्षितिकङ्गुषु') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'डुभृत् संज्ञायाम् भृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरोऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालपण्योर ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति विश्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा,—ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ 'अक्षित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्टि' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-ङ्गीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽङि पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानविशेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षौति । 'कुश शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाच्च । ('कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्) ॥ (११) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या व्योहानौ' (क्र्या० प० अ०) । अग्न्यादित्वाद्यदन्तो (उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः ॥ २—अत एव हस्वेकारान्तोऽपि यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुहैर्वधूलतायाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

(वा० ३।३।५८) — इति मुकुटः । तत्र । परिगणनार्तं ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ ग्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् । — धविर्गल्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् ।) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाग्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । ('खिलमग्रहते क्लीवं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न ग्रहन्त्यते स्म । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । स्त्रियां खिला अग्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्वृहन्महज्जगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृ-वद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।१६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४४) । 'लोको विष्टे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशान्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिच्यते पिश्यते, वात्र । 'पिश गतौ' () । 'पिष्ट् संचूर्णने' (रु० प० अ०) वा । ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रञ्जे क्युन्' (उ० २।७९) 'भूस्ध्रुस्त्रिभ्यः-' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विगृहीतम् । यच्च—पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति—इति मुकुटेन । तत्र । 'वर्तमाने बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यदर्थस्य

वृत्तिकृद्भिरनुक्तैः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु' ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवभांशः । भरतस्य राज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिर्व्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्टे 'वृष्टु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टि' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । तं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षोऽस्त्री भारतादे च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहिते दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्त्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छात् देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ष्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचार रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये म

१—अत्र 'धन्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥
२—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य—'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्यां 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥

१—मुकुटे तु एतदत्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति भाष्ये तथा 'एतेन भारतमिलावृतवदिभाति' इति च । अन्यान्ये वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । इति हरिप्रमयकुरु सुमेरोरुत्तराख्यः । भद्राश्वकेतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्य सुमेरुर्यत्र तिष्ठति' इति भाष्ये स्पष्टिः—इत्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदञ्चौ विभजते इतः' इति दत्तं यथा । विदुषां शब्दसिद्धर्थे सा नः पाठः शरावती—क्षीरसाभी ॥

‘मध्यान्मः’ (४१३८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२१२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्य-देशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३११२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदु-र्वुधाः’ इति (२१२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अल्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३११५) । द्वे ‘विन्ध्य-हिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविव-क्षाऽत्र । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३११७८) । ‘नहिवृति-’ (६१३११६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेना-वश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८), ‘अन्येभ्यो-ऽपि दृश्यते’ (३१२१७८) इति वा अधिकरणे क्तिप्—इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जन-निवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचायच् (३१११३४) । दिश्यते वा । घञ् (३१११४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति ‘विज् वन्धने’ (खा० उ० अ०) । पचायच् (३१११३४) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८१३१००) इति षत्वम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३१३५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । ‘-सितसय-’ (८१३१००) इति क्तिप्-न्त्योः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचर-देशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३१३११४) इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युट्पवादात्वात् । अतः—‘अन्यत्रापि-’ (उ० २१७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिष्वागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ (आगोष्ठात्) गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडप्राये नडानडल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो ऋतुप्’ (४१२८७) । ‘झयः’ (८१२१०) इति ‘माहुपधायाः’ अमर० १५

(८१२१९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडशादाङ् इलच्’ (४१२८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडा-धिकदेशस्य’ ॥

कुमुद्रान्कुमुदप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमु-दानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदबहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘बहुवेतसदेशे’ ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘शदृ शातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः । शीयतेऽस्मि-न्निति वा । ‘हलश्च’ (३१३१२१) इति घञ् । शादो बाल-तृणमस्मिन् । इलच् (४१२८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बाल-तृणैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्क्तिः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । ‘पङ्कोऽस्मिन्नस्ति । पिच्छादित्वात् (५१२१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘स-कर्मस्य’ ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपो-ऽत्र । ‘ऋक्पूर-’ (५१४७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६१३-९८) । (‘अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति बोपालितः । (‘कच्छो दुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । ‘चीर्या वारोह्याम्’ इति हैमः) । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ (‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलयायाम्’ इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्वत्र । ‘देशे लुबिलचौ च’ (५१२१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५१२१०४) इत्यण् । (‘शार्करः स्याद्गुग्गुलेन शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः’ ॥

२—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहक्रान्ता ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालखण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्थे—‘नगतरुशिरामदीं सशर्करो मारुतश्चण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

‘अन्यतरस्याम्’ (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप् (५।२।९४) च ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुका-
युक्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्यान्मः’ (४।
३।८) इत्यत्र ‘आदेशश्च’ इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा-
शर्करालौ देश एव नान्यत्र । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ
तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’, ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश
एव । ‘सैकतः’, ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘वालुकावहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः ।
नदी माताऽस्य । ‘नद्यतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१)
॥*॥ देवो माताऽस्य । ‘देवो मेघे सुरे राशिः’ ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य’ ॥

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ टचो-
ऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४)
‘राजन्वान्सौराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘सामान्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । ‘घञर्थे—’ (वा० ३।
३।५८) इति कः । ‘अम्बाम्ब—’ (८।३।९७) इति षत्वम् ।
‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलपयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१)
॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘गवां स्थानस्य’ ॥

तच्च गोष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तच्चिवति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्व’ (५।

१—‘चात् मतुप्’ इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव ‘देशे लुप्’
इति सूत्रे ‘चादम्मतुप् च’ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
‘मध्यान्मः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘आदेशश्च’ इति वचनं नोपलभ्यते ।
तस्मात् ‘अग्रादिपश्चाद्धिमच’ (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादे-
र्द्धिमच् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ।
पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र
‘पुंसि’ (३।३।१८) इति घः । (‘परिसरः प्रान्तभू-दैवके-
र्मतौ’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमेः’ ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्)
सिनोति, सीयते वा । ‘षिञ् वन्धने’ (खा० उ० अ०)
‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल्
लम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।
१।९८) । यद्वा, अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ख्यातस्य ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वां वा ल्यते । ‘लृञ् छेदने’ (क्या०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अ-
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुः । यद्वा,
नभ्यते भूरनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०)
‘फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । (‘नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ-
धर-धल्मीकयोः पुमान्’) ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राति-
नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२।५) इति निपातितः
(‘व(व)ल्मीको नाकुर्वाल्मीकयो रोगभेदे’) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वाऽनेन । ‘करणा-
(३।३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात्
आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३)
‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतो गतौ’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृ-
ज्यौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (उ०
उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम्
तत्र । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लक्षणभावान्नोपधावृद्धिः स्यात्
‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः
(३) ॥*॥ अत्ति वल्म (पथिकानाम्) ‘अद भक्षणे’ (अ०
प० अ०) । ‘अदेर्ध च’ (उ० ४।१।१६) इति कनिप्, धञ्
न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकु-
नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेर्धकनिपोरपि

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा—‘पीयूषमेव नालीकं वल्मीक-
कनेगिरि’ इत्यनेनार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । (‘अध्वा ना पथि संस्थाने साक्षवस्कन्धकालयोः’) ॥
 (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । ‘पथे गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 ‘पथिमथिभ्यामिनिः’ () पतन्त्यनेन इति वा ।
 ‘पतेस्थश्च’ इतीनिः, थोऽन्तदेशश्च ॥*॥ ‘पथः’ इत्यदन्तोऽपि ।
 ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥
 पथतेऽनया । ‘पथटिभ्यामविः’ () । ‘कृदिकारात्-’
 (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ सरन्त्यनया । ‘सृ
 गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।—किन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
 तत्र । ‘अजब्भ्याम्-’ (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां ‘क्विच्कौ च’ (३।३।
 १७४) इति क्विच् । ‘सृतिर्गतौ पथि’ इति हैमः ॥ (७) ॥*॥
 ‘अति-’ (उ० २।१०२) इत्यनिः । ‘सरणिः श्रेणिर्वर्त्मनोः’
 इति दन्त्यादौ रभसः । ‘शुभं शुभे प्रदीते च, शरणिः पथि
 चावलौ’ इति तालव्यादावजयातालव्यादिरपि । तत्र ‘शृ हिंसा-
 याम्’ (त्रया० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
 पादाभ्यां हन्यते । ‘हन हिंसाग्लोः’ (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।९४) । ‘हिमकाषिहतिषु च’ (६।३।५४) इति
 पद्मावः । ‘पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च’ इति हैमः ॥ (९)
 ॥*॥ पादाय हिता । ‘शरीरावयवाद्यत्’ (५।१।६) ।
 ‘पथ्यतदर्थे’ (६।३।५३) इति पद्मावः । ‘पदमस्मिन्द्वयम्’
 (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया ।
 ‘वृत्तेश्च’ (उ० २।१०६) इत्यनिः । ‘वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च’ इति हैमः ॥*॥ ‘चात् (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुद्’ इत्येके । तत्र वर्तमनि ॥ (११) ॥*॥ एकः
 पादोऽस्याम् । ‘कुम्भपदीषु च’ (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा,—‘संख्यासुपूर्वस्य’ (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ (४।१।८) इति वा ङीप् ।
 ‘पादः पत्’ (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे ‘एकपाद्’ इत्यपि
 रूपान्तरम् । ‘एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्तमनि स्त्री
 स्यात्’ ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश ‘मार्गस्य’ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ ‘खती पूजायाम्’ । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति
 समासः । ‘न पूजनात्’ (५।४।६९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
 संस्थासौ पन्थाश्च । ‘सन्महत्-’ (उ० २।१६१) इति तत्पु-
 रुषः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘शोभनमार्गस्य’ ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । ‘प्रादयो गतायर्थे’ (वा०
 २।२।१८) इति समासः । ‘उपसर्गादध्वनः’ (५।४।८५)

इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः
 पन्थाः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र ।
 (‘पथः संख्याव्यादेः’) (वा० २।४।३०) इति क्लीबताप्रस-
 ङ्गात् । अतः ‘विरुद्धः पथः’ इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥*॥ कुत्सितोऽध्वा । ‘कुगति-’ (३।२।१८) इति समासः ।
 ‘कोः कत्तत्पुरुषेऽपि’ (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ ‘ईष-
 दर्थे च’ (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमारोऽपीष-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’
 इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिन्शब्देन समासे ‘का पथ्यक्षयोः’
 (६।३।२०४) इति कादेशे ‘पथः संख्याव्यादेः’ (वा०
 २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । ‘सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद्
 व्यध्वो विपथकापथौ’ इति रभसोऽप्येवम् । (‘कापथः,
 कुत्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते’) ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 ‘दुर्मार्गस्य’ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । ‘नञ्’ (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ ‘पथो विभाषा’ (५।४।७२) इत्यः ।
 ‘अपथं नपुंसकम्’ (२।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मार्गा-
 भावस्य’ ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।
 ७५) । (‘शृङ्गाटकं भवेद्वारिकण्टके च चतुष्पथे’) ॥ (१)
 ॥*॥ चतुर्णां पथो समाहारः । ‘तद्धिताथौ-’ (२।१।५१)
 इति समासः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 ‘इदुदुपथस्य-’ (८।३।४१) इति षत्वम् । ‘पथः संख्या-’
 (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । (‘चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, ब्राह्मणे तु ना’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुष्पथस्य’ ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । ‘प्रादिभ्यः-’ (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । (‘प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च’) ॥ (१) ॥*॥ दूरश्वासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 ‘दूरशून्यच्छायाजलादिवर्जितमार्गस्य’ ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
 २।१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य’ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ ‘गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्’, ‘अध्व-
 परिमाणे च’ (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । ‘धन्वन्तरसहस्रं

१—आस्रवः कर्मवन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्तब्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः साक्षवस्कन्धः । इत्य-
 नेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कुणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९५) वः । कैत्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा, -घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋकपूर'-
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । -'करणा-' (३।३।-
११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युट्पवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्वयत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) । -'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तत्र । अपो
वाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् ।
यद्वा, -उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हन्यते । 'कृञ् हिंसायाम्' (त्र्या०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य-' (८।-
३।४१) इति षः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगयौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपतिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)
'आजभास-' (३।३।१७७) इति क्तिप् । 'उदोष्ण-' (७।-
१।१०२) इत्युत्वम् । -'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः-
इति मुकुटः । तत्र । 'वोः-' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादिक्तिप्

१-यट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विशहस्तशतम्' इति दर्शितवान् ।
मुकुटस्तु 'नल्वो विशं हस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु-पिपतिं, पूरयति, वा इति
विग्रह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'आजभास-' इति क्तिप्-
इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्तिप्-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरं
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि-'पृ पालने' इत्यस्मात्
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्-
इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् ।
'पिपतिं' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात्
(४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।१।-
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०)
॥*॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटे-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदि
विदारणे' (रु० उ० अ०) । -अधिकरणे ल्युट् (३।३।-
११७)-इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञो ल्युट्पवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तृचिः
॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।-
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वेणिग्वेदनश्चयाच-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १९ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य'

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च'
वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सन्निविष्टा वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्युष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥

'वेश्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंच-
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जना
'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'स-
ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।-
६६) इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हट्टस्य' 'क्रयवस्तुशालायाः'

१-भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदयन्यविक्रयस्थानस्य । हृदमार्गस्य—इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रय्यवस्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरै' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) यत्—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेषे 'शीङः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य' ॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां रन्' (उ० २।२७) । 'वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृल् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृत्रिमे'

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृदस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणितो विपणिं विभेजुः' इति माघे । 'विपणिर्हृदः' इति वल्लभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैम—मेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—केचिन्नु विपण्यादीन्पञ्चैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः—'विशिखायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

इति दीर्घः—इति स्वामि-मुकुटौ । तत्र । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणद्वमे' । प्राकारे, वरणं वृत्त्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो वृपक्षयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्वभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाच्चैरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राचीयते । प्राङ्पूर्वः । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घौ ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।—व्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

एड्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एड्कमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईड्यते । 'ईड् स्तुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४।१) इति साधु । 'भवेदेडोकेमेड्कमेड्कं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सञ्च निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनानगरमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूङ्ग्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (ऋया० उ० से०)

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धैरकिञ्चित्करमेतत् ॥ २—कौ द्योतते इति उपकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रे-
ऽपि च सद्गनि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन
ईहते काम्यते । ‘ईह चेद्यायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमल्ली, शालासभे स्त्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘घोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘भिञ् वन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘द्यतिस्थिति-’ (ज।४।४०)
इतीत्वम् । ‘अवसितमृदे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र ।
‘षद्लृ विशरणादौ’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘सद्म स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ नि कैल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामम्यते
स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘रुष्यमत्वर-’ (ज।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशान्तं
त्रिषु शान्ते स्यात्क्रीबं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) ।
अप स्थायति संहतं भवति । ‘स्त्यै छ्यै शब्दसंघातयोः’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ल्लोपः—इति खामि-मुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥
सीदन्त्यत्र । ‘षद्लृ’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥*॥ स्वार्थण्य-
न्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्त्यत्र । ‘भू’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘भवनं सदने भावे’ इति
हैमः ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
‘विद्यादगारमागारमपगामापगामपि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥*॥ मन्यते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव हैमनाममालायाम् ‘सभोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दमयन्ती-
श्लेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु न
प्रकृतोपयोगि ॥

‘मन्दिरं मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥
(१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूमेव पुंसि । चात् क्रीवे ॥ (१३)
॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘पायसांनान्य-’ (३।१।१२९) इति साधुः ।
(‘निवासचिति-’ (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘निकायः सद्मसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंसि’ (३।३।११९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश ‘गृहस्य’ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘वासे
वेस्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपधा
कित्’ (उ० ४।१२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीष् वा । ‘कुटः कोट्टे शिलकुटे कं
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ॥
(‘कुटः कोट्टे पुमानल्ली घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भ-
दास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यभेदे शालौ
कस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥*॥
सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।३।१०१) इति डः ।
‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः ॥
(२०) ॥*॥ चत्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्वदम्

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृत्य
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वां क्रीबत्वम् ॥*॥
एकम् ‘अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम् ॥ ६
मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिववर्ति
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट् स्तृणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ॥

१—एक्यकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञत्वात्
नैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । प्यदन्तस्य निवासार्थं एव निपात-
तत्वात् । घञन्तस्येव तु संघाद्यर्थकता संभवति । निकाय-
२—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इति प्रत्यये’
वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—द्वे इति मुकुट-
६—हसोकारादिः । तथा च रघुः—‘सौधजालमुदजेषु विस्तृतम्’
इति—इति मुकुटः ॥

उटाज्जायते । 'पञ्चम्याम्-' (३१।१८) इति डः ॥ (३)

॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चिलामिचिले च' (३।१।१३२)

इति साधुः । चिलयाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)

इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।

चिलयायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-

पादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने'

(भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।

'मदि स्तुलादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ०

१।३८) । इत्युच् 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थ-

वस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०

प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०

२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥

शिल्पस्य शाला—इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारा-

दीनां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।

'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य

शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-

शालायाः' ॥

मठश्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प०

से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च

वृद्धिः । यद्वा,—मठति निवासयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

(१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परित्राजक-क्षपणका-

दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥*॥ एकम्

'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जेति ॥ गजन्त्यस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प०

से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । 'गञ्जा खनौ

सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिरायां गृहम् ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

१—अन्यत्रापि ॥ २—विभाषा सेना- (२।४।२५) इति

स्त्रीवतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥

(२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः

इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।

१०२) । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।

अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतिकादीनां

वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'प्रसवस्थानस्य', चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) करणे

ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-

नम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।

७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति

एनमनेन वा । 'अक्ष् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे

घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्—

इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी

शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०

से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०

अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति

वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्री-

वासोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।

अध्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥*॥

आदिना खस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनो-

ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'

(६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम्

'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां सुहि गङ्गेष्टिका-

मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।

१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा,—

१—भाष्ये तु 'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।-
१२४) । ('उपकार्या राजसद्वन्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥
(१) ॥*॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारि-
कोपकर्त्र्या पिष्टभेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका'
इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचा-
द्यवि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप
अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकु-
टेद । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

खस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्धावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्वनाम् ।

खस्तिक इत्यादि ॥ खस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
('खस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥
सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र ।
('नन्धावर्तः पुमान्वेश्मप्रभेदे भगवद्भुमे') ॥ (१) ॥*॥
॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा,—विशिष्टच्छन्दयति सामि-
लाषान्करोति । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा
॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृ-
दिर् दीप्तौ' (रु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृह-
विशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राज-
दारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते
समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादहः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अट्यते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अव्यति वा । अच् (३।-
३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्यत्र । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अतिस्तु' (उ० १।१३७) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरि-
गृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-
क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।१।१) सूत्रस्यभा-
ष्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्वेति पाठः ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकल्ले'
लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अत्यते भूष्यते । 'अ-
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रघ-
यणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाण-
प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति
सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वारप्र-
वर्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (भ्वा०
उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
देहनम् 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।-
१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१)
(२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गल्यत्र । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०)
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यत्
कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति
पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चलयते
'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृगृच्चतिभ्यः घञ्'
(उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गणे'

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चक्रेव'
माघः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—एतदग्रे 'युञ्चि तु गौरादित्व'
इति पाठः ॥ ३—यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अ-
णशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्चुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वे-
त्यपि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपि-
अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । न
पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रामा-
वात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्द-
'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकार-
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यत-
नीति । किमादिशब्दः प्रकारः, अथ व्यवस्थायाम्, इति सर्व-
त्रश्रः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थायाम्
शब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाण-
सलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लभात् । गणपाठ-
प्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्द-
पृषोदरादित्वे वाधकाभावात् ॥ न च शिक्षाकृत्त्वेनाप्रामाणिक-
वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरमेयं मौक्तिकरुत्विर्गणेषु विहितम्'
इति शृङ्गारवैराग्यार्थव्यग्रतिपादकरसिक्करञ्जन—काव्ये
णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० ११५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तल-दारु शिली योषित्+नासा दारुर्ध्वमस्य यत्+' इति वोपा-लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भाधः-स्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारूपरि द्वारस्य । 'अधोदारु शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभित्तिधारकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नमिति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२१२१-१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-पार्थिवादिः (२११६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिष्ठौ' (५१३१९६) कन् । संज्ञायां (५१३१९७) वा । 'पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति काल्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वल्ल्यावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्च' (उ० ४१२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे वोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'धृङ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-विभुजादिः (वा० ३१२५) । 'अन्येषामपि-' (६१३१३७) इति वीर्यः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी वीर्यौ' (रु० आ० से०) । 'स्फाप्ति-' (उ० २११३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्थव्या, 'कर्तरि कृत्' (३१४६७) इति वाक्यशेषात् । 'नीध्रं (व्रं) नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि

कानने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ० १११०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अप-वारणे' चुरादिः । 'अर्विञ्चि-' (उ० २११०८) इतीप्तिः । 'इस्मन्-' (६१४१७) इति ह्रस्वः । 'साहचर्यात् सान्तं क्लीबम्'—इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥ द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाजसद् प्रत्ययः । अहोप (६१४४८) यलोपौ (६११-६६) । यद्वा, -गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४१-११४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादभम् । गौरादिः । 'छुद्धान्ते वलभीचन्द्र-शाले सौधोर्ध्ववैशमि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि दारुणि यस्मिन् । द्वे 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं च तद्व्याख्याना 'छदिः क्लीबलिङ्गः' इति । अत एव मन्त्रक्षीरस्वामिनापि 'छदिरिसन्तः क्लीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः क्लीबत्वाभावे 'रूपमेदसाहचर्यविशेषविधिन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्धेमकोशतः स्वपरिभाषया च छदिषः क्लीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु 'लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति माष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फलमेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥ २—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववैशमनश्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥ अत एव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति माषव्याख्यायां वलभ-देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दासवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तरं मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रोक्तम् ॥ समासघटकतयोत्तया छलत्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि नामत्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्त-रभसकोषप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽङ्गीकार्या । अत एव 'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति माषव्याख्यायां वलभदेवो 'वलभीरुपरिवसतीः' इति व्याख्येयः । हस्तान्तापि वलभिः । अत एव

१—'नासा दारुर्ध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-योनि ॥ २—'अधो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-पयोनि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंश-
पञ्जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्गन्तेऽत्र ।
'टकि वन्धने' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा,—द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पचायचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४४) 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्विर्तद्विस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीच्
॥ (१) ॥*॥ विदन्यस्याम् । इजन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग०
४।१।४५) इति वा डीष् । स्तार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर त्वरणहिंसनयोः' (जु० प० से०) ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र', इति वा ।
'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । तुतुरस्य-
नेन 'तुर त्वरणे' जाहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् ।
('अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः) । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारवाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा,—पोलति ।

'तां कस्याचिद्भवनवलभौ', 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकमा-
भाषते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या' इत्यादि-
प्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । न ह्येतैर्लक्ष्यैर्वलभ्या गोपानसीपर्यायत्वं
संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुपपत्तेः । प्राचीनतत्तत्का-
व्याविरोधाच्च । तस्माद्वलभिशब्दे बाहुलकादभिच् प्रत्ययः । 'कृदि-
कारात्—' (ग० ४।१।४५) इति डीषि दीर्घान्तेति दिक् ॥

१—इत उत्तरं 'युच्' (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ।

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर क-
गमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा
३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पूर्व्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-
(वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिष्ठस्य शृङ्गकूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट ग-
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०)
स्त्रियाम् 'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति डीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१।३३)
इत्यर्न् । स्त्रियाम् गौरादिडीष् (४।१।४९)—इति पञ्जिका
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति नि
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः—' (उ०
१।१।८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाट-
ऽररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य'

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' स-
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मुकुटस्तु—आकर्-
णिनिः (३।३।१००) इति वदन् 'तद्विष्कम्भमार्गलम्' इति
पाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति पाठः
॥*॥ अज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात्
(उ० १।१।०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुल-
('स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि') । स्त्रियां टाप् (४।१।
लघुत्वविवक्षायां डीष् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरुहतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात्-
पाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिक-
सौधाधारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथा च कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमरयो हर्षयन्ता-
नानाम्'—इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपानपथस्तु-
वायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्राश्लेषमन्त्रेणात्—इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविस्मर-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्वीत्वम् । 'निश्रेणिर-
धिरोहण्यां खर्जुरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) 'मृजे-
वृद्धिः' (ज२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
'संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात् ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ॥

संक्रोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (क्र्या० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । 'अथ
संस्कारोऽवकारेऽभिचट्टकृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खतु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणस्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'स्र गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहादि-
मुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णनिर्गतः । 'निरादयः-' (वा० ३।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥
प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रसेरा च' (उ०
१।१४०) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथे-ग्रीष्म
ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

१-इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ॥

वेश्मभूर्वास्तुरक्षियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'वसे-
स्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।७५) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्गृह-
भूपुर्योर्गृहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० ३।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्राम-
ग्रहणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः,
'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डावुभा-
भ्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम् ॥ (२) ॥*॥ 'औघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि—इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुविरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांसे चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहायेव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शवं रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिल्ल-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिआवाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इति (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुमृल् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१-तथा च माघः—'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा' इति—इति
मुकुटः ॥ २-तथा च प्रयोगः 'दिग्मातृवदाविभक्तचतुरापादा मही
साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

७६) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥ हियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ धरति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥*॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्धा' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा, -पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाक-
मत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥*॥ अत्ति,
अद्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) 'अदिशदिभूशुभि-
भ्यः क्तिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्मनोः । वने नाम्नि च,
गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके ।
शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ ग्रसते ।
'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥*॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकील्योः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दित्वादन (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैलेये ताक्ष्यशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ शिलाभि-
रुचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥
लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥*॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवाडः'
अपि । यद्वा, -चक्राकारेण वाडते । 'वाड् आप्लाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिभेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटलिङ्गकुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रीणि ककुद-

१-हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपाठस्तु
मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिकुट् पर्वते' (५।४।१४७) ।
(२) ॥*॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा, -अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षितेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चो-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥*॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'उदयः पर्वतोन्नयोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वः पर्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥*॥ निषीदति । पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वै चित्त-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३९)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा, -वि इध्यते
'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । व्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावितव्यर्थः । शकन्धादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा
अभ्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्तु-
त्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ माल्याकारताऽस्यास्ति
मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ परितो यात्रया दृश्यते
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥*॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्रन्ध्रमादयेत्'
भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री' इति
जीवि द्विकाजयोः ॥ (१) ॥*॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥*॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला इषत् ।

पाषाणेति ॥ पितृष्टि । 'पिषू संचूर्णने' (रु० प० अ०)

१-पारियात्रकोऽन्तस्थतृतीयः । तथा च 'मुक्ते महीमन् विष्णो-
यात्रां सप्तविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः-इति युक्तम्
२-इदं तु न प्रकृतोपयोगि । निरजीविककाकयोः इति पाठः ॥

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'मूर्धन्यषः । प्रत्यनेन । 'पष वाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु—'पषेर्णित्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृच् आच्छादने' (क्या० उ० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो ग्रावणि मणौ' इति हैमैः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणार्थे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । प्रश्नासाववा च । 'ग्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंस्ति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप—' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा,—पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो ग्रावरत्नयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिच् ॥ (५) ॥*॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ णाति । 'द्विदारणे' (क्या० प० से०) । 'द्विणातेः पुग्नश्च' (उ० १।१३१) । इत्यदिः । 'द्वैषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपठेऽपि' । ('कषायः कूष्माण्डो महिष)वृषभव्योषदृषदः' इत्यूष्ममेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कूटेश्वरादित्वेन निजन्तत्वाद-गुपधत्वासंभवात् । निजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) 'कूटं पृथ्वीर्यन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेषु चतुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'व्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।

१—'संहर्षपाषाणपुरीषदृषिकानिषेधदुःषेधमृषानुषङ्गिणः' इत्यूष्मवि-वेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीत्योऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—दृषदः शिलासाहचर्यास्तीति—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिबन्धनार्थं छले यथा—'छित्वा पाशमपास्य कृतरचनां भक्षत्वा बलाद्वागुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

'शिखरं' पुलकाप्रयोः । पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाप्रकैक्षासु इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यते ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्तुइह्रस्वाः । 'शृङ्गं' प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयो-श्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयो-र्ऋषमौषधौ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व-ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्यात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निर्झरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमैः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृजति भृज्यते वा । 'भृञ्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिप्रदिभृञ्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुके रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपात-स्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात् स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वद्विनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य' ॥

क्षुः प्रस्थः सानुरखियौ ।

क्षुरिति ॥ क्षौति जलम्, क्षाति वा । 'ष्णु प्रस्रवणे'

१—रोमाश्चाग्रमात्रयोर्यथा—'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृह्णी च मृगेक्षणा' । पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी इयामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्व-ताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पञ्जिका च । तथा च 'जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिको भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधावी' इति । तत्र यथा—'यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रमुक्ता' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साह-चर्यादस्तीति । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधानतामालान्याख्यायामपि 'स्तुः पुल्लिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति—सानुशब्दस्यास्त्रीस्तुशब्दस्याप्यस्तीतिमेव । 'पद्मो' (६।१।६३) इति सूत्रे स्तुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्मिश्रलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थोभि-धानसमर्थस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पञ्चकपसे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युण् । 'सानुरखी वने प्रस्थे बाल्यामार्गाग्रिके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यखी । त्रीणि 'पर्वतसमभू-
भागस्य' ॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उन्ति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवण्यपो-
ऽस्मात् । 'घु गतौ' (भा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३।४।७४) इति 'कृल्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु-
निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-
गतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा खी

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'दरोऽखी साध्वसे गतं कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल

१—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पल्लवे । अत एव विश्वकोषे—'सानुः शृङ्गे वृषे मार्गे बाल्यायां पल्लवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथा च 'कन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया भिदाद्यद् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । गुहः घाम्-
तुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गतं च पर्वतादेश्च गह्वरे' (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भा० आ० से०) । 'छित्तरच्छत्तर-' (उ० ३।१) इति च्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्' ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च । ('विलं रणे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेषेण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्छु-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । गिरेः पतितस्थूल-
पाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भा० उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥*॥ 'कृति कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ 'इज्ज' दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानि' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'ङुक्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो' ऽसतुर्यांशङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यन्त महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वत-
समीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं क्षीवमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पञ्जिका इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्याख्यायां तु पुंङ्गीविलिङ्गः इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इत्युपलक्षणम् । 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघप्रयोग उपपद्यते मुकुटः ॥ ३—अत एव 'धृतगम्भीरखनीखनीलिमा' इति नैषध-
इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां ल्यकन्नासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति ल्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १।-६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्ध-कोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनः-शिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।-३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादिवात् (वा० ४।-३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा झीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।-१०९) ।—कुञ्जन्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्क्तादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्क्तादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरञ्जोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पद्यटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्यस्य संबन्धमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि' । 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अथ शुचादयो ब्रजन्ता द्विसप्ततिः परसैभापाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जणुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुञ्जिपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना द्विसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरित्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि घञ् तेनोपन्यस्तम् । पश्चाद्वेलादिप्रमादात्ता पाठो जातः—इति सत्यम् । 'न्युङ्क्तादीनां च' इत्येवं सप्तसत्त्वेन 'न्युङ्क्तादेः' इत्येवं सप्तस्यानुपलम्बेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी । तच्च धीमद्भि-ज्जकलनीयम् ॥

इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्वव-न्वीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्ज-नत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थेति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्निट्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेप-न्तेऽत्र । 'द्वेष्टृ कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुर्बोर्ह-स्वश्च' (उ० २।५२) इतीति । विशेषेण पियन्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्च ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बाहुल-मन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) । इति निर्देशाद्विषयः । 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचाद्यचोऽसं-भवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-र्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहाभि-ष्कान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवन-व्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकागोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वध्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वृत्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिङीषि (४।२।४१) वनी च । 'स्वनी संभवदत्तिकापि का' इति नैषधकान्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमाक्रीड-
मुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उद्या-
न्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं' स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने'
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'व्यापोः-' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्किट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वीथी
वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश-
दाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)
'वहिश्चि-' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां कारु-
संहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (उ०
प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रत्न-
योरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राज्य-
वीथौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।-

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमाथि-' (उ० १।३८) इत्युच् । 'अ-
ङ्कुरो रोमिणि सलिले रुधिराभिनवोद्भवे' इति हैमः ॥*॥
खर्जुरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः
(१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवस्य
सावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तृः ।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी दुहुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचाय
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०)
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मद्यां रोहति 'रुह वी-
जन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविभुचि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखाऽस्यास्ति
ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा,—अवरयं शाखी
'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवरयके णिनिः (३।१।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमा-
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इति-
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा-
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कैः । 'पाद-
पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।१।
१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटि-
(तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।
११३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पच-
इति । 'कणेष्टः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।१) ङित्वे गुणाभावः । बाहुलकाच्चेकादेशः—
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विग्रह्य कुट-
त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात्
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥
सल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।१।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति । तत्र
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठ-
'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्य-

१—हस्ताभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—इति
मुकुटः ॥ २—ङीष्भावे हस्वान्तापि 'धनवीथिवीथिम्' इति माघः—
इति मुकुटः ॥ ३—सेतुपवनर्थे इति पाठः ॥

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः—इति वा पाठः ॥

रभसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्युध्वम्
'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।-
२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृक्षाः शब्दा अवयवे-
ष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् डुः शाखाऽस्यास्ति । 'युद्धभ्यां
मः' (५।२।१०८) । 'डुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे'
इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१।-
१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दिलदित्या-' (४।१।-
८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥
एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना हुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे'
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लोषो दीमिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाञ्
धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।-
९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
दीषि 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो
यस्याः । रूपभेदात्स्वीत्वम् ॥ एकं 'व्रीहियवादेः' ॥

स्यादबन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या०
उ० से०) 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तन्न । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्राविष्टताद्यत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो
निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । अत इनिः (५।२।११५) ।
स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमीष्टे

१—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या
ओषधयो स्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिवर्धरणार्थं विकारार्थश्च ।
तत्र धारणार्थं वृक्ष पत्र रुद्धिः । स्वीकारार्थं तु 'फलेग्रहीहन्ति वनस्पती-
नाम्' इति मट्टिः—इति मुकुटः ॥

अमर० १७

तच्छीलः । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति वा
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥*॥ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥
अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलरहित-
वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'विकला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६)
इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव-' (८।२।५५) इति
तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति
वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) ।
'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकसरे' ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो
वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः
क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥
स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।-
१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिष्वङ्ग्यां स्युः ॥

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत्तु सुभृतिः—धेन्वादि-
त्वाभुः, णत्वं च—इत्याह । तन्न । 'स्थो णुः' (उ० ३।-
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् स्त्रीत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति
वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कालुत्तानपादजे । स्थिरे निले निश्चिते
च ध्रुवं खेज्जलतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्योः लुग्भेदे
गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शङ्कुतेऽस्मात् । 'शकि
शङ्कयाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कु-' (उ० १।३६)

१—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकादित्यमध्यः—इति
मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽस्त्रभेदयोर्मैत्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥*॥ क्षौति । 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूलस्य
शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा
गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजवक्रौ' (उ०
४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावनीवस्त्रवेरुमसु' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । ('कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्) ।—पचाद्यच् (३।१।१३४)
गौरादित्वात् (४।१।४१) । ङीष्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेल्ल (भ्वा० प० से०) धातोरिति 'वेल्लिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेल्लिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'किञ्चित् च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) पस्य वो वा । 'प्रततिर्ब्रततिस्तथा' इति
हल्युधः ॥*॥ यद्वा,—व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (ग० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादिति । 'ब्रत-
तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वैष्टनार्थः । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती पूर्वा शाखावल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्षामाध्वयोः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुद्रुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमलकी एला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—वलि-
ह्रस्वान्ता च 'हिरण्ययोर्वीरुद्रुलितन्तुभिः' इति माघः—इति मुकुटः ॥
'वल्लीवल्कपिनद्धधूसरशिराः' इति दमयन्त्यां दीर्घान्ता ॥ ३—'कृदि-
कारात्'—(ग० ४।१।४५) इति ङीष् दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं व्रत-
तीततीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विरुणदि । 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) । किर
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिद्वृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयोः
स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अ-
इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल सं-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिपोल्याः'
(उ० ३।१।४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उल्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाक्रमवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वासि-मुकुटौ ।
तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीत-
भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतचल्याः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्य उच्छ्रये । आरोह-
गजारोहे स्त्रीकृत्यां मानमिद्यपि' इति हैमः ॥ आदि-
गिरिदेवालादिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति-' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'विध गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तु-
न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ श्रिजो बह-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वृक्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-
स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'एर-
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) काम्यते ।
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) 'वरण-
यश्च' () इति ङो वा । 'प्रकाण्डो विटपे
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्ध्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९)
मुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ०
४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तत्र

१—'विरोचते वीरुत्' इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भाद्वि-
पत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वामिग्रन्थे
'न्यङ्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य धत्वं ति-
त्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रतारणपरै-
२—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमे ॥

विलुप्तः विरोहपात

तत्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्याद्वृत्ता-
वसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो
मिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३१११३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया ।
'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र । 'अज-
न्व्याम्' (वा० ३१३१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा द्रुमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ।
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति' (३१११४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्न-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटाग्रस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३१११३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता । यत् मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रमृति वृक्षाग्र-
पर्यन्तं गता गुह्यद्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४१९४) इत्यसुन् धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङ् किञ्च'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादि-
पूजसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र' (उ० २१२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे प्रलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यात्पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३१२१३) । 'शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिश्च-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'मूलं शिफा-
ग्रयोः । मे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति
वध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्त्वा० प० अ०) । 'बन्धेर्वधि-
बुधी च' (उ० ३१५) इति नक् । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' ॥
(२) ॥*॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३१३१७) इति घञ् । 'सारो बले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याप्ये च नीरे च धने च सारम् ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डम-
स्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वन्नुक्षन्-' (उ० ११५५९)
इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसीत्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारस्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूप-
कोपाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥१२॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) ।
किप् (३१२१८०) यद्वा,—तनोति, तन्यते वा । 'तनु
विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २१६३)
चाच्चिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३१४२) इति कन् । यद्वा,—'वल्क परि-
भाषणे' (तु० प० से०) । वल्कयति । पचायच् (३११-
१३४) । ('वल्कं वल्कलशल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ वलते ।
बाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्वामी । यत्तु—
वलतेः कलच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश वीक्षौ' (भ्वा० आ० से०)
'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २१२) । 'तिवुत्र-'
(७१२९) इति नेट्र । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थान-
मात्रके । दिशि दारुहरीद्रायां कालमानप्रमिथपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) । 'दृस-
निजनि' (उ० ११३) इति जुण् । 'पुंसपुंसकयोर्दारुः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । अयुन् (उ० ४।१८९) ॥ यतु—बाहुलकान्नलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तन्न । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४२) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'जि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवोदैधौघ-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्ययम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ त्रीणि 'अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ हूयमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादि-रन्ध्रस्य' ॥

वल्लिर्मिञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वलेति ॥ वल्लते । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । वल् चासावरिश्च । यद्वा, -वलेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । वल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शक्न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकान्नलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एधान् हुताशनवतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'डीपि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेष्टिताद्वाहुवल्लीका' इति माघः । 'नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्' इति कान्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

धृन् (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पलमुन्मानमांसयोः' । पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'घञे कः' । (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्नुते व्याप्नोति—इत्याह । तन्न । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात् । पचाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पलाशं छदने मतम् । शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्यादति त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकेऽक्षपे । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'आधृपाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृपृविषिधाभ्यो नः' । यद्वा, पृणति । 'पृण ग्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा, -पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) यतु मुकुटः—पिपति ग्रीणयति । 'पृ ग्रीणेन पचाद्यचि' (३।१।१३४) वा पर्णम्—इत्याह । तन्न । असंभवात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति णिजजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छादेर्धे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान् इति विशेषणं सान्तर्ह्यवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्रमात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पल्लव इति वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः पल्लवोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४।६०) 'पल्लवः किसले बले । विस्तरेऽलक्तारणे शृङ्गारविद्भयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सर्लेति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दमयन्ते श्लेषात् ॥ २—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशसूत्रं तु नोपलभ्यते किं तु 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सूत्रमुल्लङ्घ्य लक्षणात् पूषलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न तु लोकस्य कश्चिच्च विपल्लवाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—दन्त्यसकारवात् लयैः सल्यैरिव इति रघुयमकात्—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (स्त्रा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा, -विटति, विद्यते वा । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१।४५) इति कपन् । यत्तु—वध्यते वेध्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखा-विस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति कात्याच्च ॥

वृक्षादीनां फलं संस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । (त्रिफलायां च ककाले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः)' ॥ ॥*॥ सस्ति । 'षस षस्ति खप्ते' (अ० प० से०) । 'माछास-सिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचित्-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । यतोद्विदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिष्टसि-' (उ० ३।८९) इति कः, उम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्याच्च गत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति गत्वस्य (गत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधारा-कुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (भ्वा० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूला-धारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) मृगयादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्म-भेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंभुत-वातोर्मिभुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उमे त्रिषु ॥ १५ ॥

उमे इति ॥ उमे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वा ना' ॥*॥

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादि-पाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालके-ऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्मे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री कुब्जले स्यात्कलोलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसित-कलिकायाः' ॥

स्याद्दुत्सकस्तु स्तबकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुविभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तबके

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्लीब-ल्लिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुब्जलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिदर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति मावः—इति मुकुटः ॥

१—कटपो इति पाठः ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'ग्राम्यकविकथाबन्ध-न नारससमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तीशेषात् ॥

हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥*॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकल-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते ।
'ष्टु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृत्वादिभ्यः-' (उ० ५।३।५)
इति लुत् । यद्वा, -तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुट्टमलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्टमल इति ॥ कुञ्चते, कुटति, वा । 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकुषिभ्यां
कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलचि ॥*॥ बाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुडालः') ।
('कुडालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे') ॥ (१) ॥*॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहु-
लकाद्बलक् ॥—'मुञ्चैरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति खामि-
मुकुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'ईषद्वि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

स्त्रिय इति ॥ सृष्टु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असृज् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विग्रह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तत्र ।
अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैत्वमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) पचाद्यच् । (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ प्रसूयते स्म । 'बृह् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'खादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) ।
'कुसेरुम्भोमेदिताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥*॥
'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥
चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि द्यति । कामजनकत्वात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रादि-
समासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः'
इति वार्तिकस्मरणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—वेद्या इमंशानसुमना
इव वर्जनीया' इति शङ्करप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१२।
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—मकरमप्यन्ति
'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
शक्न्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रच्ययम्
पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तत्र । उत्तरदले विभक्त्यनुत्प-
वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदशौ' 'क-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-
यनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पुष्पमयोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (म०
प० अ०) 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति कः ।
'परागः सुमनोरेणौ धूलौस्त्रीनीययोरपि । गिरिप्रभेदे विरुद्ध-
वुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६३)
इति छक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीति
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति छक् ।
युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संज्ञा-
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) वदरी कण्टकारिका' इत्यादयः
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्बुद्धं फले ॥ १८ ॥
वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् ।
दिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥*॥ वेणोः । 'वित्वादि-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते क-
विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥*॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य'
(३।५) इत्येच् ॥ (१) ॥*॥ इड्यया इदम् ॥ (१)
बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्थादिफला-
पृथक्पृथगैकम् ॥

फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बव

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)
'अन्दूहम्भूजम्बू-' (उ० १।९३) इत्यनेन कृप्रत्ययो

१—'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

गमश्च निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुस-
रिति द्वीपभेदेऽपि च त्रियाम्' । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बूवा
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्याच्च लुक् ।
पक्षे 'ओरञ्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति
वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१) । पक्षे 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंस-
के-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जाम्ब-
वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु बहु-
लम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।१३५) च लुप् । 'यूथिकाशेफालिका-
मल्लिकाद्याः' ॥

त्रीहयः फले ॥ १९ ॥

त्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
प-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।३।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुवीहिश्च पाटलः'
इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गेऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे
बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'नोक्तमनिलम्' इति न
गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वल्लच्छेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

१- 'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपदे 'इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य' (६।३।६१) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलासवन्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्य-
न्तरमस्ति । 'तसाञ्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति संसा-
रावतः—इति मुकुटः ॥ २- शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः 'पाटलम्'
इति क्लीवपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे
पुनर्न ना' इति 'भेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः' ॥

णाश्यते । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शात्मलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चरं
तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा, 'अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था
पूर्णमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) ।
ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः क्लौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति
नलोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि
फलेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थस्य'
'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्विति ॥ उलङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्बते वा ।
'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च
पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
मेदिनी । मुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गतृतीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ङ्गति । अगिर्गल्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपन्नकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विहणाति 'दृ विदारणे' (क्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (उ० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
('कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपन्नके') ॥ (३) ॥*॥
युगं युगं पन्नमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥
विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालात्सा-
धुपुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ष्यन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः । ('शारदोऽब्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
ह्रीवं, शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
विषमाच्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य',
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि
हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४)
इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'प्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज्ज रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवन-
पूरणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-
धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिवत्—पृषोदरादि (६।३।१०९)-
त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ न्यचकोऽपि ह्रस्वादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तथाग्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृश्चति, इति वा ।
'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, वृष्टे त्रिषु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति
विग्रहन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, छव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालाऽस्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा

'कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' ॥ (८) ॥*॥
'सोनालु धनवहेढ' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३।५) इति साधुः । 'जम्बी'
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे ॥ (१) ॥*॥ दन्त-
शठ इव । ('स्याहन्तशठो जम्बीरे कपिथे कर्मरत्ने
नागरज्जेऽपि च पुमान् स्याच्चार्ज्या तु योषिति') ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जमी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजमो-' (७।१।६१) इति तु
'जम्भः स्याद्गानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ जम्भी-
तूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३।५) इत्य-
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ('जम्भ-
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥*॥
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) (३।३।११३)
वा ॥ (१) ॥*॥ 'कृद्वदरिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वल्'
स्तरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सितो-
सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितो-
(उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिकः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाक-
पाठात् । 'तिकशकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार क्रीडा-
(तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार-
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥
'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-'
(१।५६) इति समासः । पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्
'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे
न्तरे' ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)
'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपति' इति वि-
'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुर-
स्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुष्यते ।
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, तु० उ०) । घञ् (३।३।१०)
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनाग-
वर्धे स्यादुज्जतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायाम्
प्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य ।
आद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगमि

स्कन्धकेशेषु वकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु
हिङ्गुनि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'पुंनागस्य', गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५)
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-
यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देव-
दारुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । 'पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वयोरौक्क्यम् ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) वा । निम्बसंज्ञकस्तसुः । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा, -मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राजातो वा ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरोः'
'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वकुलश्चित्रकृच्छ

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, -अति-
कान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
प्रमासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते ।
'स्यन्द प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे
नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु स्मृतौ नीरे, तिनिशे ना,
रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०
प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे
नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि' इति रुद्रः । 'द्रुलोपे-' (६।३।
१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्त-
त्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्
(५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्चुलः पुंसि तिनिशे
वैतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाढ्येऽपि
लघुत्वात् । किप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आघ्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति
युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-
अमर० १८

षामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा, -याः लक्ष्म्यास्तन
ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आघ्रमतति
'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कृञादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३५) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-
क्यम् । 'कपिचूतोऽघ्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आघ्रातकस्य' 'अंवाडा'
इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुघ्रीलौ

मध्विति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे
भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधू-
केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु घ्रीवति ।
'ष्ठिवु निरस्ने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मधु घ्रीले गर्भेऽस्य,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति
ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-
मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्यादयः ।
'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः ।
'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥
एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीलाविति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प०
से०) । मृगय्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान्
प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्ड-
पादपभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जर-
देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिन्स्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षोति ।
'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः ।
'अक्षयेवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-
मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा, -कर्परास्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७)

लच् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्क्यते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कृवादिभ्यो नुस्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । 'पलाशः किंशुकेऽल्पे । हरिते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित् शुक्ल इव । शुक्लपुष्पमपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्याच्भ्यो नः' () । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवक्षुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।१९४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः । यद्वा,—ऊयते । 'वेच् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेजस्तुद् च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—'वेतसबाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुद्-इत्याह मुकुटः । तत्र । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हनिक्विविण्जूरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरवहुवारद्वेषे च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तारमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुलच्, नुम् च 'वक्षुलः पुंसि तिनिशे वेतसाद्यो योरपि' ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) घञ् (३।३।१९९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्वा तपले' ॥ (१) ॥*॥ नयां भवा । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।१।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यायां जलवेतसे । जम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्टेऽपि च योषिति' (?) ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाञ्जने शिश्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अङ् व्यक्तिप्रक्षणकनि गतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।१९३) । 'लमन्त्राणि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।४८) 'शौभाञ्जनः' ॥*॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।१।१९३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाञ्जनः') दन्त्या रपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० अ०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपाति । 'शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णे गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१२४) इति ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीव' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ हरि रपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिश्रौ ना,—ऽमत्ते पुनरन्यवत्' (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० प० अ०) णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभा पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कञ् (३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिश्रोः' 'सहेज्ज' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिश्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जनः । रक्तपुष्पः । मधुशिश्रुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम् दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिश्रुः—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ 'मधुशिश्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने

१—लयनम् लीः संश्लेषः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तथा कोचको व्यथाजनकः । 'लिकोचक' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥

२—'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्रणौ राक्षसश्च पलाशं छेदने स्थितम्' इति पाठः ॥

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः ।
२—'तरुणीजन इवाधिगतशोभाञ्जनो वसन्तसमयः प्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमजरीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

फेनिले काककङ्कयोः ॥३॥ रिष्टोऽपि । रिष्टं क्षेमाशुभाभावे
पुंसि खल्वे च फेनिले ॥ (१) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-
दिलच' (५।२।९९) । ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं
मदनफले वदरे फेनवत्यपि') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अरिष्टस्य'
'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) ।
उल्वादिः (उ० ४।९।५) ('विल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१)
॥३॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'सलि-' (उ० १।५।४) इत्यादिनेलच् । शाण्डिल्य गोत्राप-
त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव,
इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५।४)
स्वार्थे घ्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावका-
न्तरे । विल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ शिल्लषस्या-
पत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूषः'
इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥३॥ मां लक्ष्मीं
परेषां लुनाति । 'लृञ् छेदने' (त्र्या० उ० से०) । बाहु-
लकाद्रक् ॥ (४) ॥३॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे-
धानीनीलिकयोः स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'विल्व-
वृक्षस्य' ॥

लृक्षो जटी पर्कटी स्यात्

लृति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । कपिलि-
कादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा, -लृक्ष्यते । 'लृक्ष भक्षणे'
(भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । लृक्षति अथो
गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'लृक्षो जटीगर्दभाण्ड-
द्वीपमित्कुञ्जराशने' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संचाते'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८)
ढीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां
लृक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीलृक्षौ' ॥ (२)
॥३॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात्
कटः । गौरादिढीष् (४।१।४९) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः
लृक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि—'विज्ञेया पर्कटी लृक्षः लृक्षः पिप्पल-
पादपः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लृक्षस्य' 'पाकर' इति
ख्यातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ०
अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्यास-

वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥३॥
वहवः पादा अस्ति । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२)
॥३॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शावरो लोभ्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋल्यन्धक्-' (४।१।११४)
इलण् । गालं नेत्रस्रवं वायति । 'ओषै शोषणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो
मुनिभेदे स्याल्लोभ्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ शवराणा-
मयम् 'तसेदम्' (४।३।१२०) इलण् । 'शावरी शूक-
शिम्व्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोभ्रे च' इति ताल-
व्यादिः ॥३॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोभ्रे
पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥३॥
रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्गन् ।
'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तच्च । तादृशसूत्राभा-
वात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोधोऽपि लत्वा-
भावे । 'रोधो ना गालवे ह्रीवमपराधे च किल्विषे' इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतृकृपिभ्यः
कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम्
(१।१।५१) ॥ (४) ॥३॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । 'तिल लेहने'
(तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९।५) ॥ (५) ॥३॥
मार्घ्येऽनेन । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११७)—नन्त्यादिल्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तच्च ।
तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्माघौ पुंसि स्याल्लोभ्र-
शाखिनि' ॥ (६) ॥३॥ षट् 'श्वेतलोभ्रस्य' । आद्यौ
श्वेतलोभ्रे, शेषा रक्तलोभ्रे—इति स्वामी ॥

आम्रवृक्षतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१।६) इति रक् दीर्घश्च ॥
(१) ॥३॥ चूप्यते स्म । 'चूप पाने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति
रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥३॥
एकम् 'अतिसुगन्धास्य' ॥

१—'विटे मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति
दममन्तीलेखः ॥

१—इतः परम्—'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गणाधिपे' इत्यपि
लिखितमासीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कार्मुके वारनार्या च कुम्भः क्लीवं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उदूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥३॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उलूखं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥३॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्योः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्र-मुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥३॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥३॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदो-ष्टपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति खाम्याह । तत्र । 'प्रीञ् तर्पणे क्रान्तौ च' (त्रया० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रह-णात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधञाप्तीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गुग्गुलवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥३॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातल्य-गमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् बिलिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ बहून् वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) 'कुर्न् बिलिपसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुषपटः ।

राजेति ॥ राजभिरच्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥

१—कर्मण्यणि (३।२।१) स्वार्ये कन् (५।३।७५) इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोपलिखित'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियालं किंशुकैऽपि च' ॥३॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातन' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥३॥ पीयते । 'पीयुः सौत्रो धातुः 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः' (उ० ३।७६) ॥३॥ बाहुल्य-प्रीणातेः कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥३॥ सैन्नो लीनः कद्रुर्वर्णोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ दधन्ति धारयन्ति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥३॥ उत्तिः (२।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु मेदिनी ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । क (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसक' इति रभसः ॥३॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, सप्त नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥३॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सर्वतो यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निर्मिता ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।११) इति ङीव्रौ ॥ (३) ॥३॥ मध्विष पर्णान्यस्याः । 'पापकर्माणां' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णेस्त्वग्निमन्थेऽङ्गे श्रीपर्णं शाल्मलौ हठे' इति हैमः । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' ॥ (५) ॥३॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः । (३) ॥३॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (का० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'काश्मर्य' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्वदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधाञ्-' (जु० उ० अ०) । 'अन्दूहन्मू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कूप्रयान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम् ॥

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ति श्लेषात् ॥ २—सन्नः. कद्रुश्च, इति नामनी इति सोमनन्ती इति मुकुटः ॥

इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्यं' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यमरः । गौरादिष्वि (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कधू-
र्वदश्च—इति मुकुटः । तत्र । 'वदरी कोले, क्लीवं तु तत्फले'
इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति ।
'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गौरादिष्वि (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।११८) ।
प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्र । कोल्याः
फले अण् (४।३।१३४) लुक्कोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि
(१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रूपा-
नुपपत्तेः) ॥*॥ इनि (उ० ४।११८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि
॥ (३) ॥*॥ कौ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि
'वदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३।
१३४) लुक्को (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९)
इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले क्लीवं पिप्पलीचन्ययोः
स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरी-
फले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलब्ध' (५।२।
९९) ॥ (३) ॥*॥ सुवीरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यण् । स्रोतोऽजने तु सौवीरं वदरे काञ्जिकेऽपि
च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥
घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादृः ।
'घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ।
'वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा
घोण्टा गोपघण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्कधू-
फलस्य' । स्वामी तु—आद्याल्लयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः ।
घोण्टा तूभयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन
पठति ॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्शाआद्यच् (५।२।१२७)
स्वादुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'कर्किर्यत्यर्थः'
(भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ सुवाया
वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्खयोः स्त्रियाम्' ॥ (३)
॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिद्धादित्वाल्लच् (५।२।९७) ॥ (४)
॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—'
(५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ षट् 'विकङ्क-
तस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्वये ।
नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युतद्वेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महे-
न्द्रस्य ऋजुवीर्यशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रजन्यत्र ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रज्जोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे
तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तकवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः
पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्वयेऽपि च' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ गद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ।
'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यायां जलघेतसे । भूमिजम्बुकां
जपायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
भूमेर्जम्बूः ह्रस्वात्सार्वथे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
मृगधादिः (उ० १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१)
॥*॥ स्फूर्जति । 'दुधो स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) ।
पुवल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य ।
'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वये' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-
कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं
तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-
श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ काकैः पील्यते ।
'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'काकानां
पीलिरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य',
'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—नृणाति । बाहुलकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरि-
वधूवदने वने च नारङ्गरूपशोभे भास्ति गण्डशैलखलालंकार-
धारिण्यो लोभलताः' इति दमयन्तीशेषात् ॥ २—उक्तं च समन्वय-
प्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तत्पुस्तकं
युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्चक्रकं पञ्चभिः
कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्याः कथयन्ति ततः परम् ॥' इति ।
तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गोलीति ॥ गोभिल्लित्ये स । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३१२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धन्तेष्टो घट्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाङ्गिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः इति) नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३११।१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्वा० प० से०) । 'स्रष्टृभूषु-विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने'—इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोभविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको दुग्धभेदेऽध्वभेदे च तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोभोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकिलक्षे स्याद्रोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि तिलकस्य ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकोऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'श्रीपर्णी काश्मरी-कुम्भयोः क्लीबे पद्माभिमन्ययोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्यां पुंसि दिङ्गाने नागशाखा-मृगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृश्निकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्फलैऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितित्कत्वात् चतुर्विधं दित्वात् (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोभे शुवाके भद्रमुस्तके यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्यु मुकुटः । तत्र । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टि आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे त्रणादीनां च बन्धने । कृष्ण्ये च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा,—पट्टिशव्याजिजन्तान्दीषु (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्यात् लाटे क्रमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदलनेन युञ् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत् ल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चतुर्विधं 'लोहितलोभभेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥ तूलं च

नूद इति ॥ नूदति पापम् । 'गुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'कृत् कः'—इत्यपि न । 'यद्वा,—नूदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्म कर्तृत्वम् । यद्वा,—नूयते । 'नू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुदादि-बाहुलकाद् ॥*॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यक्तायां वाचि' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मि णामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२।१३५) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूपोलोप' इति पवतेरुपन धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोलोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलत्वात् न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । पट्टिकालोभे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ब्रह्मणि वैदिके कर्मणि 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभांवकर्मणो'

१—'कुम्भिकाद्रुमे' इति पाठः ।

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा(से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ॥ (५) ॥*॥ तूलयति, तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीवं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते वा 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२।३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ ग्रीणाति । 'ग्रीञ् तर्पणे' (क्त्वा० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३।२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८।२) ।—'कदेर्णिद्रा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तञ् । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुष्णं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३।२) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

प्लक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' । गर्दभमिति (?) । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्ये च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति डः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्ये जटिति पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेदी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्बिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिञ्चायाम्' ॥ (१) ॥*॥ 'चिम्' इत्यन्यत्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्बलो रसोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्बलीका चाम्बिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्बिका तिन्तिडीकाम्लोद्धारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वल् (३।१।१३३) । यद्वा,—सर्ज्यते । 'वर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (२) ॥*॥ अत्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीवं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीवमासनं ना तु जीवके' इति रुद्र-रभसौ ॥ (३) ॥*॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ ग्रीणाति । 'ग्रीञ् तर्पणे' (क्त्वा० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३।२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकूपणयो-रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ण्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्व्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरण-सर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सर्ज्यते । 'वर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माषयमकात् ॥ ह्रस्वादितालन्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैर्वो वमति दरी मुखैश्च कं दलदर्शनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डि-ह्रस्वात् ॥ 'सालसदृशं सुजवनं भवानी च' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥

(३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१।१२४) घञ् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संव्रियते । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृहट्' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सालस्य' 'शाल-वृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा दुः ॥ (३) 'ककुप्' स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकसजि । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-लुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुमे जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । इङ्गं यति 'दो अवखण्डने' (दी० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मि फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वंगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिर्निर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छा-दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—'वै- (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तत्र । हल्यन्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु क्लीबं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलिर्द्वये । (पटारम्भक-त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुञ्चति रसम् । 'मुच्छल मोक्षणे' (तु० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुं मोचा शाल्मलिर्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्ध्याः 'षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धातु' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शाल्मल्या' 'सेवर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ बले' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कपाय' (चु० प० से०) । 'निर्युषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ 'शाल्मलिकाथस्य' 'सेवरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशाल्मलि

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'अनुदात्तेतश्च—' (३।२।१४९) इति युच् । रोचना कहारं गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां स्याद्रोचके त्रिषु ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । 'कुत्सितशाल्मलेः' इत्येके

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद्वा ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जयते 'अन्यत्रापि—' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जयते रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) —'रञ्जयज—' (३।२।१४२) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः—णिगोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तत्र एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्वाग्रनखे जनखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य'

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्ति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अत्र्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रतिषेधाद्दीर्घपरत्वे च—इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूच् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः ।' मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करजस्य' ॥

करजमेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करजमिच्छकशिम्ब्योः पुंसि वानरलतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्ली ॥ (१) ॥*॥ 'करजमेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्' (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्मैदे ना रोहितद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'ग्रीहशत्रुर्वनतिकश्च रोहितः' इति माधवः । ग्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-मित्रखदिरेषु च' ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणां तथा' इति वैयकान्तोऽपि । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥

बालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राच्यः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इषिर्मदि-मुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकमेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुभ्रोः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ॥

अरिमेदो विट्खदिरे

अरीति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विज्जन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेत-खदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कदफलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् (३) ॥*॥ उरं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः कमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवूकः' इति बोपालितः । 'उरुवूको-रुवुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भुतादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमित्रिचुपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि, गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुल्लोख्यां त्रिणां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्गुलोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्-' (५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषा-

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरव सूत्रे पाठः । खदिरसिद्धिस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

१—दीर्घप्रयोजकरपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कर्मरीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥
असर० १९

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सार-पिच्छयोः' ॥३॥ अकारप्रत्ययेऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्ध-मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥३॥ आकारादिरपि । 'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥३॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्) —इति खामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥३॥ व्यङ्गं मलमम्बयति । 'अवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल् (३।१।३३) ॥३॥ 'व्यङ्गम्वनः' इति खामी । तत्र ल्युट् (३।३।११४) । 'युच्' (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (पा० ३।८८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च वैलुग्लौ' ॥ (१) ॥३॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ शिवं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा ज्ञातामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुचकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५१ ॥
शल्यश्च मदनं

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७५) । 'पिण्डी-तकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरहे' ॥ (१) ॥३॥ मरुं वाति कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्दादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥३॥ करं हाटयति । 'हट वीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (पा३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुशरे शल्यं ना श्वन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५) ॥३॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्विद्वत्तूरसिद्धे' (६) ॥३॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः

भद्रदारु दुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्नेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥३॥ पारि निष्ठां शक्र-भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' (२) ॥३॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीवम्' इत्यमरमाला 'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३) ॥३॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) बाहुलकात् किमच् । दृश्वासौ किलिमं च ॥ (४) ॥३॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'दृसनजनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुनपुंसकयोर्दारु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥३॥ पूति तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥३॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥३॥ 'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० १।१८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लपति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलो स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥३॥ न मोघा 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति वाचस्पतिः ॥३॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थं इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥३॥ काचः कार्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥३॥ खामी तु 'काला' 'स्थाली' पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (पा३।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामजिष्ठा लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) 'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥३॥ फले रोहति । 'पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।११) इत्यलुक् ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता फलायां माषपर्ण्या च योषिति' ॥ (६) ॥३॥ कुबेरस्येति श्रयाः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (पा३।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सक्थि-' (पा३।१।१३) इत्यादिना षच्—इत्याह । तत्र । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्यापि त्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडली' इत्यातस्य ॥

१—'शुग्गुलौ' इति पाठः ॥ 'वागुलौ' इति वा पाठः ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।-१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे स्त्रीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगवपि वल्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । (नीलि-कायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्लता । स्पृष्टाज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रि क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगय्वादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिण्यां कङ्कुसस्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलि-न्यभिषिखायां स्त्री फलिण्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिण्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'विष् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृयृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिण्यां स्याद् विष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफलयपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईष-दर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीष् तर्पणे' (त्र्या० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गदुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

शोनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये स्त्रीवं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'नट नृतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कदन्यज्ञान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'दुण्डु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकात् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किरण-सूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिना-कादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्योनाकः' तालव्यादि-रपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तुत्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भक्षके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥*॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' () पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणं वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृष्णानौ श्योनाके लोहिताध्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये') । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अर्तैररुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न भ्रियन्तेऽनया । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुह्य-च्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यच्या-मलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आम-लक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽश्स्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

त्रीति ॥ विगतं मीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः-' (४।१।-५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं मीतम-स्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष-व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

१—प्रियंगुर्कारवती । 'सरलप्रियंगुणाढ्यम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥

ज्ञानार्त्तशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभी-
तकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुध्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुषः पुंसि विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ क्लेर्द्रुमः ॥
(६) ॥*॥ पद 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अमेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चार-
दीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपेता ।
'धर्मेपथ्यर्थन्यायादानपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ।
'हैमवत्यभयाखण्डक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपि-
प्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयोः ।
वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीवं
शिवा ज्ञातामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

१—शकटे यथा—'हस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्त' इति रथावयवेषु वर्तन्ते ।
विश्वेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्यादिर्न्यायः, तत्र यथा—'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाक-
कौमुदी ॥

पीतदुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ दुश्च ।—पीयते चक्षुषाऽयम्
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किञ्च' इति ता-
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्या
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादल्च्
'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावकयोस्त्रिषु' इति मेदिनी
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरल-
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्ण-
कामियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१)
'कर्णिकारः पुमानारम्बधद्रौ च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)
'स्याद्यधा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्य पुं-
स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आस्वादने' () । बा-
लकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इति
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्म-
करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर अर्दने' (भ्वा० प० अ०)
से० । मृग्यादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥
'अडहुः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लि-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वैतसंवाहस-' इत्यस्य
निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । कि-
रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी । 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥ (१)
॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कण्ट-
इति ख्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः सूत्रं नोपलभ्यते । किंतु
विचमि—' (उ० ३।१२७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त-
न्यः । 'त्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमव-
रुपात् ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्रये' (चु० प० से०)
चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।
यत्तु—'निचोल्यते' इति विगृह्य 'घञर्थे कः' (वा० ३१३-
५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्ग-
त्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्यादि-
ज्जलख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि
गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) क्तिप् (३१२१७८) हित्
जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । क्तिप् (३१२१७८) तुक् (६११७१) इत्
जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥
अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां
जनेर्ङः' (३१२१७७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य',
'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् ।
'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५१३-
७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपादि-' (उ० १११८) इति साधुः । 'फलव-
सारेऽभिधेयक्त्' । नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ 'मलं पापे च किं च वर्चस्के कृपणे मलः' इति
घरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (ऋया० प०
से०) । क्तिप् (३१२१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्'
(चु० आ० से०) । क्तिप् (३१२१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा,—
मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः ।
'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः ।
'अमूर्धम-' (६१३१२२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'मलत्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्के सृष्टिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं
यस्मात् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे ।
निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भीरीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ हिङ्गुवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हिङ्गु-
निर्यास' इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३)
॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वल् (३१-
११३३३) । परस्मैपदं वुनप्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४)
॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) ।
णिच् (३११२६) 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥*॥ पिचुं मन्दयति,
इति 'पिचुमन्दः' इति खामी ॥ (५) ॥*॥ निर्वर्तति

खास्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच्
(३१११३४) वधयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति
ख्यातस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छाऽस्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५१२१००)
इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यत्वात् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः
शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरस्मात् । 'अगुरु
स्त्रीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिपु' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः-' (३१२१३) इति कः ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) यद्वा,—'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं
शब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-
द्यच् (३१११३४) । शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविका-
शिशपा-' (७१३११) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या
शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वसुरशाश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात्
॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम—इति
खामी । तत्र । उक्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिसँव' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भसगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भसगर्भोच्यते । भस
गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिल-
वर्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (ऋया०
प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४१२७) इतीषत् ॥ (१)
॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३१-
११३३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः
॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) ।
'सलिकल्यानि-' (उ० ११५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डरोऽपि ।
'भण्डरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ।
'चाम्पेयश्चम्पके खर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (चु०
प० से०), कुच् (उ० २१३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्प-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत
एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी ।
'कपिलो वह्निपिक्तयोः । कुकुरे मुनिभेदे च कपिला शिशपातरौ ।
पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हेमश्च संगच्छते, तस्मात्
'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥

मस्य । (‘हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे’) । कन्
(५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चम्पकस्य’ ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।
१।५४) इति ङीष् । ‘प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य
च कोरके’ इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘चम्पककलि-
कायाः’ ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) । के जले सरति । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । ‘केसरं हिङ्गुनि क्लीवं किंजल्के
न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने वकुले नागकेसरे’
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते ‘वर्किर्गल्यर्थः’ (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकादुल्च् । ‘आगमशासनमनित्यम्’ इति
न जुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वकुलस्य’ ‘मौसरी’ इति
ख्यातस्य ॥

वङ्गलोऽशोके

वञ्जिवति ॥ वजति ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘बाहुलकादुल्च्’ जुम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् ।
‘अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलेपादपे । स्त्रियां तु कटु-
रोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘अशोकस्य’ ॥

समौ करकदाडिमौ ॥६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् ‘कृञादिभ्यो चुन्’
(उ० ५।३।५) । ‘करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि
च । द्वयोर्मैघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ’ इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ दलनं दालः । ‘दल विशरणे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृतः । ‘भावप्रत्ययान्तादिमप्’
(वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । ‘दाडिमेस्तु त्रिलिङ्गः
स्यादेलायां करके त्रिषु’ इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि ।
‘दाडिम्बसारपिण्डीरखाद्रम्लशुकवल्लभाः’ इति रभ-
सात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दाडिमस्य’ ॥

१—‘वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन ‘उच्यते वर्ण्यते कविभिः’
इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् ‘ववयोरभेदः’
इत्युक्तम् । तथा च ‘भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसंकुलम्’ इति
दमयन्ती ॥ न च ववयोरैक्येन निर्वाहः । ‘व्यालम्बिना’ इत्यादौ यत्र
ववयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् । न हि वकुलशब्दे व्याका-
रणेन स्पष्टादित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्रापि ‘महा-
व्रतिकान्तःपातिभिः’ इत्यत्रैव ‘ववयोरैक्यम्’ इत्युक्तम् । नत्वत्रापि
इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । ‘चाम्पेयश्चम्पके
किंजल्के नागकेसरे’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः
सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नाग-
केसरः । ‘स्वर्णेभ्सर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रियः’
इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘चाम्पेयस्य’ ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥६५॥

जयेति ॥ जयति । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) ‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमात-
स्त्रीषु च । अभिमन्ये ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ ‘तृभूवहि-’ (उ० ३।१२८) इति
झञ् । ‘पितृ’ इत्यनुवृत्तेर्ङीष् (४।१।४१) । ‘जयन्ती’ इति
भिद्वयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानेन्द्रौ हरे भीमे
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा०
अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा
‘नद्यादिभ्यो ढक्’ (४।२।९७) ‘टिङ्हा-’ । (४।१।१५) इति
ङीष् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।
१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा, वैजय-
पताकेव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘वैजयन्तिकायाः’ ‘अरणी’ इति ख्याताया
‘जाही’ इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । ‘श्रीपर्णमग्निमन्थ-
श्रीपर्णी’ शाल्मलौ हठे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ म-
ग्नप्राति । ‘मन्थ विलोडने’ (क्र्या० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’
(३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०)
कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । ‘अतः-’ (५।२।११)
इति ठञ् । ‘कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अभिमन्ये’ इति हैमः
(३) ॥*॥ गणनम् । ‘गण संख्याने’ (चु० उ० से०) ।
कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । गर्णि करोति ।
ण्यण्’ (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।
७५) । यद्वा, गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।१३)
गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचा-
(३।१।१३४) । ‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातस्त्रीषु
अभिमन्ये ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ इति मेदिनी
(५) ॥*॥ पञ्च ‘जयपर्णस्य’ । ‘अरणी’ इति ख्याताया
इत्येके । ‘दशाप्यरणपर्यायाः’ इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥६६॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स । ‘सप्तम्यां जने-
(३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रजा-

(५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शहृ शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'स्फायितञ्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजारुनभूरुहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तुवदिवचिहानिकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

एतेति ॥ कलिं गच्छति । अन्तर्भावितर्थाद्भेदेः 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । -'खच्च छिद्वा-' (३।२।३८) -इति मुकुटः । -कलिं गायति—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारबीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥*॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबीजस्य ॥

कृष्णपाकफलाविश्रुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिषेधः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नन्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'कृवृत्स्वपिसिद्धभ्यो नः'—इत्याह । उज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृवृत्स्वपिसिद्धपन्थनिखपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दे स्याद्विष्णुसूत्रिवैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाङ्गः । -करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करमर्दकस्य' 'करोदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तान्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तसु स्थानौ' (दि० प० से०) 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति १-काव्यकल्पलतायाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति २-काव्यकल्पलतायाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति मुकुटः ॥

मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽल्लुकि 'तापिच्छः'—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशाभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ सन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥*॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (चु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनाभिर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणत्वाद्ब्रष्टव्यः—इत्याह । 'निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्मा 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति वीषानुकौ, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च—इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्यौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्भेदे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । पचाद्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकविषमत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे घुरे राशि स्यात्पुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४)

॥॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽदौ मृतिकरे देवताडे पयोधरे'
इति मेदिनी ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'देवतालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः—'
(५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः, इति
वा ॥ (१) ॥॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि,
छुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
॥ (२) ॥॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति खामी । द्वे
(भाषादिक्षेत्रभवाया वक्रुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णा-
भपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति खामी । तृण-
शून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।
हलो यमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा
स्यात्केतकीफले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥॥—'तृणशूले गुल्मे साधु
तृणशून्यम्'—इति तु खामी ॥ (१) ॥॥ मल्लते गन्धम् ।
मल्यते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इत्' (उ० ४।१।१८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिवपि । मल्लिका तृणशून्ये-
ऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥ भुवि
पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥ शीताद्वीरुः
॥२॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-
भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'वेष्टि' इति ख्यातायाः ॥

सैवास्फोता वनोद्धवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (१।३।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य
तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्ल्यर्कपर्णयोः' इति
रभसः । 'आस्फोटस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके ।
आस्फोता गिरिकर्ण्य च वनमल्लयां च योषिति' इति मेदिनी ॥
(१) ॥॥ एकं 'वनमल्लयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेफेति ॥ शेरेते शेफा अलयोऽस्याम् । वा ङीष् () ।
स्वार्थे रक्त् (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥ सुष्ठु बहलामोदम् ।
'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)

१—(कनभावे) शेफालीत्यपि—कथमितरथा शेफालीषु खलत्कुसु-
भासपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

'सुवहा सल्लव्येलापर्णांगोधापदीषु विणायाम् । राक्षसो-
ल्लिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)
(२) ॥॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा०
४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलि-
नीलिनीक्षुरोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च
(१) ॥॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः'
अथ मागधी

गणिका यूथिकाम्बष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्य-
'मागधो मगधोद्धूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रिया-
मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति है-
॥ (१) ॥॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यूथीवे-
भीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥ यू-
थ्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाभा-
पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥ अम्ब-
मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्ब-
(८।३।७) इति षत्वम् । 'व्यापोः—' (६।३।६३) इति हल्
—अम्बे तिष्ठति—इति खामी । 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि वि-
द्वैस्यासुतेऽपि च' । 'अम्बष्टाप्यमल्लोण्यां स्यात्पाठायूथि-
रपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'यू-
कायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४)
ङीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः'
मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः'
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिकान्तो मुक्तां शौक्लियात् । 'अल्य-
(वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।२)
इति ह्रस्वः । यद्वा,—मुक्तां विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्य'
(१) ॥॥ सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)
पुण्ड्रति पुण्ड्र्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा०
से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१।३) इति रक् । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) ॥ (२) ॥॥ वसन्ते पुण्ड्रति । 'कालात्साधु-
त्—' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योर्द्वे-
हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ मधौ पुण्ड्र-

१—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टक्षीरस्वामी ॥

‘माधवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासेन्ती
कुट्टनीमद्यमधुशर्करासु स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
‘वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके’ ॥ (४) ॥*॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘कुन्दभेदस्य’ ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०)
असुत् (उ० ४।१९८९) । यद्वा,—शोभनं मनोऽस्याम् । ‘स्त्रियां
सुमनसो भूम्नि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते’ इति व्याडिः ॥*॥ ‘सुमनायाश्च पत्रेण’
इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
लतति । ‘लत’ सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१००) इति डः । ‘मालती
युवतौ काकमाच्यां जातिविशल्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां
च’ (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । ‘जनी प्रादुर्भावे’
(दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘जनसन—’ (६।
४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते
प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्-इत्याह । तत्र ।
‘अनया’ इति करणविग्रहं प्रदर्श्य ‘कर्तरि’ इति कथनं व्याहृतम् ।
‘बाहुलकात्’ इति च । ‘क्तिच्स्तौ च’ (३।३।१७४) इति सूत्रस्य
सत्त्वात् । ‘जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-
कयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालस्याम्’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जातेः’ ‘चबेली’ इति
ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । ‘ला
दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषाणुजासु पाटलौ स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालाऽस्याः । कप्
(५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नवमालिकायाः’ ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु, ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ।—
माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्राञ्चः ॥
(१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, यति वा । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प०
अ०) । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) वा । ‘आतः—’ (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । ‘कुण
शब्दे’ (तु० प० से०) । ‘अब्दादयश्च’ (उ० ४।९८) इति दो

वा । यत्तु—‘तत्पुरुषे’ (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-
इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
षष्ठाः प्रवेशाच्च । ‘माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः’ इति पुंस्काण्डे
रजकोषात् पुंस्त्वमपि । ‘कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दप्रसिन्ध-
न्तरेषु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कुन्दस्य’ ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्रक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
(‘रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु’ इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ वध्नाति चित्तम् । ‘बन्ध बन्धने’ (त्र्या० प० अ०) ।
‘उल्लादयश्च’ (उ० ४।४१) इत्यूकः । ‘बन्धूकं बन्धुजीवे
स्याद्बन्धूकः पीतसारके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘बन्धूकस्य’
‘दोपहरिया’ इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । ‘सहो बले न
स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलमुद्रपर्णाकुमारी-
पृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा,—
कुमारयति । ‘कुमार क्रीडायाम्’ (तु० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा,—कामयते । ‘कमु
कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कमेः किदुच्चोपधायाः’ (उ०
३।१३८) इत्यारब्ध । ‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति ङीप् ।
‘कुमारी रामतरुणां नवमाल्ये नवीभिदि । कन्याऽपराजिता-
गौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता’ (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरल-
नया । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘अर्तिसृष्ट्रभ्रम्य-
म्यश्यवितृभ्योऽनिः’ (उ० २।१०३) ‘तरणिर्युग्मणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘कुमार्याः’ ‘वीउकुमारी’ इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लयति स्म । ‘गत्यर्थाकर्मक—’ (३।४।
७२) इति क्तः । ‘संयोगादेरातो धातोर्यन्वतः’ (८।२।४३)
इति नत्वम् । ‘अम्लानस्तत्वमले क्षिटीभेदे’ इति हैमः ।
‘अम्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले’ इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । ‘सन्महत्—’ (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । ‘आन्महतः—’ (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुकुटः । तत्र । असामान-
धिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । ‘महासहा माषपर्णामम्लानेऽपि
च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महासहायाः’
‘कटसरया’-सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरबकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

१—पूर्वांशं तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धात्पूर्वां तु मेदिन्यां
नोपलभ्यते किंतु ‘मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च’
इत्युपलभ्यते ॥

अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ कु
ईषद्वौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ (एकम्)
'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
प्लुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्वा रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरु-
ण्टकः पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥३॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरुण्टी दारुपुष्पां ना क्षिब्ध-
म्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥३॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीला क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षिण्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दस्यते । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'नीलक्षिटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
कषिः । तत्र भवः । 'बृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।-
९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो
रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको ज्ञेयो
रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपा-
क्यपि' ॥ (१) ॥३॥ 'क्षिम्' इति रुटति अच् (३।१।१३४) ।
वृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

१-अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघु-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २-किरातिके कुर कुरुवकान्तितां जिताम्' इति वाणः-
इति मुकुटः ॥ ३-अस्याधेश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु क्षिटी स्यात्तस्मि-
नुरवकोऽरुणे' इत्यर्थन्याख्योत्तरं न्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥३॥ एत-

'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्' इति टित्त्विति
तनात् ङीप् (४।१।१५) । यत्तु-'भिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः
तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो क्षिण्यां द्वयोरु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अन्येषामपि-' (३।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी-
मुकुटः । तदपि न । आढैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥३॥

'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओड्रपुष्पं जवा

ओड्रेति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०)
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्तम्
ओड्रं पुष्पमस्य । यत्तु-'उड श्लेषणे' । बाहुलकादन्-
मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्राः पुं-
नीवृति । ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४)
(१) ॥३॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु ज-
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्द-
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जवायां'
'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥३॥ तिल-
(यत्) पुष्पम् ॥३॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासेऽस्य ॥ (१) ॥३॥
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
॥३॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ हयानां मारकः ॥
॥३॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (चु० उ० से०)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैलमेव
रयोः । 'करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु करग्रन्थिलाडौ

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
'कृषूपकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु-'कृ-
डिभ्य ईरच्'-इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिषु तत्त-
स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरो

वृक्षभिद्वटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३१११३४) । टः (३१२१२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । ग्रन्थि लति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्रौ विकङ्कततरौ पुमान् । सप्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीरस्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३१-११२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३१११३४) 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तूरमुचुकुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०९) इति डः । 'कितवो धूर्तवन्मते वञ्चके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्व्यते स । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भा० प० से०) कर्मणि क्तः (३१-२११०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः । तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३१२१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा,—धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३१३११३) । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । 'धूर्तं तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धात् । 'धेद पाने' (भा० प० अ०) बाहुलकाद्दर्च् । पृषोदरादिः (६१२१०९) । 'धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शटः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (चु० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३१११-१३५) । धूश्वासौ तूरश्च । 'धूस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेमि पुंसि स्यात्किञ्चुके नाग-केसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ नास्ति नास्ति तुल्य यस्य । मा श्रीस्तुलाऽस्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो श्रीहिमिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्वये । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षलेपनयोः' (भा० प० से०) । ल्युः (३१११३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्वि-धत्तूरसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५१३१९६)

१—इतःपरम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठस्त्यक्तम् ॥

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३१११३४) इति कः । कर्मणि घञ् (३१३१९९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाण्जन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलिङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भा० आ० से०) अन्तर्भावितप्यर्थः । कुन् (उ० २१३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीना-त्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । बाहु-लकात्तुन् । लुङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) । घञ् (३१३१९९) न्यङ्कादिः (७१३१५३) मातुश्वासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीज-पूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलिङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलिङ्गं शिला-चन्दनपेषणी । श्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः । जम्बीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २१३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्वफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभ-पत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्ज्वको वर्जकोऽस्य—इति केचित् । उभौ पृषोदरादी (६१३१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भा० प० से०) विच् (३१२१७५) । वीरयति । अच् (३१११३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्वये' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । यद्वा,—पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भा० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिंजं

१—'चापि कटके' इति पाठः ॥

जरयति । 'जृष्' (दि० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३-२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'कुण्ठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कटि-कुठि' (उ० १।५८) इत्येकम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'ददुरादयश्च' (उ० १।४०) इति ढक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलोपः—इति मुकुटः । तच्च । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरकासिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीति ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काहवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चाकर्षणं

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपणं स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वृष्ट्यलिहि—' (उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'भृष्ट—' इत्युः—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) 'आस्फोटस्तु पुमानर्कपणं स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्लेपे' (उ० प० से०) । 'कृपृ—' (उ० २।८१) इति क्युन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) बाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य—इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दार इत्यति । अण् (३।२।१) मन्दैरर्थे वा । घञ् (३।३।१९) । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपणं च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्को-

१—'भूर्तयोः' इति पाठः ॥

भानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिञ् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणम्' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७६) । अल चासाकर्कश 'अलर्को धवलर्के स्याद्योगोन्मादितकुङ्कुरे' (इति मेदिनी) । अलयति—इति मुकुटः । तच्च । णावुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरप्यतत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे' स्यात्पशुपत्यधिदेवते तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लति । 'कु मादित्वात्' (८।३।९८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टील वनतित्तकौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वक' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वसे, वस वा । 'शृष्ट्यलिहितप्यसि वसि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना देवभेदाग्निभायोऽन्नवकराजसु । (क्लीवं वृद्धौषधेऽन्नं रैरन्नमधुरे त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्म' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्देति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा' अन्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि वन्द्यां च) (इति सप्तमे मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमस्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु वन्दायां विदारिक केऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहति इति 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवन्तिका 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३।१२७) झच् । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' (इति मेदिनी) (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्निकाऽमृता ॥ ८२ ॥ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैरव्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । 'व्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (उ० प० से०) ।

कादृचद ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तन्नि कुटुम्बधारणे' (उ० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुड्ड्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुड्ड्या च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्या-ऽग्निशिखादन्तीगुड्डीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुड्ड्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वेति । 'मूर्वा बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । ('मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः ।) सप्त-रात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे सुवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरेव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी चिचिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
पकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्बष्ठा-

ऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठयूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करि-पिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादेन' (उ० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातु-प्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्कभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचैर्यङन्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषात्रेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तित्ता । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटं वराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'शृस्वृल्लिहि-' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्यश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'अर्द्धिषट्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तुर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोक-रोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्त-मपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रलङ्घमे' इति रभसः । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलि-पादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुभिदि । भभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तित्करोहिणी'

१—विश्वे तु 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रथमान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्स्वा-
दुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) ।
'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-
मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति
निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरधते । अतोः
कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्ण-
भेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-
रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।-
१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रहोषु
तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डादिना दौःस्थ्य-
जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे'
(चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् ।
जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् ।
अजहा । 'होया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी'
इतीन्दुः—इति खामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः ।
'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-
मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा०
प० से०) 'अमन्ताड्डः' (उ० १।१।१४) वा । अध्यण्डा—
इत्याह । तत्र मूलं मृगम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपि-
कच्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-
स्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो
ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तत्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥
(४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्वचः'
(८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता ।
ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबला-
शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता
शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्युभ-
विवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-
शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छः ।
कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-
त्वात् । 'अथ मर्कटी । करजभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानर-
लतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः'
'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥८७॥
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णो गोदुग्ध-
सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम्
(२) ॥*॥—न्यग्रं रण्डि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।-
१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राञ्चः । न्यग्रं रण्डि
इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्त्वो-
वटयोश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०)
लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'शं
वरणे' (खा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्य-
गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)-
इत्याह । ('शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः ।) शं
चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।-
११३५) इति कः । ('वृषो धमे बलीवदे शृङ्ग्यां पुंस्त्रि-
भेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वार-
स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्ण्या च, क-
नामासने वृषी') ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः
(७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽपि
'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'अमन्ताड्डः' (३।१।-
१११४) । 'रण्डा मूषिकपर्ण्या च विधवायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥*॥ खामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्श्रे-
णी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह
(९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात्
'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषि-
कर्ण्यः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥८८॥
प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति कः
निष्ठायामनिदत्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य षण्ति-
(६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तात् मार्गोऽपि
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्म-
त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धाम-
वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवो
पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अ-
मार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च
मार्गवः—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे

१—आधुनिकासदुपलब्धप्राचीनस्वामिपुस्तकद्वये तु
नोपलभ्यते ॥

तुल्याज्जने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यञ्चि पर्णा-
न्यस्याः । 'पाककर्ण'— (४११५४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥
कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी'
इति खामी ॥ (६) ॥*॥ किण्विनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ्'
गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप'— (३१२१३) इति
कः । गौरादिः (४११४९) । किण्विनो व्रणान् हन्ति वा ।
'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३१२१०९) इति ङः ॥ (७) ॥*॥ खरा
मङ्गरिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४११४९) वा ॥ (८) ॥*॥
अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हज्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचायच् (३१११३४) ।
पृषोदरादिः (६३११०९) । 'अङ्गारवल्ली हज्जी च वर्वो वर्व-
रक्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भजो
आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वल् (३१११३३) वा । पृषोदरादिः
(६३११०९) (फज्जिका, इति वा—इति मुकुटः) ॥ (१)
॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् ।
भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फज्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-
निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचार्वाटी-
पद्मगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'अस्त्रज पाके'
(तु० उ० से०) । घञ् (३३११८) 'अस्त्रो रोपधयो रमन्य-
तरस्याम्' (६४४४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७३१-
५२) इति कुत्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा ।
घञ् (३३११८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नायण् (वा० ५१२१-
१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात्
'इवे प्रतिकृतौ' (५३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-
ल्लयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् ॥ (६) ॥*॥
बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्वति ।
'वृष् वरणे' (खा० उ० से०) यङ्कुगन्तः । पचायच् (३११-
१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृषु छेदने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३१११३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥९०॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जीति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'उपि स्थः' (३१-
२१४) इति कः । 'अम्बाम्ब'— (८३१९७) इति षत्वम् ।
पृषोदरादिः (६३११०९) यद्वा,— अतिशयेन मज्जुः । 'अतिशा-
यने तमविष्टनौ' (५३१५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥*॥—विक-
षति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—
इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचि-
त्पठन्ति । गौरादिः (४११४९) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (४)
॥*॥ काले मिश्यते 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ्
(३३११९) । गौरादिः (४११४९) स्वार्थे कन् (५३१७५)
॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
पूर्ववत् । मूर्धन्यषा इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेषी च' इति
निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण'—
(४११५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठाम्राह्मण्योर्ना
तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मण्डति । 'मण्ड
आमण्डने' ।—'मडि गतौ'—इति खामी । बाहुलकादीरन् ।
गौरादिः (४११४९) मण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञायण् (५४३३८) ।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रमसः ॥ (७) ॥*॥ पचा-
यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४९) 'मण्डी योजन-
वल्लयपि । रक्ता मण्डीरिका च' इतीन्दुः ॥ (८) ॥*॥ योजन-
गामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मज्जीठ'
इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३३११८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । याति ।
बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'
(अ० प० से०) । 'ऋतन्यजि'— (उ० ४१२) इत्यासः (२)
॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् ।
(३३११९) । खल् (३३११२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे
ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ धन्वनो यासः मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाश-
यति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचायच् (३१-
१११३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रु-
विमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३३१११३) । 'रोदनं
क्रन्दनेऽन्तेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥
'चोदनी' (इति खामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतः—' (३१२१३) इति कः । पृषोदरा-
दित्वात् (६३११०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च
शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ।
कणादुरालभापथ्यापर्वल्यामलकीषु च । (विश्वभरागुह्योः
स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः ।
अर्शआद्यच् (५१२१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्याः । 'समुद्रान्ता
तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥
दुःखेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईष-
दुःसुषु' (३३११२६) इति खल् । आगमशासनस्थानित्य-
त्वाच्च नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'
इति ख्यातस्य ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्नीति ॥ पृश्निरल्पं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४११-५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४११५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः (३) ॥*॥ अङ्गेरालभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४११५४) स्वार्थे कन् (५११७५) ॥*॥—अङ्गि मूलमारभ्य वह्निरस्याः । 'अङ्गिवह्निका'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः, सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४११५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्रे त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) । कलं इयति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४१-११८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ गूहति । 'गूहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३११-१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३१२१०२) । टाप् (४११४) स्वार्थे कन् (५१३७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।—'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४११४९१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति 'व्याघ्रादिभिः-' (२११५६) इति लिङ्गात् 'आत-श्चोपसर्गे' (३१११३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३११-१३७) इति शः । गौरादिः (४११४९१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २१८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४११६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्म-प्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन् (५१३७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'चुद संचोदने' (जु० प० से०) । ल्युट् (३१३११३) ॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । गौरादिः (४११४९१) ।—'णिजन्तेन विगृह्य 'कः'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तयेगु-पधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फाथि-' (उ० २११३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरप्यस्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासर-घासु च । चाङ्गेरीवेदययोर्हि सामक्षिकामात्रयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पर्शयते । 'ईषदुर्-' (३१३१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे ह्येत-
पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्यस्याः । 'अतः-' (५१-११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकाया
'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ९४
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४११४२) इति ङीष्
'नीली रुभेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्पे
'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९)
यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३१३१५६)—इति मुकुटेनोक्तम्
तत्र । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावात्प्रसङ्गाच्च
प्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । कर्मणि
भावान्न ङीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिकासु
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्लीतकं क्रयोऽस्यस्याः । कर्मि-
कादित्वात् (वा० ८१२१९८) लत्वम् । 'अतः-' (५१२१९९)
इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामि-मुकुटौ ॥ (३)
ग्रामे भवा । 'ग्रासाद्यखजौ' (४१२१९४) । 'ग्रामीणा क-
कायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४)
ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञौषधावपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३१३११३) ।
लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रञ्ज-
नया, इति विग्रहे तु 'करणा-' (३१३११७) इति लृट्
भवत्येव । 'रञ्जे क्युन्' (उ० २१७९) इति वा । 'गुजरोक्तं
कानीलीमञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिर्वा-
जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत-
स्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः वि-
(इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु०
अ०) । 'पातृतुदि-' (उ० २१७) इति थक् । तुत्यथति
'तुत्य आवरणे' । पचाद्यच् (३१११३४) । 'तुत्यमभ-
स्यान्नोलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८)
द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिष्-' (३१-
४५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी'—इति स्वामी । 'तूण
(जु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३१३११३)
इति घञ् । गौरादिः (४११४९१) । 'तूणी नील्यां निक्षि-
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे'
प० से०) । पचाद्यच् । 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)

१—'अनिदिताम्'—(६१४२४) इति सत्रे भाष्ये
जनरजःसुपसंस्थानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु-
त्सिद्धम् । कित एवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रलोप-
'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपो
णिगोपस्त्वोदादिभक्त्येवैत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम् ॥

मेदिनी) ॥३॥ 'मेल' इति स्वामी । 'तुत्था श्रीफलिका मेल' सारवाही च रजनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥३॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः—' (५१२११५) इतीतिः (११) ॥३॥ एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवल्लुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेघी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवल्लोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥३॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३१२१७९) इति 'सुप्यजातौ—' (३१२१७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥३॥ शोभना वल्लिरस्याः ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वल्लिः । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (४) ॥३॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यन्' (३१२११) ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४११४४) टाप् ॥ (६) ॥३॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥३॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४११४१) ॥ (७) ॥३॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण—' (४११६४) इति ङीष् ॥ (८) ॥३॥ अष्टौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उपणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५१२१-१२७) । 'कृष्णा स्याद्वैपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अत्र्यादिः (उ० ४१११२) ॥३॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥३॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिकस्त्रीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथोर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्याक्षत्रियाजे शुक्लजीरकबन्दिनोः' ॥ (४) ॥३॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितप्यर्थः । पचाद्यच् (३१-१११३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २१७८) ॥३॥ वीर्षादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'ऊषणं मरिचे' ङीव कणायाभूषणा स्त्रियाम् (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकाद-लच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४११४१) । 'पिप्पलं वल्लच्छेदभेदे च ना तरौ । निरर्गले पक्षिभेदे कणायां' अमर० २१

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'कोलं कोलफले ङीव पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करीव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ कपिरिव वल्ली ॥३॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्कि-रच् ॥३॥ तालव्यपाठे तु—वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः', 'ङ्गीवेऽब्धिलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥

चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चर्व्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । प्यत् (३१११२५) । पृषोदरादिः (६१३१०९) 'चव्यं तु चविके ङीवं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुन् (उ० २१३२) । चविकम् ॥ (२) ॥३॥ स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हट्टचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जर-पिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥३॥ गौरादिः (४११४१)—इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ गुञ्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'गुञ्जा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः । पृषोद-रादिः (६१३१०९) ।—'तत्पुरुषे—' (६१३१४) इति द्विती-याया अलुक्—इति मुकुटः । तच्च । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्र-वेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां राज्ञापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कषति' इति विग्रह 'पृषोदरादिः'

(६।३।१०९) — इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कषितिनैव सिद्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकषा गोक्षुरके रात्रागुगुलुकिशुके । तु(मु)ष्डीरीलाक्ष्योश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धेनोः पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः, स्वार्थे कन् (५।३।७५) गोर्गौर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरत्तिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुप्रुषि-' (उ० १।१५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं विषमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुपगता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषादयामा-मज्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।-१२६) इति गन् कित् जुट् च । गौरादिः (४।१।४१) । 'शृङ्गी विषायामृषमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्क्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दुधी' इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताऽभीरुर्नन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपञ्चीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्वावरी (५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावरी तु गोपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलशक्तविधि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरुणि पत्राण्यस्याः । 'कर्मण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाच्चा 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्याद्विषायां मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । गतौ' (स्वा० प० अ०) बाहुलकाद्भुः ॥ (१०) ॥*॥ 'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जननीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) सितद्रुदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यच्—मुकुटेनेन्द्रियम् 'अपष्टादयः' इति कुः—इति । तत्र । टिलोपस्यालान् एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्र कलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालीयकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दन' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (क० प० से०) 'दृसनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः' (१।४।४) इति '—गौरादिभ्यः—' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) (४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पुष्पकः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपति । 'पृ पूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति वरेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धा' (३।२।१) दार्वा वचायां छिक्किषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्यात्करञ्जान्तरं पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

मायाः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४।
७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) ।
'गोलोमी' श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) ठन् । डावन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-
पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ला हैमवती

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयोः
श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-
मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिमस्ति । 'हिंसि
हिंसायाम्' (रु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु
कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) ।
'सिंही खर्मानुमातरि । वासावृहल्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः)
॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्ट शब्दे' (दि० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा, -उर्यते ।
'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९)
इति ण्वल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचायच् (३।
१।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके'
इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः
स्याद्रासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः ।
यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३।
३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुपाठेऽदर्शनात् ।
परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष
हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
अटै रूपति । 'रुष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः ।
सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः'
इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-
पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वल् (३।१।१३३) । वस्ते
आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजि-
दन्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अट-
रूपस्य' 'अरड्वा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

आस्फोटिति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णी च वनमल्लयां च
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्बालमृषिका कर्णो-
ऽस्याः, तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना कान्ता ॥
(३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्वन्तरे (?)
नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णाजयादुर्गाशालपर्णेषु योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी
तु—वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेशुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे लाक्ष-
णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥
कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लाक्ष-
णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥
इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च
गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य'
'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् ।
त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-
स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२।
१२७) । शीतश्वासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेय-
मणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलायुक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवकत्वात् ।
'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-
पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः ।
अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरी-
भिदोः । मधुकुटिकाभेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीवं बिसे
पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ०
४।११८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधु-
रायां मिसिः त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः । 'मिसिः
क्षी मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥
सौमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह ।
मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इति इन् । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥
(५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईयते । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।१७) । मिश्रा
चासावेया च । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६)

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

॥*॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वमसौफ' इति ख्यातायाः ॥

अथ सीहुण्डो वज्रद्रुः सुक्लुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३१११३४) ।—सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽयम्—इति खामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ' इति रभसाद्रखादिरपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रद्रुः सुक्लुही' इति पाठः ।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । खामी तु—'वज्रः सुक्लुही गुडा'—इति पठति । 'वज्रा सुह्यां गुह्य्यां च वज्री सुह्यन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (सुह्यति) । 'घ्णह उद्गिरणे' (दि० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । 'वा द्रुह'—(८१२३३) इति कुत्वम् ॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'लुही च सुहा लुभा लुड्' इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४१२०) । वा ङीष् (ग० ४११४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध'—(३१११३५) इति कः । 'गुडौ गोलेशुविकृती लुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः । 'गुडश्च लुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेहुण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३५) 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्या-विडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥*॥ तड्यते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि'—(उ० १११०७) निपातः । 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गेषु धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३१२३३) ।—'तण्डूलः'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३१२५३) इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'विडदिभ्यः कित्' (उ० ११२२१) इत्यङ्गच् । 'विडङ्गिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाट्यालकः

वेति ॥ वलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्श-आद्यच् (५१२११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाट्यालके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१११३५) । 'वलायाः' 'वलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लक्षणि- 'पाककर्ण'—(४११६४) इति ङीष् । 'स्वार्थे कन्' (५११७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्ट' इति ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ।

मृद्रीति ॥ मृद्राति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (भ्वा० प० से०) 'किङ्किणीकौदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दे गौणः । 'स्वादि पसर्जनात्'—(४११५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारं ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्राक्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३१३१९) । आगमशासनमनिलम् ॥ (३) ॥*॥ स्वद्यते । 'स्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) पा—(उ० १११) इत्युण् । 'वोतो गुण'—(४११४४) ङीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । भवेन्मधुरसा मूर्वाकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूतयोः कर्मणि क्तिन् (३१३९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सर' इति पाठे युच् (३१२१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रिपुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृत्तं (४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृन् वरणे' (उ० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । तुक् (६११७१) (५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥ (६) ॥*॥ 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (१११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिद् विरेचने' (उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्योः । 'रोचनी

१—उज्ज्वलदत्तादिभ्येवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीका' (उ० ४१२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्धौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वाथे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल विल क्षेपे' (चु० प० से०) प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥*॥ कालं मेषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्लीवनम् । 'क्लीव् अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगमशासनमनिलम् । क्लीतमधार्थं कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यत्तु—'क्लीव् मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीव् मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा,—संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्गोपः । क्लीं क्लीवत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (२) ॥*॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) (३) ॥*॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) । प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्गन्धसदृशो गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च' (७।१।९६) इति ट्त्वत् । 'ऋजेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—

द्रुनि वित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारी-लाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य—इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राञ्च देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षर्गन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कन् (५।३।७५) यद्वा,—ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदृशो गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।३।१२७) गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥*॥ शकुलैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युधि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णमेदीकचट(?)-

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्त्रोक्तस्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाभ्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्यासुधोक्तश्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । क्रोष्ट्रीवादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम् इति मन्तव्यम् । न च 'महाश्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाक्योः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ख्यातस्य शाक्यभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरुच्यते वा । 'अश्वं व्यासौ
संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अश्व भोजने' वा । 'उल्वाद-
यश्च' (उ० ४१९५) इति वः । 'अभिपुषि-' (उ० ११९५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । करवस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येदम्' (४३११२०) इत्यण् । यत्तु—'कारोरियम्'
कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । वृद्धत्वाच्छ-
प्रसङ्गत्वात् । 'कारवी' मधुरादीप्यत्वपत्रीकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दीपनम् । घञ् (३१३१९८) दीपे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः'
अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति
रभसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम् । 'मीञ् हिंसायाम्'
(क्या० उ० अ०) । 'मीनातेरुन' (उ० ११६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यभिमान्यमिति खर्जुरादित्वात् ऊरच्—इत्याह ।
तन्मन्दम् । 'मीनातेरुन' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो
नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरश्चिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३१९९)
यद्वा,—लोचयति । 'लोच भासने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच्
(३१११३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—छुच्यते—इति विगृहीतवान् । तन्न । 'छुञ्च अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायका-
भावात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति खामी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचाद्यच् (३१११३४) । गौरादिङीष् (४११४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४११४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषि-
युधि-' (उ० ११९४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥ शरणम् । 'शृ
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृगृशृपृकुटि-' (उ० ४१९४२)
इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५१११०९)
इति वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां
शारिवाद्द्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । यद्वा,—
उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)
'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । यद्वा,—योगाय प्रभवति । 'योग-
यच्च' (५१११०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिश्चेत्ये-
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धोषधौ, पुष्पे नाख्यभ्यासार्कयोषितोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (खा० प०
से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे सम्-
द्भावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति
'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४)
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धि-
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्दिष्टवृद्धिपु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प०
से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३१६०) इतीः । 'लक्ष्मी-
संपत्तिशोभयोः । ऋद्धोषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ।

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह-
वनामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये सम्प्रदावपि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ (पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः') ।
कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
काष्ठिला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोते-
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'क-
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३१३१२५) इति
घः । गौरादिः (४११४१) । यत्तु—'घञर्थे कः' (वा० ३१३१५८)
—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । मुकुटस्तु—
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तन्न । क-
सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषूक्तस्य
दर्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्यां कदली-कदलौ पुन-
रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदला द्विभि-
कार्या च शात्मलीभूरुहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अज-
दित्वात् (४११४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्य-
इति व्याङिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति उल-
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३१३१२५)
इति कः । भिदाद्यच् (३१३१०४) वा । 'घञर्थे कः'
इति परिगणनान्नेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्या-
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ राभस्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'रभेरशब्दलोः' (उ०
११६३) इति नुम् । रभ्यते वा । घञ् (३१३१९९) । मुकुट-

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (उ० ४१२८) इत्येव
सूत्रमुपलभ्यते ॥

स्तु—रभन्तेऽनया । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के ‘अनिदिताम्-’ (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । ‘रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सुब्रति । ‘मुच्छ मोक्षणे’ (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘मोचः शोभाजने पुंसि मोच्चा शाल्मलिरम्भयोः’ इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा,— अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । ‘कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता’ इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । ‘इल खप्रक्षेपणयोः’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कदल्याः’ ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥११३॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईषत् कम् । ‘ईषदर्थे’ (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काके-नेषजलेन मुद्रं गच्छति । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति डः । यद्वा,—काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । ‘पह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पला-मुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘काकमुद्रायाः’ ‘मुगौनी’ इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा,—वार्तं फल्गु अकं यस्याः । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति ङीष् । ‘वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः’ इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ ‘वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ’ इति विश्वद् ‘वार्ता’ अपि ॥*॥ ‘वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता’ इति वैयकात् (‘वातिङ्गणश्च वार्ताकुः’ इति त्रिकाण्डशेषाच्च) । ‘वार्ताकुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लति । ‘आतो-ऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । ‘हिसि हिंसायाम्’ (रु० प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहस्तु राशिभेदे भृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्भानुमातरि । वासा-बृहलोः क्षुद्रायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भण्यते वा । ‘भट भृतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) वा । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१।५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रवृण्यते । ‘जिघृषा प्रागल्भ्ये’ (खा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आभीक्ष्ये

णिनौ (३।२।८१) तु ‘दुष्प्रधर्षिणी’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भण्टाक्याः’ ॥

नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥११४॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । ‘नाकुली कुकु-टीकन्दे राक्षायां चव्यके स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । ‘सुरसं तु त्रिषु खादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री राक्षानागमात्रोश्च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘रस आखादने’ (चु० उ० से०) । ‘राक्षासाला-’ (उ० ३।१।५) इति साधुः ।—‘राक्षादयः’ इत्यानुपूर्वी मुकुटो-क्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । ‘राक्षा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेला-पर्ण्यामपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति-’ (२) ॥*॥ (२।१।८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । ‘गन्धस्येत्-’ (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वाच्चोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिर्विधानात् ॥*॥ स्वामी तु—राक्षसुगन्धयोः स्थाने ‘नागसुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुल-नामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा,—भुजंगोक्षि यस्याः । ‘अक्षणोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति—‘गौरादिः-’ (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सुवहां सल्लभ्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राक्षारोफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘रासना’ इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥११५॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘व्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः । सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारी-गन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमा-नाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । वीर्धमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्मृता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्ण-मस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ तालव्यशा-ऽपि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति, ‘अजिराशि-क्षिर-’ (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा

१—‘गमश्च’ इति सूत्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ तस्मात् ‘अन्येष्वपि-’ (३।२।४८) इति वार्तिकेन डो विधेयः ॥

१—अत्र ‘छत्राकारपर्णत्वात्’ इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठति । 'स्थिरा भूसालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे निले निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपर्ण्योः स्रग्भेदे गीतमिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाक्षरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा, -मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति क्रियते वा । 'कृजः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९) — इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यण (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥११६॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मद्गुरवल्भमा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । खरमिद्वृषयोः कर्णरन्ध्र-कुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासिङ्गी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगध्वाद्यश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ नागानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥*॥ झषति वातम् । 'झष

'हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झष नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु नः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ कः धुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकरी' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासौ गौष 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'घुषि विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) स्थाय्ये कन् (५।३।७५) । 'घोष आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालक-घोषके । कांसे चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवल्ल्याः' 'श्वेतपुष्पतोरणौ' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती च जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवल्ल्याः' 'वीर्य' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंज्ञ-नम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्नी वक्षिशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्योत्स्नी अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्थाय्ये कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्गुभेदे नौषध-ज्योत्स्न्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'गौरा-' (४।१।४१) इति ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जाले नीपद्मे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरणौ' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।१७) 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमिजम्बुका जम्बुकां च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलम्भा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिजम्बुका पत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्त-खामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

१-अत्र "ध्रुव स्थैर्ये" इत्युत्तरं 'इगुपध-' इति कः इति पाठः ।

स्याल्लालिक्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।-११५) 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'गौरादि-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अग्रेरिव शिखाऽस्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥ गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचायन् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्मपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्यादयोत्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णागृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात् ॥ अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गायां च योषिति । कृष्टनामौषधे स्त्रीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गायाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥११९॥

गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दारयति । 'दु विदारणे' (क्या० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वी दाहहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवह्यपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

अधर० २२

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोलति । 'बुल् मज्जने' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ वुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवह्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥१२०॥

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी-' (दि० आ० से०) । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भागांरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'द्वलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । त्रीणां दित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्-' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृषोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिक्षपागोविशेषयोः । पुण्डरीकरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वायुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः' ॥

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

बालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एल इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलाबालुकम्' इति खामी । तत्र 'व्यापोः-' (६।३।६३) इति हल्ः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं बालुकम् (४) ॥*॥ ('बालुका' सिकतासु स्याद्बालुकं त्वेल-बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'बालुकाख्य-गन्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालङ्ग्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्गते । 'अङ्क पदे
लक्षणे च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७)
॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाञ्-' (चु० उ० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
'मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥*॥
कुं भूमिमुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माथ्ये-
ऽङ्गी मुकुन्दभ्रमिनिध्नन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
कुमुनति । उन्दयति वा । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२)
इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति
ख्यातशाकस्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'बालो नां कुन्तलेऽश्वस्य
करिणश्चापि बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंस-
कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली बाला वृटौ स्त्रियाम्' (इति
स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले-
वरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥*॥ उदीचि
जातम् । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥*॥
केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हीवेरस्य'
'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्थकर्मकं-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे
हे त्रिषु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः
पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं
चे ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७)
इति ढक् । 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे
शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे
लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥
दितेरियम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेदे
(तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१२५) कः । 'सु-
गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥
प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्मक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥
(३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । प-
यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वथा-
इन्' (उ० ४।११८) । आगमानित्यत्वान्न नुम् (७।१।६३)
'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागेषु योषिति' (इति मेदिनी)
(३) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्त-
घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ ति-
द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च' इति ह-
॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा ।
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे-
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६)
॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० ३।३।
२।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१)
सत्कृत्य लव्यते वा । 'लक आस्वादने' । कुन् (उ० ३।३।
॥*॥ 'सल्लकी सिल्लकी ह्लादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्वानि-
मेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शल्लक्य-
(भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ शालयत्यवश्यम् ।
'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।१।
१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'सल-
इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१)
सुष्ठु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति
'तत्करोति-' (बा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।
१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातु-
मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥
'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)
'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१)
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥
यति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४)
(३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कु-
कुटेर्वा ॥*॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
मुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृ-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमज्जनभेदे स्यात्नीली-
सूक्ष्मैल्योः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रुटति । 'त्रुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'त्रुटिः स्त्रीसंशये खल्पे सूक्ष्मैलकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरेनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
नी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष
निष्कर्षे' (त्र्या० प० से०) । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति
क्यत् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
परिभाषे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्ये-
ङ् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ वाप्यां
भवम् । 'वाप्यम्' इति कचित्पाठः । उप्यते । 'डुवप् बीज-
संताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला लुपपर्पट्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनि । 'शङ्खिनी श्वेतचुकायां चोर-
पुष्पां वधूभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । 'रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।

११५) इतीनि । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोर-
पुष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरवह्याः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुन्नते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । झटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अदव्ययमाश्रये ।
अत आश्चर्यस्य झटः संघातोऽस्याम् । अति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) ।
अचासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठाप्याम्'
(चु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
स्फाले डुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
झटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
(७) ॥*॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा, स्वार्येङ् (५।४।३८) । 'साधु-
पुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शक्न्वादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुन्नते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यपादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
कुणति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुजकटुक्षे ना कुकरे त्वभिषेय-
वत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति कचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
कचति । 'कची बीसौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्च ।
यद्वा, -केन छृणति । 'बृदि बीत्यादौ' (उ० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः
स्यादनूपे तुल्यद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च
योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु
कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२।-
१८८) इति कः । लकति । ‘लक आखादने’ । अच् (३।१।-
१३४) । कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । ‘ड-
नदि समृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
ढीष् (ग० ४।१।४५) वा । नन्या वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट्
‘नन्दिवृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण्
(१) ॥*॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच्
(३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुण्योस्त्रिष्वतिकोपने ।
तीव्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । ‘हरते-
रनुयमनेऽच्’ (३।२।९) गौरादिः (४।१।४९) । ‘दुष्कुलीना
धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३)
॥*॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अति-
स्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे ।
चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं
हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल्
(३।१।१३३) ॥*॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमथ-
संख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट्
‘चोरा’ इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥
व्याघ्रस्य नखमिव । क्षुभादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं
कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्’ (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कार-
कम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्याघ्रनखा’ ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।२।१०७)
इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ (५।२।-
१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोत-
स्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (त्रु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (४)
॥*॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।-
१३४) गौरादिः (४।१।४९) । ‘नलः पोटगले रात्रि पितृदेवे
कपीश्वरे । कमलेऽपि च नखां च क्रमेण क्लीबयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मालकाङ्गणी’ इति ख्याताया
धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अतिसृष्ट-’ (उ०
२।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमने
नाऽनले भस्माध्मापकक्रूरयोषिषु । धमनी तु शिराहृद्वि-
सिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जन-
केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि-
इत्याहुः ॥*॥ हन्ति ‘शृस्वृन्निहि-’ (उ० १।१०) इत्युः
‘हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपो-
वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हृद्वे विलसति तच्छी-
‘लस कीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि-’ (३।२।१०४)
इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अञ्जनकेश्याः’ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०)
क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनखे शङ्खे कपालख-
द्रुमजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः
(१) ॥*॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) । ‘शङ्ख-
कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इण्प-
(३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदले’ इति हैमः
(३) ॥*॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न ख-
ति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘न-
पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः’ इति हैमः ॥ (५)
स्त्रीक्रीबयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥ (६)
॥*॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्श-
(५।२।१२७) । आढौकते वा । ‘ढौकृ गतौ’ (भ्वा०
से०) । अच् (३।१।१३४) । षष्ठोदरादिः (६।३।१०४)
गौरादिः (४।१।४९) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिक-
न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा ।
भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौ-
म्यपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृत्स्नाऽस्त्य-
क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्स्ना
तुवर्याः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः
(५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वार्षिका मलिका
र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति बोपालितात् ‘तुवरी’ च ॥
॥*॥ मृत्मालयति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०)
ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५)

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ता मृत्तालकम्’ इति कोशाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठाऽस्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे जातम् । ‘जनी-’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्देः’ (३।२।९७) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति ख्यातायाः ॥

कुटन्नटं दशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन्न वकीभवन् नटति । ‘नट स्पन्दते’ (जु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दशान् कैवर्तान् पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ ‘दशपूरम्’ इति, ‘दशपुरं’ इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति । ‘पूर पूर्तौ’ । ‘कर्मण्यण’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति विश्व इगुपधत्वात् (३।१।१३५) ‘कः’—इत्याह मुकुटः । तन्न । ‘णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकाराक्षिरुपदात्तोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अणप्रसङ्गाच्च ॥*॥ दश पुरोऽस्याः ‘ऋक्पूरब्धू-’ (५।४।७४) इति समासान्तः । ‘दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ वने पानीये जायते । ‘नन्यादित्वात्-’ (४।३।९७) ढक् ॥*॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डकाकारं शैवालदलसंचये । कैवर्तीमुस्तके क्लीवं शोणके वा कुटन्नटः’ इत्यजयः ॥ (३) ॥*॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । ‘प्लव गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ‘प्लवः कारण्डवे भेके कुलके भेलके कपो । शब्दे द्रुतिगतौ लक्ष्मे चण्डालजलकाकयोः । प्लवं गन्ध-रूपे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च’ (इति विश्वः) । ‘प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णीधितेः’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गां जलं पिपति । ‘पृ पालने’ (जु० प० से०) मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण’ (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘कैवर्तीमुस्तकस्य’ ‘मोथा’ इति ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हिपुष्पं स्यौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवल्कोल्काः’ (उ० ३।४२) इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः स्यात्’ इति विश्वः । ‘शुक्रो व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीष-

पादये पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥—शुक्र-स्येव बर्हिणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रवर्हम्’) इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ बर्हं पत्रं प्रशस्तमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘बर्हिपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ ‘वर्ह-पुष्पम्’ इत्यन्ये ॥*॥ ‘वर्हम्’ इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । ‘बीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥*॥*॥ कुङ्कुरोऽस्यास्ति । कुङ्कुरशब्दस्तद्वन्धे लाक्षणिकः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ ‘मरुत्’ इत्यत्राप्यन्वेति । ‘मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुङ्कुरवद्रा’ इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्धिर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । ‘स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्मात्यवती माला मोहना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । त्रियते । ‘मृह प्राणत्यागे’ (तु० आ० से०) । ‘मृश्रोसिः’ (उ० १।९४) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥*॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० प० से०) । ‘भुधिपिशिमिथिभ्यः कित्’ (उ० ३।५५) इत्यूनत् । ‘पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोऽपि । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे ‘पृक्का’ अपि ॥ (३) ॥*॥ दीव्यति । ‘देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । ‘लत आघाते’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्म-तीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीदूर्वयोः-’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ लघ्वते । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घि-वङ्घोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) इत्युः । ‘लघुरगुरौ च मनोहे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥ वहति । उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः स्त्री शारिवौषधौ । जुषाशटीनवोढासु भार्यापृक्काज्ञानाश्च’ (इति मेदिनी) । ‘पृक्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥*॥ कोटिमिरप्रैर्वर्षति मधु । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायामुप्यते ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २।३२) ‘वचिस्वपि-’ (६।१।१-

१—इदं मेदिनीवाक्यं प्लवगशब्दार्थबोधकत्वाद्वा प्लवगशब्दाच्चो-
पशङ्गोपम् ॥

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृक्कायाः'
'अस्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-'
(५।२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) यद्वा, -जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दाधश्च'
(उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे'
क्लीवं कङ्गोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांसोर्जाटयुक्ते तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) । 'लोमशो
मुनिमेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च ।
श्लकशिम्बिमहामेदाकासीसे डाकिनीभिदि') (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य कचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि०
प्र० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥*॥ 'त्वग्' अपि नामास्य ।
'त्वक् द्वी चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किनुद् च'
(उ० १।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के
चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥ वरमङ्गमस्य ।
'शेषादिभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र
जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन्
(५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।
९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे
मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्रयोगः ।

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'ओषध' शब्दप्रयोगः
'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक् शक्तौ' (खा०
अ०) । घञ् (३।३।१९९) यद्वा, -श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलनाङ्क-
मूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम्' । त-
पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं—
बीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोऽल्पमारिषः

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतस्ताप्ययोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकमिदं नात्य-
पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्प-
मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई'
ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पा

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या
दन्तीगुडचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अग्रेरिव शिखा
यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुमे कुङ्कुमेऽपि च ।
लिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि सन्त्य-
इतिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां बी फलि-
फलिने त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रोऽख्य-
पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
(४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'अग्निशिखा'
'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाख्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समाधान-
१—मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुर-
वेत्रादेः, फलं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातु-
पुष्पं तिन्तिडीकोविदारदेः, कवकं छत्रार्क—इति मुकुटः ॥

नित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीति ॥*॥ 'ऋष्यगन्धा'
इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥*॥ छगलयेवान्नमस्याः ॥*॥
'छगल' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । 'छगे तु छगलश्छागी-
वृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥*॥ आवेगो-
ऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (३) ॥*॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ जुहति । 'जुनि वर्जने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुह्यते वा । घञ्
(३।३।१९) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्या सोमवल्लरी ॥१३७॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१)
इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्य-
शब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति षच् ।
ढीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घनर्थे
कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्या तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्य्या-
मलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्विति ॥ पट्वनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।-
३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५।३।-
९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥
हिमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्विकाकारा
तन्मूलं वणिजौषधम् ॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको'
इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।-
४१) ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।-
३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ महती सहा
'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् । 'महासहा माषपर्ण्याम-
स्त्यनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः-' (५।२।-
११५) इति ठञ् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ (तुण्डिकेरी) इति
पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कर्' () । तुण्ड-
कीर्ति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं फलमस्याः । अजादि-

टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ विम्बी कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'व्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ पीलोरेव
पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४।-
१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः'
'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।
'कृगू-' (उ० २।१२१) इति घ्वरच् । अनित्यः पित्तां ङीष् ।
'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमाच्च
शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य
शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-
शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तुङ्गति । 'तुजि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अच् । (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (अ-
३।५३) । 'तुङ्गः पुंनानगनयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी
प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥
खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-
शब्दः खगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खर-
पुष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा राज्ञा युकरंसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) ।
'सुवहा शलक्येलापर्णीगोधापीषु वीणायाम् । राज्ञाशेषा-
लिकयोः स्त्री सुखवाहोऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते
वा । 'राज्ञासाला-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥
युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्ठाऽम्बल्लोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-
मीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।-
२।१) ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयति । 'चुक्र व्यथने' (चु० प० से०) ।
'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः । स्वार्थे कच् (५।३।-
७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कच्
वा ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ हिंसाङ्गैकैतवे' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्याहन्त-
शठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नागरङ्गेऽपि च पुमान्
स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अम्बे

१-ऋजेन्द्र- (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुत्र' इत्युपलभ्यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति घत्वम् । 'अम्बघो देशभेदेऽपि विप्राद्वेद्या-सुतेऽपि च । अम्बघाप्यमल्लोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अमल्लेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अमल्लोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्यैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाक-भेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्यवीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति-कामौर्वावचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्च इमश्च । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्रस्वाङ्गो मधुरको मुकुर-

श्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।२६) इति गन् नुद् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कोटि म्रुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । प्लुच् (१।१।३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि कूर्चशीर्षाविनोराहितुण्डके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किरातत्तिको भूनिम्बोऽनार्यत्तिकः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य । अर्शश्चात् (५।२।१२७) । किरातश्चासौ तित्कश्च ॥ (१) ॥*॥ भुनोति इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तित्कश्च । शाकपार्थिवः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरात्तिकः' अपि 'किरातश्चिरात्तिकश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सतला

विमला सातला भूरिकेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सत लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) कः । 'अथ सतला । वनमालाचर्मकषागुञ्जासु स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला च 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं च 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लायाः' 'सीहुण्ड'भेदस्य चर्मकासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली खादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्ते' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) डः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'वयस्य' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यमस्य च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'कल' इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूल

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मकूते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) पिञ्जाबूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमनात् नित्यत्वाच्च नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)

‘मुकूलकः’ अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं विभर्ति ।
‘संज्ञायां भृत्-’ (३१२४६) इति खच् । ‘खच्च द्विद्वा’ (३१-
२१३८) नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२१२१८) इति
समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ’ (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दमु उप-
शमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३१८६) इति
तच् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) । ‘दन्तोऽद्रिकटके कुक्षे दश-
नेऽथौषधौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यञ्ची
श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्ब-
रस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४११६४) इति ङीष् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०)
प्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) । अजादित्वात् (४११४)
यप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३१११३४) ।
घञ् (३१३१९८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्र-
गन्धा वचाक्षेत्रयवान्योऽच्छिक्रिकौषधौ’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘हभी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ्
(३१३१९९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२११३२) इति समासः ॥
(३) ॥*॥ दुष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४११४९) इति ङीष्-
उकौ । इवार्थे (५१३१९६) स्वार्थे (५१३१७५) वा कन् ॥*॥
(‘यमानिका’ इति) समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’
(अ० प० से०) । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवानी-
द्वयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकादमीरपञ्चपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्पति
वा । ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, क्र्या० प० से०) । ‘पुषः
कित्’ (उ० ४१४) इति करन् । ‘पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः
करिकराप्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं
तूर्यवके च काण्डे खङ्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
कर्मरीषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४१३१५३) इत्यण् ॥ (२)
॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति कचित् पाठः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यव्यते । ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्’ (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ अति चरति । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते ।
‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अतिस्तु-’ (उ० १११४०)
इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ०
४१८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । ‘सुपि-’ (३१-
२१७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४१-
२१८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिच्चलने’ (भ्वा० आ०
से०) बाहुलकादिल्लः । ‘प्रज्ञायण्’ (५१४३८) । कं जलं
पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्टम्भे’ (भ्वा० प० से०) ।
कंपूर्वात् ‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः—इति मुकुटः ।
तत्र । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अप्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च ।
—इत्थं निर्यकारम् (‘काम्पिल्लः’ इति) मन्यते—इत्येके
॥ (१) ॥*॥ करे कशति । ‘कश शब्दे’ () । पचाद्यच्
(३१११३४) । अन्तर्भावितपथ्यर्थो वा । शकन्धादिः (वा० ६११-
९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प०
से०) ‘स्फायितञ्चि-’ (उ० २११३) इति रक् । ‘चन्द्रः कर्पूर-
काम्पिल्लसुधांशुखर्णवारिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीसुते । काम्पिल्ले स्त्री तु जीवन्त्यां
ह्रीं च विद्रुमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते ।
‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृत्यल्युटः-’ (३१३११३)
इति ल्युट् । ‘रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी)
॥*॥ ‘रोचनी’ इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुञ्जाडस्त्वेडगजो ददृध्रश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुञ्जेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड अंशे’ चुरादिः ।
‘कर्मण्यण्’ (३१२११) मस्यानुसारे (८१२१२३) परसवर्णः
(८१४५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुञ्जाडः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेष
एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा,—एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे
खप्ते च’ (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । डलयोरेक-
त्वम् । एडे खप्ते गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ ददृं हन्ति । ‘अम-
नुष्यकर्दके च’ (३१२१५३) इति टक् । ‘अत्यूर्ध्वस्य’ (८१४-
२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—शुभ्रादित्वात् (८१४३९)—
इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं ददृं मृदाति । ‘मृद
क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) । स्वार्थे
कन् (५१३१७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्मसिंघ पद्मा वा पद्मसमूहं
वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११)
॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरणस्याक्षीवाक्षि

१—अत्र ‘रूपासिदेशश्च’ इत्यपि पाठः ॥

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः सुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’
स्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो
विन्नेन खचसामान्यस्य द्वित्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि मृशं
कुञ्जाति विस्तारयति मूलम् । ‘स्कुभिः सौत्रो धातुः’ । ततोऽपि पृषो-
रादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥
अमर० २३

यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्षोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्-
इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्माटस्य' 'पुआड' इति
ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
बाहुलकाद् आपण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वल्
(३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज'
इति ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्क्यते, अर्क्यते विरुद्धलक्षणया निन्यते-
वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
दुष्टो दुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥
द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्यां
स्याद्विषयां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अश्नाति । अश्नुते वा । 'अश भोजने' (ऋया० प० से०) ।
'अशूल् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लश् च' (उ० ३।-
५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृञ्जते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृञ्जनम् ।
विषदिग्धपशोर्मांसं क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) ।
'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालाबु-
जातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्-
जनम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्-
नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः'
॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत्
कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आस्वादाने ऊन्यते पातकहेतु-
त्वात् । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।-
५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनरिति ॥ पुनरसीक्ष्णं नवा । नूयते वा । 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कुभादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिङ्हा-' (४।१।११)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहृप्'
इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम्

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सु-
षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'ति-
खपरिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यापि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लति । 'आतोऽङ्' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि च
'शणपर्णां शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥
पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे नाऽजिते नि-
गिरिकर्णौ जयादुर्गाऽशनपर्णांषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥
॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशे लक्ष्मि-
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥*॥—अशन इव
मस्याः । (अशनपर्णां)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चत-
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ क-
ङ्गाति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यव-
(भ्वा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।१०१)
साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।४)
(४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३)
(५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी'
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' (५।२।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु'
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९)
('त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१)
त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।३।
१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शपश्यनोः-' (७।१।८१)
नुम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
(४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥

किञ्च (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्षति हिनस्ति रोगम्’ ‘गृध्रं हिंसायाम्’ किञ्च (३।३।१९४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्तरि
क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृध्रिः सकृत्सुतगवीबदरयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥*॥ ‘घृष्टिः’ इति पाठान्तरम् । वर्षति । ‘घृषु
संघर्षे’ (भा० प० से०) । किञ्च (३।३।१७४) । ‘घृष्टिः स्त्री
घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियौषधौ’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वदति । ‘वद स्यैयं’ (भा० प०
से०) । बाहुलकादरन् । व(व)दरा गृष्टिकर्पास्योरेलापण्यां
स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थि, वदरी कोले क्लीवं तु तत्फले’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति
ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किप् (३।२।१७८) । ‘मारि केश-
शौक्ल्यनाशने’ । कृत्यते । ‘कुड् शब्दे’ (भा० आ० अ०) ।
‘मृदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव राजते । ‘राज
वीतौ’ (भा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ
भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ (इति मेदिनी) ।
‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि ।
रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः भृङ्गराजः
सुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भृङ्गराज’ इति
स्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मन्त्रते । ‘मचि धारणोच्छ्रयपूजनेषु’
(भा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वाच्च नुम् ॥ (१) ॥*॥ वायसानामियम् । ‘तस्येदम्’
(४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च
वायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काकमाच्याः’
‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।-
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥*॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः-’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मधुरस्त्वस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।-
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ अवाक्षि पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।-

१।४१) ङीष् । यत्तु—‘पाककर्णे-’ (४।१।६४) इति ङीष्—
इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।१।४) (वा०
६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥*॥ के आरोति । पचा-
यच् । (यत्तु मुकुट आह—कारोरियम्)—कारवी इति । तत्र ।
‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्याणपवादत्वात् । ‘कारवी
मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ सप्त
‘मधुरायाः’ ‘सौफ’ इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम् ‘उंघा-
वली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘स्र गतौ’ (भा० प० अ०) । ‘बहुल-
मन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥*॥ ल्युटि (३।३।११३)
‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चावीं कटंभरा महाबला’
इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया । ‘करणा-’ (३।३।-
११३) इति ल्युट् ॥*॥ ‘सारणी’ इत्यपि । ‘सारणो
राक्षसान्तरे’ । रुग्भेदे ना, प्रसारण्यां खलपनद्यां च सारिणी’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कटं विभर्ति । ‘संज्ञायां श्रुत-’
(३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥*॥ बलानां बलप्रदानां
राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (४) ॥*॥ भद्रं
बलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कुड्मप्रसारिणी’ इति
ख्यातायाः ॥

जनी जतुका रजनी जतुरुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘कृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । ‘जनी सीम-
न्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
जायते । ‘जनी-’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥*॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥*॥ रज्यतेऽनया । ‘रज्ज
रागे’ (भा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च ‘घिनुणि च’ । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी ।
घिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२)
इति । अंशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । ‘दशनहः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्रा । नैतद्भातुनिपातनम् ।
किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति’ इति
भाष्येण प्रत्ययान्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः । यद्बहुवचननिवृत्त्यर्थं तत्र
शब्दिदेशः । यद्बहुवचनान्नर्जनेन भवति’ इति कैयटेन च विरुद्धम् ।
तस्मात् ‘रजेः क्युन्’ (उ० २।७९) इति क्युनि क्त्वाच्च लोपः ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् इति बोध्यम् ॥

छिलपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०) । 'पदरज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचायच् (३।१।१३४) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चक्र-वर्तिन्याः' 'चकवत' इति इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली शङ्ग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षट् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति 'कर्चं गतौ' () । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः' स्यात् पुमान्शब्दां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥*॥ पल-मश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः' किंशुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च बलौ यत्ने यतावपि । (तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूल्यां प्रसेवके । सुकर्णकारिकायां च वन्धनागारवन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिल्लः,—इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कटिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्व-मेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ सु सुवति । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुषवी कृष्णजीरके । कारवेल्ले च जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् । कुन् (उ० ३।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ ।

पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भाष्यार्थो वा । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योल् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौषधौ ज्यौत्स्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुः' च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीष्वेकलवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । कित्वात् । 'कूष्माण्ड्युमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तो भूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्रवर्णमुच्छ्रितं 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्वाः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । दादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरणं' ईर्वाः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । 'ऊर्वा' (?) धुस्तुर ईर्वाः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोशे ॥*॥ 'एर्वाः' इति पाठे आह बोध्यः ॥*॥ ('ऊर्वा' मिव वन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादिवेनादेस्त्वे 'उर्वा' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शकन्धादिः (वा० १।१४) । ङीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारवे' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१४) ङुः । यद्वा,—छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकति । 'गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशरूपे पुमान्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलाबूरुमे समे

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (आ० से०) । 'नलि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्युः

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु मेदिन्यामुपलभ्यते । हैमे तु मध्यस्थोऽपि नोपलभ्यते ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्युपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ सहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वति, दूर्वते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-दूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वल्यामलकीषु च । विश्वं-भरागुह्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमानिरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥१५८॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वाचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गण्डि वदन्तैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालञ् । गण्डम-लति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्य-स्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वायें कर्त्तु (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' । खामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गास्त्रिप्' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि च । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेन्नि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'अ-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गु-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोच्य

चूडेति ॥ चूडाऽस्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लज्ज-स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूचटायां स्त्री चूडान्ति वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'अ-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥ वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥१६०॥ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० से०) 'वृमृवमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तत्र । सूत्रस्योच्चलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (३।७) उपधावीर्धस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशस्य धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उश्यते, वधि, 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । संज्ञात्वाच्च वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (३।१।१९) इति निर्देशान्नुम् । 'वंशो वेणौ कुले वगै पृष्ठाद्यव-ऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वि सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्म' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो वेणुमस्करतेजनाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु (भ्वा० उ० से०) बाहुलकादुः । यद्वा,—अजति 'अजिद्वरीभ्यो निच्' (उ० ३।१०) इति णुः । 'अजेर्वी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोभन्ते लो- 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं च—इति उभय-तश्च । उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्करते, अनेन 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः ।

मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः'
(६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शत्रुमग्निं वा ।
नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्थुर्ये स्वनन्यनिलोद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे'
(जु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६)
इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च
—इति मुकुटः । तद्ध उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा,—'की'
इत्यव्यक्तम् । चकते । 'चक तृप्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२)
वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं कायति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)
'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति डो वा । 'कीचको
दैलभिद्धाताहतसस्वनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिर्णो ना वन्धे
रुमेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिच् । 'पर्वं क्लीवं महे ग्रन्थौ
प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रतिष्वपि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'अतिपृवपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहु-
लकादुप्रत्यये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः
लुङ्मरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
डो तु प्रियंगौ भद्रमुक्ताके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज, निशाने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(क्वा० प० से०) । अच् । (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे
दध्यधे ना शरं जले' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'सुरस्तु मुञ्जो
वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च ।
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)

॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने' () । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः ।
धम्यते वा । 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'धो
धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तत्र ।
उज्ज्वलदंतादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्शनात् ।
सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । क्रूरे भस्त्राध्मापके च
धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
पोटेन संश्लेषेण । गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
स्रवणे (जु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः
पुंति नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि
'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'काशस्तृणे रोगभेदे' (इति हैमः) ।
'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशी काशश्च तृण-
वाचकः' इति शभेदः । गौरादिडीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चेत्त्वम् (५।४।-
१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा=पूरयति, पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घब्
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिंहके वोले रसालश्चेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु०
प० से०) 'इषेः कसुः' (उ० ३।१।५७) । 'षडोः कः सि'
(८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा इति लिखित-
मस्ति । तद्ध उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । चकधातोर्द-
प्रत्यये कन्ः संगतावपि कुन्ः सर्वथाऽसंगतेः ॥

‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥३॥ प्रज्ञायणि (५।-४।३८) । पौण्ड्रः । ‘पुण्ड्रेशौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-ऽतिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रौ दैत्यविशेषेष्कु-भेदयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूम्नि नीवृदन्तरे॥)’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कान्तं रसमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।-७५) ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘इक्षुमेदस्य’ ॥
स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर विक्रान्तौ’ (जु० आ० से०) —इति मुकुटः । तत्र । विग्रह-प्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥३॥ अच् (३।१।-१३४) । अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (५।३।५७) इति तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तृणमेदस्य’ ‘गौडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमल्लियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशेः कित्’ (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥३॥ न भयमस्मात् । ‘अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ नलं गन्धं ददाति, दयते वा । ‘डुदाच् दाने’ (जु० प० अ०), ‘देह् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘आतो-ऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसेषु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सेवितुमर्हम् । ‘षेव् सेवने’ (भ्वा० आ० से०) । अर्हे ण्यत् (३।३।१६९) । ‘सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥३॥ ‘मृणालम्’ अप्यत्र । ‘मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा, -जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ लाति दोषान् । अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा ।—ला मज्जा सारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) —इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥३॥ लङ्घते रोगान् । लङ्घ्यते वा भूस्थत्वात् । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) लघु लीयते । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥३॥ व्यस्तमपि । ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु’ इति सुश्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु’ ॥ (८) ॥३॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु खामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवदीयते दाहोऽनेन’ स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥३॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे’ इति वाचस्पतिः (९) ॥३॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा,—केव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा (१०) ॥३॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘खश’ इति ख्यातस्य

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न । घञर्थे क् परिगणनाच्च ॥ (१) ॥३॥ गिरति, गीर्यते वा । ‘गृ निगृ’ (तु० प० से०) । ‘ग्रो मुट् च’ (उ० १।९५) इत्यु () ॥ (१) ॥३॥ श्यायते । ‘श्येह् गतौ’ (भ्वा० अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा,—वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।३।११) ॥३॥ ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति हल्युप-तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—‘श्यालधूभ्यो मकर्’—इति मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (‘सांवा’ ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ प्रमुखशब्दाच्चीवारायाः । मुकुटस्य अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्करोद्रवादयो गृहीता इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१५) इति डः । यद्वा,—कुशयति । ‘कुशिर श्लेषे’ () । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे योक्तमन्योः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वन्ता कुश जले’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कुथयति । ‘कुथ पूति’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः—‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः । ‘कुथः क्लीबस्य कम्बले पुंसि बर्हिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ दम्भी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥३॥ पूर्यतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इति कः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादतिवृत्तवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘दर्भस्य’ ॥

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुतिसतं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१७) इति कोः कदादेशः । (‘कचृणं तृणमित्पृभ्योः’ इति मेदिनी)

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कर्तृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
 ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
 (५।१।१०९) इति ठञ् । 'सौगन्धिको गन्धवणिकः सौग-
 न्धिकं तु कर्तृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कहारे' इति हैमः ॥
 (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प०
 अ०) । बाहुलकान्मक् । ('ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामे-
 ऽभिषेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरद्यते स्म । क्तः
 (३।२।१०२) 'अदो जपिधर्त्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥
 रोहति । 'रुहेर्द्विश्च' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कर्तृणे
 रोहिषं क्लीवं पुलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥
 (६) ॥*॥ षट् 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रेति ॥ छदति, छादयति, वा । 'छद अपवारणे' । त्रन्
 (उ० ४।१५९) 'इस्मन्त्रिक्पु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।
 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्धयोः । नपुंसकं चात-
 पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२)
 ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥
 (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुव-
 तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भूर' अव्ययं
 वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छत्रादि-
 पञ्चपर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्'
 (भ्वा० प० से०) । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खष्प-
 शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति
 पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिश्रुतिषु 'नीपादयः'
 इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात्
 प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अद्यते । घञ् (३।३।१९) 'घञपोश्च' (२।४।३८)
 ल्यप् ।—'घस्यते'—इति विश्वहन्तौ स्वामि-मुकुटौ
 चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घञपोश्च'
 (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति,
 स्यते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'वहि-
 म्यां गित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ० से०) ।
 अमर० २४

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते ।
 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ०
 ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पाथे कार्त्तवीर्यमधूरयोः ।
 मातुरेकधृतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-
 रोगे स्याद् अर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च
 कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः'
 (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)
 ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
 ९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल
 प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः
 करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
 स्फाले दुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
 जटौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥
 तलति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं
 ज्याघातवारणे । त्सरौ खभावधरयोस्तन्नीघाते च संमतम्' ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा०
 प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे'
 (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्वासौ केरश्च ॥*॥
 कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥
 लङ्गति, 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच्
 दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारि-
 केलस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूज्
 पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।-
 १२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना
 फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कुत्वे पूगः—इत्याह । तच्च ।
 पूजेश्वरादिष्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वाप्रसङ्गात् ।

१—लक्ष्मीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरञ्जितस्तिलकः' इति दमयन्ती-
 श्लेषात् । २—रक्ष्मीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरेव नारिकेली-
 वनैः' इति वासवदत्ताश्लेषात् ॥

‘निष्ठायामनिटः’ (७।३।५३) इति वार्तिककच । ‘पूगः क्रमुक-
संघयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कामति । ‘क्रमु पाद-
विक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।-
३।७५) । ‘क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोघ्नपूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गुवन्यनेन । संसक्तत्वात् । ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाहुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गूवाकः’ इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ
पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्णपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उत्त्वम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तत्र ।
‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी-’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात् ।
यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) ।—इत्ययं धातु-
रुपन्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् । (‘खपूरः
क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्रतो वेगोऽस्मात् । संसक-
त्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । ‘ओविजी-’ (तु० आ० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘क्रमुक-
फलस्य’ ॥

एते च हिंतालसहिताख्यः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्याख्यो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०)
इत्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरखी-’ (४।१।६३) इति ङीष् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । ‘वनखजुरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।-
४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुमभेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘षिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०)
‘सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च’ (उ० ५।६२) । यद्वा,—हिनाति
‘हिंसि हिंसायाम्’ (ह० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पुं
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चो-
त्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी)
‘सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहत्योः छुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते ।
विस्तारे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा,—
पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । गुद्वे मुख्यत्वात् ॥ (३)
हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ-’ (५।४।११३)
षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । ‘क-
(५।२।११५) इतीनिः । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनगे नागके-
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालक-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शृ हिंसा-
(त्रया० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलदन्त-
(६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।११५)
(५) ॥*॥ हरति । ‘अच् इः’ (उ० ४।१३३)
‘हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजे-
शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः’ (इति मेदिनी)
(६) ॥*॥ षट् ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्विति ॥ शारयति । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्रया० प० से०)
स्वार्थणिचः क्तिप् । दूयते । ‘दूष् परितापे’ (दि०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । यद्वा,—भृ-
पिञ्जाद्वूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाहुक्वृद्धी । ‘शार्-
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूतसि-
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । ‘इ-
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीप-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । ‘अतः-’ (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । ‘घ्रा गन्धोपा-
(भ्वा० प० अ०) ‘व्याङि घ्रातेश्च जातौ’ (उ० ५।१३)
इति कः । यद्वा,—‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
‘पाप्रा-’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिघ्रः संज्ञायाम्’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः ख-
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कर्ण-
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वाघ-
ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिण-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वदिङ् (वा० ३।२।१३४)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प०

ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआवाघ' इति
ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति
मुकुटः ॥

वराहः सुकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०९) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते
गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-
गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।-
३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०)
इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः'
इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः । यद्वा,—
शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः । यद्वा,—'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।-
१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृषु
संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । किच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः
स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।-
१३४) । यद्वा,—कोलन्त्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं
च वदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (पा२।११५) इतीनिः ॥ (५)
॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-
कात् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति
हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपधात् किट्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-
श्चिन्त्यः । किटेश्चोदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्राऽस्त्यस्य ।
घोणादीनिः (पा२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासाऽस्य ।
घोणादिः (पा३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि
यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । कुटादि-
त्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घञ् (३।३।१९) । क्रोडोऽ-
स्यास्ति । अर्शथायच् (पा३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ सुवं
वारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'सुकरस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'अपिठकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'कपिर्ना
सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
लनम् । 'सुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।-

३।५७) लुवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ।
'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डित्त्वाभावे 'प्लवंगमः'
च । 'प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च' (इति
मेदिनी) (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।३।४८) इति
डः । 'प्लवगः कपिभेदयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।-
१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—
इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-
भ्योऽटन्' (उ० ४।८९) मुकुटस्तु—मर्कः सौत्राद्रस्यार्थाच्च-
रादित्वाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-
न्त्यम् । मर्केश्चौरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जट-
मर्कटौ' इति मृगेऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि
निर्मलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण्
(४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । विग-
मनेऽपि नृणाति वालकम् । 'नृ नये' (त्रया० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥
'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)
'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा,—कस्य वायो-
रपत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥
(८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७५) । यत्तु मुकुटेन
—'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्य-
ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-
कादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लूको भल्लूको
भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(पा४।३८) 'भल्लूकः' 'भल्लूकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षो-
ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (खा० प० से०) । अच् (३।१।-
१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृत-
वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—
ऋक्षति—इति स्वामि चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२)
॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४)—
भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संधातविग्रहीत-
सिद्धं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् ।
आभिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके

१—'दधति कुहरभाजां यत्र भल्लूकयूनाम्' इति प्रयोगात्—
इति स्वामि-मुकुटौ । २—'अच्छभल्लपरिषद्विहरन्ती' इत्यमिनन्दः—
इति मुकुटः ।

शब्दभेदे तु न द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भाल्यते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकु-
स्मीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥
'चत्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'जमन्ताडुः' (उ० १११४) । स्वार्थे कन् (५१३७५) । यद्वा,—
गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
प्ठुल् (३१११३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्या-
प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प०
से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १११२४) इति गन् ।
'खड्गो गण्डकश्चासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ।
(२) ॥*॥ खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इतिः (५१२११५) ।
'खड्गी ना गण्डके मङ्गुघोषे खड्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संछेपे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । डल्योरेकत्वम् ।
आप्ठोति । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३११-
१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा,—लुञ्जन्ते । 'लुड विलोडने'
() भिदायङ् (३१३१०४) । लुला विलोडिता आपो
येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलार्थः'
इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लुलि-
कुलिकविभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्ता-
दिषु न पश्यामः । यद्वा,—अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३१११३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥*॥
महति, मह्यते, वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अविमह्योष्टिषच् (उ० ११४५) । यद्वा,—मंहते । 'महिङ्
बुद्धौ' (भ्वा० आ० से०) आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च नुम् ।
'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ वाहानां
द्विषन् । वाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२११४०) इति
योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति ।
'सु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११३४) । यद्वा,—
ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे' (६१३१०५)
इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इतिः (५१२१-
११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शक्रन्धादिः (वा०
६११९४) । प्रज्ञायण् (५१४३८) । यद्वा,—'सीरोऽर्कहल्योः
पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहन-

त्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः ।
आद्यच् (५१२१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः कि-
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगाले
स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽप्य-
(१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विवृतां
मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'क्रुव-
(उ० १११) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'सं-
कन्' (५१३७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'स-
विसर्गं' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्-
(७१३५३) । असृग् आलाति वा । कः (३१२१३) । पुं-
रादिः (६१३१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बर-
शूकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि
इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो
दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ क-
'वञ्च प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । प्लुल् (३१११३३) ।
वञ्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मीयस्य वञ्च-
पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके'
मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा०
से०) । 'सितनि-' (उ० ११६९) इति तुन् । 'तृज्जत् क्रो-
(७११९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितृ-
त्वात् (वा० ३१२१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं
रुओऽस्य । 'गुहारूपं वृषमेरुः फेरवस्तारवः शिवा । स-
ऽतिरुजः फेरुः श्वसीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसङ्कः ॥
॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । सृग-
(उ० ११३७) ।—मितृद्वदित्वात् (वा० ३१२१८०) ।
वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रस-
॥*॥ उल्लकादित्वात् (उ० ४१४१) जम्बूकश्च । 'खरो-
जम्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥
दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुमुकु ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्,
'अव रक्षणदौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० ११६९)
इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६१४२०) इत्यृटौ । वीर्षः (६१-
१०१) गुणः (७१३८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति, वि-
वा । 'विड आकोशे' (भ्वा०) । 'तमिविशिविडि-' (उ०
११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशक-
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्ष्टि मुखम् ।
शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ०

१—तथा च प्रयोगो दृश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो लुलायः'
इति—इति मुकुटः ॥

१३७) इत्यारम् । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार
ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूषकान्
दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।-
१) स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखन् भुङ्क्ते ।
आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प०
अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥
त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकारमजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९)
॥ (१) ॥*॥ 'आरगुचीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥
शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पा-
द्गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्ववित्तु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
किप् (३।२।१७८) । 'नहिचृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥
(१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अघ्या-
दित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्को क्लीबं
श्वेदेष्टुतोमरे । मदनद्वुश्वविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोमि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां
शललम् । 'तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाम-
माला । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥
पचावचि । 'शलं तु शलकीलोमि शलो मृजे गणे विधौ'
(इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वात-
प्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माळ ईप्रत्ययः कित् । 'वात-
प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः
समीरमृगः' इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-
कारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु—
कारग्रहणस्य तपराधत्वाद्दीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१)
॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृग-
मेदस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृग-
यते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकुट-
चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहा-
प्रधानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-
मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'वृञ् वृषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गधातायहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु०
आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।-
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः ।
अदन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्र-
भेदयोः । अन्वेषणायां याज्यायां मृगी तु वनितान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२)
॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-
लकादुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३)
॥*॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'स्यास्याहन्विभ्य
इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेय-
वत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्ण-
प्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः
(५) ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः । पञ्च
'हरिणस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्मार्धम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मार्थिमांसादि । एण्या विकारो-
ऽवयवो वा । 'एण्या ङञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्)
'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

ऐणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-
तादिभ्योऽङ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति ।
'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—
'कन्दर्बलोपश्च' इत्यरन्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वल-
दत्तादिषूक्तसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरि-
णान्तरे । 'रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः ।
'रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु
मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे
सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि—' (वा० ३।१।१०१) इति डः । यद्वा,—कन्दति । 'कदि
आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)

कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युप-
रागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
(इति लान्तेषु मेदिनी) । अत एव—इन्नन्तावेतौ—इति खामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (खा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
ब्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जादि-
त्वात् (उ० ४।१०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
अत उत् । यद्वा,—चमूः चम्वां वा ऊर्यस्य ॥ (१) ॥*॥
प्रीणाति, प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) ।
'प्रीह् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
शोभनावरू यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुशंवरौरौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैण्डर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।-
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिशपायां मृगभेदे लुही-
तरौ' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधुः । 'रुरुदैल्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ नितरामश्चति । 'नावच्चेः' (उ० १।१७) इति कुः ।
न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्मृगे मुनौ' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृगव्यादित्वात्
(उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्कति गच्छति—इति
व्याख्यत । तन्न । रङ्किधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (४) ॥*॥
शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'शमि धातोः
संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे ।
मत्स्येणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरोषधौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
रौहिषं वृणभेदमस्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं
कतृणे क्लीवं पुंसि स्याद्वरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ गोरिव कर्णवस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।-
२।१२७) यद्वा,—पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषंश्चैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ('पृषतवत्
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहि-
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (८) ॥*॥
बाहुलकाणः ॥ (९) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहु-
श्यन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि—ऋषति । 'ऋषी-
(तु० प० से०) अद्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ।
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०)
अद्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्यात्'
श्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१०) ॥*॥ रौहि-
'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
रस्य लो वा' (उ० ३।१५४) इतीतच् ॥ (११) ॥*॥ च-
चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'चम-
कमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं च-
स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥
द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः स्मररो गवयः शशः ।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । 'गन्ध-
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
अवर्ति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३)
गन्धश्चासावर्वश्च । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा,—
अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंग-
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्वर्ग-
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (उ०
प० से०) । 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१।१३)
'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति ताल-
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि'
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थे
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्नने
'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गि-
क्लीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हल-
हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)
'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते ।
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा,—ग-
'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । 'शशश्च-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शशश्च-
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्य-
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणश्च ये
हस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्य-
पश्यति सर्वमविशेषेण । 'हृषिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्यात-
मनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २—रौहिद् हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिषां मध्ये चरति' इति भवभूतिः । 'रुणद्धि कश्चित् कुमे
सुप्तोरौहिषी' इत्यमिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

‘अजिह्वशि-’ (उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—
पक्षेः सौत्रधातोः ‘अपघ्नादयः’ इति कुः इति सुभूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाठ्यन्ते पाशैः—
इति स्वाम्यप्येवम् । ‘मृगभेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्दुरुमूषिकोऽप्याखुः

उन्ध्रिति ॥ उनति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) ।
बाहुलकादुरुः । ‘कन्दुरुन्दुरुन्दुरः’ इति शब्दाणवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (भ्या० प० से०) । ‘मुष्णा-
तेर्दीर्घश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्या० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । षुल् (३।१।-
१३३) । ‘भद्रमूषिक आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । ‘खनु अवदारणे’ (भ्या०
उ० से०) । ‘आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्’ (उ० १।३३)
इत्युः । मुकुटस्तु—‘आङि खनिवङ्घोर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूषिकस्य’ ॥

गिरिका वालमूषिका ।

गिरिति ॥ गिरति । ‘कृगृपृकुटि-’ (उ० ४।१४३) इति
इः किक । ‘ऋत इत्-’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥*॥ ध्रुवत्वात् वाला चासौ मूषिका च । ‘खर्वा-
खुर्वालमूषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खल्प-
मूषकजातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्या० प० अ०) । ‘शका-
दिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । ‘मुस खण्डने’ (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वाब्धीष् ।
जातौ ङीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोऽप्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
माखुर्ण्णागृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥*॥ तालव्यमध्या
(मुसली) इति खामी ॥ (१) ॥*॥ अल्पा गोधा ‘अल्पे’ (५।-
३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । ‘ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या

च गृहगोधा गृहालिका’ इति साहसङ्कः ।—‘गृहगो-
लिका’ इति पाठः सभ्यः—इति खामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘गृहगोधायाः’ ‘विबुत्तिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लुनाति । ‘लुञ् छेदने’ (भ्या० उ० से०) ।
‘हसिमृग-’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—
बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तून् वयति । ‘वेञ् तन्तुसंताने’
(भ्या० उ० अ०) । ‘ह्वावामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तच्च
तन्तून् वयति ‘तच्चवायः’ इति खामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णव
तन्तुर्नाभावस्य । अच् (५।४।७५) इति योगविभागादच् ।
‘व्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति । मर्कं सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ‘अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरत्वेतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘ऊर्णनाभस्य’ ‘मकडी’
इति ख्यातस्य ॥

नीलङ्गुस्त क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । ‘लगि गतौ’ (भ्या० प० से०) ।
नीलति वा । ‘नील वर्णे’ (भ्या० प० से०) ‘खरशङ्कु-’ (उ०
१।३६) साधुः । ‘नीलङ्गरपि नीलाङ्गः’ इति द्विरूपकोशः ।
‘नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराख्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कामति । ‘क्रम पादविक्षेपे’ (भ्या० प०
से०) । ‘क्रमितमिश्रस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् क्रमिः’ इति रभसः । ‘क्रिमिर्ना क्रमिवत्
कीटे लाक्षायां क्रमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपदीषु
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि
स्त्रीत्वबोधनाय—‘उमे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’
‘गोजर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चीकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ वृश्चति । ‘ओ वृश्चू छेदने’ (तु० प० से०)
‘वृश्चिकृष्योः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘ग्रहिज्या-’ (६।१।-
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु द्वे राशौ शूककीटौ-
षधीभिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः ।

१—अञि (३।१।२३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा ङीषि ‘मूषी’ अपि ॥ ‘हन्ति कीटविषं सर्वं
तथा मूषीविषं च यत्’ इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥
२—‘मुषली’ मूर्धन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

१—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘कर्ममे गदे’ इति व्याख्यातं
मङ्गप्रामाण्येन ॥

शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिङ्गणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।-
११८) । 'भङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिणप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको ङुण आलिः' स्यात्
इति बोधालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'ब्रीह्यादित्वात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्याद्-
वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ङुणति ।
'ङुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'ङुणं चापेऽलिनि ङुणः' (इति
मेदिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके-इति
स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकश्च' 'वीछी'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शतृप्रत्ययः
(३।२।१२४) । 'द्वितीया-' (२।१।२४) , 'पञ्चमी-' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवाय वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान-
न्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य'
'परेवा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पञ्जी इयेनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'इयेने पञ्जिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पञ्चमस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीति । 'इयेनाख्यो विहगः पञ्जी पञ्जिणौ शरपक्षिणौ' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैह गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'श्यास्याह्वयविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । ('इयेनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इयेनस्य'
'वाज' इति ख्यातस्य ॥

१-भाष्ये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायसारातिपेक्षौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०)
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतप
पच्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०)
'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ।
इत्वम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुट-
कृनादित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादित्वात् (६।१।
१०९) अत एत्वम्-इत्याह । तत्र । 'पचिमच्योः'
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्
'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाकी
नखाक्षी पीयूषधरौ । काकमीरुनक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः
(३) ॥*॥ त्रीणि 'यूकस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)
'कर्मण्यण्' (३।२।११) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।
१३४) (१) ॥*॥ भरच् धारको वाजोऽस्य । यद्वा-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋध्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटख्यविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल'
ख्यातस्य ॥

खजरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खज्रेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा०
अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खजति ।
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्धादित्वात् (३।१।१३३)
ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, खी सर्षपां, खञ्जनं गतौ'
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्क
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३)
कङ्कश्चन्द्रविजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य'
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाषः किकीदिवि ।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०)
ण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इङ्ग
मिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥
इति वीव्यति वाशते । 'दिघु क्रीडादौ' (दि० प० से०)

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—‘अपट्टादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणकृकरौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘क’ इति शब्दकरणशीलः । ‘कृजो हेतुताच्छील्या’— (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलिकल्यनि’— (उ० १।५४) इति लच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तत्र । किरन्वि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वष्टि भागुरिः’ इत्यलोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्मीका’— (उ० ३।४३) इति कच् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलय्यां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निज्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुष्टेऽपि वायसे । (करटो वायभेदे)’ (इति विश्व-भेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवासिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाङ्गः काके बकेऽर्थिनि । गृहे,

ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ काँ, इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘धुषिर् विश्व’ (चु० उ० से०) । अण् (३।२।११) ॥ (७) ॥*॥ परं विमर्षं ‘डुमृच्’ (जु० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ बलिं भुङ्क्ते । ‘भुज पालनादौ’ (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसन् ।—वयति—इति सुश्चिन्त्यः । वयतेरालम्बनेपदित्वात् । ‘वायसोऽशुभपक्षिः श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ (तु० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणे दग्धकाके स्यादध्वत्थान्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणेऽपि माढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णस्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्त्ये च्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘काक’ (भ्वा० आ० से०) सार्धण्यन्तः । बाहुलकादोलच् । ‘काक नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विषभेदे तु न किं (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धका वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोडक’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठः

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।९४) । दाति मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।११) । यद्वा,—दिलौहोऽयम् । ‘तल्येदम्’ (य० १२०) इत्यण् । ‘देविकाशिशपा’— (७।३।११) इत्यण् । ‘वाह ऊह’ (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठे । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) । कण्ठनीलकण्ठौ पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे प्राणखजरीटे शिखावले’ इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यूहस्य’ ॥

आतायिचिल्लौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘ताय संतापनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुप्यजातौ’— (३।२।७७) णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युपसर्गः तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ खानी आतपति—इति विगृह्यन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्वते (१) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिल्लः खगे स चुल्ल’

१—गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिंहश्च आ वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याद्या ईशानान्ताः क्रमादमी ॥’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्’ इति पाठस्तु मेदिनीत्यः ॥

वत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायें च' (भ्वा०
आ० से०) । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आध्यः' (उ० ३।९६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्यति ।
'गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूधान्गृधिभ्यः
कृन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु
बुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिज-
न्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुक्रे पुंभूमि
नीवृत्ति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ'
() । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—
शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्याससृते कीरे रावणस्य तु
मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुङ् क्रौञ्चः

कुङ्किति ॥ कुङ्कति 'कुङ्क कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋत्विगदधृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । त्रियामजादित्वाद्वा ॥*॥
'कुञ्चः' इति पाठे पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'कराङ्गुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ बकः कहः

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
उम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा,—वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा कुञ्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः-' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) न्यल्लकादिः (७।३।५३) । 'बकस्तु बकपुष्पे स्यात् कहे
ओदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्क-
र्दास्वलिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
द्वे 'बकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पत्रं तस्याहा आह्वयस्य ॥ (१) ॥*॥
सरसि भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिभेदेन्द्रोः क्लीवं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चके वृके ज्येष्ठां खर्जूरीद्रुमभे-
कयोः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृत्वादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृमौ'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्र-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुह् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति ।
'कुर शब्दे' (उ० प० से०) । 'कुर छेदने' (उ० प० से०) ।
बाहुलकात् अरक्—इति स्वामि-मुकुटौ 'कुवः करन्' इति सूत्रा-
स्मरणमूलकौ द्वेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

१—वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
किञ्चित्करसिद्धम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तवातिकं
व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् सैन्यपर्यायच-
क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वपर-
विरुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि- (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा, -अचि (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमा-
द्वंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपवि-
ष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे ।
तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतो-
ऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं
सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुरचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा, -चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-'
(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (१।१।८)
इति 'ह्रस्वदीर्घभुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्य-
त्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राज-
दन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे
नृपोत्तमे' (इति हैम-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज-
हंसस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्भ्रम्रवर्णैश्चञ्चुरचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक'
इति आख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वघातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (पा०
३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९)—इति मुकुटः ।
तत्र । मल्लैर्नान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिवपि । मल्लिका
तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लि-
काकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—
इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (पा० ४।१।१३) इति षच् ॥
(१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुरचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्
पक्षिक्षत्रियभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे
सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुरचरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्द्रे-
ध्वोर्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥

१—तत्तत्सूत्रभाष्यकैयटानालोचनसूचकमेतत् ॥

'शरालिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सातस्यमे' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३१)
इतीण् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८)
(२) ॥*॥ आ अडति 'अड् उद्यमने' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यडिभ्यामिण्'—इति मुकुटः
तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्र-
ऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली, वानरी च'
इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' आ-
इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्डिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥
॥*॥ द्वे 'वकभेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरट'
द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग०
२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सारिणी'
(इति मेदिनी) । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे'
स्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सथ्रीके चाभि-
वत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मकारोऽपि । 'लक्षणश्चैव स'
इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष-
कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सार-
स्त्रियाः' ॥

जतुकौऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (पा० ३।९६)
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम्' इति क०
तृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमल-
(२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि'
ख्यातायाः ॥

परोष्णी तैलपायि

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१)
'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः ।

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्बे
श्लेषश्च—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमध्या च जतुका'
शश्वद्यापिस्थितधनजतूकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्
इति मुकुटः ॥

‘स्त्रीत्वाविष्टा जातिरियम्’ इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—‘अस्त्री-
विषयात्—’ (४११६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं पिबति । ‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३११-
१३३) ॥ (२) ॥*॥ ‘तनुकृमिस्त्विन्द्रगोपः, परोष्णी तैल-
पायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्’ इति
रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा ‘वागुलिकादिनामिकायाः’ ॥

वर्वणा मक्षिका नीला

वर्वेति ॥ ‘वर’ इति वणति । ‘वण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा,—वर्वति । ‘वर्व गतौ’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति
‘मश शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘हनिमशिभ्यां सिकन्’
(उ० ४११५४) । मक्षति वा । ‘मक्ष रोषे संघाते च’ (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ण्वुल् (३१११३३) वा ॥ (२)
॥*॥ नीलति । ‘नील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३११-
१३४) । ‘नीला’ इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां ‘नीली’ इति भवत्येव ॥
(३) ॥*॥ ‘नीलवर्णमक्षिकायाः’ एकम् । केचित्तु नाम-
त्रयमिदमाहुः । तदा तु ‘वा संज्ञायाम्’ (वा० ४११४२) इति
युक्त एव ङीषभावः ॥

सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ३१२१०१) इति डः । णिलोपे (६१४५१) टिलोपः
(६१४१४३) । यद्वा,—रङ्गणं रघः । ‘रधि गतौ’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘खनो घ च’ (३१३१२५) इति घित्करणत्वात् ‘अन्ये-
भ्योऽपि—’ (वा० ३१२१०१) इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्य-
त्वाच्च नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री
मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मधुमक्षिकायाः’ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । ‘पतेरङ्गच् पक्षिणि’ (उ० ११११९) इत्य-
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्
कुत्सितं तायते । ‘तायृ संतानपालनयोः’ (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः, यलोपः (६११६६) । ‘केऽणः’ (७१४१३)
इति ह्रस्वः । ‘प्रत्ययस्यात्—’ (७१३४४) इतीत्वम् । पुत्
कुत्सितं शब्दं तनोति वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३१२१०१)
इति डः, स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मधुमक्षि-
काविशेषस्य’ ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति ‘दंश दशने’ (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३१११३४) । ‘दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘वनमक्षिकायाः’ ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दिवात् (४११४१) ङीष् ।—‘जातेः—’ (४११६३) इति ङीष्
—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मक्षिकाल्पजातेः’ ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । ‘गन्ध अर्दने’ (उ० आ० से०) ।
बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४११५१) (‘गन्धोली वरटा-
शुण्ठोर्भद्रायाम्’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । ‘वृन्
वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘शकादिभ्योऽट्’ (उ० ४१८१)
॥*॥ ङीषि (४११४१) ‘वरटी’ अपि । ‘वरटा वरटीहंस्तो-
स्तत्पतो वरटः स्मृतः’ इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वर-
टायाः’ ‘वरटे’ इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । ‘रा दाने’ (अ० प०
अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) । गौरादिः (४११४१)
यद्वा,—विभर्ति । ‘भृङ्गारभृङ्गारौ’ (उ० ३११३६) इति साधुः ।
यद्वा,—रूपेण भृङ्गमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) अण्
(३११२) । ‘भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘ची’ इति रौति । ‘रु शब्दे’
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ ‘झीरुका’ इति
मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । ‘चिच् चयने’ (खा० उ०
अ०) ‘शुसिचिमीनां वीर्घश्च’ (उ० २१२५) इति कन् । ‘चीरी
झिल्लयां, नपुंसकम् । गोस्तने वल्लभेदे च रेखालेखनभेदयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ण्वुलोदरादिवाच्यस्य झः ।
गौरादिः (४११४१) । स्वार्थे कन् (५१३१७५) । ‘झिल्ली चीर्या-
तपरुचोर्वीर्यामुद्धर्तनांशके’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
‘झिल्लिकायाः’ झिगुरी’ इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति ॥ पतति । ‘पतेरङ्गच् पक्षिणि’ (उ० ११११९)
इत्यङ्गच् । ‘पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं
सूते’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शलति ‘शल चलने’
(भ्वा० प० से०) । ‘कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्’ (उ० ३१-
१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पतंगस्य’ ‘फणिग’ इति
ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । ‘द्युत वीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । खं द्योतयति । अण् (३१२११) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्निक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । ‘इङि गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘चलनशब्दार्थात्—’ (३१२१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘खद्योतस्य’ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गवद्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेढि 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुराशीधोः-' (वा० ३।२।८) इति नियमाच्च टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ अलो वृश्चिकलाङ्गूलम् । तदिवाय । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नास्ति यस्य ॥ (६) ॥*॥ निभति । 'भृजः किनुद च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कन् । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वर्हिणो वर्हीं नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वर्हमस्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजङ्गं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखाऽस्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वल्च् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् । (५।२।११६) इनिः । 'शिखी वहौ बलीवदे' शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकाऽस्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यल्लक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२५) 'वर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं द्रुवते बुधाः' इति कास्यः । 'मेचक' श्यामले कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीढो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति च । 'शिखा शाखावर्हिचूडालङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिखा च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्चते । 'चुड समुच्छ्रये' (तु० प० से०) भिदादिषु (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभ्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनाऽम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० से०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (तु० से०) । अच् । (३।३।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'पिच्छ' पूगच्छटाकोषमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च वक्ष्यपदामये । 'स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्ह' पिच्छे दलेऽपि (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगमविहंगमविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविक्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्धवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह-' (३।२।३८) । 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहायसि' त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (तु० प० से०) । 'वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुरकचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोके यद्वा, -विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । (खा० प० अ०) वा स्वार्थेऽप्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽपि' (४।१।८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' ॥

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (खा० प० अ०) । 'शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुन्तं स्यान्न-पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।२।१०९) इति डः । 'द्विजः स्याद्वाहणक्षत्रवैद्य-दन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री श्येने पत्ररथे काण्डद्वरथिकाद्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतु गतौ' (भा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे ऋषे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । ('वाजी वाणाश्वपक्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विकिषेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेजो ङित्' (उ० ४।७२)—इति खामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) ।—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उड्डवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) 'झयः' (८।२।१०) इति क्त्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ पतिवुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीप् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्लं विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥ तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवञ्जीवश्चकोरकः । कोयष्टिकष्टिद्विभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

द्यूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा,—हारयति 'किप्-' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । हा चासावीतश्च । 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जङ्गवेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'जमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति रमेर्डः । ईषद्रण्डः । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव् गतौ' (भा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लक्षे प्लवौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेल-कभेकयोः । क्रमनिम्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकमिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्भक् । 'कुक्'शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'लव् छेदने' (त्रया० उ० से०) स्वार्थ्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विष-नाशकत्वात् । 'कुल्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवञ्जीवः खगान्तरे । डमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृतौ' (भा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवाय । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि'शब्दं भाषते । 'टिट्ठि'शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्राश्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१।४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिका' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अन्यक्तशब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिकष्टिद्विभः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिन्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पञ्च पतञ्च च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) यद्वा, -गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'मृगोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्वये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यषान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्ध्व-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति वोपालिताङ्गीवमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घ्रन् । 'पञ्च तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र-य्वादौ (१) निपातितः । अपष्ट्वादित्वादित्यन्ये—इति मुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाङ्गुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चुं खगान्तरे । मीनकट्फलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चौंच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'खादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक्पृथक्कैकम्' ॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

'हृपिशिरुहि-' (उ० ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (४।१।४५) इति वा ङीष् । 'पेशी सुपक्वकणिके मांसां पिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डमेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) (१) ॥*॥ कुप्यति निष्कामत्यस्मात्स्वयमेव । 'अकतो' (३।३।१९) इति घञ् । 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे' इति शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खड्गपिण्डे (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तेऽप्ययम् 'कोशोऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां खण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षणाणो नामैकं सिच्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः । अमल्यस्मात् । 'गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'जमन्ताङ्कः' (उ० १।१।११) 'अण्डं मुक्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥३७॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कुलौ लायो गतिरस्मात्'—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११७) वृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः । 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईदं घञ् (३।३।१९) । यद्वा, -निश्चिता इलन्यत्र । 'इल' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । पूर्वकत्वाच्च गुणः । डलयोरेकत्वम् । 'नीडं स्थानकुलम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिग्भः पृथुकः शावकः शिशुः

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूज् पवने' (उ० से०) 'पूज् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा । 'प्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीष् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटः । 'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । पच्यते परि-ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । शौक्ये स्थात्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येव शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्वस्य इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते

प्रापणेऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति च लति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अतिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्ये कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत । तत्र । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'अर्भकपृथुक—' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीङ् आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति स्वामी,—डयनं डीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्चोपेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा । 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि निपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शन्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ शयति, शायते, वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्भावाद्भित्त्वे ।—शशति ह्रुतेन गच्छति । 'शश ह्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इः' इति (ऊः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिथुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुर—' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति । 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'छुधिपिधिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् ।—बाहुलकादुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्यं—' (८।१।१५) इति साधुः ॥ 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्मुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥
- युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं ल्यति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।३।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलय' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः—' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोघ्राध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर—' (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अतिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च ह्रुत-नृत्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकारो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ व्रज्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र—' (३।१।२१) इति ण्यन्ताद्भ्रत-शब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'व्रात-चफजोः—' (५।३।१९३) इति लिङ्गाद्भुद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः—' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संची-यते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) 'समुदायः समूहे स्याद्युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि-
रोधः । किं तु 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्' इति प्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥
अमर० २६

(अ० प० अ०) 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवा-
 य्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 —समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः ।
 तन्न । 'अजब्भ्याम्'—(वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिञ् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृण्यते । 'वृण भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ निकु-
 रति । निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहु-
 लकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) 'कोः कत्'—(६।३।१०१) घञ् (३।३।१९)
 वा, कदति, कद्यते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दमेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्धर्मैः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 क्षियते, वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेर्णितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थौ वणिक्समूहे स्यादपि संघात-
 मात्रके' (इति मेदिनी) ।—'यूथादयश्च'—इति मुकुट-
 ध्विन्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघात-
 पुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सज्जेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध'-
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-
 गणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (क०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्लेषणयोः' (भ्वा०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'सम-
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र ।
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम्

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)
 'संघे चानौत्तराधये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च
 'निकायस्तु पुमाँलक्ष्ये सधर्मिप्राणिंसंहतौ' । ('सु-
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥
 'वृन्दमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्ज्यते वा । 'पिञ्जि हिंसाबल-
 निकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा, —
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।२।१०१)
 डः ।—पुञ्ज्यते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अङ्गो
 'अश्व व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाद्यो
 लुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीप् धातो रुडागमः । यद्वा, —
 रश्च सौत्रः शब्दार्थः ।—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी । बाहु-
 लिङ् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'रश्च'
 मैषादिपुञ्जयोः (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते ।
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३)
 कूटयति । कुच्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा । अच् (३।१।१३४)
 घञ् (३।३।१९) वा । 'कूटं पूर्वायन्त्रयोः । मायादम्ब-
 शङ्केषु सीराङ्केऽवृत्ततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ' इति
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य'
 कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्वणे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे । क-
 नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणां च ॥

‘अनुदात्तादेरञ्’ (४।२।४४) शुक्रास्तु ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्लादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीवं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शौकं शुक्रगणे स्त्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

गृहेति ॥ छयति, छीयते, वा । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीवं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्त्रैरपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निघ्नके छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जातावयव्यतौ शुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘-हयगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वादनन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । ‘मृह् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३।८६) इति तच् । स्थायं यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥*॥ मनोरयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा, -मनोरपत्यम् । ‘ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अञि शुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति, नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा०, क्त्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीवं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इति ऋन् । छित्त्वाङ्लोपः—इति मुकुटः । तन्न । एवं सत्यदन्तरूपाणुपपत्तेः । ऋदन्तरूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

१—अत्र ‘शौकमव्ययम्’ इति तु मेदिन्यामदर्शनात्पक्षम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङमुसुन्’ (उ० ४।१७८) क्वचित् ‘पूजो ङमुसुन्’ इति पाठः । पुनाति । ‘पूज पवने’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा,—पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुषन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा,—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङ्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । युष्यते वा । ‘युष’ सौत्रः सेवायाम् । ‘हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । गिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘स्त्री वधूयौषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । युष्यते । योष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥*॥ ‘जोषा’ इति चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्दृष्टिश्च’ इति शाङ्करवादि- (४।१।७३) गणे पाठान्ङीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यण् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा—इत्याह । तन्न । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीमोऽन्तः । ‘शक्रन्धवादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । मुकुटस्तु—वध्नालविद्यया । ‘चमितनिबन्धिभ्यः’ इत्युः—इत्याह । तन्न । ‘कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे वन्धेप्रहणात् नलोपविधेर्दर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । ‘सुष्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णितिः ॥ (८) ॥*॥ वमति जेहम् । ‘वुवम उद्विरणे’ (भ्वा० प० से०)

१—इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वसूचकम् ॥

ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा, -वामः कामोऽस्त्यस्याः ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे
पयोधरे । वल्युप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्या स्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादित् । यद्वा, -वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)
'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री त्रिषु याचिते । सेविते' (इति
मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मद्यते वा । 'मह पूजयाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्यनिमहि-' (उ० १।५४) इती-
लच् । 'महिलां फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ मह-
स्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे'
(ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना
तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'जिभी
भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुनौ' (३।२।१७४) इति
कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुराते जने
स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वाऽस्याः ।
यद्वा, -वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (४) ॥*॥ प्रमदो
हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्लीवं
प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ कम्यते स्म । 'कमु कान्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३।२।१०२) । 'कान्ता
नार्या प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्या-
यः पर्यायान्तः शिलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ ललते
'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।
१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा, -लडति । 'लड विलासे'
(भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति

युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदवि-
योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ अतिशयितो मित-
यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ अतीवोन्मि-
'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः । बाहुलकादरः ।
न्धादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुन्द-
तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०)
॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।
१।१३, १।१७) ॥ (११) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।
१।४०) णः । -रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनिमित्तवृद्धभावाच्च । 'रा-
श्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुका-
रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनी स्त्रियोः' इति हैमः
(१२) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते द्वौ
भेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (हि०
से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१)
अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'भ-
श्याक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्यादिणिनिः (३।
१।३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥
क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तुर्युपमाने' (३।२।७९) इति
॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०)
(२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्'शब्दात्तमम् (५।३।५५)
प्रकर्षाच्चासुः (५।४।११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्य-
इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे वा
शीतल । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्धरवर्णिनी'
रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मद्यते । 'मह पूज-
(भ्वा० प० से०) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । 'महि-
नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियाः

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इतिः
(१।१५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी'
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्'
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायायं पुंभूम्नि दाराः

१—अथशब्दात् पुंभूम्नो न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ।

१—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः 'चीरमीक्षे महिलास्यम्' इति शङ्कार-
वैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेलारतोऽप्य-
पारदारिकः' इति । ३—भावः शङ्कारचेष्टाविशेषः । तद्युक्ता
'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यथा । दंपत्योः सहाधिकारात् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्विस्तीयः' (५।२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
तिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ त्रियते । भूर्यते वा । 'डुमृज् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भृ भरणादौ' (त्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।
१।१२४) । यत्तु—संज्ञायां भृजः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलो-
र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत । तन्न । 'संज्ञा-
यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं, परत्वात् ।
संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्भूज एव क्यप् । न डुमृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनेर्यक्' (उ० ४।१।१११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ **दारयन्ति**
भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । णिजन्तः । दार-
जारौ कर्तरि णिङ्क च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच्चा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षात्वतः—' (६।१।१५९) इति घञ्यन्तोदात्तत्वात् ।
तथापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरवाधनार्थ-
मिदम् ॥*॥ टावन्तोऽपि । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडि-शुभाक्नौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त **'परिणीतायाः**
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंधी

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ **'पुरं**
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृवृ-' (३।२।
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः—' इति मुकुटः । तन्न । धरतेर्हलन्तवेगुपधत्वयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पुत्रादिमत्याः सधवायाः'** ॥

१—'हृष्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—पुरं धरति । 'अच
रः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकारलोप-
शुभापत्तौ । पुरंधिर्हलन्तापि । तथा च 'तौ ज्ञातकैर्वन्धुमता च
राजा पुरंधिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः—इति मुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।
१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (खा०
प० अ०) । 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।
१।४४) इति वा ङीष् ॥ (३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि **'पतिसेवातत्परायाः'** ॥

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविज्ञा

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृता सप-
त्निका यस्याः ॥*॥ **'कृतसापत्निका'** इति कचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) । ङीष् (४।१।४१)
यलोपः (६।४।१५०) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७-
४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् **'कृतसा-**
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । '—असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । **'अध्यूढा कृतसाप-**
त्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विज्ञं लाभोऽस्याः । यद्वा,—अधिका विज्ञा लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य **'प्रथममूढायाः'** ॥
अथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (त्र्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवय-
पण्य—' (३।१।१०९) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिंवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवराणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे **'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः'** ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अड्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्या कुमार्या
च राश्यौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्यो-

रौषधिराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारम् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा,—कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुण-
द्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमवयस्कन्यायाः' ॥

गौरी तु नम्रिकानागतार्तवा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋज्जेन्द्रा—' (उ० २।२८) इत्यादिना रजन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'गौरी त्वसंजातरजः-
कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियंगुवसुधासु च । आपगया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नैजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नम्रिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागत-
मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्य-
जेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यबलमे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि—' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जलीकम्—' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्युवृषि—' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—
'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीषि (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचरुयौ । तन्न । यौतेः

१—मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचिच्च 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमार्दि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात्—' ङीषि (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽपि र्यात्' (ग० ४।१।१५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उक्तं दत्तादिपूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः स्नुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ ज्ञौति । 'स्नु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) 'स्नुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ ॥*॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० १३०) । 'जनिघयोश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'ज' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनो लोके जगद्धेदे रजने । जनी स्नुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तवध्वोरुपप्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वधू 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः पत्न्यां स्नुषा-
स्पृक्षासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्डी तु सुवासिनी

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाङ्गर्तुगेहम् । अन् १।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' (४।१।२०) इति ङीप् ॥*॥ चरति । बाहुलकादप्युक्तं 'चरण्डी' इत्येके ॥*॥—चिरिणोति । चिरण्डी—
स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति प्रस्रवणे पृषोदरादिः । 'चिरिण्डी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयसि याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सु अतीव वसति गृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनि । 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्त्रेषु पित्रादिषु वक्तुं मस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्डी स्याद्वितीयवयसि ति इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पित्रा स्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छाऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।१५) (१) ॥*॥ कामयते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'लषपतपद—' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकाः

१—पितृकुलहेहाचिरमिति गच्छति । 'चिरम्' इत्युक्त्वा गतौ इत्यत 'इयुपध—' इति के पृषोदरादित्वाच्चिराकारनात् रस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीषि'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्त्रोपज्ञानममालाव्याख्यायात् सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्डी । 'चिण्टश्चर च वा' इति 'चरिण्डी' इत्यपि । 'चिरण्डी' इत्यमरः । 'चरण्डी' इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३१-
११८) । 'अधक्षीर-' (७११५१) इत्यत्र 'अध्ववृषयोमैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३१२१२४) ।
'उगितश्च' (४११६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७११८०) ॥
(१) ॥*॥ 'जानपद-' (४११४२) इति ङीप् । कामुकी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

सैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं
गच्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११-
१३४) । गौरादिः (४११४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति
च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४१११५)—इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्वाविधानाद्बुद्धि-
प्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति
मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः'
(२११०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'मिथृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३१३११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽस्यां
तु धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्षिणी' इति क्वचित्
पाठः । 'आवश्यका-' (३१३१७०) इति णिनिः ॥ (२)
॥*॥ वध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) ।
ण्वल् (३१११३३) । गौरादिः (४११४१) । ('बन्धकः
स्यादिनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सत्याः भिन्ना ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'कुलं जनपदे
वृद्धे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्धादिः (वा० ६११-
४४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति तच्छीला 'इणश्चि-' (३१२१-
६३) इति कर्प् । 'टिङ्गा-' (४१११५) इति ङीप् ।
'इत्त्वर्थसत्यां पथिके कूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ स्या, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'अट गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३१२७८) इति
णिनिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६११८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्यस्याः । 'खमुख-' (वा० ५१२१-
१०७) इति रः । कपिलकादिः (वा० ८१२१९८) सिध्मादि-
त्वात् (५१२१९७) । लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'असत्याः'
'सैरिण्याः' ॥

अशिन्धी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिन्धी-' (४११६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) ।
अच् (३१११३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ।
वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥*॥ 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३१४१-
७२) इति कः । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्चेद । 'विश्वस्तो
जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ विगतो धनोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे
तुल्ये विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे
'रण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३११२६) । 'अच इः' (उ० ४११३९) ।
बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरीष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४११३७)
इतीण् ङित् समानस्य स च । 'सख्यशिन्धी-' (४११६२) इति
ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४१-
४१११) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवन्ती सभर्तुका ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मनुष्य (५१२१९४) । 'अन्त-
र्वत्पतिवतोर्नुक्' (४११३२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह
भर्त्राऽस्ति । 'नवृत्तश्च' (५१४१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीवद्भर्तुकायाः' ॥

वृद्धा पलिकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलित-
मस्त्यस्याः । अच् (५१२१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५)
ढीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पक्ककेऽयाः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६)
इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥
(१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-
ज्ञाज्याः’ ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥१२॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञाऽस्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाश्रद्धा-’ (५।२।१०१)
इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति
ढीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्र-
भार्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (वा० ४।१।४)
इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-
यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-
गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च
ढीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा ।
तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां
वा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रिय-
जातीयायाः’ ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । ‘इङश्च’ (३।३।२१)
इत्यत्र ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्’ इति
(वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-
पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्यादिति ॥ अः चर्तते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ऋहलोर्पर्यत’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयंमन्त्र-
व्याख्याज्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।१०)
इति ङीषानुक्तौ । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९)
णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्यी

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८)
ढीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीया
अपि’ ॥

क्षत्रियी त

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥
‘अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’
(४।१।४९) ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वि-
देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादिः । अच्
१।१।३४—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० प० से०)
अच् (३।१।१३४)—इति स्वामि-मुकुटौ । तत्र । पुटेः
त्वाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्त्रीपुंसयोः
श्मश्र्वादितिहयुक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’
३५ इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥
‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीर

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीर-
‘बृह् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सुद्विष-’
६१ इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजा-
अन्तर्भावितपण्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२)
क्तः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । षुङ्कतः । प्राग्वत् ॥ (३)
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ५।३।७५)
इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे क्लीवं त्रिषु संजातसूतयोः’
मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओलजी व्रीडे’ (तु० आ० से०)
‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘ओदितश्च’ (५।३।७५)
इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नशो नन्विष्य’

पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कोट-
नम् । 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥*॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (उ०
प० से०) । बाहुलकादुपः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नग्रायाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति ।
'दुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३।९०) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा, -दूयते ।
'दूह परितापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिच् । 'कृत्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
षुल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुट्टनीप्राणयोरपि'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपत्नीसदृश-
त्वात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
कषायवस्त्रविधवाधर्जरत्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंधी परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'यृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रत्ये-
यम् । 'तत्सेदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्पकरणत् कर्षक-
त्वात् । यद्वा, -सैरं स्वाच्छन्धं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सैरंधी
परवेशमस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंधी परिकीर्तिता' इति कात्यः । ('सैरंधी' इति)
कारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
अजिघृक्षिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा, -सीयते स्म । कः
(३।२।१०२) 'यतिस्त्यतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-
यम् । सिता शुक्रकेशा । तद्विज्ञा । 'छन्दसि क्तमेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य क्तः । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ।—द्वे
पक्षे ('असिक्त्त्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
असिक्तिका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति कात्यः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

अमर० २५

वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री, साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५।१।१००) । वेशे वेद्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यच् वा । 'वेद्यं वेद्यागृहे क्लीबं गणि-
कायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वेद्या' इति मूर्धन्य-
मध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (उ० उ० अ०) ।
अभ्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'वेद्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेद्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेद्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (उ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं भलते । 'भल परि-
भाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'शालकं शंभलीशललशुष्क-' इति शमेदात्ताल-
व्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (संभली) दन्त्यादिरपि ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिज्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभा-
शुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति वल्च् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान् रत्वम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृप्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥*॥ 'अवि
स्त्रीधर्मिणी विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वन्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रैरपत्यम् ।

‘इतश्चानिवः’ (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अद्यै ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ० ४।
 २१६) इत्यमुन् । ‘रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञायण् । (५।४।३८) ‘आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे
 क्लीबं स्यादतुजे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘स्पृहिगृहि-’ (३।२।१५८)
 इत्याञ्च् । ‘श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मनुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अभि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलाञ्जिष्कान्ता । ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे’
 (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्भुविण्यन्तर्वती च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१)
 ॥*॥ ‘गुरुबलिल्लिप्तं महति दुर्जलालघुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः (६।४।१४६) । यद्वा, -गर्वति । ‘गर्वेरात
 उच्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्’ (४।१।
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकादेस्तु गणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यञ् वाच्यः’

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः ।
 दिभ्योऽण् (४।२।३८) ‘अभ्यादे तद्धिते’ (वा० ६।३।१५)
 इति पुंवद्भावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेजो
 ‘इनप्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१)
 युवतीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) । ‘भ-
 तद्धिते’ (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शब्द-
 ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति व्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यू-
 (४।१।७७) इति ल्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७)
 क्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) ‘अन्’ (६।४।१६७)
 प्रकृतिभावे च ‘यौवचनम्’ इत्येव रूपम् । न च—भिक्षा-
 (४।२।३८) ‘युवति’ शब्दपाठसामर्थ्याच्च पुंवत्त्वम् । अन्
 पुंवद्भावेन तैर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् ‘अजः’ (४।२।३७)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादि-
 वैयाख्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’ शब्द-
 (‘भिक्षादिषु युवतिग्रहणार्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वाच्च
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यान-
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति लान्-
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूदिधिषूखडा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।५)
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’
 उ० अ० । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०)
 ‘अन्दूहम्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा, -कि-
 स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२)
 द्वौ वारौ ऊढा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (५।४।१८) ‘अ-
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६५)
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषूः पतिः

तेति ॥ तस्या दिधिषूः । दिधिषूमात्मन इत्य-
 ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । किप् (३।२।१७८)
 भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा इत्येषोऽप्युदन्त-
 ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१)
 एकम् ‘झूढापत्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठायां यद्यनुदायां कन्यायामुद्यतेऽप्य-
 चाग्नेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ () इत्याह ॥
 स तु द्विजोऽग्नेदिधिषूः सैव यस्य कुड्मुभिनी

स इति ॥ अग्ने प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्ने’ इति वि-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप्
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘क्षि-
 पूर्वाग्नेदिधिषूस्तत्पुनर्भूः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं
 प्रधानभार्यस्य ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४११११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यका जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूदापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' (४१११२६) इति ढक् । 'हृद्ग-ग-' (७३११९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्रैण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुव्रति-कादीनां च' (७३१२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढकि लोपः' (४१११३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुश्छण्' (४१११३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४१११३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २११११८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४१११२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३१२१८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' (४१११२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुटलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४१११३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु-कुटलाया वा' (४१११२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तत्र । अनेनेनञो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुटलायाः पुत्रस्य' ॥

मिश्रुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुटलाया अपत्यम् । 'कुटलाया वा' (४१११२७) इति ढक् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) । शुद्रात्वाभावाच्च

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सुतुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३१२१९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितानिभ्यः कयन्' (उ० ४१९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'षुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३१३५) इति नुः । 'सुतुः पुत्रेऽनुजैऽकै ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२१०२) ।—सुवति—इति खामी । तत्र । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, क्वपत्ये तु सुता स्मृता (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, पूयते, वा । 'पून् पवने' (क्या० उ० से०) । 'पुवो हश्च' (उ० ४१९५) इति कः । यद्वा,—पुनरकात्रायते । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः । 'पुत्रान्नो नरका-द्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गरवादित्वात् (४११७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४११४१) 'पुत्री'—इति खामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोग्धि । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २१९५) इति साधु । खस्त्रादित्वात् (४१११०) न ङीप् (४११५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अङ्ग्यादिः (उ० ४१११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे—समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४१४९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चायत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वस्मात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः—'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।१२६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येऽतिव्याप्तिः । अत एवामिष्येय मूलकृतापि 'स्त्रीययाम्' इति 'स्त्रीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।१०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्जुरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वल् (३।१।-१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋजेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितप्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । 'मातरश्च ब्रह्माण्यायाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

मेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वाऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसेः' (उ० २।९६) ऋन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजा-याम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (उ० २।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रमसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋजेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्या-श्चापत्यम् । 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) 'यतेर्द्विष' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजाऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । क्तु जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञा' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मनुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति सुष्ठु तत्र । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अस्युच्चात् निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) ङीष् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इति पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । इति आश्चर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अद्वये वा 'अश्रु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'श्वशुर' (उ० १।४४) इत्यृन् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुर' शमेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति तितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपाति 'मातुलो मदनङ्गमे । धत्तूरेऽद्वित्रीहिमिदोः पितुः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वातुलकात्कालम् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७२) इति निपाति । २—मुकुटादिभिरुच्यते ॥

॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाह्न्यादिः ।—'स्याल वितर्के'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥*॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

खेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः । वीव्यति । 'दिवेर्ऋः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देवृ देवने' (भ्वा० आ० से०) 'अर्तिकमिभ्रमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः ॥ (२) ॥*॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥*॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभूलादयः ॥

स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्यात्

खेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (उ० आ० अ०) 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमूनेष्ट-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा स्यपयोः' (६।३।२४) इति बाह्यक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ढामहच्' 'मातरि विच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ढामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृत्यो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाण्यो वाऽस्य । 'वान्यसिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा, सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे ससमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूल-

पुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भस्यूय-' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा, सह तुल्ये गर्भे कुशौ भवः । 'सह साकल्यसाहचर्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०१) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटबिन्ध्यः, तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वखजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'शृष्टृस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ जानासि । क्तिच् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । किन् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्नातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ खनति । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

जेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिशालोर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूल् कम्पने' (उ० उ० से०) । 'आष्टषाद्वा' (उ० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । षल् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् द्विङिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुसाजरे धूते प्रखौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्षणे' (क्या० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)

१—क्तिनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां बन्धो न कृतः' इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति'शब्दस्य बन्धानुपपत्तिः । अतोऽत्र क्तिन् संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोषधौ हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्द्धतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'डृष्ट्व धारणोषणयोः' (जु० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) इति—मुकुटः । तन्न । 'अजम्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जायौषधीभिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अभ्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमभ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारा(पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति मेदिनी) सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीष् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

भ्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुह्यते । 'गुह रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्वार्ये कन् (५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

आत्रीयो आतृजः

आत्रीति ॥ आतुरपत्यम् । 'आतृव्यच्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ आतृर्जातः । ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृपुत्रस्य' ॥

आतृभगिन्यौ आतरावुभौ ॥ ३६ ॥

आत्रिति ॥ आता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ आजते । 'आजृ वीसौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नमृनेष्ट-' (उ० २।९।५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेशश्च—इति—आजते । 'खलादयः' इति ऋन् । जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । खसा च आता च 'आतृपुत्रौ खसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनवृत्तो द्वन्द्वे' (६।३।२५) ।

'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गन्तादेशो वा (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रुश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रुश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तौ श्वश्रुश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१।२।७२) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्य 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरान्न 'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ इत्युपुंस्वमुक्तम्' । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्यौ' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि-' (३।३।१९) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (१।४) इति जुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उत्खं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उत्खमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० से०) 'उत्खादयश्च' (उ० ४।९।५) इति साधुः । यद्वा, 'उत्ख' उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल्' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'संख्याने' (जु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।५।१३) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातौ चत्वारि गर्भवेष्टनस्य—इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजन्तः । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजननः प्रज्ञायण् (५।४।३८) यद्वा, 'विजननस्य गर्भमोचनस्य' 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि सूतिमासतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वर' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ जीर्यते उद्गीर्यते शब्द्यते । वा । 'गृ' ॥

(तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) वा । 'अति-
गृभ्यां भव' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके कुक्षौ संधौ
पनसकण्ठके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आशविशङ्कयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'भ्रूणः क्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीयेति ॥ क्लीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः—तृतीयः
प्रकारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) ।
'शमेर्ढः' (उ० १।९९) । 'क्लीबं शण्डश्च कक्षुकी' इति ताल-
व्यादौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
क्लीबते । 'क्लीबृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'अक्ली नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्ग-
स्त्वविक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पण्डि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'अमन्ताड्डः'
(उ० १।११४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसक-
भावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-
सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्यप्ययम्' ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्निति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।
११९) । 'आ च त्वात्' (५।१।१२०) इति वा त्वः ॥ (१)
॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१)
॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) ।
'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात्
(५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । त्वः (५।१।
१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धक्यम् ॥ ४० ॥

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां समूहः ।

'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु मनो-
ज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्बुद्धत्वेऽपि ।
वार्धक्यशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्थाये
प्यपि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे
वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ', 'विफला
विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३।९२) इति साधुः । यद्वा,—पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'पलितं शैले तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विस्त्रसा जरा ।

वीति ॥ विस्त्रस्यतेऽनया 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया ।
'जृष्य वयोहानौ' (दि० प० से०) 'विद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । यद्वा,—जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋह-
शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा०
३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिभि संघे'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) डिम्भ्यते वा । घञ् (३।३।१९)
अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः ।—'सुपि-' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—
इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं धयति । 'धेद्र
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः—' (३।२।१९)
इति खश् । घेटष्टित्वात् (४।१।१५) वीप् ॥ (४) ॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । क्लीलिङ्ग-
निर्देशः क्लीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चत्वारि 'अतिबालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)
णो वा । 'बालोऽङ्घ्रेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवेरकचयोर्वाणा
तु वृष्टियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाणत्वम् । 'अल्वे'
(५।३।८५) इति कर् । 'हारमेदे माणवको बाले ऊपुरुषे-
ऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'वृ छवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिविर-' (उ० १।५३) इति निपातः । —'स्थिरादयः' इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयकूटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जूष वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । ('जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्रायत्' (४।४।११६) 'घच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्राग्रीयौ च ॥*॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाद्भिन्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नप्रजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । डः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।९७) ॥

९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नन् ॥ (१) ॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । छाने वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।११) इत्वम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर् गतौ' (म० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुर्बले निक्षिप्ते' शितशताविमौ त्रिषु इति तालन्यादौ रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ ॥*॥ मांसमस्यस्य । सिष्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (३) ॥ असोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिच्छिण्डिलः

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दी' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठः । 'तुन्दिबलिवटेभः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥ (३) ॥*॥ बृहत् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायां संज्ञायां टिटञ्नाटञ्भटञ्च' (५।२।३१) । अवटीटम्, नाटम्, अवभटम्, च=नासिकाया नतमस्यस्याः । आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवभटो च नासिकाऽस्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥ त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११०) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' केशस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥

बलीति ॥ बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामा

१—शो इति धातोस्तुचितम् । अत एव शितशताविमौ सत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैद्वातुस्तु नोपलभ्यते । धातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यङ्गीकार्यम् ॥

(पा२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिवलि-' (पा२।१३९) इति मः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्लथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौगण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'जमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) इति गमेर्दः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हल्युधः) ॥*॥ 'अपो-गण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभाव-न्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खर्वे' संख्यान्तरे ह्रीवं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (पा२।१००) नः—इति स्वामी ।—त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकाऽस्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० पा४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अञ् नासिकायाः' (पा४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रो वक्तव्यः' (वा० पा१।११८) ॥ (१) ॥*॥ 'खुलौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० पा४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हृतबान्धवा' इति तु टे 'पङ्गस्य' (६।१।६३) इति नस् । विगतया नासिक-योपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकाऽस्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'पशु-खुरसदृशनासिकस्य' ॥
अमर० २८

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानु-नोर्द्धः' (पा४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वाद्विभाषा' (पा४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संभुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य । प्राग्वत् जुः (पा४।१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रभोऽप्यत्रैव दृश्यते । संभुः संहतजानौ च भवेत् संभोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वञ्जोऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसाङ्गः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । 'यद्वा,—आ सर्वत ईड्यते, ईडे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ वध्राति कर्णम्, वध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (त्र्या० प० अ०) 'इषिमदि'—(उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ कौ उब्जति । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—कु ईषदुब्जमार्जवमस्य । शक्-न्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, गड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । गडु-रस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (पा२।१७) लच् । 'गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुब्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगु-पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कूणिपङ्कपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घोकार-वानपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । 'पृश्निपृश्निपार्णि'—(उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ शीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति । पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
(१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरी-
रस्य' ॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रोणिः श्रोणिः

. श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु संचाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'राज्ञादयः' इति नक्
प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तत्र । 'राज्ञादयः' इति सूत्रा-
भावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते ।
'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । ख्रियाम्
'पङ्गोश्च' (४।१।६८) इत्यूह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घा-
हीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।१।१९) 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्या-
न्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।-
१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं
शीलमस्य । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः । 'हल-
दन्तात्—' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥*॥ 'ट्रेरे वलिरकेकरौ'
इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रविद्युक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२)
॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे
'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-
द्यात्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिष्टुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संचाते'
(भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे'
चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि प्लवते ।
'बृह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।-
१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्थितिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽप्यपि
(३।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य मत-
ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोग-
भावस्य' ॥

चिकित्सा रूपातिक्रिया

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । ति-
त्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ति-
प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य'

भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०)
प्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति ।
'भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति
'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।१)
कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इति
'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेर-
इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।
३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता—' (५।
२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्य
इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि क्षयि-
(भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इति
(५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुजुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रूजीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०)
किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादिकिप् (वा० ३।
१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति
टाप् (४।१।४) । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा, 'रुजा
यमङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति ।
दाहे चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा ।
संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उप-
गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज-'
३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८)
(४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा ।
सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच्
१।१३४) । 'गदः कृष्णाजुजे रोगे गदा प्रहरणन्तरे'
हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापणे'
प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति
यद्वा,—आमयनम् अनेन । 'मीड् हिंसायाम्' (६।१।१०१)

अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देहम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितप्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ॥

क्षी क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

क्षीति ॥ क्षवणम् । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'क्षियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छिकायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कासस्तु रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥*॥ क्षौत्यनेन । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिकायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । शथ् । 'च्छ्वोः-' (६।३।१९) इत्यूट् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा, -शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषधिभेदे स्यादुत्कृते त्वविवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूथादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां प्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल शैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा, -केलनम् । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन शैत्येन असति वा । 'अस वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति । 'विधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तत्र । पामादेर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सेहुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेऽल च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ क्षियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डाबुभाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाब् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्चयते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां प्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खसुरोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डून् गात्रविषर्षणे' (कण्डादिः) । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादिकिप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं' इति हैमनाममालोक्तान्तसिध्माशब्दस्य मनिन्मन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युत्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

१—'क्षुवः क्षुते राजिकायाम्' इत्यपि पाठः ।

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । 'खर्ज मार्जने च । चाद्य-
थने (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविचूर्णस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥
(१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन्
(उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते'
इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५)
॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वका-
रादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा, -व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु०
उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईर-
यति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (चु० प०
अ०) । 'अतिपृवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा गलतो
व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च जुम् ॥ (१)
॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिष्ठितौ' (५।३।९३) इति कन् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्चित्रे

किति ॥ कुष्णालङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) ।
'निकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं मेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।-
१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्रादिः (८।-
४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ शुट् च' (उ० ४।१।९६) इत्यमुन् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य अर्शाख्यस्य' ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध क-
(त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ क-
करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मल-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (त्रया०
से०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
प्रवहति । ण्वल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोग-
ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । प्र-
रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०)
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वल् ॥ (१) ॥*॥
नम् । 'डुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक्
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽधु-
३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीको-
(मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि
छन्दसोः' इति रक् । यद्वा, -विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने'
प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।
धीयतेऽस्याम् । 'डुधाच्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
इति किः । यद्वा, -विद्रस्य धानम् । 'इकृष्यादिभ्यः'
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् क्
(३।१।८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । 'एरच्' (३।
५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१९)
(१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका)
खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।
इति कः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रमे-
प्रत्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥

श्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वा-
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति सुम् ॥
(२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्ठादिभ्यो-
यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-
मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्वुल्
(३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥५७॥

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारा-
रोग्ययोः क्लीवं वृत्तिमचीरुजोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्कान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।-
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङ्किं विगता-
मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङ्किं त्रिषु
नीरुजे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि
सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघृ सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानगलाब्धौ

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संयोगादेः-'
(८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः ।
'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण
क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०
५।२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । कः
(३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च
नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-
तोति । 'तुर त्वरणे' ह्रादिः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां
प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-
दन्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादतिव्रति । 'तुण त्वरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र ण्यन्त
उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ।
—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि
चिन्त्यः । तुरेरुक्तरूपाभावात् । तरतेरिहृपासंभवाच्च ॥ (५)
॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाणिजभाव
इदम् । अभ्यमति स्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'रुष्यमत्वर-' (७।२।२८)
इति वेद ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।-
१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामाऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छ्रा ह्रस्वश्च' ()
इति रः । 'कच्छुरा शकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि ।
कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्दुणो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । 'दर्दुरस्यास्ति ।
'शाकीपलाशीदर्दुराणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (५।२।-
१००) पाठाच्च ॥ (१) ॥*॥ दर्दुरासौ रोगश्च । 'इको
ह्रस्वोऽङ्यः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्दु-
युक्तस्य' ॥

अशौरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अशौरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शासि
सन्त्यस्य । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक्
च' (५।२।१२९) इतीति ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वात-
रोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-
ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चार्प्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्स्य लप्रत्ययः । चुल्

१—'अक्षिण तु नपुंसकानि । अमी इति पुंस्त्वं तु शब्दा-
पेक्षया—' इति मुकुदः ॥

चिल, पिल, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेदरोगशुश्रूषादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुश्शुश्रूषादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
यौगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लिन्न-
लोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्मादयति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्यादत्तूरो-
न्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् । घञ्
(३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्माऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७)
इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुम्ने रुजा

न्युबिति ॥ न्युब्जनम् 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्तृकारी यस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुम्ने पुरुषे न्युब्जो
वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशक्षुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं
कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुब्जस्य' ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुण्डि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिवलिवदेर्भः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९७) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽहकृ

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीबं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृष्टम्
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ

म्विति ॥ मूर्च्छाऽस्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९४)
'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाच्च । 'प्राणिस्थादात-
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यज्ञादेव' इति (वाति
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मे
समुच्छ्रययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२)
'राल्लोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति
नत्वम् । 'मूर्तं स्यान्निषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तमल्पि'
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छा जाताऽस्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्च्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥
त्रीणि 'मूर्च्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजवति
'तिज निज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ०
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (भ्वा०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद्र च' (उ० ४।२०२) इत्युभे
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । वययोरभेदः । बीज-
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'वजो-
(७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूर्ण-
त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेदत्वात् । यद्वा, -बीजयति, बीज-
वा । अनेन वा । 'बीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४)
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'बीजं तु रेतसि । स्यादा-
च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ बीज-
ऽक्षीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा,
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (उ०
उ० से०) । अष्ट्यादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।१।१३४)
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमि-
लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुर्हाने'
रेतसि' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिन् प्रसेने'
(खा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युभे
(१) ॥*॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)
'देह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२)
'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्युभे

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति वीधौ न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा, -के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) यद्वा, -तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० ३।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुड-त्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः सुर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धर्णिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम् ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशेः क्चि' (उ० ३।१५५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा क्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे वले' इति हैमः । तरो बलमस्यस्मिन् । अशंयाद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन शने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्द्धश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पलल-स्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्ववते । क्वव्यतेऽस्माद्वा । क्वव भये' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्योरेकत्वम् । -कूयते । 'कुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) — इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपध- (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वलूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१०२) । 'उत्तमं चक्षले शुष्कमांसं संतप्तयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

१- 'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रत्नकोपः' इति वा पाठः ॥

वल्कते, वल्क्यते वा 'वल्क संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वलूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाह-नोपरयोरपि । वलूरा त्रिषु संशुष्कमांसशृङ्करमांसयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरं सुगलोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरं सुग्लोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहु-लकाद्वजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । किप् । 'किन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विगदधृक्सक्-' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रूह्यते वा । 'रूहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतम् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्दान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'बहु-लमन्वत्रापि-' इति रक् । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽनु-रक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राची-नामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोण वर्णगल्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।— शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

वुक्काऽग्रमांसम्

विविति ॥ वुक्क्यते स्वादुत्वान्मृग्यते । 'वुक्क भषणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शोणितेषु स्त्रियां वुक्का वुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि च वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांस-विशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः धुकुधुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे वुक्कोरसोरपि नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्रसायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृदय-कमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

१- हैमनाममालायामपि 'वुक्का हृद् हृदयं वृक्का सुरसं च तद्व-ग्रिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां वुक्का वुक्कस्तु समयोर्द्वयोः' इति पाठान्तरम् ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥*॥—घञ् (३१३१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । भिदाद्यब् (३१३१०४) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज्-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड अंशे' (चुरादिः । 'अच इः') (उ० ४१९३९) । 'नाडी' नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिसृष्टृ-' (उ० २१९०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४११४५) । 'धमनी तु शिराहट्टविलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'विञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । सिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) कुन् (उ० २१३२) वा । 'तिलको द्रुमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोन्नोर्ने स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्लवते । 'बुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४११४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । किन् (३१३१९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१) ॥*॥ गुर्यते । गुरस्ते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अब्दादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किङ् मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे चेद (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविदक्किट्टे कृपणे लोभेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविद्वत्सु विड्मखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' (२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतत्

अन्नमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४११५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४१९६४) । संज्ञायां कृत्वाञ् दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) घृन् (उ० ४११५९) वा ।—'अमियमिदिशसि'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । किप् (३१२१७६) । 'गमादीनाम्' (वा० ६१४१४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (३१२१७९) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिचृति-' (६१३११९) इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४१३७) इति नलोपः । इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्लाभावात् । 'पुरीत्स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुच्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ग्रीहा गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूषन्हीहन्-' (१११५७७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपक्षमांसखण्डस्य' ॥

अथ वल्लसा ।

स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० प० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्ते स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽन्तकर्मणि' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्नाति । (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक्' (७१३१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ संपदादिः (वा० ३१३१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ४१४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च तुक् ।

१—ग्रीहा दाबन्ता च । 'यकृत्प्रीहे च संबद्धे' इति पालका

करोति क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥
‘करण्डा तु महास्त्रायुः, कालेयं कालखण्डके’ इति रमसः
॥*॥ द्वे ‘कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य’ ‘कलेजा’
इति ख्यातस्य ॥

सृणीका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति ‘सृष्टिभ्यां कित्’ (उ० ४।४९) इति
निः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥ ‘सर्तेर्नुम् च’ (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घ-
मस्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । ‘आवश्यक-’ (३-
३।१७०) इति णिनिः । ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
‘लल ईप्सायाम्’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘लाल’ इति ख्यातायाः ॥

दूषिका

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । ‘दुष वैकृले’ (दि० प० अ०)
प्यन्तः । ‘दोषो णौ’ (६।४।९०) इत्युत्वम् । णुल् (३।१।-
१३३) । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । ‘कृत्-’ (ग० ४।१।४५)
इति ङीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । पिच्चो-
ण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
‘कषिदूषिभ्यामीकन्’ (उ० ४।१६) इति ‘दूषीका’ अपि ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘नेत्रमलस्य’ ॥

मूत्रं प्रस्रावः

स्विति ॥ मूत्रयते । ‘मूत्र प्रस्रवणे’ (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । ‘सु प्रस्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे ह्रस्तुसुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्भ्युद्गप्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूत्रस्य’ ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गृध्रं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । ‘कृ विक्षेपे’ (तु०
प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘वर्चस्केऽवस्करः’ (६।-
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
‘शकिशम्योर्निन्त’ (उ० १।१।१२) इति कलः ।—‘शकि-
शमिबहिभ्योऽलः’—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)
॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
‘शक् कर्तुः’ (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । ‘गुह्
शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गु पुरीषोत्सर्ग’ (तु० प० अ०)
वा । ‘तिथपृष्ठगूय-’ (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
सिपति शरीरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । ‘कृतृ-
भ्यामीकन्’ (उ० ४।२६) । ‘शृपृभ्यां कित्’ (उ० ४।२७)

इतीषन् किञ्च । ‘उदोष्पपूर्वस्य’ (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । ‘वर्च दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । ‘आतश्चोपसर्गे’
(३।१।१३६) इति कः । अह् (३।३।१०६) वा । ‘उप-
सर्गात्-’ (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
‘विष्ट व्याप्तौ’ (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥
(‘विश’ इति) तालव्यान्तपाठे विशति । ‘विश प्रवेशने’
(तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव
‘विष्टायाः’ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । (‘कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्र-
भेदकपालयोः’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । कल्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘तमिविशि-’ (उ० १।१।१८) इति कालन् । ‘कपि’
इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । ‘कपालो-
ऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले व्रजे’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘शिरोस्थिखण्डस्य’ ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ ‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि
कुल्ये नपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘सजातीय-
गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्’ इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । ‘तत्र
साधुः’ (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा ‘कुल
संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) । अघ्यादिः (उ० ४।१।१२) ।
‘कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशृपांसिषेधु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्थते ।
‘असिसज्जिभ्यां क्थिन्’ (उ० ३।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘अस्थिमात्रस्य’ ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ ‘कम्’ इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं काल-
यति । ‘कल क्षेपे’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,
कङ्कते । ‘ककि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्कालन् ॥
(१) ॥*॥ एकं ‘त्वङ्मांसरहितशरीरास्त्रिः’ ॥

पृष्ठास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । ‘के श्र
एरु चास्य’ (उ० १।८८) इत्युः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।-
७५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कशति ।
कश्यते वा । ‘कश शब्दे’ () । बाहुलकादेरुः ।

स्वाथे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोटते । 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । केन रुट्यते वा । इन् (उ० ४।११८)
वा, ङीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट दीप्तौ'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मस्तकाश्चः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु०
प० अ०) । 'स्पृशैः श्वण्शुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वाथे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा, -परं शृणाति । 'आहपरयोः
स्निग्धभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेश्च-' (वा० ४।१।६६) इत्युङि
'पशूः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि
नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलोकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते । 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुरान्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठम् ।
'हलदन्ताद्-' (६।३।९) इत्यलुक् । यत्तु—कले रेतसि
त्रियते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११)—इति मुकुटः ।
तच्च । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते 'गाह् गतौ' (अ०
आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।५९) इति वा । 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्गादिभारो-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उच्यते,
वा । 'वप' । 'अतिपूवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युसिः ।
'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्स्न्युट्-' (३।३।११३) इति
स्युट् । यद्वा, -संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति, शीर्यते वा ।
'हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३।
इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृष् सेञ्ज'
(भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥*॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विवि-
ध्याधिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृह्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विश्व-
कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०)
'निवासचित्ति-' (३।३।४१) इति घञ् । चय कः । 'का-
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं
(इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (उ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्च्छति । 'मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४)
'राल्लोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां काय-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते,
'भृमृश्चि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरे-
कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्याद्वि-
विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ 'अतिपूवपि'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उसि 'तनु' सान्तेति ।
'प्राणिजातैः-' () इत्युङ् ॥ (११) ॥*॥ एकं
'देहस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

प्रेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति लृट्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदंश्चिश्चरणोऽस्त्रियाम्

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)
'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो वुधे तुति-
शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ पद्यते । किप् (३।२।१७८) । स्वामी तु—
ऽङ्घ्रिः—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्म-' (६।१।१६)
इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पाददेश
पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औबः श्याम-
होषणी इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संग्रह्यते
पद्यतेऽनेन । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति चो-
णात् 'अन्यतोऽपि-' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥

१—'तनुषे तनुषे कम' इति वासवदत्तायमकाव—इति मुकुट-
२—'वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः—इति मुकुट-
क्षेमेन्द्रेण तु औजिल्यविचारचर्चायां "यथा कुमारदासस्य
विजहीहि द्वदोपगृहं न लज्ज नवसंगमभीरु वल्लभम् । अरुणको-
पय वर्तते वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः"—इत्युक्तम् ॥

॥*॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'वङ्गायादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रंहो
इहिणः संहर्षाही च घञुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन ।
'करणे' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बह्वचदौ
मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि ननुसक उदाहृतः'
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य' ॥

तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट
परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१)
॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत
उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थ्योः' ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृथ्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृष्णिपृष्णिपार्ष्णि' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पार्ष्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्ति-
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जङ्घच्' (उ० ५।३१) । यद्वा, जङ्घन्त्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रक्षियते स्म, वा ।
'गलर्या' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
वा । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जङ्घायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥

जान्विति ॥ जायते । 'हसनिजनिचरि' (उ० १।३)
इति युण् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनु-
बन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥
ऊर्णयते । 'ऊर्णतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।
१४) । 'आसन्दीवत्' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि स्त्रीष्वे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'बज्र सज्जे' (भ्वा० प०
अ०) 'असिसज्जिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥
अयतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तैररच् च'
इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-
यम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उप्रत्ययबलोपयोर्विधायकाभावाच्च ।
'ऊर्णतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच्च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जानूपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्कणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । बाह्वति, बाह्वयते, वा । 'बाह्वि
काह्वायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । बाहुल-
कादातोर्ह्रस्वः । वङ्कते । वङ्कणः—इति स्वामी । यद्वा,—वक्षति ।
'वक्ष रोषसंहयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३)
'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभा-
गाद्युम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ।—गुयति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा,—गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
गवते । 'गुन् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा, 'अन्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन
प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥
॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) 'कृवापा' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा,—पिबति वस्त्यो-
षधम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥७३॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा,—वस्ते, वस्यते, वा । 'वस
निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ०
आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्वसिभ्यां
क्तिन्' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे
वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधो-
भागस्य' ॥

कटो नाश्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिङ्गे च
गजगण्डे मूत्रे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः
फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुक्षती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।११८) वा । ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटं च । मूत्रादाशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुटम्,
इत्यर्थः । अत एव हैमीयनाममालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राश-
ययोऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥॥॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११९८) वा । ङीष् (ग० ४११४५) ॥ (२) ॥॥॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुप् (५१२१५४) । यवादित्वात् (८१२१९) न क्वम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ 'पञ्चापि पर्यायाः' इत्यन्ये ॥

पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३१११३४) घञ् । (३१३१९९) वा । यद्वा, -निभृतं तम्ब्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्ब्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४१९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पञ्चाङ्गागस्य' ॥

स्त्रीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

क्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५१-३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा, -वक्रं हन्ति । यङ्छुगन्तात् 'अच—' (३१११३४) । 'अनिलमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तत्र हिंसार्थस्य ग्रीभावाप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'मृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कृपाविव । 'इवे-' (५१३१९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥॥॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः ॥॥॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ मये' (क्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३१२११) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । पृषोदरादिः (६१-३११०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा, -स्कृन्धते कामिना । 'स्कृदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'मद्गुरादयश्च' (उ० ११४१) इति साधुः (१) ॥॥॥ द्वयेन हीने ॥॥॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् ङिच् प्रत्ययः ।—स्फेडयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (जु० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । 'स्फिगपूत-' (६१-३११८७) इति निपातनादस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३१-३११९८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥॥॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाश्वक्यम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः'

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्रयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः । अर्धर्चादिः (२१४३१) । 'उपस्थः शोफसि तथा मदनमन्दरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ 'शिश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घित्वात् 'भजेः' अपि कः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैर्धर्मैर्धर्मं मोक्षे च ना रवौ' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४१५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्वरकारे स्वरमन्दरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे सौतोययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य'

शिश्रो मेढ्रं मेहनशोफसौ ।

शीति ॥ शशति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । बाहुलकात् चक् । पृषोदरादिः (६१३१०९) ।—रात्रादिनिपातान्न इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ मेहनस्येन । 'सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३१२१८२) ध्रुन् ॥ (२) ॥॥॥ करणे ल्युट् (३१३११७) । 'मेहनं शिश्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ श्रोते रेतःपाते । 'इभ्यां फुट् च' (उ० ४१२०१) इत्यसुन् ॥॥॥ 'पुरे' इति वा पाठः । 'शोपः' ॥॥॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययान्मदनन्तावप्येतौ (शोफ-शोपौ) । अत एव 'शोपपुच्छ-' (३१२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥॥॥ चत् 'शिश्रस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्वा० उ० से०) । 'स्रुवभूषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३१४१) ।—'मुषिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥॥॥ वर्धति । 'सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुकृत्वापि-' (उ० २१७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संख्यायाः संज्ञासंघ- (५११५८) । इति कन् ।

कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमल्यन्नम् । जमन्ताडः (उ० १।११४) ।
'वष्टि भागुरि-' इत्यहोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना ।
'चष्टि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) ।
इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥*॥ (पिचिण्डः इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् ।
'कुष निष्कर्षे' (क्त्वा० प० से०) । 'झुषिकुषिभ्यः क्सिः'
(उ० ३।१५५) । —'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणि-
नीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेरपृष्ठ
च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्यादेशः । 'जठरो न
त्रियां कुक्षौ, वद्धककखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकु-
टस्तु—जनयत्यन्नादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । 'पृषो-
दरादित्वात्' (६।३।१०९) अन्यस्य ठः—इति । स उक्त-
सन्नासरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्य-
येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदृणाति । 'ऋ गतौ' (क्त्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—उदृच्छति, उदिर्यति, वा ।
'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा,—उदृणाति । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) । 'उदि
हणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं
तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने'
(तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'आच्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागा-
शुम् । यद्वा,—तर्णोत्थन्नम् 'तृण अदने' (त० उ० से०) ।
'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्द्यते
वा कामुकैः । 'घ्न शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥
कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

च्विति ॥ चूच्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं
कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना
कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

२—पिचण्डः 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः
इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुच्यते । 'क्रुड वात्पेऽदने' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'क्रुड
घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तन्न । घनत्वा-
र्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनापि गुणासंभ-
वाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्गे' इति हैमः । 'क्रोडः
शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) ।
'अर्तेरुच' (उ० ४।१९५) इत्यमुन्, उरादेशः किञ्च । 'उरो
वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति साम-
र्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद
स्यैवे' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्ववदिहनि-' (उ० ३।६२)
इति सः । 'वत्सः पुत्राहिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्'
इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि'
इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प०
से०) । अघुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'उरसः' ॥—'पञ्चापि वत्सस्य'—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृष्ठ्यते । 'पृष्ठ सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे
स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देह-
पश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कथते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा०
प० अ०) घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च खाङ्गे' (उ० ४।-
२०७) इति बाहुलकादनमुन्यपि थः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे
कायोऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । त्रये समूहे व्यूहे च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते
समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) यद्वा,—अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२१) । 'अंसः
स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुज-
शिरसः' ॥

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जत्रवादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः
संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कथ्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तवदिहानिकमिकविभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्याद-
न्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-
वीरुत्तृणेषु च’ (इति मेदिनी) ॥१॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥१॥ द्वे
‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । ‘स्पृशेः
श्वण्शुनौ पृ च’ (उ० ५।२७) । णित्वाद्बुद्धिः (७।२।११५) ।
यद्वा, -पर्शनां समूहः । ‘पश्चात् णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्गुणः’ (६।४।
१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पान्ते पृथुगणेषु च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥१॥ एकं
‘कक्षयोरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) ।
‘मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्नं तु
न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षर-
च्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥ लग्यते स्म ।
‘लो सङ्गे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘छुन्धस्वान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा, -लग्नते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘स्क्रोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति
नत्वम् । ‘क्षीदितः’ (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लग्नम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ-
सांप्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा, -मां शोभां धत्ते । ‘अध्या-
दयश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलम्बे न स्त्री
स्यान्त्याप्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥१॥
(‘मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥१॥ त्रीणि
‘देहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहु । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः’ (रु० प० अ०) । ‘भुज्युब्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा, -भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘अधो भुजा ।
द्वयोर्बाहौ करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥ बाधते । ‘बाध्
विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिहृशिकम्यमि-’ (उ०
१।२।७) इत्युः, हृशान्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । ‘बहि-

१—बाहौ यथा—‘उद्वेल्लङ्घनवल्किंकणझणत्कारस्तदा दुःसहः’ ।
करे यथा । ‘चञ्चलङ्घनम्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयो-
धनस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्व-
क्ष्यम् ॥१॥ वहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । बाहौ
‘बाहू प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
‘बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहौ
रिति स्मृतः’ इति देशीकोषः । (‘बाहोश्चमानयोः ।
बाहौ तु बाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥१॥ प्रवेष्टे
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)
(३) ॥१॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०)
‘दमेर्बोस्’ (उ० २।६९) ॥१॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४)
‘दोर्दोषा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा’ इति धन-
॥१॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने’
(तु० प० से०) । ण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) ।
दरादिः (६।३।१०९) । यद्वा, -केन सुखेन फणति, स्फुर-
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’
(प० से०) वा । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (१।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्वयोः’ इति शब्दार्णवः ॥
॥१॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।
१३४) । कूर चासौ परश्च । यद्वा, -कुरा शब्देन परः ।
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहु-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥१॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठ-
नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य ‘भुजमध्यप्रत्यो-

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोतोऽ-
(१) ॥१॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुष क्लि-
(त्रया० प० से०) । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ०
प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अत्यादयः कान्ता-’ (वा०
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्याद-
बन्धयोः’ इति कात्यः । ‘प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्पर-

१—‘सुवाहा’ इति सुबन्धुः । स्वश्वा, सुभुजा च—इति भा-
२—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाहया वा-
समुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो-
गोहन्ता जनपीडकः’ इति विदग्धसुखमण्डनम्—इति उ-
४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायक-
५—दीर्घमात्रकरणे । रेफश्रवणात्पुनरपत्तिः । तस्मात्पृषोदरादित-
कार्यम् ॥

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुल्यः प्रमाणमस्य ।
'तद्वितीयोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेषु च'
(इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति-'तल प्रतिष्ठायाम्'
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालभेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालद्वौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रस्थिते वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । किन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्गायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अङ्गु-
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'ऋतन्यज्जि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अङ्गलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुञ्जवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृष्ट-' (उ० ३।-
८६) इति तत् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च

ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्-
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रत्निः स्यात्

स्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेवे' (रु०
प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा, -मुष्णति
क्तिच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हल्यनु-
('मुष्टिर्द्वयोः फले । वद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वद्ध-
मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा ।
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि-' (उ० ४।२)
कलिच् । 'रत्न्यरत्नी स्त्रियौ वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमर-
(१) ॥*॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नस्मासः । 'नारत्निः करे
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्र-
तताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥
'अरत्निहस्तस्य' ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । मुकुट-
व्यामीयतेऽनेन । बाह्वो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।३।१३०)
कः—इति व्याख्ययत् । तत्र । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वावने-
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितौ
बाह्वोर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं वि-
दोः पाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाण-
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पु-
हस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषो नृ-
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेन-
ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)
'कणेष्टः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु क-
विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य द्वौ
वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं संह-
तलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावात् । 'चतुर्विंशलङ्गुलौ' इति
सकलसिद्धान्तमङ्गश्च ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'अचि विभाषा'
(२१२२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३१३-
११८) इति घः । यद्वा, -गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरेसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा-' (उ० ११-
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१-
३१३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां सृत्वृजि-' (३१२४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६१-
४१४) । यद्वा, -धरति । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३१११३४) 'कंधरो
वारिवाहे' स्याद्ग्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा
यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैकृष्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अवटीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वदि-
त्वात् (वा० ३१२१८०) डुः । यद्वा, -न वटति । 'वट वेष्टने'
(भ्वा० प० से०) । 'वट भाषणे' (चु० उ० से०) बाहुल-
कादुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३१११३४) घञ् (३१३१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं
कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४११८८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) । ण्वुल् तु परत्वा-
दणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नत-
भागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति
खामि-मुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
वृजो वचिः (२१४५३) वा । 'गुधृवीपचिवचि-' (उ०
४११६७) इति त्रः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हैम-
चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-
न्धते वाजादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) । इति डः ।
यद्वा, -अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वाऽस्मिन् प्रासः । 'अद्य
क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कृल्यल्युटः-' (३१३११३) इति
प्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति
अमर० ३०

शाश्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्ववे च स्त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदनस्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (३) ॥*॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४)
॥ (४) ॥*॥ आनन्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३१३११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते, अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५१२०) इत्यच्, स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुड्दातश्च ततोऽच्च प्रत्ययो
भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखविलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचारात् ॥

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्लीब इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३१३११७) 'घ्राणं क्लीबं नासिकायां घ्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति । 'वह
प्राणने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति, अनया वा । 'घुण भ्रमणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'हलश्च' (३१३२२९)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णास्य
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदाणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेर्णुल् (३१११३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहसाङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कालः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २१४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥
न ध्रियते । 'धृक् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-'
(३१३११८) इति घः । नन्समासः (२१३६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनिलत्वात् ।
ओष्ठाभ्यां युतावधरौ इति शाकपार्थिवादिः (वा० २११७८)
वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः ।
'पुंसि-' (३१३११८) इति घः । 'छादेर्धे-' (६१४९६) इति
ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

१—'मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्—इति मुकुटः ॥

अधस्ताच्चिबुकम्

अवेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।
स्त्रार्थं कर्त्तुं (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चिबुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगण्डिगण्डि' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलभ्यां परः । हन्ति । 'शस्त्रञ्चि-
हि' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रथतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽ-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दहदश' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिर्दक्षिण्यपि लोपः । यद्वा, -कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वाहुलकात्तत् । 'दन्तोऽद्रिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युण् । तालयति । 'तल प्रति-
धायाम्' चुरादिः । मृगयादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्दक्षिण्यपणे
वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०)
अब्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा, -निश्चष्टं ककुदं
क्षिरः । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

१—औणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्य-कैयटयोः (६।४।२६)

सिद्धान्तः ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्यप् ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ र-
यति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्वादि-
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा, -रसयन्त्यनया । 'ण्यासभ्रन्यो
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । 'र-
स्वजने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना त-
इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे र-
रात्रयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसि-
वृजो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ ले-
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०)
'शेवयहजिह्वा' (उ० १।१।५४) इति साधुः ।—'लिह-
जिह्वग्रीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (तु० प० से०)
वाहुलकात्कनिच् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी' इति क्लीब-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्ष्मणी) इत्यन्योऽ॥*॥ (सूक्ष्म-
व्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्ष्मम्—इत्यपरे
'सूक्ष्म'शब्द इकारान्तः क्लीबम् । तत्र वाहुलकात्किञ् ॥
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०)
'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् ।
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)
ललति । उक्तधातुभ्यां वाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥*॥ अ-
ल्यप्ते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
विभ्यां किञ्च इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमलिके'
इति कात्यः ॥*॥ वाहुलकादिकञपि । 'अलिकं हलन्त्ये'

१—'महासूक्ष्मायशोमितो नृसिंहनखाग्रवत्' इति ललाटे
कद्वयम् ॥ 'सितस्य संभावय सूक्ष्मणा कणान्' इति श्रीहर्ष-
वकारयुक्तं च । 'न संयोगाद्गमन्तात्' (५।४।१३७) इत्य-
न ॥ 'स सूक्ष्मणीप्रान्तमसूक्ष्मप्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरिर्वाति'
इति पाणिनेर्ङीबन्ता च ॥ 'सूक्ष्मे द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च'
जाः' इति वचमाददन्तं सूक्ष्ममपि ॥ 'सूक्ष्मणि' इतीदन्तमपि
वारिशब्दवत् इत्युक्तेः ॥ 'सूक्ष्म'शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि
इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसूक्ष्मि तथा वारि स्यात्' इत्यप-
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते
३—अत एव हैमनाममालायाम् 'भाले गोध्यलिकालीकलप्यते'
इत्युपलभ्यते ॥

मध्यम् इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुह्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४११९८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३९३) इति किर्वा । पुंस्यम् । 'गोधिभालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रसु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्द्धः' (उ० २१६८) । यद्वा, -भ्राम्यति । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । किप् (३१२१७८) । 'ऊर्ध्वं च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६१४४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्च । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ ल्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्लुल्' (३१११३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७३१४५) इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांश्चातारि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) । टाप् (४११४) । इत्वम् (७३१४४) । 'कनीनिका तारकेक्षणः स्यात्कनिष्ठा-ङ्गुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षणः' इति खेचरी-न्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टौ च

लुविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री' (३१२१८२) इति पक्षे घृन् । 'नेत्रं मथिगुणे वज्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नयां तु नेत्री नेतारि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चोटे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिद्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्' (उ० ३१११९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधा-तुत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति मुकुट-स्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते, अनेन वा । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३११५६) इति क्सिः ।—'अशेः बिच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वा, -अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११९८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३१२१७८) । यद्वा, -दृश्यतेऽनया । संप-दादित्वात् (वा० ३१३११०८) किप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (२१२-६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३१३१९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

असु नेत्रांस्तु रोदनं चाक्षमश्रु च ॥ ९३ ॥

अश्रिवति ॥ अश्रुते, अश्रुते वा कण्ठम् । अश्रवादि-त्वात् (उ० ५१२९) इति रूप्पक्षे । 'अश्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्युष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेष्व तालव्यश्चमपि ॥ (१) ॥*॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥*॥ रयते । 'रुदिर अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३१३११३) बाहुलकात् । 'रोदनं कन्दनेऽक्षेऽपि दुरालम्भोषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्र-प्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५१४११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा, -कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजृसि-' (उ० ३११०) इति नः । यद्वा, -कर्णयति । 'कर्ण भेदने' (तु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३१३१३४) । 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । ह्रस्वाज-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रह-वृद्ध-' (३१३५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमत्तैर्दिपां तद्योषितां च सः' इति माघे 'रत्नार्थेन सह स्नेवादत्तं दन्त्यसम्'—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन्
(३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः
त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।
११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१।६१)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः
खाङ्गे शिरः क्चि' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने
सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरो-
वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥
'कुमारशीर्षयोः-' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षा-
देशः ॥ (३) ॥*॥ मुखस्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्त्ये' (दि०
प० से०) । 'श्वक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥
(४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि०
प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला
मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥
(१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चपके वाले यवे ना भूम्नि
नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने'
(भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्यते-
ऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९९) । 'वालो ना कुन्तले-
ऽध्वस्य गजस्यापि च वालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि
त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवरे पुनपुंसकम् । अलं-
कारान्तरे मेध्ये वाली वाला शुटिब्रियोः' इति (पवर्गा-
शादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा०
प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्यात्मानं
वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे
च गीर्पते । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ०
से०) वा । क्लिश्राति । 'क्लिश विवाधायाम्' (त्र्या० प० से०)
'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'हलदन्तात्-'
(६।३।९) इत्यङ्क् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः
स्यात्पुंसि वरुणे हीवरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४२)
इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छान्वयतरलम्'
(४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्दस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषण'
(भ्वा० प० से०) । 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५)
'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥
॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरादिशोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥
'कुटिलकेशानाम्' ॥
ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटे गतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥९६॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिख-
ण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५)
वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो
शिखावहौ' इति तालन्यादौ रभसः । 'शिखण्डो
चूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छति
'शिखण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पति-सुभूती ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । वालानां शिखाया वा
'वालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)
'कोरन्' (उ० ४।१।५५) । 'जानपद-' (४।१।४२)
ढीप् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४।१।४२)
इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।
कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनम् ।
'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशाक्योः' (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः
(२) ॥*॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धस ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।१।
७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुल्य-
ल्लक् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८।३।६)
इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा'
ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशौ

शीति ॥ शेते । 'शीढो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति
'शिखा शाखावर्हिचूडालाल्लिक्यग्रमात्रके' ।

शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चुञ्चते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'चुरा-
दीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३१३१०४) अङ्
दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलभ्योश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशः । गौरादिः
(४११४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः'
'कोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतितस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन्
नलोपश्च' (उ० ३१३०) । यद्वा, -जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'जटा लम्बकचे
मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११-
१३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः
शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणिति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञान-
विन्तापु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४१११८) ॥ (१)
॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रोणि-
वेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः ।
देवताङ्गे केशबन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादि-
धार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४१३५५)
इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६११६१) इत्यत्र 'वा केशेषु'
इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्या-
संपृक्के स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३१३-
१९) । घः (३११११८) वा । 'पाशस्तु मृगपश्यादिबन्धने ।
कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च
निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३११९) । घः (३१३११८)
वा । 'पक्षो मासार्थके गेहपार्थसाध्यविशेषयोः । केशादेः
परतो घृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ हपति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

१-केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतिनः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा
चदायां च राक्षसां पतने दुर्भंगस्त्रियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥
'प्रोषोऽपि प्रलुद्धः' इति कादम्बरील्लेपश्च ॥

'हसिमृगिण्-' (उ० ३१८६) इति तत् । 'हस्तः करे करि-
करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥
त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३१२५) ।
'तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोमि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रोहति । 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-रोमन्-लोमन्-' (उ० ४११५१)
इति साधुः । यद्वा, -रुहते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
मनिन् (३१२७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा०
८१२१८) लत्वम् । ल्यते वा । मनिन् (३१२७५) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रोम्णाः' ॥

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति । 'श्मिन्
सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु
श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३१२१८०)
ङुः । संपदादिक्लिप् (वा० ३१३१०८) वा । आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दाढि-
कायाः' ॥

आकल्पवेणौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३१३१८) । 'कूपो रो लः' (८१२१८) ।
अकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थेऽप्यन्तः । अच् (३११-
१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्ल व्याप्तौ' (जु० प० से०) ।
घञ् (३१३१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३१११३४) ॥*॥
तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विदयते वा । विशति वा ।
'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे
घञ् (३१३१९) वा । 'वेशो वेद्याग्रहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३१२७५) ।
गुणः (७१३८४) । निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञा-
पूर्वकत्वाच्च ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २११७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेना-
ङ्गम् । करणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलं-
काररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१-रु शब्दे' इत्युत्तरम् 'रुह गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ॥

अलंकाराऽलंकरिष्णुश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) स्वार्थयन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाट् । भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

भिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृजः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषाणाम्' ॥

अथ मकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानिलत्वाच्च जुम्, एकोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) ङुकारपाठे बाहुलकाद् धातोस्त उः ॥ (१) ॥*॥ किरति, अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः कर्णदि फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंस्' (इति मेदिनी) । लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं च विज्ञे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंस् क्तः सुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणेः' ॥

बालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र च' (४।४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (३।५।१।१२४) स्थायं ण्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थिताः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनम् वलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललारि

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या, पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका भूषणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिनां हस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ताल पत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (तु० प० से०) वा । क्तः दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलयेऽपि च । कर्णं गुह्यच्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनं वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

ग्रैवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यां लंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥—'ग्रीवाया

च' (४३।५७) इति ढङि 'त्रैवेयम्' अपि—इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूषयतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्लन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भा० आ० से०) । लुः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लङति । 'लङ विलासे' (भा० प० से०) । 'लटः शतृ—' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शब्दयनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

खर्णैः प्रालम्बिका

खेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियते मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३।१९९) यद्वा,—हारयति मनः । स्वार्थेष्मन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्ता-नामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्दत्तसगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ यैष्टीनां भेदाद् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

१—'सप्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति सुकुटः ॥
२—हैमे तु 'अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिलतो हारोऽष्टाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्ध-गुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततिष्टिकः' इत्याहुः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूषभावो न । 'गुत्सः स्यात्सवके स्तम्बे हारभिद्वन्थिपर्णयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हार-भेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुञ् शब्दे' (भा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्स्यार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुर्विंशल्लतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः' (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुरुरूपे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकावृत्त्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'ड्वप्' (भा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञार्या (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिहियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) । यद्वा,—घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ण्यन् । (२) ॥*॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽदे-र्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवल्लययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भा० आ० से०) । 'वल्लिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनर्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुविरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विलोपः । 'हृलदन्तात्—' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं दयते, दायति, दयति वा । 'दिङ् पालने' (भा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भा० प० अ०) वा । 'दो अव-खण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नृपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि शोषिति' (इति मेदिनी) (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः'

(४३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् । 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्य-
त्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् । ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्वच्यं प्रकाशे वेगमङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुद्रं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । मोदते वा । 'मुद
हृषे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कतेति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लौल्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेश्च हलदेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्लीवं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मणिवन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥१०८
क्लीबे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिच् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाऽद्रिनितम्बे स्याद्र-
शनाखङ्गबन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
'काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।-
११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि'—इति
दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि'—इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषामपि'-
(६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादान्नि प्रभेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—पुंलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरी-
यकः' इति मट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुणस्थानम-
निन्दितायाः' इति कुमारः । 'काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः' इति माघः—
इति मुकुटः ॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुक-
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । सप्तभिरनेकाभिः किञ्चिपि
सप्त खरान् वा कायति । 'आतः-' (३।१।१३६, २।३)
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । सुल-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
करणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्रुते ।
व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्राति ।
भोजने' (क्त्या० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५)
यू रशादेशः । यद्वा,—रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहु-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥*॥
मध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस क-
दने' (चु० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति यु-
'ण्यासश्च' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या
दन्याश्च शम्बशम्बलशकराः । रशनापि च जिह्वायां
'रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजय-
'रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं
राक्षायाम्' इति विश्वप्रकाशः । एवमुभयमुभयत्र साधु
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा०
से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा ।
लायां सारसनमुरत्ने च तनुत्रिणाम्' इति दत्त-
रभसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ।—स्त्रीकट्यां वक्षप्र-
इति खामी । '—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला ल-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशक-
भेदस्त्विह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शङ्खलं त्रि-

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शङ्खः
'खलं संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
दरादिः । (६।३।१०९) । 'शङ्खलं पुंस्कटीकाञ्चयां लो-
च वन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषक-
स्थकाञ्चयाः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा,—पाद एवाङ्गम् ।
यति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०)
'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देह् पालने' (भ्वा०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१)
तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' चुरादिः ।
इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य ।
कोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२)

१—'क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः' इति भारविमकाम-
मुकुटः ॥ २—'रसनाबन्धो रतिकलहेषु, न दानाङ्गुलि-
वासवदत्ताक्षेपात्—इति मुकुटः ॥

मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
सदयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'उवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । उवि
पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) शकन्धादिः (वा० ६।-
१।९४) । यद्वा,—कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः
कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव ।
'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा,—घण्टति, घण्टयति, वा
'घटि वीतौ' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा
चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः'
'क्षुद्राख्यस्य' ॥

कफलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥११०॥

वेति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वाल्कं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मेदिनी) ।
'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराक्कवानाहतनिध्रवाणितन्त्र-
काणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवाल्कफालादीनि
निध्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्,
इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

अमर- ३१

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उद्धतौ' (इति हैमः) । 'क्लीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) । 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कार्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च—'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य बदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाङ्गञ्' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥१११॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमतुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निध्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वैज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशालाकाऽस्मात् । 'निध्र-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादचि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यच्चौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥११२॥

तदिति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्यते-
ऽभिलष्यते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णाऽस्त्यत्र । अर्शआयञ् (५।-
२।१२७) । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकृद्भे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धान्यते स्म । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'दुक्ल शब्दे' (अ०

प० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
 'क्षौमपट्टे दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ — क्षुमाया विकारः ।
 क्षौमम् — इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनरभिहितम् ॥
 (१) ॥ * ॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०)
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) ।
 (६।१।१०८) (६।४।२) ॥ * ॥ — निवृत्तम् — इति स्वामी ॥
 (१) ॥ * ॥ प्रात्रियते स्म 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)
 भिंदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'दशा वर्त्तामवस्थायां वस्त्रान्ते
 भूम्नि पुंश्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ वस्यते । 'वस
 आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'वस लेहनादौ' चुरादिः ।
 चुरादीनां णिञ्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
 निरूहे नाम्यधो भूम्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥
 द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
 घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । आय-
 मनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) ।
 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥ * ॥ आन-
 ह्यतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९)
 ॥ * ॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
 (३।३।१९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरयोषित्कावपि ।
 आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
 ॥ * ॥ त्रीणि 'वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य' ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥
 विशालस्य भावः । तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विस्ता-
 रस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
 कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरत्' (५।३।५३) यद्वा, —
 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ।
 यद्वा, — पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा' (वा०
 ३।१।११) । शत्रन्ताच्चरत् (५।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥ जीर्णं च
 तद्वत् च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तकर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओनजी व्रीडे' (तु० आ० से०)
 बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नज-
 सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ।
 क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्म । 'लक-
 दने' () । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
 कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्त्या० प० से०) वा । कर्त्ते
 'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कृच्
 पटश्च । यद्वा, — करस्य पटः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥
 ॥ * ॥ द्वे 'प्रखेदादिमार्जनार्थहस्तस्यवस्त्रखण्डस्य'
 स्वामी तु — द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम् — इति
 मुकुटस्तु — मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ०
 से०) । घृन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥ आच्छादयतेऽनेन
 ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । 'वसने'
 (उ० ४।११८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥ * ॥ विलयतेऽनेन ।
 'वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः
 १।४१ । '—कल्पचेलम्' (६।३।४३) इति टिप्पणिः ।
 नाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु कर्त्तुं
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)
 'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥
 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डवीधितेः' (इति हेंक-
 अंशुत्वायति । कः (३।२।३) । यद्वा, — अंशुभिः कर्त्तुं
 'काशु वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (उ०
 ३।२।१०१) इति डः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्र-
 त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ 'पटोऽस्त्री क-
 शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥ * ॥
 'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते
 (५।१) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (तु०
 प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा ।
 (३।१।१३४) । यद्वा, — पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु०
 से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घञि च
 दन्त्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि च
 कत्वाद्बहुभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽनिमित्त-
 () इति घञविषये 'पुंसि-' (३।३।११८) इति
 वा — घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) — इति मुकुटः ।
 परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्क-
 मे' (इति मेदिनी) ॥

(इति मेदिनी) ।—‘अस्त्री’ इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—
इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उकारभस-मेदिन्योः ‘अस्त्री’ इति
दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोभनवस्त्रस्य’ ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।११८) ।
‘वराशिर्ना’ इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ ‘वराशिः
स्यात्खड्गवरे वराशिः स्थूलशाटके’ इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शटति । ‘शट रुजादौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ ‘वरा-
शिर्ना’ इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे ‘स्थूलपटस्य’ ।—चत्वार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोल्यते । ‘चुल समुच्छ्राये’ चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा,—चोच्च्यते । ‘चुड कृतौ’ चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । ‘निचोलं तु नपुंसकम्’ इति
रभसः ।—स्त्रियां ‘निचोली’ इत्यपि—रति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । ‘निचुलस्तु निचोले स्यादिजलाख्यमहीरुहे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । ‘छद
संवरणे’ (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३।३।
१८) । ‘छादेघे—’ (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘डोलिकाद्यावरणपटस्य’ ।—
क्षीपिधानपटस्य ‘वुरका’ इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
पुलश्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रलुककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३।२।१७८) । ‘गमादीनां—’
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति ।
क्तिप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्यतेऽनेन ।
‘लक आस्वादने’ () घः (३।३।११८) । रतं लाति ।
कुन् (उ० २।३२) वा । ‘रलुकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते वा ।
‘कम्ब गतौ’ () । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
संज्ञापूर्वकत्वाजलोपो न । ‘कम्बलः क्रिमिसालयोः । नाग-
प्रभेदे प्रावारे वैकस्ये कम्बलं जले’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘कम्बलस्य’ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । ‘व्येञ् संवरणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
‘डधान् धारणे’ (जु० उ० अ०) । ‘कृल्ल्युट्—’ (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘परिधानवस्त्रस्य’ ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । ‘वृञ् वरणे’ (खा० उ०
से०) । ‘वृणोतेराच्छादने’ (३।३।५४) इति घञ् । ‘उप-
सर्गस्य घञि’ (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । ‘षञ् सङ्गे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ ‘बृहती वसनान्तरे’ (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्येव । ‘बृहत्या आच्छादने’ (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । ‘संव्यानं
छदनंऽशुके’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देहभागे
भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘उपरिवस्त्रस्य’ ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोल्यतेऽनेन । ‘चुल समुच्छ्राये’ (चु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
‘कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्यम्’ (इति
मेदिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । ‘असु क्षेपणे’ (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । ‘आस उपवेशने’ (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
‘कूर्पासस्त्वर्धचोलकः’ इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—
आप्रपदीनकञ्चुकस्य, ‘स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य’ द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीयंते हिमानिलवत्र, अनेन वा । ‘शृ
हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘शृ वायुवर्णिनिवृत्तेषु’ (वा०
३।३।२१) इति घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि’ (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रावरणस्य’ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ ‘ऊरोरर्धम्’ । ‘अर्धं नपुंसकम्’ (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरौ काशते । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २।३२) । ‘अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः’
इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘लहंगा’ इति ख्यातस्य ॥

१—‘स्त्रियाः’ इति विशेषणोक्तम् । पुंसोऽप्येतादुपमानादिति
श्रुतिः । ‘द्वे क्षीपुंसकञ्चुलिकायाः’—इति मुकुटः ॥

स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्वस्य' ॥

अस्त्री वितानमुलोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उलोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्रि-
लिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७-३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीवं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आवेन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगोहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'षिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।-२६) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।-५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिरस्करोति । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बहुभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्कृत्यतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करिणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्थं क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृज् शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आबादित्वात् (वा० ३।३।९४) कित् । 'तिवृज्' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—बाहुलकातिः—इत्यने (१) ॥*॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जना लोभशखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजघ्नौ' हैमः ॥ (२) ॥*॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'प्रोञ्जनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उत्साद्यतेऽनेन 'षदल विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेष्वच' हैम-मेदिनौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'विभाषाङि स्रुवोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'ष्णा शौचे' (तु० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) 'चिन्तिपूजिकाथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठति गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलस्य बुद्धे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादि देहविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधः

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० ७।१।१३) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वाद्भावे (२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' कस्तूरिकदिर्मयादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० ७।८) ॥ (१) ॥*॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥*॥ समे स्त्रियाम् ॥*॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ केसरादिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥३॥ 'तमालस्तिलके खड्गे' इति विश्वात् तमालोऽपि ॥ (१) ॥३॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) कुच (उ० २।३२) । 'तिलकोऽध्व-
द्रुमभिदोः पुण्डके तिलकालके । तिलकं रुचके लोम्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुच (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ विशि-
नष्टि । 'शिष्टल विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।-
१३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥३॥ चत्वारि 'ललाट-
कृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥१२४॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्थादाद्य (५।२।१२७) । यद्वा,—कुचयते । 'कुच आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुचम् । 'आच्छी—' (७।१।-
८०) इत्यत्र 'उचम्' इति योगविभागाच्च ॥ (१) ॥३॥ कश्चति, कश्यते वा । 'कश्च शब्दे' () । 'कश्चुर्मुद च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-
त्सादृशदर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-
ऽपि स्याद्वृक्षपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अग्नि-
रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखसुदृष्टं कुसुमे कुङ्कुमे-
ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रियते । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'प्रहृष्ट—' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरमीप्सिते । वरं तु युसुप्ते किञ्चिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बाह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥३॥ वहते । 'वह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । वहीकदेशे भवम् । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नामदेशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥३॥ 'काश्मीरं चारु बाह्लीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्यम् ॥ (५) ॥३॥ पीतं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्लुः (३।१।-
१३३) । यद्वा,—पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे वरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥

रज्यते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यतुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे ॥' (इति हैमः) ॥ (७) ॥३॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा,—संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रति-
ष्ठम्बविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनावि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधि-
पिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधाच् धारणादौ' (जु० उ० से०) । 'सुसूधाब्-
गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'धुमास्था—' (६।४।६६) इती-
त्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्त्रैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे' ॥ (१०) ॥३॥ लोहितं च ॥३॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलको द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्षते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ लक्षयते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥३॥ जायते । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युः, तोऽन्तादेशः । यत्तु—
बाहुलकाच्चुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरण-
मूलकः ॥ (३) ॥३॥ यौत्ति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'यावोऽलके पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ न लज्यते स्म । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा,—न लक्षयते स्म । अभक्ष्यत्वात् । कः (३।२।१०२) यद्वा,—न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) यद्वा,—न रक्तोऽस्मात् । 'द्रुमामामयः' ॥ (६) ॥३॥ षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।-
१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥३॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥३॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥१२५॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिमवे' (भ्वा०

प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्ये-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।-
४।५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् ।
'सर्वत्रामिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।२) इति ढक् । 'कालीयकं
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्त्रियते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।-
१२४) । कालेन वस्तुनाऽनुसार्यम् । 'कालानुसार्यं' शैलेये
कालीये शिशपाङ्गमे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यमेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।-
११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु,
यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च' (?)
इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुर्वगुरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् ।
'राजार्हं जोङ्गके क्लीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गाङ्ग्ये' () । घञ् (४।३।१९) ।
रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।—'लुजो
हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते ।
'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति ।
जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।-
३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्वप्य-
गुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च'
(५।४।१३०) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यात्रायामाणाश्वत्यन्विल्वमसूरके । त्रिधां शम्यामधःपुष्पीसि-
शुक्लवचासु च । रोचनायामथो दधि क्लीवं शिवकरे त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

३—'नागरञ्चित्तिलकः' इति दमयन्तीशेषः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्म' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जरस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाद्गुणं ॥*॥—रालः—इति खान्
'अरालः सर्जवक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपः
वह्निवह्निभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रसः
'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः ।
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन्
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ वहूनि रूपाण्यस्य ।
रूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपः

अथेति ॥ वृक इव धूपः । वृकधूपस्तु सरलद्रव्यं
धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाधूप-
कृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०)
बाहुलकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
'तुरुष्कः सिहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च'
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटस्त्व-
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोधे
सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोमते
कयोरपि । ओद्गुप्ये च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनापके
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ निहति 'निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भा-
ष्यर्थः । बाहुलकाद्गुणं । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । यावत्
यौतेर्णन्ताल्ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
ख्यगन्धद्रव्यस्य 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) इत्य-
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताहयः' इति रभसः
'पायसस्तु क्लीवपुंसोः श्रीवासपरमानयोः' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ श्रियो वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात्
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीवासौ वासश्च, इति

‘श्रीवैष्णवचनानामाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः ।
 धूपतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।-
 १८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो
 निर्वासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ ‘मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसात् ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृणालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।-
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमल्लियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृन् हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृञ्
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
 इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कूपू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 खाभि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कूपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेतं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अभ्रति । ‘अभ्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभः’ इति वा पाठः ।
 सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (४) ॥*॥ ‘वेणुसारस्तु’ (रेणुकावर्ण) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽल्लियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजाल्यन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि ‘चन्द-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमल्लियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षमेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।-
 ३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।-
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिंहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 शीर्षमिव—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य—इति खामी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।-
 ६४) इति ङीप् । यद्वा,—तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजै पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्गन्धत्वात् कुतिसितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुतिसितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 द्रुमेदे रक्तचन्दने’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 ‘रक्तचन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलेऽपि च' इति रभसः ॥*॥ 'कोषोऽप्रकृते पेद्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ जात्याः फलम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लाभे जातिकोषे वाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीककौलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥*॥ 'कर्पूरागरुकस्तूरीककौलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति धन्वन्तरिः ॥*॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । प्यतः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्णं करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (उ० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोगस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नाथौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभसात् । आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'चूर्णां धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'वासं सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (चु० उ० से०) इति प्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वस लेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते स्ते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलदीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

१—विच्छिन्त्यादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्त्वजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१९९) । मां लाति वा । कः (३।३।३१५) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । सृजति सुखं वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रौ 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भे इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति क्त्वि । (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तारि' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तं ललाममेव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठाद्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बं 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३२) । (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।१०४) इति णितिः ॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' । वैकक्षकं तु तत्

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् ॥*॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । अवगाहने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥*॥ शिङ्गति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । कादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥ (२) ॥*॥ 'शिखास्यमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्चुरादिः । 'ण्यासश्चन्धो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किञ्चि-
चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधि-
करणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः ।
'स्पन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शिल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) ।
'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।-
२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।-
११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाब्' (जु० उ०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
उपवृहतेऽत्र, अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥३३७॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)
'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।-
४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृल्यल्युटः-' (३।३।-
११३) इत्यधिकरणेऽनीयङ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७)
अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—
इति व्याख्यत ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणेच्छायपूजनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्ग्यते ।
'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'परेश्च
पाङ्गयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्च-
पर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ खट्वते निद्राबुभिः । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'अशूमुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् ॥ (४) ॥*॥
तल्लारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

कन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गते । 'गाह् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच्
अमर० ३२

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्धते ।
'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा । मितद्वादित्वात्
(वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । कं
शिरो दुनोति, दवति, वा । 'दुदु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
'वीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद' इति
ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते, अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी
दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः ।
घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥
अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः
कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्य-
पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥३३८॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंससंक्षेपनयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घञ् । बाहुलकादीर्षः ।
पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका-
दृक् । विष्टरः पीठमस्त्रियाम् इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१)
॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आस-
नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८)
इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु-
ट्यते । 'पुट संक्षेपणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३।२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३)
इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे
सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कृतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कृत्यां सिद्धौ,

१—कज्जलस्येदं नाम ॥ २—अतिकारककारा 'कङ्कृतिकोपान्ते-
नाकेशम्' इति दमयन्तीलेपात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः
(४११४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७-
४११३) इति ह्रस्वः । यद्वा, -कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्ध्वादिः
(वा० ६।१।९४) । कङ्कध्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—
कङ्कति । 'ककि लौत्ये'—इति मुकुटः । तच्च । तस्यानिदि-
त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति
स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीव-
काण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति
ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।-
११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

देति ॥ दर्पयति । 'हप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०)
ण्यन्तः । नन्दादिः (३।१।१३४) । 'हप संदीपने' चुरा-
दिर्वा । 'आदर्शौ दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥
मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरौ'
(उ० १।४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्छ
मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो ह्युकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुर-
वदर्पणे वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—
'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आह्वयते रूपमत्र । 'हशिर्
प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'आदर्शौ दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥
त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा०
प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७)
इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा
वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले
वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्वटधाराकुचाग्रयोः'
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

संततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (जु० उ० से०) ।

१—'किं तद्वर्णमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः स्त्रीव-
मपि—इति मुकुटः ॥

किन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये
पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते ।
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रे
भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलख्ययोः । संभावनीययोः
काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जनते
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (३।
प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जन
वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुह
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छः । कोलति । 'कुल संत-
(भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा ।
भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीह को-
(दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवे-
तनौ स्त्रीव कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । निवे-
स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निवे-
वृद्धिर्न । यद्वा, -अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र ।
दभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पु-
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'इ-
(३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनयोः-' (७।१।८०)
'नुम्' इति योगविभागानुम् । यद्वा, -वन्त्यते । 'वन सं-
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमि-
इति शक्—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रस्योच्चल्य-
ध्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च'
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववायते । 'अय-
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥
न्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे
सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विप्रक्ष-
वति । आद्ये 'तनोतेः-' (वा० ३।१।१४०) इति
अन्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥
'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥

वेति ॥ वर्णयते । 'वर्ण प्रेरणे' (जु० प० से०) घञ्
(३।१।९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णा-
दिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न विद्यां भेद-
विलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण-
वर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणवर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रक्ष क्षत्रियश्च विद्व च शूद्रश्च । चत्वार
वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अदन्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा, -राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५४) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा, -वीज-मस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति । अन् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा, -संभवत्य-स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलमानोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-कुलादन्वयौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति विग्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्या-पत्यम् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदान्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्वोणीसूर्यामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नयां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्वासौ जनश्च । 'सज्जनं तु भवेत्स्त्रीवमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्प-नायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साधोति धर्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्राह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा, -ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्य-न्यत्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्युण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्षा याच्यायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष-ः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'चत्वार्या अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥*॥ आश्राम्यन्त्यत्र, अनेन वा । 'श्रमु तपसि' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा, -आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनक्षेपात् । 'आश्रमो ब्रह्मचार्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अत्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज-ननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-विप्रण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अग्र आदौ जन्मास्य । अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजत्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्युण् । वाडव इव वा । वाडनम् । 'वाड आल्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डलयोरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्यो-ऽपि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूतौ' (अ० प० अ०) । 'आत-श्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्रे-न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्युण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्रह्माधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्युण् वा । ब्रह्म जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्युण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्त्र-जस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(वे)द्विजः । मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खज्जरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याच्य-यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'षट्कर्माणो विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ५ धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ- (३१२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा ।
 'विद्वाञ् ज्ञानिनि धीरे च विद्वान्धात्मवेदके' इति धरणिः ।
 'विद्वानात्मविदि प्राप्ते पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन्साधौ
 धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः
 स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्यै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा, -कवि वेदे विदा यस्य । 'विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'इर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्रैरे बुधे ह्रीवं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषाऽस्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञाऽस्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 श्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणाऽस्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्यते-
 ऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।
 १०३) इत्यः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा, -पण्डते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७४) इति कः ।
 इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुङ् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) । -'कवृ षणं'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यौ-
 ष्छान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्छान्तेषु पाठात् । 'कविर्वाल्मीकि-
 काव्ययोः । सूरौ काव्यकारे पुंसि स्यात्कलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'षूङ् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूङ् क्रिः' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विष्टृत्वात्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति ।
 दीर्घश्च' इति रिदीर्घौ—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वल-
 दिघ्नस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु 'सूरौऽर्कहयोः पुंसि'
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य । अत इनौ (सूरी) नान्त-
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) ।
 मनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती
 पण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कषेति ।
 विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बह्वृ-
 त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षेण
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे ति
 कृष्टिर्भवेच्चा तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'वक्षिङ् व्यक्तायां क'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलदेः' (३।२।११५)
 इति युच् । 'असनयोः-' (वा० २।४।५४) 'बहुलं
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्याच् न ॥ (२०) ।
 दूरान् दूराद्वा पश्यति 'दक्षिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)
 ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि-' (३।२।७८)
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वावि-
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते'
 २।८४) इति वा श्रोत्रियञ्जिपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे
 धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सं-
 शाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३।३।
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वुल् (३।१।१३३)
 (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा उप-
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१।
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकु

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादि-
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । निरु-
 वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'गृ निरणे'
 प० से०) वा । 'कृग्रोरुच' (उ० १।२४) इत्युः ।
 लिङ्गाय महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१।४२)
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति
 स विप्रो गुरुच्यते ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कार-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्यां 'सीर'शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥
 'सूरश्चारुभट्टे सूर्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

ब्रह्मवर्गः ७]

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किप् । (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । मनुः (३।१।४०) — 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यद्य च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्वजो यागे खेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा, -व्रतयति । 'व्रता-ज्ञोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूज्यजोः शानन' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौष्ण्येज्योपनयनादौ' (भा० आ० से०) । 'गत्यर्थो-' (३।४।७२) इति कः । यद्वा, -दीक्षा जाताऽस्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील समाधौ' (भा० प० से०) । 'शीलिकामि-' (वा० ३।२।११) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः शृशं वा यजते । '-क्रिया-समिहारे-' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङ्' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्द्वनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनमकयगोनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सप्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पति-यागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातुतुदिवचि-' (उ० २।७) इति थक् । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः'—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विदु लभे' (तु० उ० अ०) । प्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१९८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्सङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षाद्यज्ञषदकोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य-' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥
गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशात्लब्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्थो-' (३।४।७४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वमिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'बृज् अमिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुयजोर्द्वनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अमिषवे=अवसृथल्लाने ॥*॥ एकम् 'स्नातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वसुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-वासि-' (६।३।१८) इत्युक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्यो' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्-' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदृह्लोः' (६।४।३४) 'शासि-वसि-' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शौक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा, -शिक्षां लभन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-कल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् । यद्वा, -प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षण-कल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमा-रब्धवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । 'एक-स्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समानशाखाध्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहा-ध्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्रुपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहान्वयम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ञ्यञ् । पारम्पर्यश्चा-सावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेतिह-' (५।४।२३) इति व्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवर-परम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् पर-म्परादेशे यपि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्परा-शब्दो दृश्यते' (वा० ५।३) तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्ट-न्यायेन स्वप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्परा-शब्दस्य त्वव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दो-ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा, -परं पिपति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । स्वपचाजारभरावत् । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीके-ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'कसु पादविक्षेपे' (भा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वा' च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात-प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यञ् कृते पूजादौ' (भा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।१०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'पूञ् अभिषवे' (भा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा, -सूयते अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) घः (३।३।१८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी (२) ॥*॥ न ध्वरति । 'ध्व कौटिल्ये' (भा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽध्व' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वि-क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते, कर्त्तुं वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्त-शल्न्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा, -तानि सप्त तन्यन्ते 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥ मखन्ति देवा अत्र, अनेन वा । 'मख गतौ' (भा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा, -'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽग्निविहितः' () इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञ् कृत्' (उ० १।८०) । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।११) 'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वदपर्या तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) 'अतिस्तुसुहुस्य-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'अ प्रत्ययः पूजायाम्' । 'कण्ठदिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययः' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप्' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ बलनम् । 'बल दाने' (संवरणे) (भा० आ० से०)

१—'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥

इत् (उ० ४।११८) । 'बलिदैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः (३।७०)—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो वृक्षोऽतिथिपूजनम्' इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी ह्रीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परिणत्यलोपे पर्वद्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिवीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलपयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । समाना भान्यस्याम् इति वा । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'समा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समजन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्समायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । क्लिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । अलुत् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'समायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वर्गिहत्वात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति क्तिन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वाऽत्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदस्ति साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति क्तिन् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुप्ति-' (३।२।५८) इति ह्रस्वोर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६
सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति

क्लिप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्यूद्वाहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा, -न ध्वरति । 'ध्व्र कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । -अप-द्वदि-इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ संसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिडौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्लिप् । यजुर्विद् अध्वर्युः । सामविद् उद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वायां ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिध्वे । 'विडन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । क्लिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीह-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रणं मं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तत्र । स्फाय्यादिध्वरपाठात् । अस्मदुक्त-प्रक्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्वाहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृह् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृज एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'याजक-स्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तु पिषिरुहिद्वृति-' (उ० ४।११९) इतीत् । यद्वा, -वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासदौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलि-

मुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुट् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यसिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'सिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चत-
न्यसिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृगृगृवृश्च-
तिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—
यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिमोक्षताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥
चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्वा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

क्विति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्वा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्मे

ट्विति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
१।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृष्टधमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिर्वहिमन्थे ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । संज्ञात्वेन 'दिवसंख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रीणयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र ।
'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयत् । यद्वा,—आह-
वनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
कचिन्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संयुक्षणम् । तामि-
यद्वा,—त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता,
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च'
हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते'
प्रवेशिते । 'संस्कृताग्रौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥
'संस्कृताग्रेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥*॥ 'अग्नौ
चाय्योपचाय्यसमूहाः' (३।१।१३१) इति साधवः ।
प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानायः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥*॥ अना-
'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥
भ्राष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥ (१) ॥*॥
'दक्षिणाग्नितः संस्कृताग्रेः' ॥

अथाग्नायी स्वाहा च हुतमुक्तिप्रयाः ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यभि-' (४।१।३७)
डोष् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु आहूयन्ते देवा अनया ।
'भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहाऽस्त्यस्य
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतमुञ्जः प्रि-
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने'
(वा० ४।३।१२०) । षित्वात् (४।१।४१) ङीप् ।
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्येऽङ्
रनया । 'पाठ्यसांनाय्यनिकाय्यधाया-' (३।१।१२९)
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुदीपने या
तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या'
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्यस्योप-
प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तस्या
तस्य' (६।४।१५०) इत्यस्योपपत्त्यासौ योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४११४१) । यद्वा,—गानम् । गायः । घञ् (३३१९८) । युक् (७३३३३) गायने गानेन त्रायते । 'त्रैङ् पाल्ने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि—' (३३१४) इति योग- विभागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्याना- कारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्धहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यातिजगतीशकरीत्यादि एका- क्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४१२१९) इत्यसुन ॥ (१) ॥*॥ प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्य- जयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३३१९९) । हव्यं च तत् पाकश्च । यद्वा,—भावे घञ् (३३१९८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवद्यावितान्तरूपपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरि—' (उ० ११७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्चधिकरणे () अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५११२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थयादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्व- प्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु— पक्कं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३३१९२१) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाक- स्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।— इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूत्रपादमनेकार्थकता- याम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सक् । यद्वा,—आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११९३४) । पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ शृते कथिते तप्ते च पयसि दध्ने यो जनात् या स्यात् । यत्तु—'आहपूर्वान्निहोर्ध्वश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचख्यौ, तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादा- यो दर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूस् कम्पने' (ऋया० उ० से०) । 'धू विधूने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिद्धूस्—' (३१२१-

१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (११२११) छित्वा- ण्णभावादुवक्ति 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पषति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्—' (उ० २१८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा,—पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥ ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्—' (२११६१) इति समासः । यद्वा,—परमाणुमुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि—संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४१२१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्—' (४१२१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु ह्रीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अग्ने

हेति ॥ हव्यन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हव्यते, प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३११९८) इति यत्—इति मुकु- टस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवा- नामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४११९२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु—' (४१२१- ३१) इति यत् । देवानां हव्यम् । पित्राणां कव्यम् । द्वे 'हव्य-कव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । हून् (उ० ४११५९) ।— 'दादिभ्यः हून्—' इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २१६१) ।— 'घनर्थे कः—' इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इति पदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोऽखलमुसलस्यादि ॥

१—'पात्रामन्त्रे त्रिषु क्षीनं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

१—हव्यान्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम्' ।
२—हव्यान्ने यथा—'उत्पल (लः काञ्चनचरुः) कान्तिकचरुः स्वात्मनः
३—हव्यान्ने यथा—'हव्येनैकार्यैरवाकरकौमुदी ॥
अमर० ३३

ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, -'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुदादित्वात् (१।२।१) क्तिवम् ।
उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्को हरे विष्णौ वटे चोत्तान-
पादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाव्योः
शालपर्ण्या गीतीसुभेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति
भेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'डुभृज्' (जु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दार्घ्यश्च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) । 'स्रुवः पुमान् । सुवो
द्वयोर्होमपात्रे शलकीमूर्वायोः स्त्रियाम्' (इति भेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः ।
स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः
स्त्रीलिङ्गाः । सुवस्तु पुंलिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-
त्वात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्यत । तन्न । 'चिक् च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किञ्चविधानाच्च ।
यदपि—'सुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति । तदपि
न भेदापेक्षया सुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवासाहचर्या-
द्वयोः स्त्रीत्वमेव—इति । तदपि न 'स्त्रियः' इति विशेषविधेः
सत्त्वात् । यथा 'सुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति
पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीत्वविधिवर्ध्याः । न च—
सुचो विधानाभावे पृष्ठ्यानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारि-
पार्थकाः', 'मुष्ट्या तु बद्ध्या' इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्त्रियाः'
इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥ क्वचित् 'सुवः' इति
षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । 'किञ्चविचिच्छिभ्रिसुद्रुमुज्वां दीर्घोऽ-
संप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति क्तिव्दीर्घौ । (सुः) ॥*॥
'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'कृपाकृतोऽध्वरहते पशौ
नोपहृते त्रिषु' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो
मन्त्रयित्वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥*॥
एकं 'क्रतावभिमन्त्रितपशोः' ॥

१—ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृच्चकाकृतिः । जुहुरर्धचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २—'किमर्थमिदमुच्यते । न क्तिप् च' (३।२।
७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'किञ्चिधिरनुपपदार्थः ।
अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव किञ्चिधानाङ्गीकारेण
अकिञ्चित्करमेतत् ॥

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् ।
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८)
अञ्चतेर्घञ् वा । यद्वा, -'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं पर-
आकोऽस्य, अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शसु उपशमे' (दि०
से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिक-
शमनः श्राद्धदैवते' इति विश्व-भेदिन्यौ । 'शमनस्तु
प्रोक्तः शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥*॥—'शस-
—इति स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
(३।३।११५) ॥*॥ 'सस्वनम्' इत्यन्ये । 'पस स्त्रो' (उ०
प० से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (उ०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेचन-
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०)
(क्त्वा० उ० अ०) वा हिंसायाम् । कः (३।२।१०२)
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति भेदि-
(१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)
कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः ।
संपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥
॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)
कः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिके' इति रक्त-
(३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ॥

सान्नाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)
'पाय्यसान्नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥
हूयते । 'अर्चिश्चि-' (उ० २।१०८) इतीतिः ॥ (२) ॥
सान्नाय्यं=हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम्

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥
मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥
'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०)
'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृजः' (उ०
२।३) इति कथञ् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रथमः
समाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम्
भृथज्ञानस्य' ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । 'अर्हः'

१२) इत्यच् ॥*॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञस्त्विभ्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्माहति' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्द-वाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं' यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामा-दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभा-वापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीवं खातादिक-र्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना ध्वन्तारिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टैरद्यते । 'अद भक्षणो' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गोऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घनपोश्च' (२।४।३८) इति घस्त्व ॥ (१) ॥*॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वा-विमुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमैर्णकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् । दाजः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पाल-मच्छेददुष्टदिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ सृजेः (जु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं पालित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥

विपूर्वात् 'अणु दाने' इति चुरादेशश्च ॥ (६) ॥*॥ वितरतेश्च ॥ ॥*॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शनो मास्ते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'दिश अति-सर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, उ० प०, जु० उ० से०) ॥ (१२) ॥*॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागारोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अथेन निलसमासः' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् । तदहे=प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् ऊर्ध्वदैहः । राज-दन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदैहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुश्रुतिवादित्वात् (७।३।२०) उभयपद-वृद्धिः ॥*॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतमु-द्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं वीयमा-नस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासा-न्तविधेरनित्यत्वाच्च टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ न्युप्यते, निवपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पित्रु-द्देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धाऽत्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ मासे भवम् । 'कालाहृज्' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥ 'पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संश्रया-म्-' (३।२।४६) इति खच्, '-अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-वृत्तेन मुम् (६।३।६७) । यद्वा, -कुं भुवं तपति । आगमशास्त्र-स्यामित्यत्रात्र मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्वीभवति मास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः ।

‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्ट-
मांशे ना सूर्ये कुतपी पुनः । विदसारिकायाम्’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘अहोऽष्टमभागस्य’ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ ‘इषेरनिच्छार्थस्य’ (वा० ३।३।१०७) युच् ‘परे-
वी’ (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४) ।
‘परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥
(२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ ‘गवेष मार्गणे’ । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३।-
३।१०७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘धर्माद्यन्वेषणस्य’ ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सनम् । ‘षण् दाने’ (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘गुर्वाद्याराधनस्य’ ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्नामिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । ‘दुयाच् याच्नायाम्’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘यजयाच-’ (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥ * ॥ अभिशंसनम् ।
‘शंसु स्तुतौ याचने च’ (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।-
९४) । ‘अमिशस्तिः पुनर्लोकपावदे प्रार्थितेऽपि च’ इति
हैमः ॥ * ॥ स्वामी तु—अभिषंसनम् । ‘षस स्वप्ने’ (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादित्वात् (८।३।९८) ‘पूर्व-
पदात्’ (८।३।१०६) इति वा षत्वम् । (अभिषस्तिः) ।—
इत्यवोचत् ॥ (२) ॥ * ॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
‘प्यास-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ एवम् ‘अर्थ
याच्नायाम्’ (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि ‘याचनस्य’ ॥

षट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । ‘पादार्घ्याभ्यां च’ (५।४।२५)
इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥ * ॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥ * ॥ एकैकम् ‘अर्घ्यपाद्ययोः’ ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । ‘अतिथ्यर्थः’ (५।४।२६) ॥
(१) ॥ * ॥ अतिथौ साधु । ‘पथ्यतिथि-’ (४।४।१०४) इति
ढञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ‘अतिथ्यस्य’ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ ‘वेशो वेश्यागृहे गृहे’ (इति मेदिनी) ।

अवेशेऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०)
‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा’ (मनु० ३।१०३)
(१) ॥ * ॥ आगच्छति । ‘सितनिगमि-’ (उ० १।६९)
तुच् ॥ (२) ॥ * ॥ अतति । ‘ऋतन्यजि-’ (उ० ४।२)
इथिन् । ‘अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः’ इति स्मृतिः । ‘अति-
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ । ‘प्रा-
णस्त्वतिथिर्द्वयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ * ॥ इति
‘गृहागतस्य’ ॥

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । ‘पूज पूजायाम्’ (चु० प० से०)
‘चिन्तिपूजि-’ (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ नमस्-
णम् । ‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ-
यात्’ (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥ * ॥ चायम् ।
पूजानिशामनयोः’ (भ्वा० उ० से०) । ‘वायतेः ति-
चिभावो वाच्यः’ () ॥ (३) ॥ * ॥ कण्ठादौ ‘सपर-
याम्’ इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।-
३।२०२) ॥ (४) ॥ * ॥ ‘अर्ह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥ * ॥ ‘अर्ह-
याम्’ चुरादिः । ‘प्यासश्च-’ (३।३।१०७) इति तु
(६) ॥ * ॥ षट् ‘पूजनस्य’ ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । ‘वरिवस्’शब्दः पूजा-
‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्य-
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शुश्रूषणम् । ‘शु-
(भ्वा० प० अ०) । सन्नतः । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।-
१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ परिचरणम् । ‘-परिचर्यापरिसर्या-’
(३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । ‘परिचर्या तु प-
इति भागुरिः ॥ (३) ॥ * ॥ उपासनम् । ‘आस उप-
(अ० आ० से०) । ‘प्यास-’ (३।३।१०७) इति युच्
‘उपासनम्’ इति पाठे—ल्युट् (३।३।११५) । ‘उपा-
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
॥ * ॥ चत्वारि ‘सेवायाः’ ॥

ब्रज्याटाट्या पर्यटनम्

वेति ॥ ‘ब्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ब्रज-
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ अटनम् ।
चर्यापरिसर्याभृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।१०५)
इत्यंटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५)
(३) ‘अटा पर्यटनं भ्रमः’ इति रत्नकोषादटापि
त्रैणि ‘अटनस्य’ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । ‘गदमदचरयमश्न-’ (३।१।११)

१—‘हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके ‘कुणपी’ इति पाठः
सोपक्रमेण प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

इति यत् । यद्वा,—‘परिचर्या’ इत्यत्र ‘परि’ इत्यस्या विवक्षणात्
‘चर्या’ इति साधुः ॥ (१) ईर्यते ज्ञायते । ‘ईर गतौ’
(अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ईर्यायाः पन्थाः ।
‘ऋक्पूरु-’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये
परिव्राजकादीनां स्थितेः’ एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । ‘स्पृश संस्पृशे’ (तु० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । यद्वा,—उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमन-
योरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘चमु अदने’ (भ्वा० प०
से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोऽत्र । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आचमनस्य’ ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । ‘इगन्ताच्च-’ (५।१।
१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । ‘भाष व्यक्तायां
वाचि’ (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘मौनस्य’ ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां
योष्यतायां वाऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्वं भावः । ‘वर्ण-
वृद्धादिभ्यः-’ (५।१।१२३) इति घ्यञ् । षित्वात् (४।१।४१)
गीष् । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । ‘स्त्रियां वा’
इति पक्षे ङीबता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आवर्त-
नम् । अत्र वा । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । संपदादि-
क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पैरिपाटनम् । ‘पट
गतौ’ (भ्वा० प० से०) स्वर्यण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।
१३९) । द्विवचनत्वाच्च यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । ‘कमु
पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-
देशस्य-’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्ययणम् ।
‘इण गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘परावतुपात्यय इणः’ (३।३।३८)
इति घञ् । ‘पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘क्रमस्य’ ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्ययणम् । ‘इण गतौ’

(अ० प० से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगत-
स्यातिक्रम्यायनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘क्रमोल्लङ्घनस्य’ ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३)
इत्यप् । ‘नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । ‘वृञ्’ (स्वा० उ० से०) ‘वृङ्’
(भ्या० आ० से०) वा । ‘पृषिरञ्जिभ्यां कित्’ (उ० ३।१।११)
इत्यतश्च बाहुलकाद्बृञ्बृङ्भ्यामपि । कित्त्वाच्च गुणः । यद्वा,—
व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । ‘गोचरसंचर-’ (३।३।११९) इति घः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रतमात्रस्य’ ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्त-
भोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । ‘संज्ञायां कन्’
(५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘उपवासादेर्विहित-
व्रतस्य’ ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । ‘वसु स्तम्भे’ (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञा-
यणि (५।४।३८) ‘औपवस्तम्’ ॥*॥ कश्चित् ‘औप-
वस्त्रम्’ इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।१।१३३) उपवस्तु-
रिदं कर्म । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥
उपवसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।
१८) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४) ‘उपोषितम्’ ॥*॥
उपोषणं तु ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भोजनविरहस्य’ ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । ‘विचिद् पृथग्भावे’ (रु० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘विवेकः स्यान्नलद्रोण्यां पृथग्भावविचा-
रयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः ।
तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रकृति-
पुरुषादिभेदज्ञानस्य’ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । ‘ब्रह्म-
हस्तिभ्यां वर्चसः’ (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं
चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम्, तयोर्द्धिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘ब्रह्मवर्चसस्य’ ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वेदपाठ-
काले कृतस्याञ्जलिः’ ॥

१—‘उपस्पृश्यते स्नान्यत्र’ इत्यपि पाठः ॥ २—‘कृदिकारात्-’
(ग० ४।१।४५) इति ङीषि परिपाटी च । ‘कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरि-
पाटीषु घटना’ इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विमुषो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च,
तयोरासनम् । यद्वा, - ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो
वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते, अनेन वा । 'कृषू सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ।
'इगुपधाक्ति' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा, - विधानम् ।
अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८,
१९) । 'नोदातोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चानु-
क्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) ।
'ब्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्य-
विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।-
२।१८) ॥ (१) ॥*॥ ब्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥
एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रह-
णम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठा-
रम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखी-
करणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।-
११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा ।
प्यन्ताद्भेदः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नामो-
च्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याज्ञायाम्' (भ्वा० आ०

से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥
त्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
व्रजेः षः पदान्ते' (उ० २।५९) इति किप् दीर्घश्च
विषये षत्वं च । - विण् - इति तु स्वामिनः प्रमादः ।
विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमपि
'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११) ॥ (३) ॥*॥ पराशर्य
गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण
भिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११५)
इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वाऽस्याति
'मस्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा, - मस्कर-
वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा, - मां कर्तुं कर्म नि-
शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा,
मुकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा,
मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल्यस्य
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च जुम् । मकरो निधिभेदोऽस्याति
प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्-' (५।२।११५)
इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वध योति-
मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अनु-
(५।२।१०३) ॥ (२) ॥*॥ पारिकाङ्क्षितुं शीलमस्य ।
परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।१०८)
णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा, - पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५)
पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) ।
'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंयमपुरा-
(६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मनु ज्ञाने' (हि०
अ०) । 'मनेरुच्' (उ० ४।१२३) इतीन् । मुनि-
वसिष्ठादौ वज्रसेनतरो जिने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० प० से०) ।

१-इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राट्' इति इनिनैतन्मत्वधीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी ।
मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यविरोधादुक्तम् ।
२-इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी' इति अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१)
॥*॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५)
इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा
दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः—इति स्वामिनः प्रमादः ।
तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि
स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।
१३४) इतीति । 'वर्णी' स्याद्विषये चित्रकरोऽपि ब्रह्मचारिणि
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति ।
तच्छीलो वा । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुप्ति-' (३।२।७८)
इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प०
से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीत् । 'ऋषिवेदे
नसिद्वादौ वीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां
वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संज्ञायां कर्' (५।३।
७५) ।—'स्नाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।२९) इति कर्—इति
मुकुटः । तत्र । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आप्लवते ।
'हृद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
आप्लवश्चासौ व्रती च ॥*॥ 'आप्लवव्रती' इति पाठे
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । मुकुटस्तु—आप्लव आप्लवतं
वा ज्ञानम् । तत्र व्रती नित्यस्नान्या—इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो
येति ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । भावे कः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) ।
यतसुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इत् (उ० ४।१२०) ।—'यमेस्तिक' इति त्वपाणिनी-
यम् । 'यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति
मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः क्तिच् (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति
इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तुतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति
वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरज-
स्तमोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) ।
पुनाति । 'पूङ् पवने' (क्त्वा० उ० से०) वा । 'अग्नित्रादिभ्य
इत्रौत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पय-
सि च ह्रीबं मेघे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ।
यद्वा,—प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिषु
पवित्रे च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०) ।
सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताडः'
(उ० १।११४) षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः
॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्य(पाषण्ड इति)पाठे तु पाषण्डयति ।
'खडि मेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात्
पाषण्डास्तेन हेतुना ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि,
सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः-' (५।२।
११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-
दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां
दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१-स्त्रियाम् ॥ २-क्तिच् (३।३।१७४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४३१-१४१) इत्यञ् ॥*॥ व्रते=ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४३११४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लति, लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३१२१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् । कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० ११११४) । 'जानपद-' (४११४२) इति ङीष् । 'कुण्ड-मन्त्रालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्प-तिवन्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ङीष् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

व्रेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४११४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति, अज्यते वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २१४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति, चर्यते वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४११४५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृत्ती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३१३१९४) । 'कृतिश्चर्मत्वचोर्भूजे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्षयते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा० आ०

से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४१२३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इदश्च' (३१२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जप- 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः-' (३१३११५) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'षूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'उपसर्गात्-' (८१३१६५) षत्वम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३१३११५) । 'स-त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥ सवैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपघ्नात् शीलमस्य । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । जप्यते । मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३१११३५) इति यत् ॥*॥ अघं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा, -मृष्यति । ल्युट् (३१३११३) । किट्त्वात् (४१११५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अध्या-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचाराददर्शनात् याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंयुतौ' ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु-' (४१३११५) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान् यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमासयोः पृथग् भिन्नौ, न तु पर्यायः । 'दर्शपौर्णमासयोः क्रमेणैकैकम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति, अनेन वा । यमनं वा । पचायत्

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेपु लिङ्कारिका—इति मुकुटः ॥

१—बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः । 'शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिभिरिति शक्तिमुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जापनं' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा ।
'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाध-
नापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरीर-
मात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं संत्यास्तेयार्हिसादि यत् तस्यैकम्
'नैतिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः
साध्यमुपवासंस्नानजपादि, तत् । नियमः । प्राग्वत् ।
'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वैमस्कन्धारितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ उपवीयते स्म । 'अज गतिक्षेपणयोः'
(भा० प० से०) । 'अजेर्व्यघ्नयोः' (२।४।५६) । 'वी,
गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,—
उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति
क्तः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥
(१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वैमकरे प्रोद्धृते सति ॥*॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं
गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठांलम्बितम् ॥*॥ एकं
'करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञ-
सूत्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुलिवति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्'
(३।३।१२०) इत्यण् । देवो देवताऽस्य 'साऽस्य देवता' (४।१।-
२४) इत्यण् । 'देवाद्य (वस्य) वजौ' (वा० ४।१।८५)
इत्यञ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दैवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा
यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'शौचसंतोष-
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३—तथा
च गोमिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठाप-
यति दक्षिणं कक्षमन्ववलयं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति' (१।२।२)
इति ॥ ४—तथा च गोमिलसूत्रम् 'सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलयं भवत्येवं प्राचीनावीती
भवति' (१।२।३) इति ॥

असर० ३४

खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

खेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजा-
पतिर्देवताऽस्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।—
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्ज्जयोः । पितरो देवताऽस्य । 'वायुतु-
पित्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । ब्रह्मा देवताऽस्य । 'साऽस्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति
साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥
(२) ॥*॥ युनक्ति । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'इगु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह—'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा,—योजनम् । युक् संपदादिक्रिप् (वा०
३।३।१०८) । सह युजां । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्गस्य । 'देवत्वम्',
'देवसायुज्यम्' । तद्वत्=ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रितिं ॥ कृन्तति, अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेः कृ च' (उ० २।२।१) इति रक् छोऽन्ता-
देशश्च । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ।
यद्वा,—संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२)
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्ते-
ऽनशनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥
अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘क्विप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्फापने’ चुराद्यदन्तः । ‘ण्यास-
श्रन्यो युव’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति
रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनत्रिपु’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य
कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ ।
‘अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा’ ॥

ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यात्

ब्रेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः स इव । ‘शाखा-
दिभ्यो यः’ (५।३।१०३) । यद्वा, -ब्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’
(५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादि-
भिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अवेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥
आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययन-
रहितस्य’ । -चत्वार्येकार्थाणि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्म-
ध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्ग-
माश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्रमे’ (तु० प० से०) ।
‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।
११४) । अवकीर्णं विक्रितं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादि-
भ्यश्च’ (५।२।८८) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रत-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खण्डितब्रह्मचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

खिति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः,
अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥
अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मात् ॥
(१) ॥*॥ एकैकम् ‘अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परिविज्य भार्या लभते ।

‘विट् लभे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तृचौ शंसिश्चदित्थ-
संज्ञायां चानिदौ’ (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठ-
विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।
१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥
एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्य-
(२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (३) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एत-
(३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (५)
॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृद्योगा च-’ (वा० ३।३।
इति समासः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यवायो आस्यधर्मौ मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्राम-
खजौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥
मैथुनस्य कर्म । ‘प्राणभृज्जाति-’ (५।१।१२९) इत्य-
युवादित्वात् (५।१।१३०) वाऽण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां जु-
हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नृपसंके-
क्तः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) ।
मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च काम-
अर्थश्च तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितै-
कामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥
सवलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि को-
न्यत्र वृन्दे । यद्वा, -चत्वारि भद्राणि । ‘दिवसंख्ये संज्ञा-
(२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनो-
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्वा’ (५।२।
८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जा-
स्निग्धास्तपक्षा वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधूजातिविप्र-
हितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’

इति ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धामिषिको राजन्यो वाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

निति ॥ मूर्धन्यमिषिकः । राज्यदानसमये मूर्धन्यमिषिक्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धामिषिकः ॥ (१) ॥*॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्चक्षुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चाभाव-
कर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा, -राजति । 'राज्य-
वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥*॥ वाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'वाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्व-मेदि-
न्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । घृन् (उ० ४।१।५९) । क्षतात्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राट्पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रियो रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सू-
द्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यञ् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्य-
वत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु
सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
क्ष्मां विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥
'क्षमाभृक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥*॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं
पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) मह्यां क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलभोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातु-
जस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्व-
देशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरा राजा यस्य
॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहित-
नृपवशाकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चके भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य ।
'धुपि-' (३।२।७८) इति णितिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके'
इति विश्वः । यद्वा, -चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यक-' (३।२।१७०) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्ये-
श्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) ।
'सार्वभौमस्तु दिङ्गो सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

निति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं
द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति
क्तिप् । 'मो राजि समः क्रौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामा-
न्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि
सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-' (४।२।३९)
इति वुक् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीतिः । यद्वाऽवश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ०
से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥
धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो
वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्यप्'
(४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । 'कर्मसु सचिवाः
सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छेदे ।
(अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) ।
महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्ति-
पकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते ।
'डुधाब् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्स्नल्युटः-'
(३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे दत्तमे सदा'
(इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे बोधलितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२३१) इति धातोऽसि ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश । विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतरी । प्रच्छनम् । 'किञ्चि-प्रच्छिन्नि' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किञ्चिद्घौ संप्रसारणाभावाच्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवाकेश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः' () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्वल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४७)—इति व्याख्यत । तच्च । हजो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवर्गस्त्वनिकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अनीकस्थो रणगते हस्तिक्षिपाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादय' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा,—अव्यक्षति । 'अव्यक्षौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लषपतपदस्था-' (३।२।१५४) इत्युक्ञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधिकृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामेषु अधिष्ठते पुंसि शारिवाख्यौषधौ क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्त' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूप्यस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ निष्के हेमि नियुक्तः प्राप्तवत् । 'टङ्कपतिनैष्किके रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तरं अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वेशि नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा पूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इतिठो' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतजनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्ति कुर्वन्ति । सुविदल्लाः=क्षियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येव' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ कञ्चुकश्चोल्कोऽस्त्येषाम् इतिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्गकतरो महद्वे पञ्च विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः ।

कः (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः
स्थपत्य एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वाथे
ष्यक् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वाथेऽण् । यद्वा, -सुवेदनम् ।
संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्येषाम् ।
ज्योत्सादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा, -सुविदश्चतुराः
त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि - 'राज्ञां ख्यगारे वही रक्षाधि-
कृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिश्रुभावात् । 'शमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'शमेर्दः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीवस्तु
कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि
गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डषण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसिद्वरे क्लीवे' इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) ।
वरति । 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च
क्षीवमाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
सुल (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यल्लिङ्गोऽनु-
जीविनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थचासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीनिः । 'अर्थो पुमान्
शाचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति । 'शद्रु शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
अन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्य-
त्रापि' (उ० १।७२) इति णिलुक् । -शदेः 'जत्रवादयश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च-इति मुकुटः । तत्र ।
लक्षरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहित-
देशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेवति । 'जिमिदा लेहने' (दि० प० से०)
'अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः' (उ० ४।१६४) । -ह्रन् (उ०
१।१५९) -इति मुकुटः । तत्र । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य
सत्त्वाच्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि त्रिणां गन्धद्रव्ये
संज्ञान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतः शत्रोः
॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रु-
मित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) ।
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥*॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।१३०) -वैरमेषुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।११९) ॥
(४) ॥*॥ द्वेष्टि । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति शत्रु ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डा-
र्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदय-
मस्य । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥*॥ द्वेष्टि । किप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥*॥ विरुद्धः
पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्व-मेदिन्यौ) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हित-
मस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) 'अमेर्द्विषति त्रिव'
(उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दस्य
उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥
'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः
क्विच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपति
रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रति-
कूलमर्थयितुं शीलः । 'अर्थ याच्यायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-

१-अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो न इति तु भाष्यसिद्धान्तः ॥

ख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः
(३।२।७८) 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-
व्याख्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः
'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) ।
'भतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने कः ॥
(२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५)
इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेघति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०)
'अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः' (उ० ४।१६४) ।—घ्नृत् (उ०
४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते
लोकैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण्,
स च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्य-
तोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं
हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं सातपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६) ॥
(१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'सातपदीनं सख्यम्' (५।२।-
२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ०
से०) । षच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्ता-
राधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य ।
'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण
निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधि-
र्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सृप्ल
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'चरोऽक्षयूतमेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः
धियालक्ष्ये स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ स्पशति । 'स्पश बाधनंस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्यम्'

(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥१३॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ल व्याप्तौ' (खा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्व-
संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीत्
'प्रत्ययः शपथे रुन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकर्मौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥१४॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्षक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतूकथादि-' (४।२।६०)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति
'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४)
॥*॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राक्कृत-
ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥
(५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ कृतान्तं वेति । उक्थादि-
(४।२।६०) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तच्च सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राक्कृतम् (४।२।
६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥
'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः सप्तौ

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्र-
माच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदानादिदानकर्तृ-
स्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखकं ॥१५॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति
टः ॥*॥ एवं 'लिबिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरचण-
'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ अक्षर-
'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख कर्त्तुं
विन्यासे' (उ० प० से०) । 'शिलिपि ण्वल्' (३।१।१३५)
ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य'
लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिबिरुमे लिख्यौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥*॥
अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च ।

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥३॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥३॥ '—किलिपिलिवि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य वो वा ॥ (२) ॥३॥—'लिविः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥३॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिता-क्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ॥

स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच' (३।२।१९) ॥ (१) ॥३॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । यद्वा,—दूयते स । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः, कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥३॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यजि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्त्वौ' (५।२।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ये चामावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥३॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥३॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥३॥ 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । चित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥३॥ पथ 'पान्थस्य' ॥

साम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

खेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥३॥ राज्यस्य राजकर्मणो-ऽङ्गानि ॥ (१) ॥३॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥३॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिश्चि—' (उ० ४।५१) इति निः । एकेमुख्याः सजातीयसमूहाः ॥३॥ कामन्दकीये—'साम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्य-

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त-कोमुदी ॥

मुच्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्ट्राङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

षड् गुणाः

समिति ॥३॥संधानम् । 'उपसर्गे योः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥३॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥३॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधायं धा' (५।३।४२) । 'द्वित्र्योश्च धमुश्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥३॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एतानि षट् 'गुणशब्द-वाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥३॥ परम-ण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकूटनृणांभेदेन त्रिविधमाह ॥३॥ उपचित्तशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्द-नाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूयया-नम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् । प्रज्ञासायिनः शत्रोर्बलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधि विधायारेः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कात-रेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुदे-श्येऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रु-मित्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपेक्षययानम् ॥३॥ 'नाहमिदानीं योद्धं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्ययानम्, संधाययानमिति मित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्ययानम् । तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीय-माणयोः संधि कृत्वावस्थानं संधाययानम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्यानुमशक्त्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वाव-स्थानं संभूययानम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षययानम् ॥३॥ बलिर्नोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यप-रम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥३॥ बलवताऽरिणोच्छिद्यमानस्य हीन-शक्त्यैर्बलवद्भैरिजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानोऽरिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

शक्त्यस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोश-दण्डबलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन । 'षह मर्षणे' (भा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । उक्तं हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

शेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकरवलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ इति 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(दप्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः, सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (६।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

मेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति ॥ मेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विशि-

ष्यात्मसात्करणं मेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) । शक्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा,—स्यति रोषमनेन । 'अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्-' इति दिना निपात्यते—इत्याह । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परौ कारणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमात्मसंप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम्' इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपयतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपायः साममेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायचतुष्टयम् । अन्यत्र सतोपाया उक्ताः । 'साम दानं च येषां दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सतोपायाः त्रैविताः' ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५६) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविश्रयवर्धनाधार्ष्ट्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः-' (७।३।३२) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहमेदेष्वेष्टेष्वर्थावर्तयति । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः (३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ साम व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सान्त्वन्व 'सान्त्व सामप्रयोगे' (उ० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामे' अथो सामे

मेदोपजापौ

अथविति ॥ 'मेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ उपांश्च जपनम् । व्यक्तायां वाचि 'जप मानसे च' (भा० प० से०) । (३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधान्' (उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आयेन कामार्थभयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थेण' भयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—अदन्तप्रतिशामध्येऽस्य पाठाभावादिसंगतम् ॥

१—मेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'क्षेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च मेदश्चैर्मेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमत्यं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु क्षेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परामिभवंसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥*॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'बधोऽर्थग्रहणं चैव परिच्छेदस्तथैव च । इति दण्डविधानश्चैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिच्छेदो बन्धनताडनादिः ॥*॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्' इति मुकुटे विशेषः ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अपेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशि-
तंलंकर्मा-' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

रहश्रोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविचन्ति जना अत्र । 'विचिर् पृथग्भावे' (६०
२० अ०) प्रौढ्यार्थत्वाद्रथत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।
७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु ।
'रुहन्ते ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥*॥ छद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्चेद । 'छिन्नं तु रहसि
क्षेत्रं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
स्तवशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
विजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका मदन-
शारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मदन-
शारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाऽप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥*॥ 'तथा'शब्दः समुच्चये
॥*॥ रहते । 'रह लागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०
४।२।९९) यद्वा,—रमन्तेऽत्र । 'देशेऽह च' (उ० ४।२।९५)
समुसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदिनी) ।
रमन्तेऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्गुह्ये गुह्ये नपुंसकम्'
इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र ।
'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्व-
हैमभेदिन्यः) ॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे=द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त
'एकान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्ववे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ।
'हस्या वी नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विश्वम्भविश्वासौ

रेति ॥ विश्वम्भणम् । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) ।
विश्वादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
विश्वकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

अेषो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

धयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपतनम् ।

१—'तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः'—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥
अमर० ३५

'अेषु चलने' (भ्वा० उ० से०) । अेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अअेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्र इति ॥ अेषादन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योर्नाणोः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्प-
नम् । 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो
दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा,—देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥*॥ सम्यगज्ञोऽत्र । 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा,—संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र ।
'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट्

यिविति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्यनेन । 'एरच्' (३।३।५६) ।
उपाय एव । 'उपायाद्भ्रस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति ठक्
ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति
यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
भजते फलमनुवध्नाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्राणने' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं(ते) च न्याय्ये चामर्षणे(विणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
प्यन्तः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वेः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव इति निश्चयस्य' ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्व-हैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीयुक्तके 'युत' इति पाठस्यो-
पलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः=कार्यादेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निर्देशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥
शासेत्युट् (३।३।१९५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञा-
शास्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'किञ्चावादिभ्यः'
(३।३।९४) इति क्तिन् ॥*॥ बाहुलकातिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्, तत्र
वीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्द्यादि-
ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । 'धारणाऽङ्गे
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागपा-'
(३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्याय्य-
पथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण
आगोऽपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च । अगति ।
'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इत्य-
सुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् ।
'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सान्तं क्लीबम् ॥
(१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ०
अ०) । 'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्य-
पराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१)
॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।
१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पयस्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न)
पद्मावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुण-
दण्डस्य' ॥

१—'सोढाहे शतमाणांसि' इति माषात्—इति मुकुटः ॥

भागधेयः करो वलिः

मेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।१।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वषोपठे
रसौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाद्यणि (५।१।३५)
'कारो वधे निश्चये च वलौ रले यतावपि' (इति कि-
मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ वल्यते । 'वल वधे, दाने' ()
इन् (उ० ४।११८) । 'वल्लिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयो-
उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च
रावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('अर्थानां
भवेदायो भागधेयो वलिः करः' इति हल्युधः) ॥*॥
'कर्षकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

वेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्क्यते । 'शुल्क-
सर्जने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) शुल्कं
दिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुट-
शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'शुल्कवल्लोकाः' इति निपात-
इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुल्कवल्लोकाः' (उ०
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्भा-
नाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥*॥
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राश्रियते स्म । 'मृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'डुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।३।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । क्तः
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उप-
(क्र्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥
हियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते । 'दु-
दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौकनस्य' ।
ढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपप्राह्यं प्राभृतं चोपदा'
इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं=योनिसंबन्धः, तत्र भवम् ।
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वैरवधोरिदम् ।

(४३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चलाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुभयमपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥१॥ सुदीयते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥१॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृता-वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य') ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥१॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्वाहुल-कावृत्तिः । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैव्यं प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादिस्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥१॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥२९॥

विति ॥ उदच्यते । 'अर्कं स्तवने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदच्यते । 'अर्चं पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदच्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्क एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥ अदृष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वहिश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिदृष्टि-रानृष्टिर्मेषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुक्त्वादह-ष्टम् ॥ (१) ॥१॥ एकम् 'अद्रयादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥१॥ स्वपरश्च स्वपरौ, तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पथ-म्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥१॥ एकं 'स्वपर-सैन्यात् परराष्ट्राज्याच्चौराटविकादेः परचक्रादाहवि-लोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥१॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृत्या गृहीतो विविधो-पचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पचायच् (३।१।१३४) ॥१॥ एकं 'स्वसहायाज्जात-भयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृञ् श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥१॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादि-व्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥१॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्गद्गासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥१॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥१॥ सिंहाकार-मासनम् । सिंह इव वाऽऽसनम् ॥ (१) ॥१॥ एकं 'सुवर्ण-कृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति, अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । छृञ् (उ० ४।१।५९) । 'इस्त्रन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥१॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥१॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्यं भेतत् । तस्मात्—'सुपि-' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ विभर्ति जलम् । 'डुमृच्' (जु० उ० अ०)
'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
कनकस्यालुः । 'संज्ञायाम् कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं षण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं
त्र ॥ (२) ॥*॥ (षण्ढे =) क्लीबे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते(न्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्त्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) ।
'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
रक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।
३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो-
ऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)
॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथे-
ष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इमः स्तम्बरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥*॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति बल-
च् । 'बले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः
शुण्डाऽस्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिवति । 'सुपि-' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत् कः ॥ (६)
॥*॥ मतङ्गाद्वेषेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।१८) इति
ङः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा
अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सपे पुनंगे नागकेसरे
कूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलिङ्गि-
च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे कर-
न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिशयितः कुञ्जो हजुरस्य
'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेके-
केशे कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां च' इति हैमवचनः ।
(१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वा-
रणं प्रतिषेधे स्याद्धारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ पु-
न्यते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१५३) इति भः ॥ (१३)
॥*॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।११)
इत्यच्, 'हलदन्तात्-' (६।३।१९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ प-
विन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ प-
दश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

य्विति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदे
कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
(३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति
ङः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽन्तर्भावः
(इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करि-
पोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकम्
(३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादिवत्
(५।२।३६) इतच् । गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना

कुञ्जरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ माधति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।३।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जात-मदस्य' ॥

समाबुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमसात् । 'उद्धान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदानिर्गतः । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतमदस्य' ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक' (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । 'गजसहायाभ्यां च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिनां वृन्दे' ॥

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'ऋज्ञेभ्यो णिप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति-' (५।३।१६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उच्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) । 'वशा नार्या वन्ध-ग्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' (इति हैमः) । तालव्यशा । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तिन्याः' ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खन्निनि । ग्रहयोग-प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-बुद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षा-करणयोः' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिण्णली तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माधत्यनेन । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । मदयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दानेन । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदश्छिद्य' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मदपतनस्य' ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । 'दुवम उद्गिरणे' (भा० प० से०) ।

'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुण्डान्निर्गतजलस्य' ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कुं भुवमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भो रात्र्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कर्मुके वार-नार्या च घटे क्लीवं तु गुग्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो बाले बले सान्ने देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओद्गुप्थे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्ड-तगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् 'गज-कुम्भस्य' ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥३७॥

तेति ॥ तयोः=कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य' ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रह्यतेऽङ्कुशेन । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । स्त्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजललाटस्य' ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । 'ईष उञ्छे' (भा० प० से०) । 'ईष गतिर्हिंसदानेषु' (भा० आ० से०) वा । 'ईषेः किङ्प्रसश्च' (उ० ४।२।९) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा=लाङ्गलकीलिका । सेव । 'इवे प्रति-' (५।३।१६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षिकूटकं=चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् 'नेत्रगोलकस्य' ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य, अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजा-पाङ्गदेशस्य' ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥३८॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल समु-

१—'धेयीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्षणा' इति मुरारिः । 'तस्मिन् त्रस्यदीर्घीकाकम्'—इति रघुः—इति मुकुटः ॥ २—'पुरादौ तु हस्तादिर्दृश्यते ॥

च्छाये' () । 'संशयाम्' (३३१९०९) इति ण्वल् ।
'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्यम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्यं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्यं तु ततो-
ऽप्यधः' इति हैमनाममाला) ॥ * ॥ अवश्यं वहति । 'आव-
श्यका-' (३३१९७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञर्थे
कः' (वा० ३३१५८) । पृषोदरादिवात् सत्य तः ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'भीज् हिंसायाम्' (ऋ० उ०
अ०) । 'मीनातिमिनोति-' (६११५०) इत्यात्वम् । 'करणा-'
(३३१९१७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वाहित्याधो-
भागस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३३१९१७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१)
॥ * ॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गजस्कन्ध-
देशस्य' ॥

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५३१९६) इति कन् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ * ॥ बिन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थविन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंस्ति-'
(३३१९१८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥ * ॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंवन्धी भागो वा । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २११७८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अग्र-
भागस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्जङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्व-
जङ्घाभागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरम् ॥ * ॥ गातेऽनेन ।
'गाह् गतौ' (अ० आ० अ०) यद्वा, -एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २१४५४) इति
गादेशः । घृन् (उ० ४१९५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागे
ऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अव राति ।
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३११९३६) इति
कः । यद्वा, -न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृण् वरणे' (खा० उ०
से०) । अच् (३११९३४) । 'ग्रहवृह-' (३३१५८) इति
वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी)
'गजान्त्यजङ्घादिदेशोऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥ * ॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रमसः ।
कश्चित्तु—अष्टीवद्वागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥ * ॥ अपरा पवर्गादिमध्या च । 'अपरं तूत्तरार्धे स्यात्पश्चा-
ज्जङ्घे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् 'गजजङ्घा-
पूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैष्णुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)
'दानी-' (३३१९८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैष्णुकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वैष्णुना निर्द्वैतम् । 'निर्वृतेऽपि
यूतादिभ्यः' (४१४१९) इति ठक् । 'इसुसुकान्तात् कः' (५३१९१)
॥ * ॥ 'वैष्णुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० अ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३३१९१७) । ('विभाषा लीको-
(६११५९) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धस्य बन्धन-
स्तम्भः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संच-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । अच् (३३१९३४) । यद्वा, -शृङ्गाप्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंस्ति-' (३३१९१८) इति घः । भिदाद्यङ् (३३१९०४) वा । पृषोदरादि-
(६३१९०९) ('शृङ्खला पुंस्वटीकाङ्क्षां लोहरजौ च बन्धने' इति
(इति हैमः) ('शृङ्खला पुंस्वटीवन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्वतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (अ०
आ० से०) । 'अन्दूहम्भू-' (उ० ११९३) इति कूः । कन् (ज्ञापि० ५३४५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रत्ये-
भूषणस्य च (इति मेदिनी)' । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिखित-
नान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा, -विनयादिति

१—तथा च माषश्लेषः—'बध्वापराणि परितो निगडान्यवर्तन्ते'
इति—इति मुकुटः ॥

(५।४।३४) ठक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'के-
ऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेचन-
मस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः खियाम् ॥४१॥

अङ्किकृति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति, अनया वा । 'सृ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
तिः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपार्धि-' (उ० ४।५२) इति
साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति
शमेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमग्रमवमस्य सृणिं शिताग्रम्' इति
तु माघस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृष्ये' (दि० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'दोषो गौ' (६।४।९०) इत्यूत् । 'अचो यत्' (३।१।
९६) । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीवं वळे च तद्गृहे' (इति
मेदिनी) ।—चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते । 'चूष
पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा ।
'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहत्किायां
स्यात्काष्ठ्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । 'कार्यं
हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया ।
'वृ वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा, -वरं
त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्ध-
नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ
कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं क्लृप्तौ च कल्पने' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'षत्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीवमुपरक्षण-
मद्योः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन
सजीकरणस्य' ॥

१- 'शृणिपृष्णि-' (शृणिः=किरणः)—इति तु सिद्धान्तकौमुद्यां
पाठः ॥ २- 'खियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते ।
तेन सृणेः पुंस्त्वमपि इति सुभूत्यादयः । खियामिति प्रायिकत्वा-
दुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥ ३-इदं च कार्यशब्दार्थ-
नोपकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुयो द्वयोः ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प०
अ०) । 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री
कुथावेभ्योः' (इति मेदिनी) । 'कुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति वा वीष् । आस्तीर्यते, अनेन वा । 'स्तृन् आच्छा-
दने' (क्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।
११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे'
(खा० उ० से०) । 'कृपृवृदृशिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा, -
वहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः
स्वर्णे त्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे ।
भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं
तु कुङ्कुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परित्यजते । 'पुञ् स्तुतौ'
(अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा, -परिगतः
स्तोमोऽत्र । 'यत्किर्यायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति
परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वाच्च षः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥
कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङ्कि-
त्यपि नलोपः । यद्वा, -कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, -कुथयति । 'कुथ
पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति
मेदिनी) । क्लीबेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति
बोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्र-
कम्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ०
प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वीतमसारगजे
स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२)
॥*॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ॥४३॥

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृञ्' (खा० उ० से०)
प्यन्तः । 'वसिषमियजि-' (उ० ४।१२५) इतीष् । 'वारी

१-सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्धपन्थनिसपिभ्यो निट्' इति
पाठो दृश्यते ॥ २-मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परिण-
सर्गात् (८।३।६५) इत्यादिना पत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् ।
अन्यथा पूर्वकल्पे पत्वं दुर्वारम् ॥ ३-असार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वा-
त्तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वागजबन्ध-
न्योः स्त्री क्लीबेऽप्बुति बालके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (क्त्वा० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरंगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसत्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिर्नाथे
स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ 'वीति' इति पाठे—वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने वीसौ' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरङ्गी चाश्व-
गन्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुमुषि-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति क्त्वा ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अरुर्द्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा,—
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
वाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते, अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यते वाण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाहते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'लामदिप-
द्यतिपृशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तत्र ।
तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा,—अर्वति ।
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिच् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राहोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तत्र । वनिन्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ श्रलादौ किति अनुनासिके
च राहोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं वनिपि
रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुरिते वाच्यलिङ्गम्'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । शक्नोच्चादि-
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गान्ते'
च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ।
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशे-
द्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सप्त
सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रये
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीय
आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं ब्रुवते'
इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे'
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥
(१) ॥*॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९)
(२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीताः सु-
हाथे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च विप्रते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तत्र । एवं सति णिनिना गतौ
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्हिका हयाः ।
वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनने'
(३।२।९७) । आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीकः
'उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ।
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ वाल्हिक
कदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'वाल्हिकं
वाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषोक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रन्याख्याने 'अर्वा तुरंगगर्हयोः'
'पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—‘वनायुजः पारसीक उक्तः’ इति रत्नकोषात्, ‘श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु’ इति नाममालायाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं ‘भिन्नदेशीयाश्वानाम्’ ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘यो
द्वे च’ (उ० १।२१) इति कुः । ‘ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुरंगमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः ।
‘अश्वमेधाच्छ च’ () ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वमेधीय-
वाहस्य’ ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥४५॥

जेति ॥ जवनशीलः । ‘जु’ इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे
च । ‘जुचङ्कम्य-’ (३।२।१५०) इति युच् । ‘जवनं तु
सदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अधिकवेगस्य’ ॥

पृष्ठः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्येदम् ।
‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थौरं बल-
मस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘स्थौरी पृष्ठः पृष्ठवहः’ इति
बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भारवाहिनोऽश्वस्य’ ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते वा । ‘कृदाधा-’ (उ० ३।४०)
इति कः । ‘कर्कः कर्केतने वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शुक्लाश्वस्य’ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।
५६) इति यत् । ‘रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘रथ-
वाहकाश्वस्य’ ॥

बालः किशोरः

वेति ॥ कशति । ‘कश शब्दे’ (अ० आ० से०) । किञ्चिच्छ-
यति वा । ‘शु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प०
से०) वा । ‘किशोरादयः’ (उ० १।६५) इति साधुः । (‘अथ
किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपथ्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-
पूर्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वबालस्य’ ॥

वास्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । ‘डुवम उद्विरणे’ (भ्वा० प० से०)
सायप्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘सितां हसः’ (६।४।९२)
अमर० ३६

इत्यत्र ‘वा’ इत्यनुवृत्तेर्न हसः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा,
वं वरुणममति । तेनाभ्यते वा । ‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) घञ् (३।३।१९९) वा । मुकुट-
स्तु—वमत्युद्विरति गर्भम् । ‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तत्र । ‘नोदात्तोपदेशस्य’ (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । ‘वामी शृगालीवडवारासमीकरमिषु च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः अजादि (४।१।४) पाठा-
द्वयम् ॥ (२) ॥*॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । ‘अन्ये-
भ्योऽपि-’ (वा० ५।१।१०९) इति वः । बलं वाति वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । बलेन वजति वा ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०९) इति डः । डलयोरेकत्वम् ।
‘वडवा द्विजयोषिति । अश्वानां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरे-
ऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वडवायाः’ ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ । (४।२।
४५) इत्यञ् । ‘वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वसमूहस्य’ ॥

त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । ‘अश्वस्यैकाहगमः’
(५।२।१९) इति खच् (१) ॥*॥ एकम् ‘एकदिनगम्य-
देशस्य’ ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा, तामर्हति ।
दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । ‘कश्यं त्रिषु कशाहं
स्यात्कीवं मद्याश्वमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अश्वमध्यस्य’ ॥

हेषा हेषा च निखनः ॥४७॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । ‘हेषु हेषु शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशब्दस्य’ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निगरत्यनेन वा ।
‘गु निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘उच्चयोर्घः’ (३।३।२९) इति
वृद्धिः

१—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् विक-
ल्पानुवृत्तौ मानाभावः । अत एवारुचैः सिद्धान्तकौमुद्यां ‘वृत्तिकृत्’
इत्युक्तम् । अत एव ‘ज्वलहलहलनमामनुपसर्गाद्वा’ इत्यन्तर्गणसूत्रे
‘वा’पदसार्धक्यम् । तस्मात् ‘गलास्त्रानुवमां च’ इत्यत्र सर्वसंमतः
‘वा’पदानुवृत्त्या मित्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च ‘अवसि-
कमिचमीनाम्’ (वा० ७।३।३४) इत्यस्यासरणमूलकम् ॥

ष्व । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१)
॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टावन्ध-
समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः
शुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः समीप-
भागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

व्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यच्छावन्ध-
तरसाम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरञ्' (४।२।४४)—
इति मुकुटः । तच्च । कञन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं झुतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्थे ण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ।
एवमिण्लोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दितकमित्यपि । उह्ल्योत्तह्ल्य गमनं कोपादेवास्त्रिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्कृ गति-
चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धौरितकं धौर्यं धा(धो)-
रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धौरितं च तत् । बभ्रुकृद्दिशिक्क्रोडगतिवत्' इति हैमनाम-
माला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ०
अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं
स्यान्ध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥
वल्लगनम् । 'वल्लग गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) ।
('वल्लितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ झ्वनम् । 'झ्वद् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) । ('झुतं तु लङ्घनं पक्षि-
मृगगल्यनुहारकम्' इति हैमः) । 'झुतमश्वस्य गतौ झुतस्त्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥*॥
धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा । 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतपिच्छके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कथ्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
४।५) । यद्वा, 'कृजादिभ्यो चुन्-' (उ० ५।३।५) ।
(४।१।४) इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुक्ति-
लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली'
ख्यातायाः ॥

शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०)
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । णोदात्त-
(६।३।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (रु०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः खेद-
शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ()
(३।१।१३४) । णोदात्तः (६।३।१०९) । 'पुच्छमा-
(३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात् को वा—
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चुकि सतीगुपधत्वाभावात्
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते' इति मेदिनी
(१) ॥*॥ ल्ययते । बाहुलकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ ल्यति
'ल्लि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरो-
(उ० ४।९०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लाङ्गूलं पुच्छशे-
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

वालहस्तश्च वालघिः ।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च कञ्च-
(इति पवर्गीयादौ मेदिनी) । वालो हस्त इव । दंशादित्य-
कत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥*॥
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति कि-
(२) ॥*॥ द्वे 'केशवल्लाङ्गूलमात्रस्य' ॥

त्रिषूपांवृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥
स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२)
(२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठित-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
येति ॥ यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्त्रम्

इतिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥३॥ शतमङ्गा-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥३॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रमन्तेऽत्र, अनेन वा । 'हनिकुषिनी-
रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) मलोपः (६।४।३७) । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'रथस्य' ॥

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुष्य इव रथः । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥३॥ (पुष्परथ इति) पकारमध्यपाठे तु
सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥३॥ एकं
'युद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥
कर्णरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात् कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । कर्णौ चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । नतु वस्तुतो रथः । यद्वा, -सामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्दो लक्ष्यते । कर्णः=स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ प्रोह्यते, अनेन वा । 'वह प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥३॥
वीर्यतेऽनेन । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) । ल्युट्
(३।३।११७) ॥३॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥

क्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । -करणेऽसुन्-इति मुकुटः ।
तच्च । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचिण्याच्च ॥ (१) ॥३॥
शकटो भारं वोढुम्, जीवयितुं वा । तदुक्तम्- 'शकटः
शक्तिनी गात्रो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शहृ शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

नेति ॥ गम्यतेऽनया । घ्नन् (उ० ४।१४९) । पितृत्वान्धीष्
(४।१।४९) ॥ (१) ॥३॥ कम्बलः साक्षाऽस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) । कम्बलिभिरवृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ।
लायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शकटि-
कायाः' ॥

शिविका यात्रयानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा, -शिवं

करोति । 'तत्करोति-', (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् ॥
(१) ॥३॥ याप्यैरधमैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति, दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥३॥ प्रेङ्ग्यते ।
'इक्षि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणि रंधिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥३॥ आदिना शयनखट्वावाद्यादिदोला ॥३॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिर्जता-
दिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥३॥ (२)
॥३॥ 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः' श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टित-
रथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ आदिना चर्मक्षौमदौकूलादि-
ग्रहः ॥३॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो वाह्यान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथवजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतोल्यां पथि चत्वरं' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'इनित्रकट्य-
चश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥३॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री क्रीवे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'राहोपः' (६।४।२१)
'वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यान्मुखभारयोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥३॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'वोढ्वन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥३॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

१-इदं च प्रकृतानुपपत्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'अपस्क्रुरे रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ।
'-कृजादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारो-
पकरणान्नयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तितिशे कूप-
त्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधी-
यतेऽनेन । 'डुधाव्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नामिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
नह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
मश्च' (उ० ४।१२६) इतीञ् हस्य भः । यद्वा, -नभ्यतेऽक्षेण ।
'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यवृत्ते चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्त्वरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षायकीलके तु द्वयोरणिः ॥५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नामिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणि-
राणिवदक्षायकीले स्यादश्रिरीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-
दक्षायकीलश्रिरीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षायकीलकस्य' ॥

१-इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यद्' इति भट्टक्षीरस्वामि-
ग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु-सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करः-इति, अत्रे-रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः-इति च प्रोक्तवान् ॥ २-'हृदिकाराव्' इति
डीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हरति' इति
दमयन्तीशेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते र-
ऽनेन । 'जृवृज्-भ्यामूथन्' (उ० २।६) । 'वरुथो रथ-
स्यात्' वरुथं चर्मवेष्टमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवंदावरणस्य'
कूबरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । कू-
लकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूवरस्त्रिषु चारौ ना कुञ्जकेऽपि
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।-कूयते-इति खामी ॥ (१)
॥*॥ युगं वोढुवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतृष्टि-
(३।२।४६) इति खच् । 'असर्द्धिष-' (६।३।६७) इति सु-
(२) ॥ द्वे 'युगाकाष्ठवन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्य-
कर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षो क-
तलदारु' इति वोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्या-
स्तलभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥५७॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ।
(३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति कौ-
॥ (१) ॥*॥ रथाव्यङ्ग्युगादन्ययुगं वृषभाणां दमन-
यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु 'युगाद्युगः' इति पाठ-
श्रित्य-युगेनातति । युगाद्व्यादिः । तस्य युगो ना-इत्याहुः ।
अन्तेषु-युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य-इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं
प्रासङ्गः' इति कालः । एकम् 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युगं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् । वाहयति ।
स्वार्थ्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु-
नेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहित-
(८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः-इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा ।
'योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रे' (३।१।१२१)
क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन । 'पतु-
(भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति
'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी)
(४) ॥*॥ धोरति, अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर-
व्याख्यातवान् ॥

१-हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानाममालयां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा-'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत्काष्ठं वस्त्राणां
काले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः-युगं द्वितीयं प्रासङ्ग-
व्याख्यातवान् ॥

चायुर् (भ्वा० प० से०) ल्युः (३१११३४) । ल्युद (३१३१-११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा, -विनीयते स्म । कः (३१२१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । प्रज्ञायण् (५१४१-३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा-रुढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३१२१३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षट् लृ विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यकं णिनिः (३१३१७०) । यद्वा, -निषा-दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रह्लादित्वात् (३१११३४) आवश्यकं (३१३१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भा-वितण्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेध्यते' (भाष्य० २१४१-५६) इति वी न । —प्राजयति—इति स्वामि-मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप-प्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वीभावो नास्ति—इति स्वामिनो-क्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्माश्चान् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३१२१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्रह्मणीषुते । बन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ कोषिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २१९४) । मुकुटस्तु 'नमूनेष्टृन्तृ' (उ० २१९५) । इति तृच्—इत्याह । तज्ज । नञादिषु क्षन्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये, हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३१११३३) तृन् (३१२१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'क्षद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥*॥ सरत्यश्चान् । 'सू गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच'

(उ० ४१८९) इति घथिन् । सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २११०१) इत्यृन् ङिच्च । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (८१३१९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८१३-९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६१३१९) इत्यङ्कु ॥*॥ 'सव्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । यद्वा, -रथ एव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५१२११५) । तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५१२११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३१२११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा-रुढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीदन्त्य-वश्यम् । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्यकान्' (३१३१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वचाराणां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

मेति ॥ भटति । 'भट भृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४१४३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४१४४५) इति ष्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४१४११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैक-देशीभूतस्य' ॥

१—'इदमस्ति । चक्षिडः ख्यात् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि जनेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा इति' इति भाष्ये स्पष्टमेव निरूपयितुं प्रयत्नः ।

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः' इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्थू'शब्दः ऋप्रत्ययान्तः इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुचिः सूचिता ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्स-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्चयते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चु-क्यौषधिमेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । प्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा, वार-माच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

वेति ॥ सारं सनोति । 'षण् दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा, सारं बल-मस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्काव्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिष्ठतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिर-हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षञ्चादेशः । 'ये चाभाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । 'शीर्षण्यं शीर्षरक्षणम्' । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिर-स्त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (तु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादये-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लोले' (भ्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) खान् कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा, कं सुखं कटति । 'कटे वर्षाते' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकं (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्रादि-पदिकाद्वात्यर्थे-' (चु० ग० सू० २०३) इति णिच् (टिलोपः) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादि (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्याद-श्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वञ्चति । 'वृञ् गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पट्टेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्बिति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहित-वचादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनहति, संनह्यते, स्म वा । अकर्मकत्वे-त्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्मणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णाविष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्मिन् वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति

‘पञ्च गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥
दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) । यद्वा-दंश्यते स्म ।
‘दंशि दंशनादौ’ (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥ * ॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ‘धृत-
संनाहस्य’ ॥

त्रिध्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४१)
॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’
(उ० ४।१३१) इतीप् । ‘पादस्य पदाज्यतिगोपहत्ये’ (६।-
३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ * ॥
मुकुटस्तु—‘इज्जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—
इयाह । तच्च । ‘त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्य-
धिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य
विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ०
अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः
सेनाभित्पद्भ्योर्गतौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ पादाभ्यां
गच्छति । ‘अन्येष्वपि—’ (वा० ३।३।४८) इति डः । ‘पादस्य—’
(६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ * ॥ पदातिरेव । विनयादि-
त्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको
वा ॥ * ॥ ‘पादाविकः’ इति कचित्पाठः । पादाभ्यामवति ।
‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यद्वा,—
पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।-
६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ पञ्चां गच्छति । पादेन समा-
नार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥ * ॥
पादाभ्यां चरति । ‘पर्पादिभ्यः छ्र्’ (४।४।१०) । ‘इके
चरतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पद्मावः ॥ (७) ॥ * ॥ पादात-
तब्धोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इत्य-
भरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—
इति । तच्च । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचाद्यच्चा
गतायत्त्वात् ॥ * ॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।-
३८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘पदाति-
समूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’
(भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ काण्डानि
शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ * ॥ ‘काण्डस्पृष्टः’ इति मुकुटः । स्पृष्टं
गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘वाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति
परनिपातः ॥ (२) ॥ * ॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’
(४।४।१४) ॥ (३) ॥ * ॥ चात् ठञ् ॥ (२) ॥ * ॥ चत्वारि
‘शस्त्राजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनः
प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ कृतो-
ऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गवयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
‘सम्यक्कृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥
लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतो अष्टः सायको यस्य ॥ * ॥ एकं ‘लक्ष्या-
प्राप्तशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गास्त्री धनुर्धरः ।

धेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च’
(इति मेदिनी) । धन्वाऽस्यास्ति । त्रीत्यादित्वात् (५।२।११६)
इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ धनुरस्यास्ति । मनुप् (५।२।१४४) ।
‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ धनुः
प्रहरणमस्य । ‘तदस्य प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् ।
‘इसुसुक्तान्तात् कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥ * ॥ निषङ्गोऽस्यास्ति ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति
विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥
धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।-
१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥ * ॥ पद ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ ‘काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे बाणोऽवसर-
नीरयोः । कुत्सिते वृक्षमिच्छाडीवन्धे रहसि न त्रियाम्’ (इति
मेदिनी) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।११५) ॥
(१) ॥ * ॥ ‘काण्डाण्डावीरजीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे ‘बाणधारकस्य’ ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियष्टोरीकक्’ (४।४।-
५९) ॥ (१) ॥ * ॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘शक्त्या-
युधधारिणः’ ॥

१—‘तदस्य’ इत्यंशस्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्तः सत्रं त्ववशिष्टमेव ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य । (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टव' (४।४।५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैखिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निखिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥७०॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मौ फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलकधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकाऽस्यास्ति । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इत् । यद्वा, -वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥७१॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'भृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु-' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतथ्यो-पसंगं-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्टुलिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्यायकः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य' ॥

जङ्गालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्गालस्य । सिध्मादित्वात् (५।२।११६) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जङ्गिलोऽपि 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्गालजङ्गिलादयः' इति वाचस्पतिः । (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्गलकरिकजङ्गलौ

जेति ॥ जङ्गलासाध्यत्वादुपचाराद्भित्तजङ्गलौ । सैव करो ऋ-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्गलकरोऽस्यास्ति । ठक् (५।२।११५) जङ्गलं करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्गलभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गलजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥७३॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५।२।१२३) इति विनिः । 'तरस्वी शरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'जित्' (३।२।१९७) । त्वरा संजाताऽस्य, इति वा । इत्च् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति । 'जुः' सौत्रो (धातुः) वेगे गतौ च । 'प्रजोति' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्गम्य-' (३।२।१५०) इति पुंस् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'जवो वेगवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शकौ 'यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रे

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्यतृचक्ष' (३।३।१६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

तमिर्विधिभ्य ऊः—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ।
 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥*॥ वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
 (७) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा,—बलते । 'बल संवरणे, संचलने च'
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात्
 (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन ।
 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'के कृष्णादीनाम्' (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्यनेन । 'अन
 प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिहृषिभ्यां किञ्च' (उ० ४।
 १७) इतीकञ् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

द्विवृति ॥ व्यूहते । 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यूहस्य' ॥

मेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ मेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—'तिर्य-
 ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-
 मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'स गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्य-
 पृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिगृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृह' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः
 स्त्रीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सैन्यस्य
 पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य' ॥

एकैकैरथा त्रयश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इमो यस्याम् । एको रथो यस्याम्
 त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते ।
 गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पटु गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । क्तिञ् (३।३।
 १७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकैकैः
 पञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो क
 श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिभिः
 मिधीयते' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेना
 गुल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिष्ठ
 वाहिन्यः पृतना । तिष्ठः पृतनाश्चमूः । तिष्ठश्चमूऽनीकिनी
 ॥*॥ सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुञ्जते, व
 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । दले
 रेकत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरूपिदोः
 स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वल्लवेदमघु' (इति मेदिनी)
 (१) ॥*॥ गण्यते, गणयति वा । 'गण संख्याने' (तु०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'गण
 प्रमथसंख्यायै चण्डीसैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 एकैकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्य
 इतिः (५।२।११५) । अक्षानामूहिनी । 'पूर्वपदात्'—(२।३।
 ३) इति णत्वम् । 'अक्षादूहिन्याम्' (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षानामिन्द्रियाणामूहः सविज्ञान
 ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः । इनिः । (५।२।११५) इति
 व्यूहाः—इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'ऊहिनी' शब्देन विग्रहे
 श्रितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तादात्म्येन
 बाध्यते' । तथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सर्वार्थक
 गुणेन बाध्यते । 'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एक
 रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
दृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि
चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अक्षौ-
हिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१)
॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् छ्यधिकारेऽपि 'वासरूप-'
(३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः ।
'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्विब्वचि-' (उ०
२।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् । श्रीर्वैषरचना शोभा भारती-
सारलक्ष्मे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेधोपकरणे मतौ' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प०
से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३।१।६०) इतीप्रत्ययः ।—'लक्ष्मीः
श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' ।—'धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिक्तिप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥
एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयिवति ॥ आयुध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि०
आ० अ०) । 'घञर्थे कविधानम्, स्थालापाहनिगुध्यर्थम्'
(वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शस्त्र
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दास्त्रीशस-' (३।२।१८२)
इति ह्रन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ह्रन्
(उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥८२॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति-
पूषि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् । 'धनुः पियाले ना न स्त्री
राक्षिमेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी)
॥*॥ 'धनुः' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
'धनुः पुमान् पियालद्रौ राक्षिमेदे शरासने' इति नान्तेषु
मेदिनी ॥*॥ ('कृषिचमितनिधनि-' (उ० १।८०) इत्यू-
प्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि । ('स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरा-
वापो धनुः स्त्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति

त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः ।
'अवयवे च प्राण्यौषधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-'
(उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीवं
चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्-
न्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-'
(३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अचूतभाषणे'
() । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा ।
'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्वा' (५।१।१०३) ।
'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः ॥
(६) ॥*॥ इषवो वाणा अस्मन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२९)
इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥८३॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा
पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि ।
कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं
'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डि-
र्ग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।
'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया
ह्रस्वीर्धयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं
तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते, अनया वा । 'कुट प्रतापने'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः स्त्रीधनुषो-
ऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषो-
ऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'गोधा
तलनिहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल
प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ खभाव-
धरयोस्तन्नीघाते च सव्यतः । तलं स्वरूपेऽन्त्येऽस्त्री ङीवं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-
त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
च्चेट् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो मध्यम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि-'
(४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हानौ' (क्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।-
१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिक्षे । 'शिक्षि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवश्यक्ये णिनिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्र-
तन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपा-
दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥८५॥

येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेऽक्षिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे क्षिते त्रिषु' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्यम् ॥*॥ आदिना
समपद—(३) विशाख—(४) मण्डल—(५) प्रहः ।
वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । रैभसस्त्वाह—
'वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)'
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा,—शरान् व्ययति । 'व्येल् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः' (३।२।३)
इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेज्ञा-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

१—भरत इत्यपि पाठान्तरम् ।

शराभ्यास उपासनम्

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपत्तेः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० अ०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपास-
मासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'क-
शत्' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । यद्वा,—'वर्तते'
पृषद्वृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे क्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण वदने'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्त्वस्य
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वाणः स्याद्गोस्त्रेन दैर्घ्ये
केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलशिष्वां पुं-
र्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा बिखाऽप्रम-
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमृषु गच्छति
'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः
'आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥
कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'कैकदिकलिभ्यो
भ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कलम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति
'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युट् (३।१।१३४)
मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युट्—' (३।३।११३) इति ल्युट्
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः
(८) ॥*॥ शृणाति, अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने क-
दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ ('सर' इति
दन्त्यादिपाठे तु—सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
(३।१।१३४) । 'वाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्षेत्रे
विपाटश्च) चित्रपुङ्खः शरः सरः । (पञ्चवा-
विकर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पत्र-
सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे कुपे

१—पृषन् असृजा सिञ्चन् कषति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिञ्चन्
कौमुद्यादिलिखितकल्पघटितपाठे तु—कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
रेकत्वम् ॥

रथेऽत्रै रथिके श्येने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते,
अनेन वा । 'रुप विमोहने' (दि० प० से०) प्यन्तः ।
घञ् (३१३१९९) । यद्वा, -रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥
इष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) ।
'ईषेः किच्च' (उ० १११३) इत्युः, आदेरिच्च ॥ (१२) ॥*॥
द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'विक्षिप्ता अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३१११३४) । पृषोदरादिः (६-
३१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३१२१०२) इति डः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा,
नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा० ३१२-
१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

टिति ॥ पक्षति, पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा ॥
(१) ॥*॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३१३१२९) । निष्ठायां सेदत्वाच्च कुत्वम् । वाज-
यति वा प्यन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) । -न्यङ्कादित्वात्
(७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ('वाजो निखन-
पक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञाच्चवारिषु' इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तबाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे'
(उ० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।-
१।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसंबद्धबाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (उ० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३१३१९९) वा
॥*॥ तूणा च । 'त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्पि । ('तूणी नील्यां
निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ
निषङ्गे' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२।१) । यद्वा, -तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाव्'
(उ० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३।९३) इति किः ॥
(५) ॥*॥ पद 'शराधारस्य' ॥

खड्गे तु निखिशाचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने'
'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'खड्गो गण्डकशृङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके'
(इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ निर्गतखिशातोऽङ्गुलिभ्यः ।
'निरादयः क्रान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'संख्या-
यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुव्रीहौ
संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहु-
व्रीहेरभावात् । 'निखिंशो निर्घृणे खड्गे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्त्वात् ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके ।
दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३)
॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति ।
'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।-
११८) ।—बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खड्गे
नदीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ रेपति । 'रिषु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्' ।
(तु० प० अ०) । कित् (३१३।७४) । 'रिष्टिः खड्गे ना शुभे
घ्नौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ अर्जोदिरिति खाम्यादिः । ऋषति ।
'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । कित् (३१३।७४) । 'करवाल-
मण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खड्गस्तरवारि-
कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥ कुक्षौ भवः
'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढक् ॥ (६) ॥*॥
मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२।१) ॥*॥ 'करवालः' इति
पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२।१) । करेण वलति वा । ज्वलादिणः (३।१।-
१४०) । यद्वा, -वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३१३।१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते
वा । कर्मणि घञ् (३१३।१९) ॥ (८) ॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं विश्व-हैम-मेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते,
इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलद्विमुद्गरम्' इति भट्टिश्च—इति
मुकुटः ॥ ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खङ्गस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुद्यौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०)
'भृमुशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितल-
च्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुद्यीनाम्' ॥

मेखला तन्निवन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीकति । मा ईकति वा । 'मा'शब्दो
निषेधे । 'ईक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कल्च् ।
यद्वा,—मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मदिनिर्मित-
कटिवन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रधि-
यमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'जिफला विशरणे', 'फल निष्पत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) ॥ (१)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-
सखयोः । त्रिफलायां च कक्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति, चर्यते वा । अनेन वा ।
मनिच् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फुरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥९०॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (त्र्या० उ० से०) ।
'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य=
फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

द्रुघणे मुद्गरघनौ

द्विति ॥ द्रुघ्नो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुघु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्रुहिणे च परश्वधे' इति विश्व-मेदिन्यौ
॥*॥ केचित्तु—शुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्रुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यते-
ऽनेन । 'मृतौ घनः' (३।३।७७) इत्यवघनादेशौ । 'घनः सान्द्रे
दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुक्ते घनं मध्य-
चूलाद्यप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिक् ।

स्येति ॥ ईतें, ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२९) इति इन् । 'कृदिकाप-
(उ० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१६)
ईङ्यते वा । 'ईङ स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।
'इगुपधात्किः' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) हखादि-
तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प०, चु० से०) इति धातुबोधः ।
(१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
(३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥
'कारवालिक्' इति पाठे तु—करं वलते । 'वल हिंसादाने'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा
णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुर्जा'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।१८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽपि
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दि-
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति ।
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्वाक् ॥ (२) ॥*॥
'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।
नालिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥९१॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४)
साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेर्गलेऽपि च'
हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहवद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोह'
इति ख्यातस्य ॥

द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य ।
त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुटं वृक्षमृच्छति वा । 'क्रु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।११)
॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प०
से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३)
कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'दुओधि गतिप्र-
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति क-
डः । परश्वं धयति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क-
('परश्वधः') अपि । यदाह—'यष्टिपरश्वधहेतिकौ'
खामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु—परस्य स्वं दधति
काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः परश्वधः'

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशायिका'
इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२
सेति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'दात्रीशस' (३१२१८२) इति प्रुत् । ङीप् (४११-
४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने'
(तु० प० से०) । कुन् (उ० २१३५) । 'इगुपध-' (३१२-
१३५) इति के कच् (ज्ञापि० ५१४५) वा ॥ (३) ॥*॥
असेधेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अङ्या-
दित्वात् (उ० ४११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं
क्षेपेषु तोमरे । मदनद्वश्चाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खर-
शङ्कपीयु-' (उ० ११३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशि राजाले
संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मैदे' इति हैमः । 'संख्या-
कीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'बाणाग्रस्य' 'बर्ली' इति ख्यातस्य ।—'शेल्'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । ताल-
व्यादिः (पवर्गायान्तः) वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् ।
'शार्दूलशर्वलाशलाटुः' इति शभेदः ॥*॥ स्वामी तु—'सर्व
लति' इति विगृह्यत् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१)
॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो (धातुः) गतौ । विच् (३१२७५) ।
प्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । अच् (३१११३४) । तोश्चासौ मरश्च । तौर्गन्ता
प्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तोमरस्य' 'गण्डासा' इति ख्यातस्य ।—'शावली'
इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि
घञ् (३१३११९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्वी
क्षेपने' (रु० प० से०) । बाहुलकात्तः । शकन्धादिः (वा०
६११९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके ।
कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शङ्कयां गुग्गुलुद्रुमे' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'माला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यधिकोटयः ॥९३॥

कविति ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०)

१—'अथ' इत्यादि छुरिकानाम् ॥

'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । कर्तर्यच् (३१११३४) वा ।
'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्रीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहा-
दीनामश्रौ च लघुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'अच इः' (उ०
४१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४१२)
इत्यादिनालिः—इत्याह । तज्ज । तत्र पातेः पाठभावात् ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽश्रौ पङ्कवङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री
पाली यूकासम्भ्रुयोवितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अश्नाति । 'अश भोजने' (क्वा० प० से०) । अश्नुते वा ।
'अश्व व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अन्नया (वङ्कया) दिः (उ०
४१६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि
श्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४१३७) इतीप् ङिच् । ङित्वात्
(६१४१४३) टिलोपः । 'आङो हस्वश्च'—इत्याह । तज्ज ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥*॥
'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३)
॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'अच इः' (उ० ४१३९) । कुट्यते वा । 'इज (ण) जादिभ्यः'
(वा० ३१३१०८) इतीन् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्रे-
ऽश्रौ सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३१३१८८) ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो
गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां रात्रां नीराजनाविधिः ॥९४॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी) ।
लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३१३१८८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराज-
नोत्तरः' इत्यमरमाला ॥*॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु-
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ निः-
शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् बीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यासश्रन्थ-' (३१३१०७) इति भावे घञ् ।
तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु
'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥*॥ एकं 'महा-
नवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेकनम् ।

यदिति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३११२५) इति
सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३१३११५) । 'उपसर्गात् मुनोति-'

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिञ्चि-
त्करम् ॥

(८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्य-
गमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-
माश्रुभसिभ्यस्त्र' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि
स्याद्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रज-
नम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८)
इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्माणं (३) ॥*॥ प्रस्था-(४) ॥*॥
गमिभ्यो (५) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृट्-'
(३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले'
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥
'प्रसरणी' इति पाठे-'अर्चिसृष्ट्-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलित-
शब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

✓ अहिताम्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्भीक-
यायिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति'
(४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।
१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृञो
हेतुः' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरण-
कारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८)
इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥
(२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राशं स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां
द्वे । कचिचु 'चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र
चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठक् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) ।
'व्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्दिविशे-

षेषु' । 'घडियारी' इति ख्यातस्य 'घटिकावादकस्य' ।
स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याचन्ते
कण्ठद्वियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य ह्रस्वः'
(६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ।
(१) ॥*॥ मुकुटस्तु—'मधु मधुरं कायन्ति' इति विग्रहः
'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्परा-
शंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० उ०
से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यका-' (३।३।१०५)
इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥
'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादि-
स्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार एव'
इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशतकास्तु समयात्संग्रामादनिवार्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०)
भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्क्रोशे'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४) ।
(उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ।
(१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथ-
वशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति, रीयते वा । 'री गतिश्छेपकः'
(क्या० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्' (उ० ३।३८) इति
णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्वः
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति, ध्रूयते, वा । 'ध्रू विभ्रु-'
(तु० प० से०) । बाहुलकाह्निः । धवनम् । 'ध्रू कर्मणः'
(क्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुं
लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥
पंशति । 'पशि नाशने' (चु० प० से०) । 'आर्जिद्विकर्मणः'
(उ० १।२७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त-'
शंवशकरपांशवः' इति शमेदात् (पांशुः) दन्त्यान्तव्यः
(३) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजि-'
कित्' (उ० ४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चक्रं
'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्थिनः कुपुम्यन्तु कं मगध्यन्तु मागध-'
कमिपुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति—
स्वामि-मुकुटौ ॥ २—अपांसुवसनाः सागरा इव नागरा-'
दमयन्तीक्षेपात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३१-३५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'क्षोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु० प० से०) । प्यन्तः । 'एरच्' (३१३५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुल-कादल्च् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकु-लस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

पेति ॥ पतति, पत्यतेऽनया वा । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४११४ इत्याकः) । यत्तु—'शलि-पदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४११४) इत्याकः—इति मुकुटः । तव । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभा-यनाटकाङ्गयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३१-१२८) इति झच् । विजयन्तस्येयम् 'तस्येदम्' (४१३-१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गुहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ केत्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करण-' (३१३११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्त्रणे । गुहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति । 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्त-र्भावित्पण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३१११३४) । 'ध्वजः पूर्व-दिशो गुहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आळः शंसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । ऊँप् सुपा (२११४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५१२११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम् इति योधानां धावनक्रियायाः' ॥

२-उत्पिञ्जलश्च । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचिन् पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥ २-इदं च पतितयज्ञकथनम् ॥
अमर० ३८

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । सुप्सुपा (२११४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादिन्वात् (५११-१३३) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहमिति ॥ 'अहमहं'शब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८११२) । ब्रीह्यादिन्वात् (५१२११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा० ६१४१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्थाम शुभं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २१५०) । 'द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तर-त्यनेन । 'तृ ह्रवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४११८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सहाते-ऽनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४११८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ दण्डोत्पला मुद्रपर्णा कुमारीनख-मेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ बलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घः । 'बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि स्यौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । घ्यञ् (५११-१२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४११४५) ।—'आतो मनिन्-' (३१२७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० ११-१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'स्त्रियां कित्' (३१३१४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादु-त्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यते-ऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो-द्योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान् क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य, तस्य भावः । तल् (५।१।-११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीरणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।-४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०)

(क्तः ३।३।११४) भावे कल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥

(२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । जायते वा ।

'भव्ययोग्य-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृद्रे परीवादे

संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्-

नके पुमान् । त्रिषूपाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वर-

न्निगधे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ प्रधानम् । 'डुधाज्'

(जु० उ० अ०) । 'कृपूवृजिमन्दिनिधाजः क्युः' (उ० २।८।१) ।

'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे'

(क्र्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं

संपरायेऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् ।

'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे

वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प०

अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे

रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् ।

चक्षिष्ठः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्यैकादौ

विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'षम वैकृत्ये'

(भ्वा० प० से०) । 'अलोकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति

कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गत्यादौ' (अ० प० अ०) ।

बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ'

(भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ्

(३।३।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ विनया-

दित्वात् (५।४।३४) ठकि । 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०) घः (३।३।-११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यम् ।

'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) —

इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११)

॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०)

वा । 'अनीकादयश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्राणने'

(भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (३।२।६)

'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रण-

नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा०

३।२।५८) इत्यप् । रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्

(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति

धरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।-

१०१) इति डः ॥ (१४) विग्रहणम् । 'ग्रहृद्-

(३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागवर्त-

योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हारणे'

(भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ लो-

इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ'

(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् ।

'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।

'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'कलि-

र्विभीतके शूरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८)

॥*॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिद् विशरणे' (भ्वा० प० से०) ।

(३।३।१८) । 'संस्फोटः' इति तु स्वामी । तत्र 'स्फि-

अनादरे' (चु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजि-

योगे' (खा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । '—रथयुग-

४।७।६ इति निर्देशादुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।७।६)

गणे) 'संयुग'शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दणम् ।

'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभि-

मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१)

॥*॥ समाहननम् । घञ् (३।३।११८) । 'समाघातो

युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम् । 'संग्रामं युद्धे'

(चु० उ० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३)

॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहृद्' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागम-

समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४)

॥*॥ आह्वानम् । 'हेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)

'आहि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आह्व-

संगरे यहे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ'

(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संयमनम् ।

'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) संयमनम् । 'यती संयम-

उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा । संपदादिः (वा० ३।३।१८)

'गमावीनाम्-' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।४।४०)

१—स्वामि-मुकुटान्यां तु—प्रदधन्ति, प्रधनम् । धनिर्मारणाधोऽत्र निधनवद्—इत्युक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकोमुधादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं 'नोक्तम्' किंतु 'अनिद्विभ्यां किञ्' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'समितिर्गुधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३१३-१०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणि' (वा० २१४१५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३१३१०८) । तुक् (६११७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३१३१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहु-युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु'(धातुः सौत्रः । बाहु-लकान्मुलक् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रण-व्याकुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'क्ष्विद्वदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा । घञ् (३१३१९८) । पृषोदरादिः (६१३१०९) । रूपमेदात्स्वीत्वम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति परिभाषणाच्च पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशालाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोष-पुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवज्रदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'प्यासश्रन्थः—' (३१३१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति पित्वात् (३१३१०३) अङ् । 'घटः समाधि-भेदेमशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीमघटनाषु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥

क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्यपि । 'स्वेजि संयत्तुलासगौरवे' इति दण्डी-इति मुकुटः ॥

(३१३११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे स्वः' (३१३१२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

व्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'नपुं-सके' (३१३११४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् कः (३१३११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः खानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा । 'स्फुरतिस्फुल्ल्योर्ध्वजि' (६११४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०९) इति डः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बर्यति । 'डभि क्षेपे' () बाहुलकादरच् । यद्वा,—डम्बरम् । भावे घञ् (३१३१९८) । डम्बं राति, रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतौ वा । 'क्लीबे तु प्रसभं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ —'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः—' इति स्वामी । बल-त्करणम् । भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् । 'हठं द्रुतिशठंत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३१३-११८) इति 'खनो घ च' (३१३१२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसभे पृथ्याम्' 'हेठो' बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१३११४) । 'स्खलितं छलिते श्रेषे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ छालम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि-त्वात् (उ० १११०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६१४६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छद्मस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनैर्यक्' (उ० ४१११) ।

१—हेठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

‘तकिशसि-’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा, - (१) ॥*॥
उत्पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उप-
सर्जनम् । उपसृज्यते वा । घञ् (३।३।१८, -१९) । ‘उपसर्गः
पुमान् रोगमेदोपल्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

म्विति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।-
७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ०
आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।-
१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२)
॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।-
१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥१०९॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (चु० प०
से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्रव-
दानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिद्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।-
११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणादौ’ चुरादिः । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्ती-
करणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याजये पार्थे स्त्रियां तिथ्य-
न्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वाधिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥
(२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत् निराकारादौ’ चुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्भावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । ‘डु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे
डुस्तुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति-’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥
संद्रवणम् । संदवनम् । ‘डु डु गतौ’ (भ्वा० प० अ०)
‘समि युडुवुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥
‘द्रवः प्रद्रावनमणोः । विद्रवे रसगल्योश्च’ (इति हैमः)
(६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥
यातेल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’

रणे भङ्गः पराजयः ॥१११॥

रेति ॥ भङ्गनम् । ‘भङ्गो आमर्दने’ (रु० प० से०) ।
(३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । मेदरोगतरङ्गेषु भङ्गो
स्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् ।
‘जि अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६)
(२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा ।
अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
‘प्राप्ताभिभवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संवध्यते । नष्ट-
स्म । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।३।
७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म
‘डुधाञ्’ । हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गल्यर्था-’ (३।३।
७२) इति कर्तरि क्तः । धाञस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
(२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥
द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्ञासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्र्या० प० अ०) स्वार्यण्यन्तः ।
(१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (चु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ ‘वृ
हिंसायाम्’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ हिंसायाम्’
(क्र्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्यण्यन्तौ । ‘नस क्षेदे’
(चुरादिः) । प्र-(५) ॥*॥ निड्-(९) ॥*॥ उट्-(२१) ॥*॥
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥
‘षूद क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिंसि हिंसा-
याम्’ (रु० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणविकार-
मनेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप सिञ्च’ (चु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (तु० आ०
से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु०
प० से०) । निरूपकः । 'तृह' (तु० प० से०) वा ॥ (१३)
॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षण
हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्जने'
(रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा०
उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)
वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥
(१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥
'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥
स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२)
॥*॥ 'कथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥
'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४)
॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्भनम् ।
'हलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८)
'लभेथ' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्वचोः' (७।१।६७) इति
उप् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'मिजि हिंसायाम्' चुरादिः ।
अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विचारणम् । 'शृ हिंसायाम्'
(क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥
हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।
१८) । 'हनस्तोऽधिष्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्जिण-
क्षेपु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥—मन्थते-
र्ध्व—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९)
॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०)
॥*॥ त्रिंशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥११६॥
स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥
'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥
(३) प्रलयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥
(५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयना-
शयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने'
(दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ
परिध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृह्
प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिमृह्भ्यां युक्त्युक्तौ' (उ०
३।२।१) इति ल्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् ।
कृपृवृजिमन्दिनिधाषः क्युः (उ० २।८१) । 'निधानं स्यात्
कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्चत्वं
येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा ।
'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते
स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म ।
'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ म्रियते
स्म । 'मृह् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गल्यर्था—'
(३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६)
॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीह् हिंसायाम्' (क्या० आ० अ०) ।
'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं
स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी (७) ॥*॥ त्रिषु
परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥११७॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'चितं
छन्ने त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२) इति
क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चित्तिश्चित्या-
वृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा
प्रत्ययः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध वन्धने'
(क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना वध्यते
वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा ।
'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥११८॥

क्विति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१४३) इति कप् । ('कुणपी
पुनः । विट्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्धां

प्रेति ॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्त्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्धां
नियमने भुजे । हयादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ । 'कारो वधे
निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुषारशले च कारा
दूल्यां प्रसेवके । वन्धने वन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' (इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धन-
गृहस्य' ॥

पुंसि भूस्यसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अत्यन्ते, अत्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अत्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृष्टृह्रि' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मास्ते वोले काव्यजीवेऽनिले
वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूमि चासुषु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूमि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिक्षितभूमिषु । न ह्यी
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
'एतेर्णिच्' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरक्षियां भक्ते

'जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवत्यनेन
षधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्' (३।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भा-
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति कः ।
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'क्ष-
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'वि-
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वार्थं ध्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमि स्पृशन्ति
'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके क्तिप्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ ११९ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संशयां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० ३।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कृ-
शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेवि-
वृद्धाशीर्जीविनोराहितुण्डके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति कः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोप-
क्लीवे (वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु) इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्त-
नया । क्तिन् (३।३।९४) । 'वृत्तिर्विवरणाजीविकैश्चि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवत्यनेन
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने क्लीबं वृत्तौ क्ली वेपथु-
ध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्त-
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवत्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

क्षीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) ।
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥
पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।
२।११) । तस्य कर्म भावो वा । ध्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । ध्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'सत्याव-
ग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । 'सत्याव-
वाणिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥
'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

१—'जीवातवे विसृज्य शूद्रमुनौ कृपाणम्' इत्युत्तररामचरिते ।

२—'माध्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धांतकोशे ।

सेवा श्ववृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्ति-
तिव, शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्त-
नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अत्रिति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गहिंतं
तद्विज्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते' इति ।
'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति
तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५)
इति मनुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥२॥

विति ॥ उच्छन्नम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे'
(तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'उच्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं
शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते, ऋच्छति वा ।
'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गल्यर्था'—(३।४।७२) इति वा
कः । 'ऋतमुच्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः
शिलमृतम्' इति वोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादि-
पतितधान्यसंग्रहस्य' ॥ ३।७।२-२८

दे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

दे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थन-
क्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा । एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाणि-
न्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥३॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ अर्यते स । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमण्ये' (८।२।६०)
इति नत्वम् । 'ऋणं देये जले दुग्धे' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ परित उदङ्मयते । 'अधु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'कृष्यल्युटः'—(३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२)
॥*॥ उद्ध्रियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृज्
धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
'उद्धारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते ।
'कुस संछेपणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो मेवेताः'

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्या-
जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'ऋणसंवन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविका-
याम्' ॥

याच्ययाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निर्वृतम् । 'अपमित्य-
याचिताभ्यां कक्नौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'याच्यया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ०
अ०) 'उदीचां माढो व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा ।
'कुगति'—(२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।
३७) इति ल्यबादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०)
इतीत्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य'—आतम् ।
'अपमित्य'—(४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'निमयात्'
इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥
एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य
॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः'
क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्विति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक'—(४।४।
३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गह्वीं प्रयच्छति । 'प्रय-
च्छति गह्वीम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्धुषिभावः'—
(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकाऽस्य ॥
(३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२)
॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३।८) इति कुञ्
॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् ।
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः-
कृषि'—(५।२।११२) इति वल्च् । 'वले' (६।३।११८) इति
दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैह्येशालेयं व्रीहिशाल्योद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहिणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादित्रन्तोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि
वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं-क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्खञौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१) ॥*॥ औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अणवीनम् ॥ (२) ॥*॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥*॥ भाङ्गीनम् (२) ॥*॥ 'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि ज्ञेयम् । (एकैकम्) 'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं तूतकृष्टम्

वीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृजो द्वितीयतृतीय-शम्भवीजाकृष्टौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अबीजं सवीजं संपन्नम्=बीजाकृतम्—इति खामी । तत्र । 'अभूततद्भावे' इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उप्तं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्ययत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रिति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीता-हलेभ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्भाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥ (३) ॥*॥ द्वितीयम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति । 'कंसंभ्याम्' (५।२।१३८) इति वा । 'शम्भ'शब्दो द्वितीयकर्षणे कते शम्भं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् । 'सरित्सैरिभसम्भाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । 'षम्भ संवन्धे' (तु० प० से०) प्यन्तः । सम्भ्यते । (३।३।१९९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ 'द्विवारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः=प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः=कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्येतत् पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'सक्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) (१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्या० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते' नञी रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ, इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।१५५) इत्यलुक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (प्रा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'केदारयद्य' (प्रा० ४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूविजये' लवाल्लयोः इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धातुः रत्न । 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ० १५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाज्जयोः । केदारो सिद्धस्थाने' इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारो सिद्धस्थानकलत्रयोः' विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार एकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः मञ्जरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःसृहाः' इति यन्तीयसकात् ॥

वैश्यवर्गः ९]

अस्य तु ।

केदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदारायञ्' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) चुञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'मिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तच्च । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ 'ठञ् कञ्चिन्श्च' (४।२।४९) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लोष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संधाते' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लोष्टः शब्दे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ लिङ्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्चुत् ।—'रुत्वाद्यश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कषिति ॥ कोटिना अग्रेण इयति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टभेदनकाष्ठस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥

प्राज्ञं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति इत् । 'तोत्रं तु प्राज्ञने-वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिलघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'द्वि विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

राजं लवित्रम्

देति ॥ दाल्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति इत् ॥ (१) ॥*॥ ल्ययतेऽनेन । 'द्वि' (क्र्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ यूयते-अमरः ३९

ऽनेन । 'यु मिथ्रणे' (अ० प० से०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति इत् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) इत् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगवन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलक-सस्योः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । स्वामी तु—'हलम्' इति पठित्वा 'फलप्रकरणमारब्धम्'—इति व्याख्यत ॥ (१) ॥*॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । स्वामी तु—'निष्कान्ता ईषाऽस्मात्' इति विश्व 'निरीपम्'—इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् (३।१।१३४) । 'फाल उल्लुतौ' । 'ह्रीवं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । कृषिवृश्चोः किकन् (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । स्वामी तु—'शिल्पिनि च्चुन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तच्च । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पचापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां ह्रीवं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे वृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिदार्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्यादि(३।१।

१—स्वामिग्रन्थे तु—'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वा-मुकुटः । तन्न । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभ-
वात् ॥ (३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । 'विष् बन्धने'
(खा० उ० अ०) । 'सुसिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिग्मकरो सीरौ' इति दन्त्यादौ
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अश्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईशेति ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्र-रभसौ । 'ईशाः स्वामिनि
रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईषते ।
'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
उभयत्र करणे 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यो वा । 'ईषा पेटी
मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य
दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥१४॥

सीति ॥ सीयते । 'विष् बन्धने' । (खा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति
भुवम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (वाहुलकात्) कः ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तन्न ।
'यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हल-
पद्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् खप्ते'
(अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ
धरणिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इत् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुर्वोधः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्वते । 'अश्व व्याप्तौ' (खा० आ० से०)
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशिप्रयोः'
हैमचन्द्रः । 'तृणबीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशिप्रयोः'
रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ वर्हत्युपचयं गच्छते
'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ०
१२०) इति इत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीहौ
'व्रीह् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । वाहुलकाद् हिक्, च
(२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्ति
इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति त्रयम् ।
आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्—
सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गबाधः'
रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'षष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥१५॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥
(सितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ ययते वा ।
अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) । 'यवो धान्येऽपृथक्कृतौ'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवनाम्' ॥

तोकमस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तकति, तक्यते वा । 'तक सहने हस्ते'
(भ्वा० प० से०) । वाहुलकान्मः, ओत्वम्, च । (तो) कर्णमले,
पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'अपकयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनक

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतो युक्-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तन्न ।
णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ जीवे
इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति सप्तम्यन्ते कर्त्तृ-
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं कले
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—अप्रसङ्गात्
(५।४।३८) 'सतीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥
हरति । 'हृक् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । (उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री
रेणुकायां स तु पुंसि सतीनकः' इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥
खण्डोऽस्यास्ति । 'अत' ठनौ' (५।२।११५) इति ठञ् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायस्ति'
प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ह्येयः' इति च
॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्से' (दि० प० अ०) । प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥
कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भा० आ० अ०) । विच् (३।२।७३) । द्रवति । 'द्रु गतौ' (भा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौश्वासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रत्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिञ्जादिभ्य ङोर्लोचै' (उ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्र-ज्ञानमूलकः । 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्यूरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वैयायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूर-मसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्रे
अथेति ॥ मङ्गति, मङ्गते वा । 'मकि मण्डने' (भा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्टा गति-निवृत्तौ' (भा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति षत्वम् । मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥*॥ विश्व-मेदिन्योस्तु 'मकुष्ठो व्रीहिभेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत्)' इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'सृष्टृषीङ्' (उ० १।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रति-कथकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तत्र, 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्रस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति स्नेहोऽस्मात् । 'स्र गतौ' (भा० प० अ०) । 'सर्तैरपः ध्रुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः ध्रुगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'ध्रुपि-' (३।२।४) इति कः ॥*॥ स्वामी तु—उदति । 'तन्तुभः'—इत्याह । बाहुलकादुभच । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥*॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' 'कदि आह्वाने रोदने च' (भा० प० अ०) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' । (उ० ४।८२) । अनिलत्वान्न नुम् । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्व-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेक्ष्मः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरज्जे स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्माषः

सेति ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृत्रादि-भ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञाघण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—दन्त्यान्तः—इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥—कुल्माषोऽर्धस्त्रिजो यवादिः—इति स्वामी ।—शृकशृन्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥*॥ द्वे 'अर्धस्त्रिजस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिर्मन्थ्यते । 'मथे विलोडने' (भा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैलहीन-तिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'उक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति

मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । नन्दादिः (३।१।१३४) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—इति खामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरख्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेरन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृष्णसर्वपस्य' 'राई' इति ख्यातस्य ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गु द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमि-' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषोमा-' (५।२।४) इति निपातनात्मक इति वा । 'उमाऽतसी' हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'दृक्ष् शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहृ-सु-' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादित्वात् । 'क्षुमाऽतसीनीलकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलमानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१४) । मातुलस्य घत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्या-ययोर्लौपातुको' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते, अनया वा । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति, 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शयशणाह्वये' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशयभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥२०॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (उ० १।८, ९) इत्युः । 'अणुर्वाह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशुकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिं-याम्' (त्रया० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।१४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्वान्यशुके शरेऽपि च' इति हैमः । (१) ॥*॥ शस्यस्य शुकम् ।—शस्यस्य शुकः—इति मुकुटः । (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीषके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यमञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (त्रया० प० अ०) । 'व्रीहौ शाल्योर्दक' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्यं धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः (मेदिनी) (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृत्तोरिन्' (३।२।२४) व्रीहिसाहचर्यात् पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥२१॥

स्तेति ॥ तिष्ठति, अत्र वा । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । संपदादिभिः (वा० ३।३।१०८) । लुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलत्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी चूर्णचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे ज्ञायौ' इति हैमः ॥

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्त्युच्यन्ते । व्रीहि (२) यव (३) मसर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कण्टक (१३) कुलत्थ (१४) शण (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे उ 'शण्डो दशानि धान्यानि' इत्युक्तम् । २—गुणान्तरं चर्मरज्जुविकेच तत्र यथा—'नाडीभिर्नक्षते युगम्'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी 'व्रणान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं' काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १११४) । बाहुलकादीर्घः । कण्यन्ते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्रुक्स्थेऽवसरे शरे । सह श्वाध्मबुधु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य=गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

वेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'तमिविविविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' (उ० ११-११८) —बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥*॥ सः=काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥

कडङ्गरो वुसं क्लीबे

केति ॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३१११३४) । कडस्य गरः । 'कडङ्गर' (५११६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा, —कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । क्प् (३१२१७८) । कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३१२३) ॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृन् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति । 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥*॥ 'वुपवेषतुषारतोषाः' इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलालादिश्लोदस्य' ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥२२॥

वेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष लृष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शूकोऽनु-श्लक्ष्णदयश्च' इति साधुः । (उ० ४१४१) । 'शूकोऽनु-श्लक्ष्णदयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३१३१३४) । गौरादिः (४११४१) । 'शमी सक्तु-पलायां च शिम्बिकायां च वलुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'उलबादयश्च'

(उ० ४१९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्विः' इत्यपि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति खयातायाः ॥

त्रिषूत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे=बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । कः (३१२१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०) —इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६३१-१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२१०२) अवसानं प्राप्तम्, संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि' (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥२३॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०) । कः (३१२१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३१२३) । अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशी-कृतस्य' । (हैमे तु—'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसी-कृतम्' इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषादिशमी-धान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गोधू-मादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाब्जते । 'शाट् आष्ठाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४११९८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४१-१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५११९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैम-न्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी=माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ नि त्रियन्ते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देह् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः'-इत्याह मुकुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोप्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽप्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्यति, अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोप्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णागृहगोधिकयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुदूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुदूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'शुभशत-किंशारुशर्पांशुकम्' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठाद्व्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते, अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'छुद्रच्छिद्र-शतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥*॥ द्वे तनोति, तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड उः सन्वच्च' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउः

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनं' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्थिति ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छोः-' (६।४।११) इत्यृट् ॥*॥—'स्योनप्रसेवौ'-इति मुकुटः । तत्रौणादिभ्यो नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणास्तु तयोर्दतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रशणादि निर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि भेदने' (चु० प० से०) । 'पटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥*॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः । कर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कुमि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः'-इति सामी तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्माणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले वले सान्दे देहगौरव देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओष्ठपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिङ्गकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिङ्गोऽपि शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वैत्यकीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति व । वेत्तवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजातौ' (३।१४९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तलुके कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक् इति मुकुटः । तत्र । कृत्योगे षष्ठा विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महच्च तदनश्च—(अनसोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोऽमांशः-' (५।४।९४) इत्यादि

१—उदूखलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यलुक् पूर्वा दृश्यते । तस्माद्वाहुलकादोलच् ।

टच् ।—महद्वनोऽस्य—इति स्वामी । तत्र । ‘अनोश्मायः—’
(५।४।९४) इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तद्व्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्वित-’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । ‘तस्येदम्’ (४।-
३।२।१) इत्यण् । यद्वा,—पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोस्त्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।-
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्थिति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर्—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘षु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुश्रभ्यां निच’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किञ्च’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । ‘वल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘वल्लवः सूपकारे स्याद्धीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति । ‘चरैति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छाग-
वीन् । ‘षूद हिंसायाम्’ (चु० उ० से०) । अच् (३।१।-
१३४) । कः (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जान्तरे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
स्यो शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरजुषु । शुक्लादावपि
सुधां च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।-
५।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । ‘संस्कृतं

१—इदं च ‘अत उद्’ इत्यन्तमसंगतम् । न पूजनात् (५।-
४।९५) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्बलत्वात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
नैनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन
किन्त्यमेतत् ॥

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।-
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे=पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिथयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।-
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुमे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे अस्-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धावः’ (चु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्धानम्’ इति
पाठे तु—उद्धानायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिथीयतेऽत्र । ‘श्रीञ्
पाके’ (त्र्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
ढीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भाव-
करणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुल्यतेऽत्रा-
ग्निरिति वा’ । ‘चुद प्रेरणे’ (चु० प० से०) । बाहुलकालिक् ।
‘कृदिकारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥*॥
अन्यतेऽत्र । ‘अति वन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शतलौषधौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योच्चौ कीर्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्ल्याः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (चु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिङ्हा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शट्—’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यतोः—’ (७।१।८१) इति उम् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशकिनीभिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृत्यल्युटः—’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिङ्हा—’
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अङ्गार-
शकट्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (चु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘अङ्गार-

१—स च सामिर्निरक्षिश्च । तत्र सामौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
व्यथमानमास्ते’ इति । निरञ्जो यथा—‘कलङ्कस्तत्रत्यो व्रजति मलिना-
ङ्गारतुलनाम्’ इत्यादिप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

मुल्लुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीषुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्लुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्तः
(३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्लुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि
पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्लीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-
दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरौषधम्'
इति षमेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रं क्लीवं
पुंसि दृष्टान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च ।
आम्रातकेऽनुतापे च' 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भ्रूज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ०
अ०) । 'भ्रस्जिगमिनमि-' (उ० ४।१६०) इति घ्नृवृद्धी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा खेदनी स्त्रियाम् ॥३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा'
इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-
ऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।—'वा स्त्रियाम्'
इत्यन्वयात् 'खेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥
अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।-
११८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृष्
वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्या० प०
से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१)
॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्व-
धातुभ्यः-' (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।-
५) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-
कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।-
१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) 'कर्करि

भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) ।
क्रिप् (३।२।७६) ॥*॥ हस्वपाठे—आलाति । 'ला दाने' (अ०
प० से०) । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलु-
र्गलन्तिकायां स्त्री क्लीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'ज-
इयनोः-' (७।१।८१) इति नुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।-
५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती'
इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपकानिष्काशनसाधनस-
इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इ-
पथ-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तिष्ठत्यत्रौदनदि । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्थाचति-' (उ० १।१।१६) इत्यालच् । स्थलस्यत्र वा । 'स-
स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीन् (३।१।४०) । 'जाले-
(४।१।६३) इति ङीप् । 'स्थालं' च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।-
१३५) इति कः ॥*॥ ('उषा' इति मूर्धन्यपाठे—'उष दाने'
(भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षाम्'
(उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कु-
शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति
ङः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्'
(उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यास्यते'
मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवर्तमाने
पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥३१॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणकीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्यान्
पाठे—कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भ-
शकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्यायां रक्षना तत्र'
इति शमेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१)
॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
(३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शि-
कृतकुटेपु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ॥

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थकतोक्तेः ।
२—अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

‘इयपघ-’ (३।१।१३५) इति कः (३) ॥*॥ नियतं पिबन्त्य-
नेन । ‘घजर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनिपात-
पक्षी (त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) ।
‘कूदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वाऽवति । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (अ२।८२) । ‘संज्ञायां
क्’ (पा३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रमेदस्य’ ॥

ऋजीषं पिष्टपचनम्

ह्रस्वः

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेकञ् च’ (उ० ४।२८) इतीषन् ॥*॥ ‘ऋचीषम्’ इति
पाठः—इति कश्चित् । ‘ऋच शब्दे’ (तु० प० अ०) बाहु-
लकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘आयादयः-’ (३।१।३१) इति णिङ् न । ‘वृत्तवदिहनिमि-
क्षिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांसे
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
यानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कृः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कृस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (पा३।
८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥*॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतः । ‘कुत्वा डुपच्’ (पा३।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्तुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
खे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘जमन्ताडः’ (उ० १।११४) । प्रज्ञाबण् (पा३।३८) ।

असरः ४०

‘भाण्डं मूलवणिवित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) ह्रन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति ।
‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमिनक्षियजिवधिपति-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (त्र्या० प० से०) ।
‘वृहभ्यां विन्’ (उ० ४।५३) ॥*॥ ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीषि दर्वी च । (‘दर्वी पणातर्द्वोः’
इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥*॥ खजति । ‘खज
मन्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥ (३)
॥*॥ एतत्साहचर्यात् पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘दर्व्याः’
‘करछुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्द्वीरुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ ह्रन्तरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) । ‘त्रो डुट् च’ (उ० १।८९) इत्युः, डुडागमश्च ।
तर्दति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणति वा ।
‘उत्तुदिर् हिंसानादरयोः’ (रु० उ० से०) इति वा । बाहुल-
काद्ः ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (पा३।
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यात् पूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे ‘दर्वीमेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमातुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारित्वात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक्नु शकौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शकौ द्रुमविशेषे च पुमान्,
हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (पा२।१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० पा३।४५) । हरति, हियते वा । ‘हृन् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृन्त्याभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० पा३।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते, शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद् रुहस्त्वौ गश्च । शिनोति । ‘शिन्
निश्चाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जन्वाद्यश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजन-
महीरुहे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-
रैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी शाकभेदे स्यात्कडम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति, वृणोति वा । 'वृज् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृजः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'सैमवाये च' (६।१।१३८) इति सुट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—
हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकण्टुणीसर्पपादेः—इति मुकुटः । 'चित्रकं
पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डु-
लाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्'
इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि
धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः ।
एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य,
अर्धपलं रामठस्य । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार'
इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्प्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकति(ते) । 'चक तृमौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) ।
'चकिरम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं
वृक्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्त्वाम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लमेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—वल्लीविशे-
षस्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्हजम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्हनम् । 'वेल्ह चलने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल्हं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धान्त-
कौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप'ग्रहणमकृत्योत्तरसूत्रे (६।१।१३९)
'चात्रायुक्त्योरर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९)
इति सूत्रेण समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितपर्यर्थः । 'अन्येच्चपि—' (३।२।१०९) इति
(१) ॥*॥ म्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० उ०
अ०) । बाहुलकादीचः ॥*॥ ('मरिचम्' इति) ह्रस्वमध्यपि
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृवादिभ्यो जुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३) । वा०
॥ (३) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवर्णः'
वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्वैपदीनीलीकणाद्रास्य
योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः ।
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' (भ्वा०
याम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं'
मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥
(उषणम् इति) ह्रस्वापठे—'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जालम्
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः
(६) ॥*॥ षट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । 'जोरी च' (उ० ३।३)
इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०)
'ज्यश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति वृत्
(१) ॥*॥ जरयति । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । नन्
दिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । जरणं
जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२)
अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म
ण्यण् (३।२।१९) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि' (वा० २।१।
५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरकस्य' इति विश्वः
मक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्जिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'कृ-
रप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति
षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।११)
यद्वा,—कारणम् । 'कृष् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अव-
संपदादिक्लिप्' (वा० ३।३।१०८) । कारमवति ।
णादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१९) ङीप् (४।१।११)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः

१—वाक्यम् 'रकि ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सत्यम्)
भाष्यमूलकम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४१२११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य
बायोरावरवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहि-
प्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यत्वपत्रोऽकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रथयाने' (चु० प०
से०) । 'प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणम्—' (उ० ११२८) इति
कु० । 'वोतो गुणवचनात्' (४११४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी
भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री
पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णो-
ऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यन् (५१२१२७) ॥ (५) ॥*॥ उप-
कृषति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३११-
१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्वापराह्वा'—(४-
३१२८) इति वुच् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २१३२)
वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५१३७५) । अर्दति
कं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'अर्ददौर्घश्च'
(उ० २११८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीर-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यन् (५१२१२७) ।
यप् (४११४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौ-
षधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५१४१५४) ।
यत्तु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति खामी । तत्र । सकर्मकात्
क्षीरे वर्तमाने क्तस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति
वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३१२१०२) । कन् (ज्ञापि० ५१-
४१५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके झाटमलमयूरके' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं तुम्बति । 'तुवि
अर्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरुणि जातिः'
(६१११४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुद ॥ (३) ॥*॥ धन्यते
भक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकादयश्च'
(उ० ४११५) इति साधु । खामी तु—धान्यमकति । 'अक
कटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११)—
(रत्नाह) ॥*॥—हखादिः—इति मुकुटः । 'धान्याकं धान्यकं
धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रंभसः ॥ (४) ॥*॥
तत्पारि 'धान्याकस्य' ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

खीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठीति कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) गौरादिः (४११४१) ॥*॥

इनि (उ० ४१११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठि-
सैन्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदि-
कारात्—' (ग० ४११४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच्च
तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि
च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवे-
शने' (तु० प० अ०) । 'अशुषि—' (उ० १११५१) इत्या-
दिना कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे ।
विश्वाऽप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । '(विश्वा) त्वतिवि-
षायां स्त्री, जगति स्यान्पुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे
त्वखिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् ।
'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां
विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य
दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आर्च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच्
(३१११३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्व-
लिति—' (३१११४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषा-
द्विभाषा' (५१४१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु
भवम् । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके
लोतोङ्गने च बदरीफले । ना तु नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३१-
२११७८) कुल् अर्धस्त्रिन्नो माषोऽस्मिन् । कुल् वन्धुर्माषोऽस्य
वा । 'कुल्माषं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्माषोऽर्धस्त्रिन्न-
धान्ये+यवके चणकेऽपि च ।' इति हेमचन्द्रः ॥ (३)
॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षूल् अभिषवे' (खा० उ० अ०) ।
क्तः (३१२१०२) । 'उपसर्गात्—' (८१३६५) इति षत्वम्
॥*॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्त्रिन्नैरभिषूयते स्म । (कुल्माषा-
भिषुतम्) इत्येकं नाम—इति खामी ॥ (४) ॥*॥
सूयते स्म, इति । 'षूल्' (खा० उ० अ०) । मन्
(उ० १११४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २११७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् ।
पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६११-
१०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अब्जं व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) ।
'संज्ञायाम्' (३१३१०९) इति भावे ण्वल् । 'धात्वर्थनिर्देशे—'
(वा० ३१३१०८) वा । के अञ्जिकाऽस्य ॥*॥ 'काञ्जिके'
इति पाठे—काञ्जयति । 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४१११८) । 'संज्ञायां कन्'
(५१३७५) 'काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा ।
अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्व-मेदिन्योश्च पतदधीनिर्देशस्यानुपलब्धेन
प्रमादलिखितम् ॥

सुवीरामलं तथा शुक्लं तुषोदकम् इति धन्वन्तरिः ॥ (८)
॥*॥ अथै 'काञ्चिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ॥

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ जतिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-
काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बाल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
ह्रस्वमध्यमपि । '(अथ) बाल्हीकः । देशभेदेऽथभेदे च
बाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥
(३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) ।
हिमं गच्छति वा । मृगयादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥
रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडा-
याम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१)
इत्यठः ।—रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च
पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च'
(इति रुद्रः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कार-
व्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा
गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिन्नदिभ्रस्जां संप्रसारणम्-'
(उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४)
इति वा ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति
त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पिका' इति पाठे—
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।-
४२) इति ङीष् कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥
'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
(षट्) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । 'निशा'पदेन तत्पर्याया
लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि वीर्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्च-
म्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे हरिद्रायां तु काञ्चनी ।
क्लीबेऽज्जकेसरे हेमि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पाने'
(भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः'
पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति ।
कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । हरिभिर्द्रव्यते वा । हरितं द्रवति वा । 'हु कते'
(भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्यः ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'हरिद्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥
लुनाति । 'लृञ् छेदने' (ऋया० उ० से०) । नन्वादिभ्यः
(३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाद्भुक्' (४।४।२४) इति निपा-
नाणत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो लो-
तयुक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गलति'
(अ० प० अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, किं वा-
ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (१) ॥*॥
वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४०-
११८) । वसिं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प०-
से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान्' ।
किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽधिःलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।१।-
१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणि-
न्येऽपि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिबं च ।
'अथ शीतशिवं क्लीबं शैल्यमणिमन्थयोः । पुंसि लु-
फलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ इति उक्तं
शुभ्रम् । सितं च तच्छिबं च । (सितशिवम्)—इति उक्तं
॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणि-
बन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जायते
'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।१७७) ॥ (४) ॥*॥ पञ्च
'सिन्धुजे लवणे' ॥

२—हैमपुस्तके सदीर्घेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धुले सम-
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) ।
‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
‘के शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) ।
इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा ।
वस्त्वस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा ।
‘इसु-’ (७।३।५१) इति कः । ‘वसुकं रौमके, पुंसि शिव-
मन्त्र्यर्कपण्योः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘वस्तकम्’ इति
पाठे—वस्त इव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । अज-
गन्धित्वात् । ‘रौमके वस्तकं वसु’ इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शाम्भरलवणस्य’ ‘सांभरी’ इति ख्यातस्य ॥

पाकयं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ‘चजोः-’
(७।३।५२) इति कुत्वम् । पाके साधुः, इति वा । ‘तत्र
साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । ‘विड
भेदे’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘कृतके लवणे’ ‘खारी’ इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते वीच्यते । ‘वर्चं वीप्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञाद्यण
(५।४।३८) । ‘अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘अक्षो रथस्यावयवे व्यव-
हारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
अक्षं सौवर्चले तुत्ये हृषीके’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । ‘रुच वीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) कुन् (उ० २।-
३२) । ‘रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्विकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-
द्वयेऽपि कटकेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘मधुरलवणस्य’ ‘सौचर’ इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । ‘तिल लेहने’ (तु० प० से०) ।
लेति । ‘तिल गतौ’ (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२)
‘तिलको दुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चल-
कोर्नोर्न खियां तु विशेषके’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
वसिन् (‘सौवर्चले’) कृष्णवर्णे ॥

पत्त्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा खन्दते । ‘खन्द् प्रखवणे’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘टिड्हा-’ (४।१।१५)
इति कर् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(स) । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।-
१०३) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

‘फाणितस्य’ ‘राव’ इति ख्यातस्य ।—‘शुभ्रखण्डगुटिकायाः
कर्मणैकैकम्’—इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प०
से०) । ‘श्रः करन्’ (उ० ४।३) ‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्प-
रांशे रुगन्तरं । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च’ इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । ‘षिन् वन्धने’ (खा० उ०
अ०) । ‘अञ्जिघृसिभ्यः क्तः’ (उ० ३।८९) । शुक्रवर्णत्वाद्वा
सिता । ‘सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शर्करायाः’ ‘मिश्री’ इति
ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । ‘कूर्च विकारे’ (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्तवादिरस्त्यस्या
वा । ‘अतः-’ (५।२।११५) इति ठन् । ‘दध्ना सह पयः
पक्वं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्र-
कूर्चिका’ । ‘कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुञ्जले ।
कपाटाकुटिके (दोद्भेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
(‘उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा’ इति हैम-
नाममाला) ॥*॥ द्वे ‘किलाटिकायाः’ ‘मावा’ इति
ख्यातायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स । ‘मृज् शौचालंकारयोः’ (तु०
उ० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ ‘अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्ष
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरमीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
कृता सरसा रसाला याऽऽखादिता भगवता मधुसूदनेन’ इति
सूदशालम् । (‘रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी’ इति
हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे ‘दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः
कृतस्य लेह्यस्य’ ‘शिखरिण’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

येति ॥ तिम्यतेऽनेन । ‘तिम आर्द्रभावे’ (दि० प०
से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । ‘तेमनं व्यञ्जने क्लेदे
तेमनी बुद्धिभयपि’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीयते-
ऽत्र । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘व्यञ्जनस्य’ ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

सके भावे क्तः' (३१३११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूभि, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्ष-
तम्' इति पठित्वा 'क्षण हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि
क्तः (३१२१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च
—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्व-
हस्तिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भृष्टव्रीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—
इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (तु० उ० से०) ।
'पृथुकपाकाः—' (उ० ५१५३) इति साधुः । 'पृथुकचिपिट-
के' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् ।
'इत्तिपिटच्चिक्वि च' (५१२१३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः ।
चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । 'इवे—' (५१३१-
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिचडा' इति
स्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ दधति । 'डुधाञ्' (तु० उ० से०) । 'धापवस्य-
ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । बहुवचननिर्देशाद्भूभि । 'धाना
भृष्टयवेऽङ्कुरे, धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जित-
यवानाम्' ॥

पूषोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०)
संपदादिक् (वा० ३१३१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति ।
पूषः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तत्र । तादृश-
स्यस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूर्यते । 'पूयी विशा-
रो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६१-
१६६) यद्वा,—अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्—' (४१३१४७) इति कन् । 'पिष्टको
क्षतपूषादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना
वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अक-
नेरि च—' (३१३१९९) इति घञ् । 'रमेरशब्दलोः' (७११-
६३) इति जुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे—केन जलेन
रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११-
१३४) यद्वा,—किरति, कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४१८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सितनिगमि—'
(उ० ११६९) इत्यादिना तुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णे तु सक्तवः'
इति नाममाला) । दध्युपसिक्ताः सक्तवः । 'अग्नेन व्यञ्ज-
नम्' (२११३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२११-
७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुनः' ॥

मिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ वभस्ति । 'भस दीप्तौ' (तु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७४१७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मण-
मिस्सा' इति (६१३१९ सूत्रे) भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा,—
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३१३१०८) । भिदं स्यति । 'धो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२१३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६१३१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥
भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः ।
'भक्तमन्त्रे तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्धौ च' (उ० ४१-
२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु०
उ० से०) । असुन् (उ० ४१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते
स्म । क्तः (३१२१०२) । 'अन्नाणः' (४१४८५) इति निपा-
तनात् 'बहुलं तणि' (वा० २१४५४) इति वा न जग्धिः ।
'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
उनन्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २१७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३१३११७) । पृषोदरा-
दिः (६१३१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४१५५) इति कित् ।—
'हव्यादयश्च' इति कित्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविधिषणे पुंसि
स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट्
'सिद्धान्नस्य' ॥

मिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ मिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०९) इति डः ।
'ढ्यापोः—' (६१३१६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दद्यते स्म ।
क्तः (३१२१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५१३१७४)
इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो

रसः इति, राजदन्तादिः (३।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाऽथास्त्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवै ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरस्यत्र, इति वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्राव्यते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।१५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुणिक्का श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवविभ्योऽन्युजागूजक्कुचः' (उ० ३।८।१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उष्णैव । 'ब्राह्मणकोणिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कच् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः—' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ ड्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वम्—भवविकारावयवादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोर्विद् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोमयस्य' ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृत्-

भ्यामीषन्' (उ० ४।२।६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोमयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'क्षयण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्त अदने' (भ्वा० अ०) । 'घसेः क्विच्' (उ० ४।३।४) इतीरन् । 'गमहनस्य' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५) इति चत्वम् । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति पक्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीबे 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पयस्' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) । 'पयः' च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तत्कृत् नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्रेति ॥—तृप्यन्त्यनेन । 'तृप ग्रीणने' (दि० प० अ०) 'अष्टयादयश्च' (उ० ४।१।१२) इति 'त्रप्यम्' निपातः—इति मुकुटः ।—'द्रप्सम्'—इति स्वामी पठति । 'द्रप्स' नेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च—' (१।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्यामीर इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघ्नं तथा' इति नाममात्रम् (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्यादेः' 'दगडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने 'सरं' पठन्ति सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३) 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि ड्वमानम्—व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । घृसिभ्यः क्तः (उ० ३।८।९) । 'घृतमाज्याम्बुवीतेषु' हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अजू व्यक्तम्' (६० प० से०) 'अज्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०५) क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रयते । 'हु दानादौ' (उ० प० अ०) 'अर्चिशुचिदुसपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति' (उ० ३।१।१३) इतीति । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति । 'सुपू गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० ३।१।१३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम्
'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्धृतं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्धृतम् । अच् (३।
१।१३४) तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति
निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ्रं उत्प-
न्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।
१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे
भवम् । 'दतिकृक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥
अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः ।
'अरिष्टमशुभे तत्रे सृत्तिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचा-
रात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तत्र ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधर्मांस्व निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तेति ॥ तच्चति, तच्चयते वा । 'तच्चु गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फाथितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । न्यङ्कादिः
(७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'उओ-
धि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७६) ।
तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) ।
'उदधितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१)
॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थशजल-
घोलर्धजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दधो भवति ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्र उपरि-
भास्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति, पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ'
(सोत्रः) । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधि-
क्षीरे तथासृते' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पेयू-
षम्' इति पठति । तत्र बाहुलकादुपः । यत्तु—पीयते
इत्यम् । 'पीष् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।
२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा०
आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो

नाशयिता । पेर्युषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति
कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विच्चे विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनि-
र्देशश्चेत् तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा श्रुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति
क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।३४) इतीत्वाभावः । 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा । 'भुज
पालनाभ्यवहारयोः' (रू० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः-' (३।
१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्'
(दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते
टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

ब्रेति ॥ प्रस्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) ।
'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन
वल्ते । 'वल तुमौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'स्त्रियां
किन्' (३।३।९४) । 'पुमास्था-' (६।४।६६) इतीस्त्वम् ।
समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभावः ।
सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥
(१) ॥*॥ तुल्यं च यत् पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । किन्
(३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसि-
भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि'
(८।२।२६) इति सलोपः । 'अषस्तथोर्धोऽधः' (८।२।४०) ।
'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः ।
समाना विधः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । सुप् सुपा
(२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य
भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तद् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥
पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः-' (३।
१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥
तर्षणम् । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । ('तद् तृष्णावचर्षवच भवेत्पिप्सा-
पिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा
॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

१ कालस्तु नवनीतमित्याह ।

अमर० ४१

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥
 मुजेः (६० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥
 'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
 (३) ॥*॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।
 ३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे—'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)
 घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च'
 इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'हजः' (भ्वा०
 उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः
 (अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घज-
 पोश्च' (२।४।३८) घल्लदेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त
 'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥
 (१) ॥*॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।
 ११५) ॥ (२) ॥*॥ किन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥
 त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फयिति ॥ फेल्यते । 'फेल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्व भुक्तं पश्चात्
 समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्ययवाधितः' इति क्लीबत्वम् ।
 'कामं बाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः खरेच्छाकाम्येषु' । इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
 (खा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥
 एषणम् । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।
 ११४) । 'इष्टमांशसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्त-
 तन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
 (५) ॥*॥ आमुमिष्टम् । 'आप्ल व्याप्तौ' (खा० प० अ०) ।
 सन् (३।१।७) । क्तः (३।३।११४) । 'आप्लप्यधामीत्' (७-
 ४।५५) 'अव्ययं विभक्तिः' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥
 (६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगामीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
 ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ
 त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । गो-
 पालो नृपगोपेशे+गोकिलो मुसले हले+' (इति मेदिनी)
 (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ०
 आ० से०) । 'चक्षिङः ख्याज्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।
 २।७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोषि । 'सत्सिङि' (३।
 २।६१) इति क्प् ॥*॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
 ५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिका-
 शेषः ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भियं राति । 'आतः-' (३।
 २।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गल्यत्' (अ०
 आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥
 वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
 १८) । वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गल्यादौ' (अ० प०
 अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
 (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥
 गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदौ नस्ते
 तत् ॥*॥ पादे वन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति
 तु-गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (१।१।
 १२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोधायनः ।
 (१) ॥*॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥*॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरौ

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽपि
 भूभि मनुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।१।
 ११४) इति निमिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनां'

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं सङ्ग-
 'गोकुले धनगोधने' इति व्याङ्गिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसं-
 तस्य' ॥

त्रिष्वशितंगवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड्-' (५।
 ४।७) इति खः । तुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं
 गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान् सौरमेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)
 'धञ्जुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति कनि ।—बाहुल्यकाल-
 —इति मुकुटस्त्वेतत्सन्नादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ अन-
 (ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'क्रजे' (उ०
 (उ० २।२८) इति साधुः ।—'स्फायितञ्चि-' (उ० ३।१।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि, गोकिलशब्दार्थबोधकत्वात् ॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे
वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुक्तयोः ।
कञ्चने च स्त्रियां राक्षसकृष्णव्योमनदीषु च । तिथिभेदे
प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न
पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर
इत्यायाम्' (उ० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
इंश्च वरु च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं
बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । बली चासौ
ईवर्द्ध ॥ (३) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ।
'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४)
॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ०
३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे
शृङ्गां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुकले ।
वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः
शकटं वहति । 'अनसि वह्नेः क्तिबनसो डश्च' () ॥
(७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो डक्' (४।१।१२०) ।
'इतश्चानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र
'धचः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्दोः' (उ०
२।६७) । 'गौ स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् ।
घ्नौ सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूषण्यु भूम्नि च' इति विश्व-मेदि-
न्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।३९) इति
लुक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥
गव्या गोत्रा गवाम्
गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलोरथात्' (४।२।५०) इति
यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्यचश्च' (४।२।५१) इति वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।३९)
इति लुक् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।
२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सधेनुसमूहयोः'
प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महान्मासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्वयः ।

विति ॥ वृद्धमासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जर-
वासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति समासः, 'गोर-
गदितल्लकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-
वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भ्रष्टदम्यभावस्य' ॥

सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृण भक्षणे' (त० उ० से०) । प्लुल्
(३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥
शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'सम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥
(१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)
'वृत्तुवदिहानिकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः
पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) ।
'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।
९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुवत्सः । 'वत्सोक्षाश्च—'
(५।३।९१) इत्यादिना ष्टरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-
मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोर्व्यः' (५।१।
१४) ॥ (१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पष्ट-
तारुण्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्वरः ॥ ६२ ॥

वेति ॥ सनोति, सन्यते वा । 'षण् दाने' (तु० उ० से०) ।
'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकाच्च सत्वम् । 'षण्डं
पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ
डान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे—'शमेर्दः' (उ० १।
९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे
तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः
॥ (२) ॥*॥ एषणम् । इदम् । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) ।
क्लिप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥
केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-
जि—' (३।२।१६३) इति कर्प् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रवेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर—' (३।३।११९)
इति साधुः । 'वहः स्याद्वृषभस्कन्धे बाहे गन्धवहेऽपि च'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सास्त्रा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'षस स्त्रे' (अ० प० से०) । 'राक्ष-
१—स्कन्धप्रवेशस्तु वहः' इति पाठान्तरम् ॥

साला- (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य
कम्बलः । 'कम्बलो' नागराजे स्यात्सालाप्रावारयोः कृमौ ।
('कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम् ') इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तिस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-'
(चु० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।३।१०२) ॥
(१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५)
इति यत् । 'नन्नासिकाया यत्तस्युद्देशे' (वा० ६।१।६३) इति
नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः (उत्तम्भितः) ॥*॥ 'नस्तोतः'
इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।३।१०२) ।
नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्ज्युक्तस्य' ॥

पष्ठवाइ युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमग्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति
णिवः ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहति इति
विग्रहः ('पष्ठवाइ' इति) रेफरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्वं
(६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य
पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशकटाः ।

यिवति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१)
वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥
'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-
श्ववृषभाणाम्' ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति
खनति—' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२)
वहति । 'हलसीराट्ठक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य
(२) इदम् । 'हलसीराट्ठक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-
र्थेषु नास्ती' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो
वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यद्वृकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात्
खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां मृतृवृजि—' (३-
२।४६) इति खच् । 'खवि हसः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरं-
दरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् ।

१—'वाचंयम—' इत्यत्र 'इच्च एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्या-
नुवृत्तेः अत्रापि 'अम्' एव विधेयः । तथा च मुमोऽप्योपन्यासो व्यर्थः ॥
अकृविधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अष्टाध्यायमूलकः ॥

'अर्द्धिष—' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरो-
धरवृषभस्य' ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्च । 'ऋक्पूर्वधूः—' (५।४।७१)
इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुरालुक् च' (४।४।७९) इति
खः ॥ (१) ॥*॥ (लृक्पक्षे—'लृक् तद्धितलृकि' १।३।१९)
इति टपो निवृत्तौ एकधुरः ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया क्तः
(३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । 'सर्व-
सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुरा-
वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ॥

माहेयी सौरमेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यस्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुस्त्रा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् ।
मह्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—माहेयी
'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८)
इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । मह्यं
अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सूरभ्या अपत्यम्
(२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेडोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥
वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्फाथि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'वन्धिखपि—' (६।१।
१५) इति वस्य उः । 'न रपर—' (८।३।११०) इति यत् ।
भावः । 'उत्सो वृषे च किरणेऽप्युस्त्रार्जुन्युपनिबन्धे'
(इति मेदिनी) । 'उत्सस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा उपर-
॥ (४) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'नपृत्नेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोवृ-
न्यौ द्वे' इति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माणादी-
मिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्य-
'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुन्य-
योगात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे द-
कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्वले पुनरन्य-
नमुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुक-
कुट्टिन्यामपि च कचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥
न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।१।
११२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । 'रोहि-
दनुदात्तात्—' (४।१।३९) इति ङीष् । 'रोहिणी सोम-
भे कण्ठरोगोमयोर्गवि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)' इति
चन्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचि

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ।
'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ।

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।-४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५।-२।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रेष्ठया गोः’ ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावाच्च ङीष् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्र-श्री, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गोः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१।-२७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हयष्टक् () तस्य ‘अध्यर्ध-’ (५।१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ङीष् (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हायना यस्याः । ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘वशो जनस्पृहायतेष्वायन्त्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्था बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्र्या० प० अ०) । णत् (३।१।१२४) ।—अङ्यादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु खवद्भर्मा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपल्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ अकस्मात् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आकान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुधाब्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधाऽस्त्यस्याः । व्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ + अवश्यं संधत्ते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णितिः + । ‘संधिनी वृषभाकान्ताऽकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपद्वेहत्-’ (उ० २।-८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णितिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्या काल्या प्रजने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘गर्भग्रहण-योग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिवः । ‘वाहः’ (४।१।६१) इति ङीष् ॥*॥ पष्टौही’ इति पाठे-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) सु क्रियते वा । ‘ईषहुःसुषु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ बह्वी सूर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरेष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । सुप्सुपा (२।१।४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः । ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीनिः । ‘अदकुच्चाड्-’ (८।४।२) इति णत्वम् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । समासाभावात् ॥*॥ यद्वा,—‘वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च । अत एवैतज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्वायी’ ‘गोसंदाय-’ इत्यत्र युगेव कृतः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
‘सर्वतोऽस्तिन्नर्यात्’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । गौरादित्वात्
(४।१।४९) वा । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र
पक्षे (वक्ष्यणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘दीर्घकालेन प्रसूतायाः’ ॥

दीर्घा नाना

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । ‘धेत् पाने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘धेत् इच्च’ (उ० ३।३।४) इति नुः । ‘धेन्वादयश्च-’ इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । ‘धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । ‘शेषात्-’ (५।४।१५४) इति
कप् । ‘प्रत्ययस्थात्-’ (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘नूतनप्रसूतायाः’ ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्त्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्य-
ते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

पीनोद्गी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४।१३१) ।
‘बहुव्रीहेरुधसो ङीष्’ (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः
स्तनोऽस्याः । ‘स्नाज्जाचोपसर्जनात्-’ (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (२)
॥*॥ ‘स्थूलस्तन्याः’ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं
दोषिध । ‘दुहः कप् घश्च’ (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्रोणपरिमितदुग्धदाय्याम्’ ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ ‘संज्ञायां धेनुष्या’ (४।४।८९) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘बन्धनस्थिताया गोः’ ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । ‘समां समां विजा-
यते’ (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाब्विभक्त्योलोपः, पूर्व-
दले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रतिवर्षं प्रसवित्र्या
गोः’ ॥

ऊधस्तु क्लीवमापीनम्

विति ॥ वहति । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० से०) ।
उनत्ति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) असुन् (उ०
४।१।८९) । ‘ऊधसोऽनङ्’ । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्-
धादेशः । ‘धेः संप्रसारणं च’ (उ० ४।१।९३) इत्यनुवृत्तौ
‘वहेर्धो दीर्घश्च’ इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)
॥*॥ आ प्यायते स । ‘ओप्यायी वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘प्यायः पी’ (६।१।२८)
निष्ठायाम् । ‘आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः’ (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (१)
॥*॥ द्वे ‘क्षीराशयस्य’ ॥

समौ शिवककीलौ

सेति ॥ श्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । ‘सर्वनीय-
(उ० १।१।५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।१५)
(१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । ‘कील बन्धे’ (भ्वा० प० से०)
‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पशुबन्धनकाष्ठस्य’ ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । ‘दो अवखण्डने’ । दीयते वा, अने-
वा । ‘देङ् रक्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० १।४।५)
॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । दृङ्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दोहनकाले पादबन्धन-
रज्जोः’ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० १।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) इति
(६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । ‘टिङ्गा-’ (४।१।१५) इति
ङीप् । ‘नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः’ (४।१।२९) इति ङीष्
॥*॥ ‘बन्धनी’—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘पशुबन्धनरज्जोः’ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । ‘विशाखापाठो-
(५।१।११०) । ‘वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकृते
तितः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन । ‘हलश्च’
(३।३।१२९) इति घञ् । ‘मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेदो-
च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादान्-
ताच्छील्ये चानश् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु—‘परस्मै कृ-
इत्यनुवृत्तौ ‘मन्थः’ (उ० ४।१।१) इत्यनेनानः—इत्युक्तम्
तत्र । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि
मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तस्मिन्
न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो वि-
नात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्य-
वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन । ‘मन्थः’ (उ० ४।
१।१) इतीनिः कित् । यत्तु—‘पथिमथिभ्यामिन्’—इति कु-
टेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्ड-
(२) ॥*॥ पञ्च ‘मन्थनदण्डस्य’ ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । ‘कुठ गतिप्रतिघाते’ (उ० १।४।५)
लकात्करन् । ‘कुठश्च’ इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ ‘कुटरः’ इति पाठे तु—‘कुट कौटिल्ये’ (उ० ५० से०)

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कभाति । 'स्कम्भु रोधने'
सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कभ्रातेर्नित्यम्'
(८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थबन्धनका-
ष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मथ्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।-
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ-
न्गिरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति, उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । झृन् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उषि-
सूभ्यः कित्' इति झृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥*॥ क्रामति । 'क्रम पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गतौ' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३)
क्रम चासावेकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीन् हिंसायाम्'
(भ्या० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०)
वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिल्पिनि दैत्यानां करमे-
ऽक्षतेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ महान्यज्ञान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृशलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽमच्' (उ० ४।१।२२) । करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽ-
तल्लुक् इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे' (५।२।७९) इति
क्व् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धन-
युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निदेशाज वी । 'अजायतघाप्' (४।१।४) । 'अजस्त्रागे हरे
मिणौ रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति,
छयते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१।२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१।६२) इति सूत्रा-
न्तरणमूलकम् ॥

स्तम्भच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभ्रोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दिवात् (वा० ३।२।५) कः । पचायच् (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥*॥ 'तुभ' इति पाठे—तोभते । 'तुफ
हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे—'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् ह्रस्वश्च' (उ० १।-
१।१३) इत्यल्च् । स्थायं कन् ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अजस्य' ॥
मेढोरभोरणोर्णायुर्मेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
झृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ उरु भ्रमति । 'भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्नेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—उना शंभुना
रभ्यते । 'रभ रामभ्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादक्
॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्' (उ० ५।१।७) इति क्युन् ॥ (३)
॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥*॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४।९) इति निः ।—
'सृष्टिवेणितृष्णिपार्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति, एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः'
(तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम्
(७) ॥*॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुच् ॥*॥ प्रत्येक-
मेकैकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मनुप् (५।-
२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ बलय उपसंहाराय संहितः । 'छदिरुपधि-' (५।१।१३)
इति ढच् । बलेरपल्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति
ढग् वा । 'बालेयो गर्दमे पुंसि मृदौ वलि(बाल)हिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिबलिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यमच् ॥ (३)
॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृशलि-
कलिगर्दिभ्योऽमच्' (उ० ३।१।२२) । 'गर्दमं श्वेतकुसुदे
गर्दभो गन्धभिषपि । रासमे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रमेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखविलमतिशयित-

मस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो रक्षो-
न्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः, धूमादित्वात् (४।२।१२७)
चुञ् । विदेहि वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । णुल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैरयासुते-
ऽपि च' इति विश्व(मेदिनी)-हेमचन्द्रौ ॥ (१) सार्थ वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'पणेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक् स्त्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।-
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठञ् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वृत्तक्रयविक्रयाद्वृत्' (४।४।-
१३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (क्र्या०
उ० अ०) । टृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण
जीवति । 'वृत्तक्रयविक्रयाद्वृत्' (४।४।१३) ॥ (३) ॥*॥ द्वे
'वृत्तपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । णुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रयेण जीवति । ठञ् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन
वस्त्रादि गृह्णतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
व्यञ् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

१-इति काशिका ॥ माधवस्तु- 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-
लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु
'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव-इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
'तस्मात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् इति
बोधम् ॥

मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१)
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (३।
३।६) 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ अवक्रीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति क-
'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा बाधत्
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०)
'अनित्यमागमशासनम्' इति न जुम् । 'इगुपधात्कृत्' (३।
४।१२०) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
वीष् ।-'निपूर्वाद्येजो निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति वीष् । 'व्यो यलोपः' नेदीर्घः । नीवी-
इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये
पेणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धार्थं प्रयुज्यते
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्वत्
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लामोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यात्मम्
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फली
'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
'फलं जातीफले सस्ये हेतुत्वे व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफला
च कक्कोले, प्रियञ्चै तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी)
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफला
कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्त्याम्' इति हैमः
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परीवर्तौ नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदातृ' इति
पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।१।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१)
॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०)
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) इति
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निमैयते । 'मीङ् हिंसायाम्' (३।१।१३४)

१-उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च' (उ० ४।२।३६) इति सञ्जं लभ्यते ॥ २-परिपण आडम्बर-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-इतः प्रभृति परजितन्तः पाठः कर्म-
पुस्तकस्य, अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३१३५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

विवृति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गं घोः किः' (३१३५२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते ।
'अधु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३५९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३११९७) । गुणः (७३१-
८४) 'क्रय्यस्तदर्थे' (६११८२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रेयं केतव्यमात्रके ॥८१॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३११९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्त-
व्यानीयरः' (३११९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवचपण्य-' (३११-
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

ह्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

ह्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३११२५)
इति णिजापुको । भावे ल्युट् (३१११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'प्यासश्रन्थः-' (३१-
३१०७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३१३१८) ।
'कारे सत्यागदस्य' (६१३७०) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिन्
(३१३१४) । 'सत्यादशपथे' (५१४६६) इति डाञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३१३१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
शब्दः । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३१३५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

अमर० ४२

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दश दशने' (भ्वा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । (आ दश) दशशब्दमभिव्याप्य ।
'आह् मर्यादाभिविध्योः' (२१११३) 'नपुंसकात्-' (५१४१-
१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः
संख्येये, त्रिल्लिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय-
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा—'विंशतिर्गावः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा—'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिल्लिङ्गाः ।
एका शायी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव तासां
वृत्तिरित्यर्थः । यथा—'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयगोचराः' इति—इति स्वोपज्ञानाममालाव्याख्यायां हेमा-
चार्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१४१२२) इति
सूत्रभाष्ये 'किंसंवन्ध्येकत्वे, किंसंवन्धित्वे, किंसंवन्धिवहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्रयोगे
द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये
संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—
'आदशस्यः संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा—'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः'—इति हेमचन्द्रः ॥
३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकक्षेपेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः गवां
विंशती, गवां विंशतयः'—इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु, भेदविबक्षायां
संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा—‘विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि’ इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । ‘पङ्क्तिर्विंशति-’ (५।१।५९) इति
साधुः । ‘पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यावलीषु च’ इति विश्वः
॥*॥ पङ्क्तिर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा—
‘दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्युत्तरम्’ इत्यादि ॥
यौतवं द्रुचयं पाठ्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्वाहुलकाद्वावे कर्तरि वा तुन् योतुः
शोधनम्, शोधकः वा । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) ॥*॥
‘द्रोर्विकारः’ । ‘माने वयः’ (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥
मीयतेऽनेन । ‘माह् माने’ (दि० आ० अ०) । ‘पाठ्यसां-
नाध्य-’ (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मानार्थस्य’ ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । ‘तुल
उन्माने’ (चु० प० से०) । भिदाद्यह् (३।३।१०४) ।
‘—अतुलोपमाभ्याम्-’ (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प०

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा—‘द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः’ इति ॥ सामानाधिकरण्याभा-
वेऽपि ‘गवां विंशती, गवां विंशतयः’—इति मुकुटः ॥ द्वित्व-
बहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । ‘पङ्क्तिर्विंशति-’ (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो.
द्व्योते नागेशभेदेन तु—विंशत्यादयो व्यादयश्च धर्मशक्ता एव ।
धर्मकर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विंशत्या-
दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति ‘गवां विंशतिः’ इति । कदाचि-
दभेदेन ‘विंशतिर्गौ’ इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनेव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा—‘गावो
धनम्’ इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-
शब्दात् ॥ इत्यास्तु विशेषः—तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम् ? इति चेत्,—आरो-
पेण, इति गृहाण ॥ द्रयादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभे-
देन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्,
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ ‘द्व्येकयोः-’ (१।४।२२)
इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति
द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशदृष्टिनिष्यैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति
निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । ‘(माषो म्रौक्षन्ते
मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः’ इति मेदिनी) । कन् (त्रापि ५।
४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘माषकस्य’ ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) ‘अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके
सायके शकटे कषे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्णे
तुल्ये हृषीके स्यात्’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति
‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४)
‘कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुनपुंसकम्’ (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ द्वे ‘कर्षस्य’ ॥

पलं कर्षचतुष्टयम्

पेति ॥ पलति । ‘पल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । ‘पलमुन्मानमांसयोः’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पलस्य’ ॥

सुवर्णविस्तौ हेमोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । स्वर्ण
‘सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः’ इति क्लीबमाह । ‘सुवर्णो ना स्वर्ण
सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे कावने हेम
चन्दने’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तते ल
‘विस उत्सर्गे’ (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । अप
मस्यानित्यत्वाच्चेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अक्षमानस्य’ ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेमः
॥*॥ एकम् ‘अक्षपलस्य’ ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । ‘तुल उन्माने’ जुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘—अतुलोपमाभ्याम्-’ (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ।
निपातनाद्गुणाभावः । णिजभावे तु ‘इगुपध-’ (३।१।१३४)
इति कः । ‘तुला साहस्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीति
कायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्भारवाच्यं
आकाशे च पिचौ न स्त्री)’ इति विश्व-हेमचन्द्रौ (मेदिनी)
(१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् ‘तुलायाः’ ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलः

मेति ॥ अग्रियते । ‘भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०)
‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘भारः सहस्रवर्ण
पलानामपि वीवधे’ इत्यजयः । ‘भारः स्याद्वीवधे वि
पलानां द्वासहस्रके’ (इति मेदिनी) ॥*॥ (त्रयादेर्दीर्घान्तात्
अपि (३।३।५७) भारः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भारस्य’ ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४१२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षसायम् । 'तस्येदम्' (४१३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३१३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३१३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षसायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४१३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रसायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४१३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३१३।६६) इत्यप् । 'पुंसि—' (३१३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३१३।१२९) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । ऋग्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे सृतौ धने' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुल्यमानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

अखियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढौकू गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अञ् (३११।१३४) । पृषोदरादिः (६१३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) । द्रवति । 'डू गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्धपन्यनिखपिभ्यो नित्' (उ० ३१।१०) इति नः । 'द्रोणोऽखियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । समानं कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । खियां काष्ठाम्बु-बाहिन्यां गवादिन्यामपीव्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३१२।५) । गौरादिः (४११।४९) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्च' (३१३।१२९) इति घञ् । 'वाहोऽध्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अञ् (३११।१३४) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कञ्चप्रत्ययः । अनित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३११।४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३१३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मान-भेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्य-र्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभि-र्भविता स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदा-हृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रज—' (३१३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः' । पादतच्चिह्नयोः स्थात्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च ह्रीवं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते । 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३१३।१९) ।—'अमेः शन' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवयाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३१३।१९) । 'भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३।१९) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्तमृक्तं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थैर्विभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ द्रुतिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विदु-लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं ह्रीवं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वगतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायाम-प्रकृतत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरे-
चने' (६० उ० अ०) । 'पातुदिवचिरिचि-' (उ० २।७)
इति थक् ।—'वमिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् वथन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन-
धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु
गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति,
उच्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृष्ट्विहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यसिवसि-' इत्या-
दिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखामिजनाधि-
पेषु योके सुरे स्यादसु हाटके च । वृद्धौषधस्थानधनेषु रत्ने
वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥
हृयति । 'हृय गतिकान्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हृयतेः
कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च' इत्यन्य-
प्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिरण्यं
चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे
च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति, द्रव्यते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रुविणं न द्रुयोर्वित्ते काश्चने च
पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति ।
'म्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'द्युस्त्रं वित्ते वलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाज्यायाम्' (जु० आ०
से०) । 'अकर्तारि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्थते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो धननिर्वृत्तोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) ।
'अकर्तारि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुर्यते । 'कुष
संश्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे
'कोशविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे
'घटिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'राज-

सूय-' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेम-
रूप्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥९॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताव-
चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहताप्र-
योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूप्य-
हेमरूप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गारुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (२)
॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्रणो मणिः । 'ह-
पार्थिवादिः' (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गारु-
त्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितक-
'लोहितात्मणौ' (५।४।३०) इति कञ् ॥ (२) ॥*॥ पद्म-
रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥९॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४)
(१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० उ० अ०)
क्तः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चत्योः' इति हैमः
(२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रबालं पुंनपुंसकम् ॥

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा, -विशिष्टे द्वौ भव-
'द्युद्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नद्रुमेऽपि प्रक-
ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रबलति ।
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रबालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे'
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रबालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।१।७१) । 'रत्नं ल-
तिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते ।
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'मणि-

१-तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्य-
द्रव्यम्—इति मुकुटः ॥

हीपुंसयोरस्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च) । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च) इति विश्वः ॥ (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अस्मजातौ=मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

खर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूलदमघ्रापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

खेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा, -अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) ।
शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु
वर्णते वा । 'वर्णं वर्णने' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं
हेमि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये
चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते
वा । 'हि गत्यादौ' (खा० प० अ०) । मनिच् (उ० ४।-
१४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥
(६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयङ् ॥ (७) ॥*॥ शातकुम्भे
पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुश-
तिकादिः (७।३।२०) ।—('शातकौम्भम्') इति तु खामी ॥
(८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् । (४।१।१२३)
ङ्क् । 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकादीसतेजसम् । तदुल्वं पर्वते
न्यतं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः
स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीवं खर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९)
॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिच् (उ० ४।१४५) ('भर्म
स्यात्काञ्चने मृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वत्यनेन ।
'कर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । मद्भुरादिः (उ० १।४१) ।
'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्ण-
कृतायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।-
३।५३) इत्यण् । यद्वा, -चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प०
से०) । 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । '—अनाचमेः'
(७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्धित्वात् । 'कृदिकारात्'-
(१० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । 'कृञो हेतु'-
(३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा, -
प्रयत्नं जातम् । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥
॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सम्महत्' (२।१।६१) इति
स्मासः । 'आन्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥
कचति(ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्या-
दित्युः (३।१।१३४)—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति मुकुट-

स्तु चिन्त्यः । 'काचि'धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥
रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुचितिजां
कुथ' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् ।
'शेषे' (४।२।१२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरसस्य नयां
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ
धातवः प्रदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्'- (६।३।-
१२५) इति दीर्घः । यद्वा, -अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥
एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी ।
शृङ्गी । कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ०
२।३२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्डन-
सुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाम-
माला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।-
१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृगाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अलंकारसुवर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा ।
'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीवमैलेयरूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०)
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु
शुक्ले स्यात्, क्लीवं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहत-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व (मेदिनी)-हेमचन्द्रौ ॥
(३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्ज-
पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं
रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥
श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाश्चि-
नीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) ।
रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'स्त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां खन्दप्रचारयोः ।
पित्तले लोहकिट्टे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१-शृङ्गिर्हस्वान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमूहमिवान्तः-
स्थितापरिमाणशृङ्गिर्हमकूटं राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कृत्यते ॥
 'कृत दाहे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'आर-
 कृतोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तलस्य' ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्रयति, तम्रयते, वा । 'तमु काङ्क्षायाम्'
 (दि० प० से०) । 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१६) इति
 रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'तम्रमिचमां दीर्घश्च'
 इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५)
 इति, साधु । यद्वा,—शुल्वयति, शुल्वयते, वा । 'शुल्व माने'
 (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) 'एरच्
 (३।३।५६) वा । 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-
 निधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
 त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-
 रूप्ये अश्रुते स्म । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन
 वरम्, उरु, वा अतिशायने इष्टम् । (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर—'
 (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीवम्' इति टवर्ग-
 द्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि—च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ
 ना वरोस्तमयोस्त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं
 शंभुं वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां
 भृतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विषत्—' (६।३।६७)
 इति मुम् । उक्लृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० ३।२।१८) ।
 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
 पुमांस्त्राप्ते तु स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि
 (५।४।३८) तु 'औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः'
 इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।

अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुह्यते, वा । 'लुह गाध्यै' () ।
 अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्यतेऽनेन वा ।
 'लृज् छेदने' (क्वा० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । लुह्यते,
 रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३-
 ३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा०
 ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोहके सर्व-
 तैजसे' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि 'लौहम्' ॥ (१)
 ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'दाक्षीशस्—' (३।२।१८२) इति घृन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'तिजेर्दार्धश्च' (उ० ३।१८)

इति वक्षः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके ।
 यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० उ०
 से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्ड-
 बोले बले सान्त्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च बो-
 सिहकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजो-
 यतोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मे-
 दिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोऽमायःसरस-
 (५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा ।
 (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः । 'अश्मसार-
 शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'लोहस्य' ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥*॥ शिङ्गे
 'शिधि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको लघुर्ध्व-
 धाञ्भ्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
 सिंहमाणयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शिङ्गाणं कर्तु-
 च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी ॥*॥ 'सिंहानम्'
 पाठे—सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
 (३।१।१३४) । सिंहमाणयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
 (२) ॥*॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।११)
 इत्यण् । यद्वा,—तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०)
 ॥*॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी

वीति ॥ कुं भूमिं इयति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
 अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कु-
 पद—' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुशी फालेऽपि
 (कुशा, पापिष्ठमतयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः) इति
 विश्वः । 'कुशो रामसुते दमे पापिष्ठे योक्रमतयोः । कु-
 लोहविकारे स्यात् कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः)
 (१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः कचे-
 गुडे । भस्मनि धूतं लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
 कचते । 'कच वन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
 (३।१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) काचयति वा ।
 (३।१।१३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे सुहृ-
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काचस्य' ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥९९॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः । यद्वा,—चपनम् । 'चप शक्तौ' () । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।३।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति धातुर्वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिकादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासलकीक्षितिकङ्कषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ शिवेन सूयते स्म । 'पू प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रि-
याद्वाहणीधुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पारं ददाति । 'डुदाच् दाने' (उ० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'पारते' इति पाठे—पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसे-
न्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गवेलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा,—गवनम् । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'महिषशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामूले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुच् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजनुनि शैलजे । लेहोऽपि गिरिजा गौरीमातुल्ययोश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । घृषा-
नित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्लीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदिनी) ॥

१—रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनम्—इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामलम्'—इत्येकं नाम—इति क्षामि-मुकुटौ ॥

'गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलध्वजम्' इति वाच-
स्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽजमञ्ज-
नम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरे
देशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं
काञ्चिके स्रोतोञ्जने च वदरीफले । ना तु नीवृत्ति' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कपोतस्येदम्, कपोतवर्णत्वात् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥
(३) ॥ * ॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा,—यमु-
नाया इदम्, तद्वच्छयामत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सौवी-
राञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थयते, वा । 'तुत्थ आवरणे'
() । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ।
तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥ * ॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखि-
ग्रीवाऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वर्णत्वात् ॥ (२)
॥ * ॥ वितुन्नये स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३।
२।१०२) । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ मयू-
रस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ।
मयूरं कायति वा, सादृश्यात् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य',
'तूतिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
वाहुलकादरद लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ दार्वी दारुहरिद्रा ।
तद्विकारोऽपि दार्वी, अमेदोपचारात् । स्थायं कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्या-
यम् ॥ * ॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी
तुन्नमिलपि' इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आवर्तन-
निष्पन्नस्य रसाञ्जनमेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।
७८) ॥ (२) ॥ * ॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥—तार्क्ष्य-
शैले भवम् । अमेदोपचारात्—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्याया-
नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पर्वन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा
दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनाद्विषयमाह—इति मुकुटः ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥१॥ 'गोपः'—इति खामी । गो-
र्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'गुपि-' (३।२।४)
इति कः ॥ (५) ॥१॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस
आस्वादेन' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥१॥ गोपे
उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति
खामी ॥ (६) ॥१॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति
ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽधिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डि' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति ।
'इर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥१॥ ('हिण्डीरः' इति) ङादिर्वा
पाठः ॥ (१) ॥१॥ अन्धेः कफ इव ॥ (२) ॥१॥ स्फायते ।
'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३)
इति साधुः ॥ (३) ॥१॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।
सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादित्वा-
द्वाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।
'सिन्दूरस्तस्मिन्ने स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रोच-
नारक्तचूर्णिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥१॥
नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥१॥ द्वे
'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोनेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'नागं नपुंसकं रज्जे सीसके करणान्तरे । नागः पञ्चगमातङ्ग-
कृपाचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग(नागदन्तप्रभेदके । 'देहा-
निलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥१॥ सिनोति । 'षिक् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । अनित्यत्वाच्च तुक् । ईयति । 'षोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि च
तृतीये च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥१॥ योगे
साधुसंयन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति समासः ॥
(३) ॥१॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) ।
'वृधेः वृधेः' (उ० २।२७) ॥१॥ 'वर्ध'—इति मुकुटः ।
वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२७) ।
'वर्धः सीसवरजयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥१॥ चत्वारि
'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिचटम् ॥१०५॥

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपू लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'त्रपू लज्जायाम्' (उ० १।१०) इत्युः । 'रज्जसीसकयोः' ॥

इति रुद्रः ॥ (१) ॥१॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने'
(भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) पिचं टौकते । 'टौक
गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।-
८१) वा । 'पिचटो नेत्ररोगे स्यात्कृत्वां सीसकरजयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ रज्जति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रज्जो ना रागे वृत्तरण-
क्षितौ । अन्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥१॥ वज्जति ।
'वणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वज्जं
सीसकरजयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे' इति
मेदिनी) । 'वज्जः कार्पासे वृन्ताके वज्जा जनपदान्तरे । वज्जं
त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥१॥ चत्वारि 'वज्जस्य'
'राँग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा ।
मृग्यवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना' कुष्ठभेदे च कषे तूले-
ऽसुरान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥१॥ तूयति । तूयते,
वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । षच् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्ब्रह्मदाणि ।
आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥१॥ 'पिचु-
तूलः' इति रभसात् संघातोऽपि ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'कार्पासस्य'
'रूई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥१॥ कुस्यति । 'कुस
संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोभेदेताः' (उ० ४।१०६)
इत्युम्भः । बाहुलकाच्च गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना
कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ वह्निवत् शिखाऽस्य ॥
(३) ॥१॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजन-
रजःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।३४) इति नलोपः । 'रजेः
क्युन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-'
(२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भ-
कुसुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥१॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य'
'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेवेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥१॥ ऊर्णाऽस्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्'
(५।२।२३) । 'ऊर्णांयुर्ना क्षणाभङ्गे मेषकम्बलमेषयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रज्जः' इति पाठः प्रामादिकः । रज्जार्थकथने उद्देश्यताव-
च्छेदकविधेयोरैक्येन शाब्दबोधाजनकत्वात् । वार्ताकादिवाचकत्वा-
भावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्र-
गोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे
ना तु मधुद्वये । वसन्तदैत्यभिचित्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् ।
'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्'
(४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-
वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥१०७॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिञ्च्यते,
वा । 'विच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातुतुदिवचिरिचिसिचि-
भ्यस्थक्' (उ० २।७) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोहा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे-' (२।१।-
३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन द्रव्यते कथ्यते ।
ह्रस्व (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥
(५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (चु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा, -कुत्सिता
नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां वीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुञ्जते
वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् ।
पान्नाञ्जने मण्डने चालिङ्गरे वालखेलने' + 'चैला लक्ष्म्यां पुमान्
कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१-इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावान्नैतत्सञ्ज्ञाप्राप्तेः । तस्मात्
'कृतो बहुलम्-' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुप्ति-' (३।२।४)
इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविधौ संप्रसारणिभ्यो ङः' (वा० ३।-
२।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः ॥ २-अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने
'द्रव्योः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः, मूले हैम-विश्व-
योश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण
चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्यायते क
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ पाके सख
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ यव
'यवक्षारस्य' ॥

अथ खर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चः
सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ खर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्येष्ठा
दिवात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं तं
यति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३।३)
(३) ॥*॥ सुवर्चलया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२)
इत्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतो च'
(भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३।२) । 'रुचको नी-
पूरे च निष्कैर्' दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्य-
भरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' 'सर्व-
क्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।३।१५)
(१) ॥*॥ रोचते । नन्वादिः (३।१।१३४) वंशस्य रोच-
'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' । त्वक्क्षी-
वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वैणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य' ॥

शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिशोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८)
इति ङः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥
'शोभाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैश्वरम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) ।
दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम्
एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

प्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)
कञ् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः ।
पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर-
॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रश्मि-
('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्वमन्यां च योषिति' इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमामिदम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्बुद्धभावोऽपि । 'गोलोमी' धेतूर्वायां स्याद्वचाभूत-
केशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश इव ।
भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य । 'पत्राङ्गं' न द्वयोर्भूजे पद्मके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दन-
मिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य'
'पत्राङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु ज्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२)
॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च'
(उ० १।१०४) इति कलः । त्रिफला तृफलाऽपि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च । 'शदे रक्'
चात ऊर्त्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२)
॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
वा । 'लृच् छेदने' (क्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३)
॥*॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने
होवे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) ।
जः (३।२।१०२) । 'ऋत इदातोः' (७।१।१००) 'रदा-
भ्याम्' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च

करणश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः
॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ शूद्रा च विद् च, तयोः सुतः ॥*॥ किरति,
कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति सुच् । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः ।
क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीबं
पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च, तयोः सुतः ॥*॥
अम्बे तिष्ठति । 'घा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठोऽयमल्लोण्यां
स्यात् पाठायूथिक्योरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वैश्याव्राह्मणाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऊञ्जेन्द्र' (उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्धे पुंसि त्रिषु-
त्कटे । स्त्री वचास्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥२॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-
ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ठादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । यद्वा, महयते, महति वा । 'मह पूजयाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविमह्योष्ठिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-
दित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च, तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति,
क्षयते, वा । 'क्षद संभृतौ' () । 'शंसिक्षदादिभ्यः'—

(उ० २।९४) इति तृच् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या=स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

वेति ॥ सूयते स्म । 'घृह् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यब् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृच्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करण्यां माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति-चण्डिभ्यामालब्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकं ('संकरविशेषाणाम्') ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्यण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रियु-' (उ० ४।५९) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेणी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्-वदश्लोकसंहतां । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेणेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठञ् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्भुभेदे कुल-तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इति (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ मालाऽस्यास्ति । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठञ् । यद्वा-माला शिल्पमस्याः । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठञ् । 'मालिका सप्तलपुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदी-भेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१९) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१९) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१९) । कुलमाडनाति वा । डः (वा० ३।२।१०९) । 'घूके कुलालः कुकुमे कुम्भ-कारेऽज्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तन्तुत्येन मृदादिना गण्डति वद-नैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'हावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे—तन्तवो वितन्त्यन्ते यस्मिन्तन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुर्वति वा विन्दति । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु (च) विन्देः' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा वश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

१—'वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविभ्राज्जनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

(४४१५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेर्नि-
मार्तरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । रङ्ग आजी-
वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभा-
निशा-' (३१२१२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्र-
कारस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३१२१११) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गति-
शुद्धौः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३१२१११) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५४४५) । कुन् (उ० २१३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पादूचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णिकसिपद्यतेः' (उ० ११८५) इति ऊः । पादूं करोति ।
किप् (३१२१७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३१२१-
१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥७॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति
श्रीभोजः । व्यो करोति । अण् (३१२१११) ॥ (१) ॥*॥ लोहं
करोति । अण् (३१२१११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ।
'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति
रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडीं वंशानलीं धमति । 'ध्मा शब्दाभिसंयो-
ग्योः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुख्योश्च' (३१२१३०) ।
इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६१३१६६) इति ह्रस्वः ॥ (१)
॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२१११) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-
रते । 'डुदाच्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३१२१४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३१२१११) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'स्वर्णकारस्य' ॥

साच्छाङ्गिकः काम्बविकः

येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४४४१५५) इति
ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४४४१५५) ।
'शाश्वतिकः' (२१४१९) इति निर्देशात्काम्बेशोऽनिलयः ।
'कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठक् (५१२१११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्वघट्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४४४१-
५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने'
(जु० प० से०) । अण् (३१२१११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५४४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति । 'तक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'युवृषि-' (उ० १११५६) इत्यादिना कनिच् ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । 'वर्ध छेदने' (जु० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
वर्धं कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
काद्धिः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प०
से०) । तृच् (३१११३३) । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णो-
रादित्यमिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण्
(३१२१११) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । किप् (३१२१७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

ग्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२१११४०) इति समासः ।
'अषडक्ष-' (५४४१७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा ।
'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५४४१९५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्यण् ।
कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५४४१९५) ॥ (१) ॥*॥
नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ॥*॥ एकम् 'कौट-
त्वष्टुः' ॥

क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्ष्विति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः
॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति । 'मुण्डमिश्र-' (३११२११)
इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३१११३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसा-
यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (जु० प० अ०) । 'गल्यर्थो-' (३१४१७२) इति कः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन सुप्सुपा (२१११४)
इति समासः । यद्वा,—नापनम् । 'आपृ व्याप्तौ' (खा० प०
अ०) । घञ् (३१३११८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-
तम्-' (५१२१३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसातुं
शीलमस्य । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'बै क्षये'
(भ्वा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ।
'आतो युक्-' (७३१३३) । ('अन्तावसायी श्वपचे मुनि-
मेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-
तस्य' ॥

निर्णोजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णनेकि । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०)
पुल्ल (३१११३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८१४१४) इति
णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज् रागे' (भ्वा० उ० अ०)
कुन् (उ० २१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्य-
मस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४१४१५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराग्रसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११) । कः (वा० ३१२५)
वा । जवालोऽजः, तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकाऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३१-
२१०८) इति णिनिः ॥*॥ ('देवाजीवः' इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः
(३१२१३) । देवं लक्षणया तत्सं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, सिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माछाससिभ्यो यः' (उ० ४१९०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
बुद्धोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शाम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३१३१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५१११०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

शालालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।

भरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्-' (४१३११०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिलषस्य ऋषेरपत्यम् । अण् (४११११४) । 'नटे बिल्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्विन-
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४१३१११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४१३१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, -विभर्ति स्वाङ्गम् । 'हृन्'
(जु० उ० अ०) । 'मृमृहशि-' (उ० ३११११) इत्यतश्च ।
विदाद्यजो (४१११०४) वा । 'यजजोश्च' (२१४१६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तच्च । अवहुवचने वृद्धिप्र-
ज्ञात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट-
नृतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ षट् 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादित्युः (३१११३४) (१) ॥*॥ कुशील-
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२१२११८) इति समासः । 'अन-
त्रापि हृदयते' (वा० ५१२१०९) इति वा । कुशीलं कान्ति-
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-
(४१४१५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् ।
(४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिनाः

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तादण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणि-
ताडघौ शिल्पिनि' (३१२१५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वैणवं
विकारः । 'ओरञ्' (४१३१३९) । वैणवं शिल्पमस्य ।
(४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शाकुनान्
'पक्षिमत्स्य-' (४१४१३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
हन्तरि' ॥

श्रवणः १०]

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति ।
'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-
न्वधतः' ॥

वैतसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥
(१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥
मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । स्थायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा, -भृति
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ०
३।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥
(३) ॥*॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।
१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा
वहति । 'विभाषा विवधवीवधात्' (४।४।१७) इति ठक् ।
पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-
हिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
भारोऽस्ति बाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जालमः शुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य, यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ
शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
पामानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा, -पा धर्मः भ्रियते येन ।
'मृह्' (उ० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥
(२) ॥*॥ निकृष्टासीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्' (खा० उ०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥
(३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा, -प्रकृष्टमकृत-
मकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः ।
'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्ट-
मपकृष्टे वा सीदति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छा-
वने' (उ० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेङ्
कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्य-

कारिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३)
स्वायै कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा, -क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा । 'क्षुद
क्षोदे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति
रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा, -क्षुधा लक्यते ।
'लक आस्वादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥
('खुल्लक' इति) कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकस्त्रिषु नीचे-
ऽप्ये' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । खुदं लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥*॥ इना
कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
णिच् । यद्वा, -इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे'
(चु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा, -'इ' इत्यव्यय-
मपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-
त्वाज्जासुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृतोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे
भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् ।
'द्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो
वा' (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ 'दंसयति,
दंस्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (चु० प० से०) । 'दंसेष्टनो न आ
च' (उ० ५।१०) । यद्वा, -दास्यते । 'दास दाने' (भ्वा० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ ('दास' इति) तालव्यान्त-
पक्षे—'दंशे' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्थायै कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥
चेत्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृत्वादिभ्यो वुन्
(उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (रु०
उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे'
(७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किञ्चित् कुत्सितं वा
करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्बहुषु-'
(वा० ३।२।२१) इति अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ'
(दि० प० से०) आसीक्ष्ये (क्र्या० प० से०) वा । ण्यत्
(३।१।१२४) । 'प्राद्वहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥
(९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाभ्युच्छिष्टम्, भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां
किष्यन्' (उ० ४।१७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर
गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

वेति ॥ परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिद् गल्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्च' (८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपोषित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे—परैराजीयते स्म । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,— परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते खपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्षणे च मूर्खे च खरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः—' (३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे ष्यच् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥ 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष दृष्टौ शीघ्राथे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चतति, चल्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'मन्दिवाशिमथितचित्तच्छाङ्किभ्य उरच्' । (उ० १।३८) ॥ (२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । णिजन्तः । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्लीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थान-मुयोगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालसूचमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पतिचण्डिभ्यामालब्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ लुवते । 'डुह् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'लुवः लक्षे डुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

भेककमेलयोः । कमनिघ्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जल-
न्तरे लुव गन्धतृणे मुस्तकमिद्यपि' इति हैमः । 'लुव-
स्यालुवने मेले भेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवे-
र्षकटीडुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान् ।
कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ।
(२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३)
अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
(३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यः
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'निषादः खरभेदेऽपि
चण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३)
कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वस्ति ।
'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास—' (६।३।
१८) इत्यलृक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अञ् (५।३।११७)
'चाण्डालः' अपि ।—प्रज्ञायणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र ।
'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्चन्दसि' (५।४।
३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत्र कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) मुक्क-
मुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ 'पुक्कसी कालिकानीत्योः पुक्कसः श्वपचेऽधमे इति
(विश्वे) दर्शनात् पुक्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'वुक्सी-
वुक्कस'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ।
यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिभ्य-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (भ्वा० प०
१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्चासावतश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूतिभ्येऽल्पतनावपि । त्रियां चामरवाहि-
न्ये' (इति मेदिनी) ॥

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रभाष्ये अनुपपन्न-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकार-
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिप-
इत्युक्तम्, तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादान-
वाधित्वाज्जैव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चाण्डालः' इति
रूपम् । 'चाण्डालः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण-
बोध्यः । छान्दसा अपि कन्निहोके 'सग्धिः' इत्यादय इव प्रकु-
इति वा बोध्यम् ॥

शुद्धवर्गः १०]

कुङ्कुनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा ।
कः (३१२१३) । 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे'
(भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुल्योः किन्दच्' (उ० ४८५)
इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निग-
द्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प०
से०) अच् (३१११३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः ।
'गोमांसमक्षको यस्तु लोकावाहं च भाषते । सर्वाचारविहीनो-
ऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि—'ब्राह्मण्यां
वैश्यतो जातः क्षत्रा भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो
विप्रात्प्रजायते ॥' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः ।
व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'व्याधधा-' (३१११४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवधे-
नाजीवति । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥
मृगान् वधार्थं याति । 'या प्राप्णे' (अ० प० से०) । 'मृग-
व्यादयश्च' (उ० ११३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ
व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ लुभ्यते
स । 'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०) । क्तः (३१२१०२) ।
स्वार्थे (ज्ञापि० ५१४५) संज्ञायाम् (५१३७५) वा कन् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४१२१६) इति
ठक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०)
॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
क्विप् (३१२१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) ।
कः (३१११३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये
ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३१-
२११) । कन् (ज्ञापि० ५१४५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन
गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २१३२) ॥ (५) ॥*॥
भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२)
॥ (६) ॥*॥ श्वयति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प०
से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० ११५७) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥
'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति
वाचस्पतिः ॥*॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अकथ्यते । 'अर्कं सवने' (चु० प०
से०) । अर्च्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

अमर० ४४

घञ् (३१३१९९) । शकन्च्वादिः (वा० ६११९४) । 'अलर्को
धवलर्के स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात्
(५१२१३६) इतच् । यद्वा, -योग्यन्ते स । 'युगि वर्जने' (भ्वा०
प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वात् नुम् । क्तः (३१२१०२)
॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'दृ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३१२१८०) डुः । यद्वा, -
विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जञ्वादिः
(उ० ४१९०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानखेटशुनोः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥*॥
एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-
कादमः । ('सरमा कुकुरिदेवशून्योः स्याद्राक्षसीभिदि' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४११४१) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शून्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । मूलविमुजादिकः (वा० ३१२१५)
वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि'
इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३१३११७) ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्यध्यन्तेऽत्र ।
'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१-
२१०९) इति डः ॥ (२) ॥*॥ आखिद्यतेऽत्र । 'खिट
त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ्
॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) ।
'परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३१३१०९) इति साधुः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणार्धलब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽक्षरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्मस्य । 'दक्षिणेर्मा
लब्धयोगे' (५१४१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०)

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । चुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चोरः पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि ‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । ‘एकागारिकद् चौरैः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति । ‘दस्य उपक्षये’ (दि० प० से०) । ‘-जनिमनिदसिभ्यो णुः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासिकयोः’ इत्युक्त्वाच्चानः (७।१।१) । ‘दस्युश्चौरै रपौ पुंसि’ इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तत् करोति । ‘किंयत्तद्बहुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्बृहतोः करपत्योः-’ (ग० ६।१।१५७) इति सुट्त्वलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०) । प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर आवरणे’ (रु० उ० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आस्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयंश्चरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ चौर-जीर्णपटयोः पटच्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । इच् (उ० ४।१।११८) । मलि धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘चोरस्य’ ॥

चौरिका सैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः, कर्म वा । मनोशक्तिवात् (५।१।१३३) जुञ् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः, कर्म वा । ‘स्तेनाद्यल्लोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-विभागात् ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ (यञ्त्वलोपौ) ॥ (४) ॥*॥ चौरस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ ‘स्तेयं सैन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचोरिके खियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि ‘चोरकर्मणः’ ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥२५॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुप् छेदने’ (तु० उ० से०) । ह्रन् (उ० ४।१।१५९) ॥*॥ लुप्तः ह्रनि ‘लोत्रम्’ अपि । ‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंस्त्यते । ‘तसि अलंकारे’ (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः । ‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘मृगादिबन्धनसाधनस्य’ ॥

१—‘यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्’ इति तूणादिषु पाठः समुपलभ्यते ।

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मृगादिबन्धनयन्त्रस्य’

वागुरा मृगबन्धनी ॥२६॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरे’ इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो बध्यतेऽनया । ‘बन्ध बन्धने’ (क्र्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति लृट् (२) ॥*॥—वातेर्भद्रादित्वाद्गण् गुक् चागमः—इति मुकुटपाणिनीयः ॥*॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (चु० प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) । ‘रज्जुः शुल्वं वराटो ना’ इति रत्नकोषात् ख्यपि । ‘शुल्वं स्तेये यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ लोपः तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं मीनो । ‘मीह् गत्या(हिंसायाम्)’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । वाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० आ० अ०) । ‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१।५) चात् सलोपः ॥—सृजेः कृत् सुगागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां पुं योषित्’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । ‘वट वेष्टने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।४।४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति कः । ‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याद्व्यग्रोधकपदयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) । अदन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपे सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्याद्वृत्तिरज्जुः । शुक्रादावपि वट्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाध्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (तु० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः=कूपात् । सलिलमुद्वाहतेऽनेन ॥*॥ द्वे ‘अरट’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेज् तन्नुसंताने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘वेजः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिच् ॥ (१) ॥*॥ वपनम् । ‘ड्वप्’ (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१२४) । वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘वायदण्डः’ इति कचित् पाठः ।

शुद्धवर्गः १०]

वेनो भावे घञ् । 'आतो युक्-' (७३।३३) । वायस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (उ० उ० से०) ।
अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'विबु
तनुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमुच्योष्टेरु च' (उ० ४।-
१६३) चातु कित् घञ् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे
तनुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नरि=पुंसि ॥*॥
तन्त्ये । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः
संहतोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वज्रः 'ऊतियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

स्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (उ० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा
वाय वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुतालिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात-' (७।३।४४) इति इत्वम् ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् वा । 'संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) इति वुञ् । आदिबुद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।९६)
इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात् पुत्रिका
पुतालिकादुहित्रोर्वावत्कलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैलवृक्ष-
प्रभेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठ-
मृच्छिलादिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भा० प० से०) ।
कृन् (उ० २।३२) । 'पिटकखिष्ठ विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः
प्रमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ।
'पिटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वाच्च तुम् ॥*॥—'पीडा'-इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पिड अवगाहने' (उ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मज्जति, अत्र वा । 'ड-
मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेर्नुम् च' (उ० ४।७७)
इत्युषन् । यत्तु—द्विजकारः—इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्या-
त्पूर्वो वा तुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः'
'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झाया' इति
ख्यातायाः, अन्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥
अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।-
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।-
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च द्विवाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ष्याधारलगुडस्य' ।
'कावडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्ष्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लवि अवलंसने'
(भा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भा० आ० से०) ।
'संसतेः शिः कुट् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अष्टयादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कच्य-
तेऽत्र । 'कच वन्धे' (भा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।-
३।१२१) इति घञ् । काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृद-
न्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ष्यस्य' ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्की

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कसिपद्यते' (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनहति वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'किप् च' (३।२।७६) इति वा
किप् । 'नहिष्ठति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा वद्धा । 'अनुपद-
१—आप्ये तु—अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मिन्' इति पाठः । अयं तु
सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

सर्वा-’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृत-
पादत्राणस्य’ ॥

नञी वर्धो वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । ‘गृह बन्धने’ (दि० उ० अ०) ।
‘दाम्नी-’ (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु
वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।-
२७) । गौरादिवात् (४।१।४१) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ त्रियते-
ऽनया । ‘वृज् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘वृजश्चित्’ (उ० ३।-
१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (चु० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश
शब्दे’ (), ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०)
वा । अँनिलो तुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
उष्मर्गदभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चेति ॥ चण्डालयेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ (४।३।-
११८) ‘चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीभिदि’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे’ (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् । —‘कडिकपि-’—इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटोल-
वीणा’ इति पाठे तु—कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कपिगडि-’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’
‘किंगरि’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया । ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अक-
र्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकाणाः । ‘पुंसि’ स्यात्, शाणो
मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । —निकष्यतेऽप्र ।
‘गोचर-’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘निकषः
शाणफलके (निकषा यातुमातरि)’ इति विश्वमेदिन्यौ ।
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य’
‘खन्नादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य’—इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

त्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन । ‘ओवश्चू छेदने’ (तु० प० से०)
‘कर्णाधि-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रपर-
शुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’—
‘लघुकरवतस्य’—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) ।
कृचादिभ्यो वुञ् (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे—
इष्यते, इषति वा । ‘इष उच्छे’ (भ्वा० प० से०) । कुर
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’ (भ्वा०
प० से०) । कुञ् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘वीरणादि-
शलाकायाः’ ॥

तेजसावर्तनी मूषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् । ‘वृ-
वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।-
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । ‘मूष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ‘मुष स्तेये’ (भ्वा०
प० से०) इत्यस्मात् भिदाद्यङि (३।३।१०४) ह्रस्वादिरपि ह्रस्वः
मुषा मुषी । गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । ‘मुषा त्वावर्तनी
मुषी’ इति शब्दार्णवः । यत्तु—‘मुष स्तेये’ (भ्वा० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि ‘अने-
षामपि-’ (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्त्वेन
षामपि-’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूषायाः’ ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । ‘भस वीप्तौ’ (चु० प० से०)
‘हुयामाश्रुभसिभ्यन्नन्’ (उ० ४।१।६८) । ‘तितुत्र-’ (अ० १।-
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्म-
प्रसीव्यते । ‘षिवु तन्तुसंताने’ (दि० प० से०) । कृचादिभ्यो
वुञ् (उ० ५।३।५) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति ण्युल्
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अग्निज्वलनार्थस्य’ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोड्यतेऽनया । ‘स्फुट मेदने’
चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोट-
तीति ‘लास्फोटनी’ । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति
मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिपु कशेरनिदित्वाङ्गीकारावर्धमिदम् । २—
‘पुंसि स्यात्’ इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव
व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुवृत्ति इव भाति ॥

शुद्धवर्गः १०]

विधनी तु 'लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका' इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः' ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
अण् (३१२११) । डीप् (४११११५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति ।
'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा, -कर्त-
नम् । घञ् (३१३११८) । कर्त राति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४११-
४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तर्याः' ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

व्रिति ॥ वृक्षमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) ।
'वृक्षल्युटः-' (३१३११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं
भेदुं शीलमस्य । 'भिदिद् विदारणे' (रु० उ० अ०) 'सुपि-'
(३१२१७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठतनूकरण-
साधनस्य' ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

देति ॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धने' चुरादिः । अच् (३११-
१३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'के शब्दे' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'सुपि-'
(३१२१४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । 'दृ
विदारणे' (क्वा० प० से०) प्यन्तः । ल्युट् (३१३११७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य' ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

केति ॥ 'क' इति कचति । 'कच शब्दे' (भ्वा० आ० से०)
अच् (३१११३४) । ('क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्य-
तरो पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा
पतति । 'पत्ल्य पतने' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४-
१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य'
'करोत' इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (जु०
भ्वा० प० अ०) । अच् (३१११३४) । आर्यते वा ।
भिदादौ (३१३१०४) 'आरा शस्त्रायाम्' इति पाठात् साधुः ।
'आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मखण्ड-
नार्थस्य शस्त्रभेदस्य' ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः, बहुव्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽक्लि-
षात्-' (ग० ४१११४५) इति गौरादित्वात् (४११४११) वा
घोष । 'घ्रीष्मजाल्मशूर्मि-' इति मप्रत्यये शूरादेशे च—
इति सुकटस्त्वपाणिनीयः । 'शूर्मी तालव्यादिः'—इत्यप्य-
युजम् । 'सूर्म्य शुभिरामिव' इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

१—'सूर्मी ज्वलन्तीमालिङ्गेनृत्ववे गुरुतल्पगः' इति स्यूतेरपि ।

तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'राज्ञासाक्षा-
स्थूणा-' (उ० ३११५) इति साधुः । 'स्थूणा सूर्या स्तम्भे
रुगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः' ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) ।
शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-'
(उ० ३१२८) इति साधुः । 'शिल्पं सुवे क्रियादिके' इति विश्वः
(हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेद-
भिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् 'कला-
कौशल्यादिकर्मणः' ॥

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-
च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ०
अ०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्विम्बं
यस्य । 'कुगति-' (२१२११८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) । इत्यङ् ।
('प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि' इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः'
(चुरादिः) 'ण्यासश्चन्थः-' (३१३१०७) इति युच् ॥ (४)
॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः
कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥
प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे
घोः किः' (३१३१२२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'प्रतिमायाः' ॥
उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३१३१०६) ॥ (१) ॥*॥
ल्युट् (३१३११५) । करणे (३१३११७) वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते
नास्ती । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृक् ३६
साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । 'सम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) अच्
(३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । 'नौवयो-'
(४१४१९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति ।
'त्यदादिषु-' (३१२१६०) इति कञ्किनौ कसेश्च । 'दृग्दृश-
वतुषु' (६१३१८९) 'दृक्षे च-' (वा० ६१३१८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः ।
तस्मात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३१२१६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥
२—'दृग्दृशवतुषु' (६१३१८९) इत्यत्र 'दृक्षे च-' (वा० ६१३१८९) इति
वार्तिकबलादननुक्तोऽपि कसः कल्प्यते—इति 'त्यदादिषु-' (३१२१६०)
इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्घोतकृत्य ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारेण वर्तते ।
'वोपसर्जनस्य' (६३१८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे-
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि-' (६३१८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

नभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृश-
वचना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा—'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा
कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३१११३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे
पुलिङ्गः सदृशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ।
'संकाशः सदृशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । 'इकः काशे' (६३११२३) इति दीर्घः । 'नीकाशो
निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः । यथा—पितृभूतः,
पितृरूपः, पितृकल्पः इति ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरणं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५१११००) ।
कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३१११०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ भ्रियन्ते
कर्मकरा अनया । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां
समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ'
(३१२१२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ भ्रियते-
ऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४१४४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी
गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३१-
१५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४१४१९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ भ्रियतेऽनेन । ल्युट् (३१३११७) ।
'भरणी घोषके ऋक्षे' भरणं वेतने भृतौ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-'
(४१४१९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वले' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते, अनेन वा । 'विश प्रवे-
शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३१३१९९) इति
'हलश्च' (३१३१२१) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
'नित्यं पणः परिमाणे' (३१३६६) इत्यप् । 'पुंसि-' (३१३-
११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे

गृहे । ऋग्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिखुद्रुणात्मजा ।
गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिखुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्येऽपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् । 'सुरा चपकमद्योः'
पुलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलि
वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हल्यङ्गम् । 'हल विलेखे'
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः ।
हल्यतेऽनया वा । 'हलश्च' (३१३१२२) इति घञ् । 'हाला
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ।
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३१३१७६) । तुक् (६११७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुण-
ल्योऽपि वरुणः, तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धोत्तमा,
गन्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२१२१३१) ॥ (६)
॥*॥ प्रसीदति स्म । 'षद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८१३४२)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ इं कामं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२१२१८) इति
समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६३११०१) । कदम्ब-
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । तस्येयम् ।
'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'त
जातः' (४१३१५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३१२-
३) । गौरादिः (४११४१) । 'कादम्बरस्तु दध्यधे मव-
भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमते—टापि 'परिस्तुता' यद्वा,
परितः सूयते स्म लोकैः । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३१२१०२) । 'परिस्तुता स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्यादभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यल्यनया । 'मद्य-
हर्षे' (दि० प० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० ११५१)
इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते अनेन वा । 'कश्य-
शब्दे' () बाहुलकाद्यः । 'मद्याश्वमध्ययोः कश्यत्'
इति रन्तिदेवः । 'कश्यस्त्रिषु कशार्हे स्यात्कीर्णं मद्यं'
मद्ययोः इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यल्यनया ।
'गदमदचर-' (३१११००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३१३१९९) । भावे (३१३१८) वा ॥ (१) ॥*॥
एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

१—भृतिरत्र पोषणमात्रम्—इत्यनेकाधिकैरवाकरकौमुदी ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

श्रुति ॥ शुन्यते । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । 'जम-
नाडः' (उ० १११२) । 'शुण्डा पानगृहे' मता ।
(अप्यम्बुहस्तिनीवेद्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) ।
'शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नालिन्यां वार-
योपायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिब-
न्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३१३११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुकमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु मार्द्धिकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु, तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥ मधुना
कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४३१११८) ॥
(२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १११८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये
ना तु मधुद्वमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ मृद्वीका=द्राक्षा, तस्या
विकारः । 'तस्य विकारः' (४३११३४) इत्यण् । 'अनुदात्तादेः'
(४३११४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र पृषोदरादित्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः=स्त्रीवसि-
त्यर्थः ॥*॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४२११७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते ।
'पूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥
(२) ॥*॥ शेरतेऽनेन । 'शीढो धुक्-' (उ० ४३८) अर्थर्चादिः
(३१४३१) । 'पुनपुंसकयोर्दार्जनीवातुस्थानशीधवः' इति त्रिका-
णशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो
भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पशुण्डधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः ।
तथापि मेदमनाहल्योक्तम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादि-
जन्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा ज्ञेहने' (दि० प० से०) ।
सुर कृत्वादिभ्यः (उ० ५३५) ॥ (१) ॥*॥ मृशं गलति,
गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्छुगन्तादच्
(३१११३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७३४८३)
इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्वमे । मेदके पिष्टमद्ये च' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराकल्कस्य' ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३१३११३) । भावे (३१३११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अभिषूयते । 'पूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३१३१५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः लाने
मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आम्रादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नञ्द्वयः । १

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४१९५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ हानम्,
हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) संपदादिकिप् (वा०
३१३१०८) । नञ्स्य द्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृत-
सुरावीजस्य' ॥—'मत्तनमकृताहानस्य'—इत्यन्ये ॥
कारोत्तरः सुरामण्डः (२६ धोराकनितशोभा)

केति ॥ करेण क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः'—इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरा-
मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३१३११७) ॥
(१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कुन् (उ० २१३२) । 'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । लुन्
कृत्वादिभ्यः (उ० ५३५) । सरकः शीधुपानेषु शीधुनो-
मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं
वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ अनुतर्षणम् ।
अनेन वा । 'मृत्पा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे
(३१३११४) करणे (३१३११७) वा ल्युट् ॥*॥ घञि (३१-
३१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति
भाणुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्य-
पानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥
ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हसिमृगिण्-' (उ० ३८६) इति तन् । 'रात्रोपः' (६१४-
२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धनुरे ना विटे त्रिषु' (इति
मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे—धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः
धा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
१०३) । यद्वा, -धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दीव्यति ।
'द्युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'किं ज्ञाने'
(जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति ।
'ओवे शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ अक्षेषु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति
समासः ॥ (४) ॥*॥ द्यूतं करोति । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'द्यूतकृतः' ॥

स्युर्लभकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) ऊर् । 'सभाद्यूतं सभाग्रहम्' इति रुद्रः ॥
(१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् ।
(ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्विति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । लोकात्स्वीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
(१) ॥*॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लह् आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । गृह्यते वा ।
'अक्षेषु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूते
लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशक्त्यव्यवहारेषु

पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्षे
कर्वे पुमान् क्लीबं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु
देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पण
वन्धने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० ३।३।२)
वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ०
अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एक
'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञ-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अष्ट-
पदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी चन्द-
मह्यां शरमे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शारीणां फलं पट्टः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके वृद्धि-
लाभयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाहू-
न्तेऽत्र । 'ह्विञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
इति घः । बाहुलकाच्चात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
तादृर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गं ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नि
पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादृर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्त्यो-
ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोद्बन्धनाः
यथा—'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्' इत्यादि । येऽप्य-
यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनान्तर-
च्छेदादिवत् 'जातेः-' (४।१।६३) इत्यादिना ङीप् लिङ्गान्तरे
स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥
इति श्रीवज्रवेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिशिर-
देवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां द्वितीयकाण्डः संपु-
तामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः ? स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि, तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यलिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रक्रान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलकयोः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'समान्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'आशयः स्याद-मिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति भेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महामिलाषस्य' ॥

अमर० ४५

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-त्वाविवक्षणाच्च हृद्भावः ॥ * ॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥ * ॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥ * ॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणाऽस्य । यद्वा,—वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति णिजन्तात् पचा-द्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) वा । 'एरजर्ण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ न्यस्त्रासीत् । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'निनवीभ्याम्—' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ शिक्षा जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा,—अभिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥ * ॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा,—विज्ञानेन जयति । 'तेन वीव्यति—' (४।४।१२) इति ठक् । यत्तु—

१—'एरजर्ण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ ब्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लालति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा,—'कुः पापेषदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतां ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वेदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वेदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिलक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥*॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु—घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकश्च बुद्धिश्च (उ० १।८०) ।

जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मनुप् (५।२।९४) 'तस्मै मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रविदः ॥

अन्तरिति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप् । (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा,—अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वाप् णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सु-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणेश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ समुप्येति । 'ऋधु वृद्धौ' (खा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विग्रहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकत्वाच्छयि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं विविक्तं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कृतेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

२—वागिरम्यु । 'न्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याय' इति हैमादिकेरे 'यदाणिशङ्गिनी' इत्यादिमहाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि शब्दस्य दर्शनेन तेन समासेषु द्वे शब्दौ नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धृत-सरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टं आ समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घ्व् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वा-शयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तरि ॥८॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषदुः-' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्त्रोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'क्षिच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'षञ्ज सञ्जे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुगोति वा । 'षूज् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगम-शास्त्रस्यानिव्यत्वाच्चुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा, -उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । सितद्वा-दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः—इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा कः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'चक्षिष्ठः ख्याज्' (२।४।५४) वा । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्ययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (त्र्या० प० अ०) । कः (३।२।१०२) यद्वा, -विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति कः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षद् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नात्रि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा, -एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेष्वां सलकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीक्षिता ॥१०॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिजैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्येश-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्व-मेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पाते-र्ङितिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्ध्वे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृच्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्व-हेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'विप्र-संभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—‘ऋधु वृद्धौ’ (खा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृद्धौ’ (खा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृष्ठ व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तरुणो युवा’ इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्ताद्वृत्’ (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । ‘अत्यादयः’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । कर्तरि कप्रत्ययास्मरणात् । ‘उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च, तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौन्दर्योपेतस्य’ ॥

निर्वायः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृञ् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्वायः’ इति पाठे—‘वृञ् धारणे’ (भा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् । ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्ककार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग् यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । ‘मूढ् बन्धने’ (भा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातु-प्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दीनेषु’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

अथेति ॥ जवति । ‘जुः’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तपितृ-हात्पितृसन्निभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽनुप-वात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृ-धर्माणः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विवाति । ‘भा दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३१) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक् आदाने’ (भा० आ० से०) । ‘इगुपध’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०५) यद्वा,—कवनम् । कूः । ‘कूश् शब्दे’ (तु० आ० से०) संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्मः, कीर्ति-भूमिः इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । ‘शोधने’ (भा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप’ (३।२।३) इति ‘सुपि’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीवाङ्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अच्’ (ग० ५।२।१००) इति पामादित्वाच्च अन्तं च । ‘लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामश्च । तरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत् (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रिं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) क्ते ‘श्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुब् (५।२।९४) अपि । (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । ‘वा इह’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिज्ञेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्याहयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘स्पृहिगृहि’ (३।२।१५८) इत्याड्वच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६१) इति ङ् । (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१०८) ङः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सः । खि रतः, वा यस्य । यद्वा,—सुरमते । ‘सौ रमेः को दमेः पूर्वपदस्य दीर्घः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति तत्त्व-दीर्घः ।

१—‘मनोजवाः’ सान्तोऽपि । ‘मनोजवसा’ इति पीथूषव्याख्या ।

कः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अप-
गतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ खेनेरितुं
शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—'
(३१२।७८) इति णिनिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६११।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४)
॥*॥ निष्कान्तोऽवग्रहाजियमात् । 'निरादयः—' (वा० २।२।-
१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि ।
'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष—' (५।४।-
७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीतम् ।
तत्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥ परः
खाम्यस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथोऽस्यास्ति ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।-
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।-
५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥*॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्वा० उ० से०) । 'पदाखैरि—' (३।१।११९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निम्नके छेके' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं
मुनाति । 'पूल पवने' (क्वा० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वजिधा-
नम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छीत्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहु-
क्री—' इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनाजिधानात् ॥
॥*॥ (२) द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घ सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्तः ।—धूमवन् मः—इति मुकुट-
स्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४५) इति सूत्रे जलेर-
ग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात्, 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच्च ।
'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्डो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलसे च' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्डोऽकर्मण्य-
मूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्माणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ ॥*॥ 'सप्तमी—' (२।१।४०) इति
योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परबल्लिङ्ग-
निषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियाऽस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । स्त्रियां कर्मा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं मुञ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥
क्वचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥
कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अमृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमी-
समासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य
स्नातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु-'शाष्कलः'-इति
पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वा-
द्बुध्यभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनः'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

विविति ॥ बुभुक्षा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।
३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात्
(३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीद् ॥
(२) ॥*॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुब्धसर्गोर्धस्त्व' (२।४।
३७) । 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अश-
नस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अश-
नाया जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्यो-
ऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति
धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्सरोऽन्नरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) ।
ष्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति । 'घस्त्व अदने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥
(२) ॥*॥ अत्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यिति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।
७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् ।
'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे
प्रसितः । 'उदराद्वगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः खोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षि च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्म-
भरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'खोदरपूरकस्य' ॥

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सेति ॥ सर्वेषामञ्जानि । सर्वाङ्गानि भक्षयति । 'अनुप-
सर्वाङ्ग-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वाङ्गानि भोजी
शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सर्ववर्णाङ्गभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

त्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प०
से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥
'लुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभति ।
'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥
अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लप-
पद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'विप-
पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नेजिङ्' (३।४।
१७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुपति । 'लुप् लुडे' (तु० उ० अ०)
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४)
(१) ॥*॥ मृशं लुभ्यति । 'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०)
'धातोरेकाचः-' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३२)
(२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तन्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सो-
न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोप-
त्वान्मनेर्धञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः'
इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म ।
समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गल्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२)
कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्धीर्णेऽप्यविनीते'
च वाच्यवत् (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१-तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्
ष्वुलि (३।१।२३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वपरः-
सुकुटः ॥

मते शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति ॥ मायति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदैः
कः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१)
॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'शौण्डो मते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्
स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः कट आवरण-
मावारको वाऽस्य । यद्वा, -उद्गतमदृष्टे रूच्छब्दात् स्वार्थे 'संप्रो-
दश्' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमत्तयोः' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ०
से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुप-
सर्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥
नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् ।
तत्र बाहुलकात् कनिच् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कप्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'लपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकः कमनेऽशोक-
पादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिष्ठ्यभावे च
तच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते ।
'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'नमि-
कम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि काम-
यते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभीकः
कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति
सुच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति
मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिष्ठन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८)
॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।
'वैयति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृत्तौ
निवृत्तौ वा विनयं ग्राहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।
७८) इति णितिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-
र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४)
इत्यलक् ॥ (३) ॥*॥ आश्रुणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रति-
ज्ञाय च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रवृत्ति-
निवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वक्ष्यः प्रणेत्यः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६)
इति यत् । 'वशमायत्ततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निवृत्तिविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीज्'
(भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु
निवृत्ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्चे विनयग्राहिते हिते'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिज् सेवा-
याम्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशी-'
(७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्च' इति नजिङ्
॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे—'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति
क्लुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-
सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाद्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आत-
श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी
प्रतिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।
२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विसयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसयेनाश्रय-
णान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ
प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न भीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति ।
अच् (३।१।१३४) । 'ईषदये' (६।३।१०५) इति कोः
कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

वस्त्रौ भीरुभीरुक्भीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) ।
'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्लुः ॥ (१) ॥*॥ निभेति ।
'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः क्लुकनौ'
(३।२।१७४) । 'क्लुकनपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुराते'

१—'धृषेक्षेति बाण्यम्' इति काशिकादौ—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२)
॥*॥ (३) ॥*॥ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥
आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । 'सनाशंसभिङ्गः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१)
॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थ-
प्राप्तीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावन्तः । 'स्पृहि-
गृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच्, 'अयामन्ता-' (६।४।५५)
इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-'
(७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धाति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (तु० उ० से०) । आलुच्
(३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लषपत-'
(३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलं-
कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जा-
शीलस्य' ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ०
से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभि-
वादयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दन-
शीलस्य' ॥

शरारुर्धातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत-' (३।
२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिंसि हिंसा-
याम्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ।
'हिंसा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्धातुकेऽन्यवत्' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलं-
कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-'
(३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं लेदने वृद्धौ वर्धनी तु
गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०)
इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५)
(२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।
१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मलि मृ-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१)
इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।
१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति
ष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-'
(३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिपुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१)
॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अलं-
कृन्-' (३।२।१४०) इति कृः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरण-
शीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदुर-
शीलः । 'जिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'अलं-
भास-' (३।२।१६१) इति घुर्च् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवि-
स्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेद-
शीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कृच् ।
(२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)
'वौ कषलस-' (३।२।१४३) इति घिणुण् । 'विकास-
स्फुटने व्यञ्जौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादितिः (धृ०
११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१७५)
वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१-इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'अनु-
पेक्ष' इत्युपलभ्यते ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'इनसृजि-' (३१२१६३) इति करप् । 'हंसस्य-' (६११७१)
इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य-' (३१२१६०) इति
मरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप-' (३१२१४५)
इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३१३१८) ।
विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५१२११५) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'अलंकृञ्-' (३१२१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदा-
सेतश्च-' (३१२१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः ।
'क्षम सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३१२१३५) ॥ (३)
॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तिच्छिञ्च-' (३१११५) इति
सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३१२१६८) इत्युः ॥
(४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७१२४४) इति पक्षे इट् ॥ (५)
॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३१२१४१) इति घिनुण् ॥ (६)
॥*॥ षट् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः । 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) ।
'कुधमण्डा-' (३१२१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षण-
शीलः । युच् (३१२१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति ।
'आवश्यका-' (३१३१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चंडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३१११३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने ।
तौषे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-
हरीशङ्खपुष्पयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं
कुप्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२१५१) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प०
से०) । 'जागरूकः' (३१२१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३१-
२१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

धूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

ध्विति ॥ धूर्णते स्म । 'धूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३१४७२) इति क्तः । धूर्णा जाताऽस्य, इति वा ।
तारकादिः (५१२३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति ।
'कृत्तः क्यङ् सलोपश्च' (३११११) । प्रचलायते स्म ।
'गल्यर्था-' (३१४७२) इति क्तः । प्रचलाया जाताऽस्य, इति वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातधूर्णस्य' ॥

असर० ४६

स्वप्नक शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'जिघ्रप् शये' (अ० प० अ०) ।
'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३१२१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः ।
'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३१२१५८)
इत्याङुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ'
(अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि-' (३१२१५८) इत्याङुच् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३१४७२) क्तः ।
'संयोगादेः-' (८१२४३) इति नः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म ।
'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३१४७२) क्तः । 'निष्ठा
शीङ्-' (११२१९९) इति न क्तिवम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां
प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुखनभिमुखो भवति । 'अङ्गु गतिपूजनयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३१२१५९) इति क्तिन् ।
पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाच्चेः-' (५१४८) इति
स्वाथे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्मध्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मध्यधोमुखो भवति । क्तिन् (३१२१५९) ॥
(१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवश्चङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६१३९२) इत्यद्रिः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः', ॥

विष्वग्श्च विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ ('विष्वग्श्च' इति) ताल-
व्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाश्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सध्रिः' (६१३९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥
(१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् धस्तिरोऽश्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरस्तिर्यलोपे' (६१३९४) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'वक्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६१-
११२) इति द्विवादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे'
(अ० प० अ०) । 'तृन्' (३१२१३५) । 'वक्ता तु पण्डिते-
ऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिवपश्य-
ज्यः-' (वा० ६।३।२१) इत्यल्लुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो गमिनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादेषु
(ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृत्' (३।२।१३५) । तृत्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'जल्पमिक्ष-' (३।२।१५५) इति षाकन् । षित्वात्
स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्यं वागस्य । 'आलजाटचौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्ह्यभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
मिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः ।
'मुख'शब्दो लक्षणयाऽत्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न बद्धं नियमितं
मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (खा० प० अ०) ।
'मूशक्यविभ्यः क्लुः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं
वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ह्ये' इति वोपदेवः । भावे
ध्व् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा, -रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादित्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शङ्खलाधार्येऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्व(मेदिनी)-हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।

नेति ॥ गर्ह्यं वदति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति क्रीः क्त् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सित-
चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्कय-
शीलस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अ-
शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्रुक्षस्वरा-

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चल्-
शब्दार्थात्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-
शीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति । 'दिवाविभ-'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्त्री-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनुप्रादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य' इति

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । पञ्-
घच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं
वा न वेति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडवश-
गः पुरुषः' । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकप्रवे-
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-
(३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो वधिरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्त्य-
लिङ्गः स्याच्छटे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ 'अने-
डमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यल्लुक् ।
'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छटे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ।
(१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को मलो-
पश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति क-
हसः, मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।
'शीलम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।१।
१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तं

१—डीपडीपोः फलभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वोपरिवर्द्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृक्षमावस्य स्वयमप्य-
कृतत्वादकिञ्चित्करं च ॥

कविधानस्य स्वार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिघ्नित्तिखरेण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धिः (७२।११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मौनशीलस्य’ ॥

नम्रोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । ‘ओनजी व्रीडे’ (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५)
इति नत्वम् । ‘नम्रो’ बन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वेवाम्बरं यस्य । ‘दिगम्बरः’ स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘नमस्य’ ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘निष्कासितस्य’ ॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । ‘ध्वंसु अधःसंसने, गतौ च’
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘धिकृ’ इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धिकृतस्य’ ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ ‘आत्तगन्धः’ इति
पाठान्तरम् । ‘गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः’
इति विश्वः । ‘गन्धो गर्वो लवोऽपि च’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘गर्वारूढस्य’ ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । ‘दाप्’ (जु० उ० अ०) प्यन्तः
॥*॥ ‘दापितः’ इति पाठान्तरम् । तत्र ‘दय दाने’
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
‘साध संसिद्धौ’ (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे ‘धना-
दिकं प्रदापितस्य’—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ०
अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ‘निरस्तः
प्रतिहतशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च’ इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । ‘ख्या प्रकथने’ (अ० प०
अ०) । चक्षिणदेशो वां क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निराकारि । कृच् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रत्याख्यातस्य’ ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । ‘निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छेदे विप्रकृते त्रिषु’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तिरस्कृतस्य’ ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । ‘डुलभप् प्राप्तौ’ (भ्वा० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ‘वञ्चु गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । प्यन्तः । वञ्चयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘वञ्चितस्य’ ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिवध्यते स्म । ‘बन्ध बन्धने’
(क्त्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ हन्यते
स्म । क्तः (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कृतमनोभङ्गस्य’ ॥

अधिक्षितः प्रतिक्षितः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अधिक्षितः प्रणिहिते कुत्सिते
भर्त्सिते त्रिषु’ इति विश्व-हेमचन्द्रौ (मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेऽपि । ‘प्रतिक्षितं वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चकं त्रिषु’
(इति मेदिनी) । (‘प्रतिक्षितं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते’
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कृताक्षेपस्य’ ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बध्यते स्म । ‘बन्ध बन्धने’ (क्त्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । ‘कील बन्धे’
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संयम्यते
स्म । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि ‘बद्धस्य’ ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्य-
लिङ्गकः’ (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘आपद्गस्तस्य’ ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ ‘कां दिशं यामि’ इत्याह । ‘तदाहेति माशब्दा-
दिभ्यः’ (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—‘कदि वैकृव्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
भावघनन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्वी । ‘शीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पञ्चवित-प्रतिहत-प्रतिक्षितशब्दरूपम्—इति
माति ॥

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैकृत्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-
शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥*॥ अदुद्रवत् । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्तरि
क्तः (३।४।७२) । मयाद्भुतः । 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः स्याविते क्षारे चाभिज्ञस्तेऽपि च त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिज्ञस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'धृषिषसी-' (७।२।१९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उक्त्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तौ,
व्यसनार्ते राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विशिष्टो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्डके-
ऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । 'कुल संस्थाने
च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यता-
शून्यस्य' ॥

विक्रवो विह्वलः

वीति ॥ विक्रवते । 'क्रुड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्वदस्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा

धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसनमरणलक्षणेन दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशार्हे

केति ॥ कशार्हति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
'कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कशार्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥४४॥

समिति ॥ संनद्धति स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०)
अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावकान्तात् अक-
आद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथाऽपि तु कौ-
मस्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।१७)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वेयिति ॥ द्वेषुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०)
ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शक-
पार्थिवादिः (वा० ३।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ।

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
यद्वा,—हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति वत् ।
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षच्छेदाय'
(५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरसश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिश्विने
'श्विदि श्वैले' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनित्यत्वान्न जुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'वि-
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेति तु मिच्छति । 'श्विते' (अ०
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लृक् ॥ (१) ॥*॥
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदक्षैव शक्यते
(गिर्ध) धनापहः । क्षेवदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः' इति क्षीरसागरे

पृष्ठादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके विकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरो-ऽहौ गृहवध्रौ केशे चञ्चलशैल्योः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषमनिश्चित्य वधादिक-माचरतः' ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

ध्विति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ धृत्ः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति धिगुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वन्नुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु-विरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धतूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्ता-शयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्भकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।१९) इत्यल्लक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (तु० उ० से०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः छिनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारं वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'छुपिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । — बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥ खामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

शंसो घातुकः कूरः पापः

त्रीति ॥ नृन् शंसति । 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।-अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः । 'लघपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽश्च कू च' (उ० २।२।२१) इति रक्प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विग्रह—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुलो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं, तदुपयुक्तसूत्रा-स्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ धुर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमुप्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तत् । राहोपः (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धतूरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृह-वध्रौ च जम्बुके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे पर-प्रतारकस्वभावस्य ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । गत्यर्था- (३।४।७२) इति कः । 'मूढस्तन्निवृत्तबाल्योः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानति-वृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । 'मुहेः खो मूर्ख' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्याग्रम् । मूर्खत्वा-दपूज्यत्वात् । 'बालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्तिसतोऽर्थः खामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृषल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाच्च गुणः (७।३।८६) । यद्वा,—कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-भावः । बाहुलकाल्पत्वाभावः । यद्वा,—'कप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा,—

१—कालस्तु—'दोषैकग्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते' इत्याह ।

‘कृप’ इत्यत्र मतान्तरे ‘कृप’ इति पाठः । अत एव ‘कृपेः
प्यङ् कृपायाम्’ इति बोधदेवः । ततो बाहुलकात् क्युन् ॥ (२)
॥*॥ क्षुण्ति । ‘क्षुदिर संपेषणे’ (रु० उ० अ०) । ‘स्फाधि-
तद्धि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘भुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टे-
ऽल्पनृशंसयोः । भुद्रा व्याघ्रीनदीव्यङ्गावृहतीसरघासु च ।
चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेद्ययोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छील्य-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनित्यमागमशासनम्’
इति न जुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा, —‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्धिञोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्कान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वाऽस्य । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वीयते स्म । ‘वीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) । ‘गल्यर्था-’ (३।-
४।७२) इति कः । ‘खादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । (‘दीना स्त्री मूषिक-
क्षियाम् । वाच्यवदुर्गते भीते’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
५/ दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।-
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।-
७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् । ‘वनु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इर्’ (उ० ४।१।१८) । वनिर्याच्या । वनिसिच्छति ।
‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीपकः’ इति पाठे—वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । यन्तु
मुकुटेन—‘वनति-’ इति विगृह्य—‘वनिर्याच्या’—इत्यु-
क्तम् । तच्चिन्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘द्वयाच् याच्यायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।-
१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति ।
‘मार्ग अन्वेषणे’ (उ० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ०
२।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।-
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थाच्चासंनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीति । अर्थयते । ‘अर्थ याचने’ (उ०
आ० से०) । ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मत्प (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विश्व-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युस्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्रुति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लप-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणतिर्येक
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्व-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोर्गर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्-’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः, स्वेदाज्जाताः । इ-
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्य-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चाद्यौ येषाम् । आदिशब्देन
नक्रमत्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यं
जनेः-’ (३।२।९७) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षि-
सर्पादीनाम्’ ॥

इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन
वृणौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘मिदिश् विदारणे’
(रु० उ० अ०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिद-
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तरु-
गुल्मादीनाम्’ ॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिद-
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जायते ।
‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिज्ज-
‘उद्भिज्ज-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिदम् ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उद्भि-
दाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

खिति ॥ सु द्रियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।
‘ग्रहृद्-’ (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

यद्वा,—सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (६० प०
से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।

स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ रोचते ।
‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इविमदि-
मुदि-’ (उ० १।५।१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।

‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृसनजनि-’ (उ० १।३)
इति लुण् । ‘चारुर्वहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्’ इति

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य ।
‘सुविनिर्दुर्भ्यः-’ (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साधो-
लक्षम् । ‘साध संसिद्धौ’ (खा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०

१।१) इत्युण् । ‘साधुजैने मुनौ वार्षुषिके सजनरम्ययोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०

आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् ।
‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी) ॥

(६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेद् ।

‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति वीर्षः । यद्वा,—कनति स्म ।
‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२)

इति कः । ‘कान्ता नार्या प्रियज्ञौ स्त्री शोभने त्रिषु ना ध्वे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायास्तु शिलासु च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥

(७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रंमु क्रीडायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ ‘मनोहरम्’

इति पाठे—मनो हरति । ‘हरतेरनुद्यमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥
(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय-’ (३।१।११४)

इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’
(३।१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूल-

विमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र ।
तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विग्रहप्रदर्शनस्य

विरुद्धत्वात् । यदपि—‘सुप्सुपा-’ (२।१।४) इति समासः—
इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुष-

विधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्ज्यते । ‘मजि ध्वनौ’
इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मंजु मंजुलं

कति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘मंजुलं च चला-
बले । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दात्युहे’ इति हैमः ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥
तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
तैत्ति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘विच क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञायां कन्’
(५।३।७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति वीर्षादिपाठे आङ्

बोधयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनाचृत्तिर्न भवति
तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु०
प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘अभीत्यंभूतकथने’, ‘अभि

वीप्सामिमुखयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यामुमिष्यते
स्म । ‘आपू व्याप्तौ’ (खा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।

‘आवृण्व्यामीत्’ (७।४।५५) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)

इति यत् । ‘हृदयस्य हृल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-
देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्वेऽपि च । वश-

कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्ध्याख्यभेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
दय्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) कः (३।२।

१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’
(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिबल्लिभ्यां च’ (उ० ३।१२५)

इत्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीन् तर्पणे’ (क्र्या० उ०

अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्ध्यौ-
षधे हृद्ये ध्वे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,
तु० उ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म

॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा,—ऋच्छतेः

‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वञ्चन्तो
निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति

मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । ‘रिफ कथनयुद्धनिन्दार्हिसा-
दानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति

घञ् । यद्वा,—रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति
अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवणे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्य-

वत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेप’ इति पाठे ‘री गतिरेष-
णयोः’ (क्र्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्यान्नि-

न्दिते क्रूरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’
(अ० प० अ०) ण्यन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘याप्यं

तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ अवयस्मादात्मानम् । ‘अव रक्षणदा’ (भ्वा०

प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो

निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्वर्ण ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं
 पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११-
 १३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३१३१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजाताऽस्य । तारकादिः (५१२-
 ३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५१५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३१११३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे
 चर्मण्यक्ष्यवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३११-
 १२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३१११३४) । कुत्सायां कन् (५१३७४) ॥
 (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम् ।

मैति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिसां-' (५१२११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके स्मरे') ।
 रौढे वसन्ते धत्तुरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खलायाम् इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति । अच्
 (३१११३४) । 'रथवदयोश्च' (६१३१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६१३१०९) इति योगविभागाद्वा कोः
 क्त ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२११३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूह् पवने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'पूह् पवने' (त्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३१२१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३१२१०६)
 इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताप्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
 नार्हम् । 'मेध संगमे च' (भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३११-
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय
 उक्तम्, इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीधं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'विइन्धी वीसौ' (रु० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २१३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

(जु० उ० अ०), क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥
 शोध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः ।
 (३१२१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृज् शुधौ'
 (अ० प० से०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (३) ॥*॥ निष्कान्तं
 शोध्यमस्मात् । शौध्यान्निष्कान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥*॥
 नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'विज्
 विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १११८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्ग्वसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलयं वा'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तम् ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च वीधः'
 (ग० ५११२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उच्यते । 'वश कर्त्तव्यं'
 (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४१११८) । 'संज्ञा-
 कन्' (५१३७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३१३१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छे
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१३१५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ।
 (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (उ० उ०
 से०) क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (जामि० ५१४५) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥ १.१६५.१

क्लीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमः ।
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवरार्थवत् ॥ ५७ ॥
 परार्थ्याग्रप्राग्रहप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३१३११३) युच् (उ० ३१-
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रह-
 यामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ 'प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ।
 (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) ।
 घञ् (३१३१९९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमप । द्रव्यप्रकर्ष-
 र्थत्वाच्चासुः । यद्वा,—उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३१११३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३१३१९९) ।
 'नोदात्त—' (७१३३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ शुक्-
 मिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५१३१०३) यः ॥ (६)
 ॥*॥ वर्धते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अवो वृद्ध-
 (३११९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृष् वरणे' (खा० उ०
 से०) । 'वृज एण्यः' (उ० ३१९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्धति ।
 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (९) ॥*॥

१—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्थानपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हृतेरनुयमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः ।
'अग्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाश्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अथिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
श्र' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिपत्यामभयापाठयोरपि' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलथ' (उ० ४।४, -५) ।—'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) —इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
असदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पुज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्त्य प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाम-
मात्रायाम् (सत्तमस्य) । अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्त्यप्रवर्हणम्
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

सुरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥५९॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । क्वचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठ-
वाचकाः' ॥

वमाश्वं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राश्याद्विभम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्ग' (तु० प० अ०) । कर्मणि
सृज (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥
अमर० ४७

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोखविपुलम्

वीति ॥ विसृताथर्ववेत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्शङ्कटचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यासुज-
यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षमिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'प्रथिन्नदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरोयः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृषद्वृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—
'श्लादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । डलयोरेकत्वसरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णति ।
'ऊर्णुन् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥*॥
प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'घाप्योः
संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिप् । त्रियां तु 'वनो
र च' (४।१।७) इति ङीवौ ॥ (२) ॥*॥ स्थूलयति ।
'स्थूल बृंहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छित्वर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूल-
कूर्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः रुक्मं सूक्ष्मं दध्नुं कुरुं तनुं ॥६१॥
स्त्रियां मात्रा व्रुदी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'हृच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तुयते । बाहु-
लकात् स्तुजः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् ।
'क्षुदि संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तोर्लि'
(८।४।६०) (भ्वा० ५५) स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा,-

ध्रुवते । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ।
'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ श्लिष्यते,
श्लिष्यति, वा । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'श्लिषे-
रञ्चोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (चु० प० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१।१७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दम्भ्यते । 'दम्भु दम्भने' (खा० प०
से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
कृश्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । '-फुल्लक्षीव-'
(८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । '—तनिचरि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माह माने' (दि० आ० अ०) घृन् (उ० ४।-
१।५९) । अनिलः पितां ङीष् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रं त्ववधृतौ
स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नुव्यते ।
'नुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।-
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ल्यते । 'ल्ल्व छेदने' (त्र्या०
उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालमिदि-
च्छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किञ्जल्कपक्ष्मणोः । गो-
पुच्छलोमस्त्रिषु च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गतौ' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांश-
लेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अणति, अण्यते वा । 'अण शब्दे' (भा० प० से०) ।
'अणश्च' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुर्ब्राह्मणयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
नचनदेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५७) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यार्थ-' (३।४।७२) इति
क्त् । 'प्रभूतमुद्रते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोरति ।
'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । चुरादीनां णिज्चैकल्पिकः ।

१-इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकैरवाककौमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुराप्' इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भा० प० से०) इति वी न । यद्वा,—प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अज व्यक्त्यादौ' (र० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अज्जेः संज्ञापण' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दब्रादण्यत् । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहून् लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्वन्दे लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि ननुप-
कम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति विक्र-
मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते । 'बहि वृद्धौ' (भा० प० से०) । 'लङ्घिवंहोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—
बंहते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८) ङुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । टिलोपेनोक्तप्राप्तिदि-
ज्ञात् । 'बहु स्यात्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अने-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । यद्वा,—पुरुन् जहाति, जिहीते वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (७) ॥*॥ पिपतिं, पूर्यते वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (चु० प० से०) । 'पृभिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—
गृध्रविभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तत्र । 'कृषादि-
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपमेदपरागयोः' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिद् च' (६।४।१५९) । स्वार्थे चेष्विष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भा० आ० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) । 'स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूयिष्ठ-
किन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः । ('भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्राव्यं 'बहुलस्य' ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात् परे । 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति योगविक-
गात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद्ध ॥ (१) ॥*॥ आवेन परस्सहताः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' ॥

(३११९७) । संज्ञापूर्वकत्वाणिगलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-'
(३१३१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ प्र-
त्ययात्' (३१३१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् ।
यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्था-
दङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'व्यासश्रन्थो
युच्' (३१३१०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिणादेशो वा । क्तः (३१२१०२) ॥ (१)
॥३॥ गण्यते स्म । क्तः (३१२१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निः-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैकुण्ठे' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३१११३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे
त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सर्वनिष्ठ्व-' (उ० १११५३) इति साधुः । -'सर्तर्वेः'-इति
मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा, -सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥३॥ विशति । 'विश
प्रवेशने' (उ० प० अ०) । 'अश्नु पुषि-' (उ० १११५२) इति
कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
ऽप्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥३॥ न शेषोऽस्य
॥ (४) ॥३॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (ह्र० प० से०) ।
'कृत्यश्र्वा क्तः' (उ० ३११७) । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ समस्यते स्म । 'अक्ष क्षेपणे'
(दि० प० से०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (६) ॥३॥ निवृत्तं
खिलमस्य ॥ (७) ॥३॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥३॥ निष्कान्तं
शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २१२१९८) इति समासः ॥
(९) ॥३॥ संगतमग्रमस्य । समं प्रसते वा । 'ग्रसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०९)
इति डः ॥ (१०) ॥३॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥३॥ पूर्यते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३१३-
१७४) कर्मणि (३१२१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते)
समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति खामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१२) ॥३॥ न खण्ड्यते ।
'खडि भेदने' (उ० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥३॥ ऊन-
यति । 'ऊन परिहाणे' (उ० उ० से०) । अच् (३१११३४) ।

न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (१४) ॥३॥
चतुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

धेति ॥ हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)
'मूतौ घनः' (३१३१७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाढ्यं विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये दृढ-
वाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥३॥ सह अन्व्यते । 'अदि
बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घञ्
(३१३१९८) । पेलेऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५१२१-
१०९) इति वः ॥ (१) ॥३॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥
(२) ॥३॥ तन्यते । 'धृम्-' (उ० ११७) इत्युः । 'तनु-
र्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोऽव्ययम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूरू-' (५१४१७४)
इत्युः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६१३१९७) ॥ (१) ॥३॥
निबन्धम् । 'संप्रोदश्च-' (५१२१२९) इति चापञ्चे कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३१११३४) ॥ (२) ॥३॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३१-
४१७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३१२१०२)
॥ (३) ॥३॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३१२१०२) ॥ (४) ॥३॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह
नीडेन इति ॥ (५) ॥३॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥३॥
अभ्यश्यते । 'अश्नु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३१-
३१९९) ॥३॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३१२१०९) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्यासो-
ऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (७)
॥३॥ समाना विधाऽस्य । यद्वा, -सह विधया ॥ (८) ॥३॥
समाना मर्यादाऽस्य ॥ (९) ॥३॥ समानो देशोऽस्य ॥ (१०)
॥३॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २१२१९८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥३॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठञ् (५१२११५) । 'अन्तिकं निकटे
वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च
नाट्योत्तयां कीर्यतेऽन्तिका' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१२) ॥३॥

१—'भ्यग्राभिपतिता ह्यमी'—इति कन्निपाठः—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । 'अभेश्चाविद्गै' (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।१९) इति तसिल् ।-तसिः-इति स्वामि-मुकुटोक्तस्तु खराना-दराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

समीति ॥ संसज्यते स्म । 'षज सज्जे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टम् । (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२।१०२) । स्थायै कच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दवीयश्च दविष्टं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुल् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'कतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति । २—वृते यथा—'कण्टकैर्विष्टपी वृत्तः' इति चानेकार्थकैरवा-करकौमुदी ॥

वन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ वध्राति । 'वन्ध वन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'मदुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति साधुः । ('वन्धुरं तु पुंसि स्त्री चङ्गतैलकल्कयोः । वन्धूके वधिरे हंसे त्रिषु स्यादग्र-नम्रयोः । वन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च सकृद्वि- (इति मेदिनी) ॥*॥ ('वन्धूरवन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे च वन्धुरः । वन्धूके च विडङ्गे च वन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वादीधोषधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च । (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।१।१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्यत्र वा । 'अर्थादिभ्योऽपि' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमि-स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उन्नतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संज्ञं समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्गो- 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्त हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पञ्च 'उन्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) नन्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यग्रि- । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ऋत्विग्- (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्यत्र । अर्शआद्यनि (५।३।१२७) 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्व- । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खर्व संख्यान्तरे क्लीवं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्धक् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रस्वस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति- । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति- । (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखमस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुञ्जं वेलितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च सम-
दन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने'
(अ० आ० से०) । 'वृजेः किच्' (उ० २।४७) इतीनन् ।
'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु०
प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१३८) इति
मत् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेग-
मङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति
मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । यवादिः
(ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये'
(भा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वक-
त्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।
७१) । 'नतं तगरपाद्व्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः ।
(त्रिषु) (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म ।
'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।
'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो
वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
क्तः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथि-
लादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगर्वा स्त्री
भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति
स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥
वेष्टति स्म । 'वेष्ट चलने' (भा० प० से०) 'गल्यर्था-'
(३।४।७२) इति क्तः । 'वेष्टितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतौ'
(भा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ।
'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥
(११) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

कजावजिह्वप्रगुणौ

क्रजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भा० प० से०)
'अर्जिह्वि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपठ्वादित्वा-
क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपठुःसुप् स्थः' (उ०
१।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥
मिन्नो जिह्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ मिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकोलति । 'कुल

संस्थाने' (भा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
अनिलोऽव्ययानां टिलोपः, वहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।-
१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।-
६०) ठञपि । '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशाच्च
कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः ।
'ध्रुवो वटे । वसुयोगसिद्धोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे ।
स्थिरे (निले) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः) । ध्रुवा
मूर्वाशालपण्योः स्रग्भेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
नियतं भवः । 'त्यक् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं
स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्थलौ
(व्युत्तुटौ) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते ।
पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थालुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'गलाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९)
॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति
क्तः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेयभास-' (३।२।१७५) इति
वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अच-
रस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भा० प० से०) ।
'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं
गच्छति । गल्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति
यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति । अच् (३।१।-
१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष-
द्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५)
॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इङ्गि गतौ' (भा० प० से०) । अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादङ्गिविष्टपयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चणनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लघर्षार्था वारिभेदेऽपि च कचित्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पन-शीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल्च् । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्यश्चञ्चलश्चपलेः कामुकेऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आल्च् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञापण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः ✓

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म । क्तिः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।१।१२) ॥*॥ ('खक्खटम्' इति) कवर्गाद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्र-जीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४।९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती

छेदने' (तु० प० से०) । कृतेऽश्चः कू च' (उ० २।२।१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामि-मुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा दृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कठि-चकिभ्यामोरन्' (उ० १।६।४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मङ्गुरादिः (उ० १।४।१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, दंहति स्म वा । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहु-लकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मत्तु (५।२।९४) ॥ (८) मूर्च्छति स्म । 'मुच्छा मोहस्सुषु-ययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७३) । 'आदितश्च' (७।२।१६) इति नेद । 'न ध्याख्या-' (८-२।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते' स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्ति-मत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठि-नस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोहते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्राद्वहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एषते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्प्लव्यौ । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशात्पुन । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रतनशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति व्युः ॥ (२) ॥*॥ लः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । 'पुरा' (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पय 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।
२—नश्च पुराणे प्रादक्तव्यः । लप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया वक्तव्य-इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् कृत्-धानमसंगतम् । अत एव स्वामि-मुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय-प्रयोगः कृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'पुस्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'नवस्य नूरादेशस्तत्तनपूवाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराद्य-
दन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा, -सुकाम्यते । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाद-
ल्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुगुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।३।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्या०
प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः
संप्रसारणं च । 'मृग्यवादिवात्' (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो
व्यर्थः । 'मृद्वतीक्षणे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुधां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद' ।

बाहुलकाहुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ऋकारवतो धातोरुपादाने
'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिक-
सोपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां
'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३—पीयूषाख्यव्याख्याया-
मपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्-
अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लीवत्वं तु (अन्वक्ष-अनु-
पद=इति) द्वयोः—इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्षशब्दस्याव्ययत्वम् ।
'अन्वययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वह' इति रूपापत्तेः । 'ताम्'
इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न
लोकव्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति
सुपो लुका लुप्तत्वेन न काव्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभक्तस्य
वाधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य
'यौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'यौ' इत्येतत्कर्म तु 'मिलयाय' इति
प्रायुक्तमेव । नहि सध्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण
सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् ।
गौराक्षश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' (रघु० २।६) इत्यनेन
सम्यक्त्वप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतीयाथे' इत्यनेनानोः कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भा० प० अ०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुलालादित्वात् (४।३।११८) बुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रिय-
ज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वाधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रिय-
मतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥
एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः'
इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुत-
भेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चा-
त्पुरस्तस्यक्' (४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (भा० आ० से०) । 'प्रथैरमच्' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधी-
यान् । भवद्विखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वं संभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोध-
त्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्, अन्तति वा । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (वा० ४।३।५५) 'जघन्यं मोहने क्लीवं चरमे गहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्च' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।२।९८) इति ल्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ पद 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लवणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पश्यते स्म—इति विगृहीतवान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते^२ व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्जु व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ्जु विशेषणे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारेण । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्-

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्कादिनां च' इत्यत्र विण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवज्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्यथा—'सुधांशुरोन्निःस्फुटकुट्टिमेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । घञ् (५।३।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ण्यञ् (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव । 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ चकारात् कन्लुक् च । 'एकं संख्यान्तरे ऋकेवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव । 'अल्पाचूतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्विकरणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥*॥ इति । 'इण्नी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेतरवः' (उ० २।६३) चात् क्तिप्—इत्येके । आगमानिल्ल-चुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ^३ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अग्रादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) नरः । एः कामत्तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ पद 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एको भेदम् । सुप्सुपा (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽञ्, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रुक्त्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (३) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभवी शक्तिरेकल'—इति पीयूषव्याख्या । २ 'उत त्वः पश्यन्न ददशं वाच्यम्' इति तिरुक्ते ।

अखंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरुषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वस्पोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्धि-
पत्' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके' (३।२।
५८) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अवाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधाऽस्य ॥ (१) ॥*॥ निष्कान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अवाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकूलानु-
कूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलत् ॥ (२)
॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिणप्रति-
कूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपतिष्ठति ।
'अपटुः सुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादिः
(८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपकान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिण-
शरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा, संवाधार्थात् 'सम्'शब्दात्
खायै 'संप्रोदश्च' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥
सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'बाध लोडने' (भ्वा० आ० से०)
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संवाधः संकटे भोगे' इति
विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१-दक्षिणे यथा-वामो बाहुर्मुडान्याः करकलितरणत्कंकणाली-
करालो यसिन्सव्यो भुजगवलयवान् इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२-भगे योनौ यथा-करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
अपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्ताविराजते इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
अमर० ४८

(भ्वा० आ० से०) 'सलिकलि' (उ० १।५४) इतील्व् ॥
(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा ह्रनम् । 'गहनं
वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्व-हैमौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेय-
वत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु-शक्तिधातोस्त्वचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी-
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना
विग्रहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णं मृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म ।
मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दग्धम्

प्रेति ॥ ग्रथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदभे' (क्र्या० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ संधीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे- 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दग्ध्यते स्म । 'दग्मी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विसृतं विसृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।

१-सप्तैकार्थानि इत्येके-इति पीयूषव्याख्या । २-वपिः
प्रकीरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' (इति ६।१।४५)
सूत्रे) भाष्यात् । ३-'गुन्थितम्' इति कचित्-इति पीयूष-
व्याख्या । 'मवितं मर्दितम्' इति पाठे- 'मृद क्षोदे' (क्र्या०)-
अनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी-इति मुकुटः ॥

362

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलि-
ङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्ल
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१।१०२, ४।७२) ।
'अन्तर्गतं विस्मृतं स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने'
(भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते ~~अप~~ 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) ।
 क्तः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः'
 (७४१४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

बेह्लितप्रेह्लिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

वेह्लिति ॥ वेह्लयते स्म । ‘वेह्ल चलने’ (भ्वा० प० से०) ।
 क्तः (३।२।१०२) । ‘वेह्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते
 त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेह्लते स्म । ‘इखि गतौ’
 (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधू-
 यते स्म । ‘धू विधूनने’ (तु० प० से०) । ‘धूल् कम्पने’
 (त्र्या० प० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
 चत्यते स्म । ‘चल कम्पने’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।-
 १०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । ‘कपि चलक्ते’ (भ्वा०
 आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म ।
 ‘धूल् कम्पने’ (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।
 ‘धुतम् । ल्यक्ते विधूते’ इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥
 षट् ‘ईषत्कम्पितस्य’ ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठूताविद्धक्षितेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।
 क्तः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८१२।५५) इति वा नत्वम्
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि०
 प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिते पश्चिमाद्रौ'
 इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिवु निरसने'
 (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७१२।१५)
 इति नेट् । 'च्छ्वोः-' (६४४।१९) इत्यूट् ॥ (४) ॥*॥ आवि-
 ध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२।
 १०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते ला । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
(७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ निम्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ।

मूषितं मुषितार्थकम्।

स्मिन्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०)
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये'
 (क्त्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूषितं कृ'
 खण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य' ।

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति ला ।
 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स । 'असु क्षेपणे' (दि० प० १०)
 कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * निद्यज्यते स । 'सुज विष्णु'
 (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ *
 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥८५॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (बु० उ० से०)
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हर' (बु० उ० से०)
 प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणि'
 तस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म
'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ।
दुपचितं दिग्धे समुद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

गूढगुप्ते

गिवति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० रे०)
 कः (३।२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः सं' (भ्वा० उ० रे०)
 त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) * ॥ गुप्यते स्म । 'गुप्यते' (भ्वा० उ० रे०)

१—वपेः क्तः । 'ग्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—
इति मुकुटः ॥

१-‘गुपू रक्षणे’ (भ्वा० प० से०) इति तूज्जितम् ।
त्रेदो दुर्वारत्वात् ॥

विशेष्यनिघ्नवर्गः १]

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे
ज्ञाते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरूपिते ।

निति ॥ गुण्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे—'गुडि वेष्टने'
(चु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुण्यते
स्म । रुषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्त-
त्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य'
'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

हुतावदीर्णं

हुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'हुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्रूर्णोद्यते

विति ॥ उद्रूयते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म ।
'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचितशिक्षित्यते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० ग०)
इति णिच् । कः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्षये धृतम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिक्षये स्थापितस्य' ॥

प्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'प्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'उदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् । 'प्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽ-
न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप
उपदेहे' (उ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'लिसं भुक्त-
विलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिसं'
इति ख्यातस्य ॥

समुदक्तोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म । 'अद्भु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृन् हरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कः
(३।२।१०२) । 'उद्धृतं स्यान्निघ्नोद्धृते परिभुक्तोद्धृतेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृपादेर्निष्कासित-
जलादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-
न्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तार-
कादिः (५।२।३६) । यद्वा, -वलयवत् कृतम् । 'तत्करोति-'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
संवीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।-
१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर आवरणे' (रु०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आद्रियते
स्म । 'वृञ् आवरणे' (क्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुग्णं भुग्ने

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१)
॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः-' (७।४।४१) इति
वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्ष्णुयते स्म । 'क्ष्णु तेजने'
(अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते
स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे षच् (३।३।-
१८) । उद्धृतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१)
॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) । 'पक्वं परिणते नाशा-
भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'उदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।-
३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ वृत्त्यते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ।
चरित्रे वर्तुले छन्दःसतीताधीतयोर्वृते' इति हेमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु—‘वावृत्तु वर्तने’ (दि० आ० से०) इति पठन्ति, तन्मते वावृत्त्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः’ ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । ‘युजिर् योगे’ (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३।२।१०२) । ‘दधातेर्हिः’ (७।४।४२) । ‘उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मेलितस्य’ ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । ‘आप्ल व्याप्तौ’ (खा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । ‘गम्ल् गतौ’ (खा० प० अ०) । ‘पोरदुपधात्’ (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । ‘षट् विशरणादौ’ (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘आमुं शक्यस्य’ ॥

स्यन्नं रीणं स्रुतं स्रुते ॥ ९२ ॥

स्येत्येति ॥ स्यन्त्यते स्म । ‘स्यन् प्रस्रवणे’ (भा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘रदाभ्याम्-’ (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । ‘रीङ् प्रस्रवणे’ (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘खादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्रूयते स्म । ‘स्रु गतौ’ (भा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्रूयते स्म । ‘ष्णु प्रस्रवणे’ (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रस्रुतस्य’ ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगृह्यते स्म । ‘गृह् संवरणे’ (भा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । ‘कल संख्याने’ (भा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः’ ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । ‘गै शब्दे’ (भा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘धुमास्था-’ (६।४।६६) इतीत्वम् । ‘अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रसिद्धनिन्दस्य’ ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘नानारूपस्य’ ॥

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । ‘रीङ् स्रवणे’ (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तं स्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा,—निर्मर्त्तित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे ‘निन्दितमात्रस्य’ ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । ‘ध्वंसु गतौ च’ (भा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘अवध्वस्तं परिलोके निन्दितेऽप्यवचूर्णिते’ इति विश्वः ॥*॥—‘अपध्वस्ता’ इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति ण्यन्तात् कः (३।२।१०२) । यद्वा,—‘चूर्ण पेधे’ जुगृहिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य’ ॥

अनायासकृतं फण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । ‘फण गतौ’ (भा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अनायासेन कृतस्य क्लृप्ति विशेषस्य’ ॥

खनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

खेति ॥ खन्यते स्म । ‘खन शब्दे’ (भा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । ‘ध्वन शब्दे’ (भा० प० से०) कः । (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कृतशब्दस्य’ ॥

वद्धे संदानितं मृतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ वध्यते स्म । ‘वन्ध वन्धने’ (त्र्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म । ‘दान खण्डने’ (भा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ स्रूयते स्म । ‘मूह् वन्धने’ (भा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्दध्यते स्म । संद्यते स्म । ‘दो अवलम्बने’ (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘द्यतिस्यति-’ (३।१।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । ‘सि वन्धने’ (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘वद्धस्य’ ॥

१—‘मूर्णम्’ इति पाठे—‘मुर्व वन्धने’ (भा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘रालोपः’ (६।४।२१) इति वलोपः । ‘च’ (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२) । मुकुटः । २—उदीयते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे ‘दयनि’ (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

१—‘ततो वावृत्तमानासौ रामशालं न्यविक्षत’ इति भट्टिः—इति स्वामि-मुकुटौ ।—इत्थमनुधा ‘वृत्तव्यावृत्तौ’ इति पेटुः—इति क्षीरस्वामी । २—‘उपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी’ इति भारविः—इति मुकुटः ॥

विशेष्यनिघ्नवर्गः १]

निष्पक्कं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्कम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथ्ये निष्पक्के' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्कस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥९५॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'आ पाके' (अ० प० अ०) । कः
(३१२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः'
इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संगमे-
ऽप्यपर्वणं च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवह्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य' ॥

पक्कं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूढं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
कः (३१२।१०२) । 'दुग्धोर्दोर्धश्च' (वा० ८।२।४४) इति
पक्वम् । 'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हयते स्म ।
'हृद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्कासितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रयते स्म । 'मूत्र प्रवावे'
(तु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपस्थ-
निष्कासितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

ग्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

कः (३१२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष सहने' (दि० प० से०) ।
कः (३१२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति वीर्धः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्धान्तमुद्गते ।

उद्देति ॥ उद्गम्यते स्म । 'उद्गम उद्गिरणे' (भ्वा० प०
से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । कः (३१२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे
त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-
मुक्तम्-। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । कः (३१२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त
इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् ।
तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तो-
ऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे
शान्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याज्ञायाम्' (चु० आ० से०) ।
कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्थते स्म । 'अर्द गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अर्दितं
याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

झस्तु झपिते

झेति ॥ झप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । कः
(३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नदछादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) ।

१—'ओहाडः' के 'उद्धान्तम्' इति 'ओवै शोषणे' इत्यस्मात् के
'उद्धान्तम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्व-
वर्णिच् । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्ट-
मुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

कः (३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहस्यदितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽश्रितः ।

ज्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) ।
कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश्रु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अश्रुः
पूजायाम्' (७२।५३) इतीद् । 'नाश्रुः पूजायाम्' (६४।३०)
इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अर्चितः' इति पाठे—'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

ज्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । कः (३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्वे पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिशयते स्म । 'क्लिश विबाधने' (क्त्वा० प०
से०) । कः (३१२।१०२) । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' (७२।५२)
इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यतिस्यति-'
(७४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्ववसिते बद्धे
वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

शुष्टुष्टोषिता दग्धे

ज्विति ॥ शुष्यते स्म । शुष्यते स्म । 'शुषु शुषु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७२।१५)
इति नेद् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'उषितं
व्युषिते शृष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दद्यते स्म । 'दह
भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

त्वष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ अतनुस्तुरकारि । 'कृक्' (त० उ० से०) । कः (३१२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०)

प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'वि-
वेधे' (चु० उ० से०) अदन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः
(३१२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते वि-
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) ।
कः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७२।६८) इतीड्विकल्पात् 'यत्तु
विभाषा' (७२।१५) इतीड्भावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र ।
अस्यानिद्वत्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'विन्नं क्लीवं धने, वाच्यलिङ्गं स्वाते
विचारिते' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'वा
गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रसे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छते
स्म । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३१।४७२)
इति कः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३१।४७२) इति कः । 'खादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुत-
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३१।४७२)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः
(३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३१।४७२) इति कः । 'सिद्धो व्यासार्थिने
देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३१।४७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । कः (३१।४७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) ।
प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यते स्म ।
'भिदिश् विदारणे' (रु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३)
(२) ॥*॥ चुरादिप्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

विशेष्यनिघ्नवर्गः १]

ऊतं स्यूतमुतं ज्ञेति त्रितयं तन्नुसंतते ।

विति ॥ ऊयते स्म । 'ऊयी तन्नुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्नुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'च्छोः-' (६।४।१९) इति यत्तु- 'षिवु तन्नुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छोः-' इत्युह । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योऽठि कृते वलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः' सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषुते) 'इति मेदिनी' ॥ (२) ॥ * ॥ ऊयते स्म । 'वेव तन्नुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ संतन्यते स्म । कः (३१२।१०२) । तन्नुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तन्नुसंततेः' ॥

स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥ * ॥ अपचायते स्म । 'चाय पूजानिश्चामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ 'चायतेश्चिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः । (३१२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ उपचर्यते स्म । चरैः कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति वा आयः । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ दूयते स्म । 'दुडु उपतापे' (खा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'दुवोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम्

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।१।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

॥ (५) ॥ * ॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥ * ॥ षष्ठ 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मत्तस्त्वः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हिति ॥ हर्षति स्म । 'हृष्ट अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'हृषेल्लेमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेऽकृत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाश्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रीतिहृते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥ * ॥ मायति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥ * ॥ तृप्यति स्म । 'तृप ग्रीणने' (दि० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रहृद्यते स्म । 'हृदी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हृदो निद्यायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥ * ॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (५) ॥ * ॥ प्रीयते स्म । 'प्रीङ् ग्रीणने' (दि० आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्द्विच्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ छयते स्म । 'ल्ल् छेदने' (क्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'ल्लादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥ * ॥ वृक्ष्यते स्म । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्वस्तं ध्वस्तं अष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्नेति ॥ स्यते स्म । ध्वस्यते स्म । अश्रयते स्म । 'संसु ध्वंसु अश्रु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ पयते

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हृद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिकत्वात्, किंतु हृद्यते इत्युचितम् ॥

स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
 (५) ॥*॥ च्युते स्म । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः
 (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्म । 'गल अदने' (चु०
 उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गल्य-
 र्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि
 ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
 अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आप्
 व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
 विद्यते स्म । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।
 १०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भृ प्राप्तौ' (चु० आ०
 से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । कः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म ।
 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।
 १०२) ॥ (५) ॥*॥ षद् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ०
 से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा । कः (३।२।
 १०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु०
 उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म ।
 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३)
 ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । कः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे'
 (चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।
 ॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्धते स्म । 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'अर्देर्दधेश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्या-
 त्त्रिणां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । —उपसर्गाद्वातेर्दः ।
 पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्धते इति
 विग्रहे) 'स्फायितश्चि-' इति रक् वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तूक-
 सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥
 क्लिद्यति स्म । 'क्लिद् आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
 त्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म ।
 स्तिम्यति स्म । 'तिम घ्रीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
 अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिन्ने'
 इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्म । 'उन्दी

क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ।
 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
 ॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्राते रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 कः (३।२।१०२) । 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१)
 ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
 से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'रक्ष
 रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'अव्य-
 दय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । कः (३।२।१०२)
 (५) ॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढं त्राते'
 इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षद् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ।
 ॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु०
 से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म ।
 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
 ॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्र-
 मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । कः (३।२।१०२)
 ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् लोपे'
 (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'धुमास्थी-' (६।१।६६)
 इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूक् कम्पने' (स्वा०
 उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म ।
 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । कः
 २।१०२) । 'धूतौ कम्पितभास्सितौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
 ॥*॥ उत्सृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कः
 (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षद् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
 तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
 अ०) । ब्रूजो वचिः वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
 भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । कः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्त्या
 वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

१—अस्यात्रोलेखोऽसंगतः । गल्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात्
 'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङ् आदेशो वा । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) क्तः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

ब्रूयति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इती-दित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वैट्कवात्सिद्धे किं तेन । यद्वा, 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिन्' —भोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'पो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'द्यतिस्थिति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥

संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुररी क्रियते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अङ्गमङ्गमकारि । क्तः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति वेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

लितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णितानिष्ठुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड् स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।

क्तः (३१२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टु स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि' ॥

भक्षितचर्वितलितप्रत्यवसितगिलितखादित-

प्सातम् ॥११०॥

अभ्यवहृताञ्जगधग्रस्तग्लस्ताक्षितं भुके ।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'पो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ —गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति स्वामी । तत्र । 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीप्तिषेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवहियते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'अदोऽनघे' (३।२।६८) इति ज्ञापकाज-निधर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टम् (५।३।१५५) ।

‘स्थूलदूर-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।१५५) (६।४।१५६) ॥ (१) ॥*॥ अति-
शयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥
अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दो-
भङ्गात् । ‘पीव’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठा-
दीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादी-
नाम्’ ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
वाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः । इष्टन् (५।३।१५५) । ‘अन्तिक-
वाढयोर्नैदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः ।
‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अति-
शयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
गुरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः ।
‘स्थूल-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ साधिष्ठादीनां वाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकै-
कम् ‘वाढादीनाम्’ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात्संकीर्णं वर्गे
प्रकृत्यार्थादिभिर्लिङ्गमुद्देहते । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्ग-
विशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च ‘परवलि-
ङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात् परशब्दस्येव लिङ्गं भवति ।
परशब्दस्य च सर्वनामत्वाच्चिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’
(१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषय-
त्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति
मुकुटनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्ग-
निर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधून-
नम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादि-
ग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः
पुंस्त्वादि । यद्वा,—भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे
वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थवैलिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि
लिङ्गमुन्नयेत्वेनोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृचो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।-
१४५) । ‘कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्’ इति

रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ ‘-श च’ (३।३।१००) । ‘रिक् शयसिद्धि-
(७।४।२८) । ‘अचि श्रु-’ (६।४।७७) इतीयद् ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः ॥ ११३ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये=क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥
‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्परः क्रियासातत्ये’
(६।१।१४४) इति सुणिनपात्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्पर-
गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्’ इति
भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्पर-
सातत्याः स्त्रियश्चागच्छन्ति’ । ‘अपरस्परानि कुलानि’ ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च, तौ वक्तः । वचेः क्लृप्ते
ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदा-’
(८।४।३) इति णत्वम् ।—क्लीबलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥
‘पारायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्पराश्रिते
पारायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोति ।
‘तुर त्वरणे’ (जु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति
क्ः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम्, तुरणं वा । तः श्रु-
आसमन्तादयनम्—इति स्वामि-मुकुटैवाहुः । तत्र । वक्त-
वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘वैरुपधायाः-’ (८।२।७६) इति
दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवच-
नयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिति

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गलादौ’ (उ० १-
से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा ।
‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ लोके
रितुं शीलमस्य । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति भित्तिः ।
स्वैरिणो भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तत् ।
(२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ ११४ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥
विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्वा
निष्प्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
शून्यास्थायाः’ ॥

१—‘रत्नपारायणं नाम लङ्क्यं मम मैथिली’ इति भट्टि-
मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । आसङ्ग-
पारायणम्’ इति मुकुटग्रन्थतः ‘तुरायण’शब्दस्य तत्रोद्देशाभावात्
नेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—
त्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहल्लिङ्गे । ‘अथ नो-
यणा सती’ इति दर्शनात्त्रिषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) ।
'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३१३१८) इति
घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७४३४) इति वृद्धभावः ॥ (२)
॥*॥ 'क्षियां क्तिन्' (३१३१४) । 'अनुनासिकस्य' (६४१-
१५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्य-
भावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) ।
(पूर्ववत् प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तं

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट्
(३१३११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१)
॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः
(३१३११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि' (वा० पा२-
१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः । यद्वा,—काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अचो यत्' (३११९७) । काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्री-
हस्त्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्रियते । 'वृन् वरणे'
चुरादिः । ल्युट् (३१३११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति
त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न
द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवर्ननं

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३१३१००) ॥
(१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकर-
णार्थः । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ औषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव ।
'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (पा४३६) । ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि-
योजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औष-
धीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीङ्श-
णि' (उ० ३११२३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमि-
दमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठमध्यम् ।
'प्रचारणम्' चवर्गमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या ।
३—'संवर्ननम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः,
हृष्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं
यत्तत्त्व' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुट-पीयूषौ ।

विधूननं विधुवनं

वीति ॥ 'धून् कम्पने' चुरादिः । 'धून्प्रीयोः' (वा०
७३३७) इति नुक् । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू-
विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) । 'गाड्कुटा-
दिभ्यः' (११२१) इति क्तिन्वाहुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३१३-
११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (त्र्या० उ० अ०) ।
स्वार्थण्यन्तानुक् (वा० ७३३७) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२)
॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३१३११५) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३१३-
९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट्
(३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥
क्वचित् 'हस्तधारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य
धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट्
(३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६३१०९) वा
दीर्घः ।—ष्ठिविसिव्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषा-
मपि' (६३११३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । वच-
नाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३१३-
९४) । 'चङ्घोः' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूची-
क्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) ।
'ऋदोरप्' (३१३५७) । यत्तु—'ग्रहवृद्ध' (३१३५८) इत्य-
प्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृ आदरे' (तु० आ० अ०)
इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्त-
त्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः ।
ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) भिदाद्यङ् (३१३१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधा-
भावस्य' ॥

आक्रोशनममीषङ्गः

आकविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षङ्ग सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३१३१८) 'उपसर्गस्य घञि' (६३११२२) इति
दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । नौ परे नु विधानेन ण्यन्तानुको विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३३१-१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः 'ण्यास-' (३३१०७) इति युच् । यद्वा, -'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिदिभ्यश्च' (वा० ३३१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३३११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् । (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'सुमूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३३११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आप्लव्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३३१-९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याज्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'द्वयाचृ याज्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३३१९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३३११०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याज्ञायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३३११०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३३११०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३३११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्वादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् (३३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३३११५) ॥*॥ 'आमन्नणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३३११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ शीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३३११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथाज्ञायः संप्रदायः

अथेति ॥ आप्रानम् । 'प्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३३११८) 'आतः-' (७३१३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाय्' (चु० उ० अ०) । घञ् (३३१-

१८) । युक् (७३१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३३१५६) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३३११०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तात् (३३१५६) । घञ् (३३११८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः' (वा० ३३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३११३१) इति णिङ्भावे णि (३३१९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३३१९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैह् पालने' (स्वा० आ० अ०) ल्युट् (३३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योः-' (वा० ३३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्-' (३३११५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३३१६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३३११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । षित्त्वाद्ङ् (३३११०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३३११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हूतो

हेति ॥ ह्वानम् । 'ह्वे स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३३१७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३३१९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ह्वानस्य' ॥

१-युक्तेन तु 'प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु 'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृद्धे' (३१३५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३१३५४) ॥ (२) ॥*॥
दे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओषः प्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ ओषणम् । 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, -'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरञ्' (३१३५६) । 'कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'अिणीमुवे-' (३१३२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
दे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्भाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३१३९५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३१३-
९४) । 'ऋलवादिभ्यः क्तिञ्छिष्टावद्वाच्यः' (वा० ८१२४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८१२४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३१३१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७३१३४) इति वृद्ध-
भावः । -मिच्चाद्धस्वः-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णिच्यस्य
प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भ्रमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फापी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन्
(३१३९४) । 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन्
(३१३९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
मिदावद्ध (३१३१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रकथने'
१-ददमसंगतम् । मिदादिभ्येतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः पितः'
(भ्वा० ग० सू०) इति पित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

(अ० प० अ०) । चक्षिणदेशो वा । क्तिन् (३१३९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संपर्शे' (तु० प० अ०) ।
क्तिन् (३१३९४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के' ।
(तु० प० से०) । क्तिन् (३१३९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्पर्शनस्य' ॥

स्त्रवः स्त्रवे ॥ ९ ॥

स्त्रेति ॥ स्त्रवनम् । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋदो-
रप्' (३१३५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (तु० उ० अ०) ।
'आतश्च-' (३१३१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ कचिच्च 'पधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यङ् ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन्
(३१३९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३१३१९५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्यण्यन्ताद्युच् (३१३१०७) संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०)
क्तिन् (३१३९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चोप-' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'धूह प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
क्तिन् (३१३९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३१३५७) ॥
(२) ॥*॥ 'धू प्ररणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्ररणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राधारः

श्रयविति ॥ श्रयोतनम् । 'श्र्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥ प्रचरणम् । 'घृ
क्षरणवीक्ष्योः' (तु० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ।
'उपसर्गस्य-' (६१३१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

कृमयः कृमे ॥ १० ॥

क्रेति ॥ कृमनम् । 'कृमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

‘शमादिभ्योऽथच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदातो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मित्राद्वस्त्वम्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीढः ‘एरच्’ (३।३।
१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धावः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘विज् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति षः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौल्ल्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीढः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे—‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।
१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिगिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । किन् (३।३।
९४) । ‘ऋत्वादिभ्यः किञ्चिष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्वी-
त्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि‘गुरी’धातोः ‘गूरणम्’ इति स्वामी—इति
मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । पीयूषव्याख्या-
यामपि गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—
इति प्रकटितम् ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘कचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिज् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिज्’
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जये

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥

निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनु-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (३।३।
९६) इति निर्देशात् ‘कचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा ॥
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वेगे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘अमु अनवस्थने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदातोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । लि
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपग्रहणे’
(क्या० उ० से०) । ‘ग्रहवृह-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—‘विग्रहो विरोध इति वा’ इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योने' (५० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१५८) । 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३१३१५८) इति ग्रहेर्वञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३१३१९८) । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्क्रेऽपि डिङ्बः स्त्रीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वयर्थे कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् । 'डुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशस्त्रकलहस्य—इति खामी ॥

वन्धनं प्रसितिश्चारः

'वन्ध वन्धने' (क्त्वा० प० अ०) । ल्युट् (३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'विञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१९८) । 'वन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धनस्य' । मुकुटस्तु—वन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । खामी तु—'चार'स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्व शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११९३४) । प्रज्ञायण् (५१४३८) ॥

स्पर्शः स्पर्शोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज्—' (३१३१९६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति खैरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पृश-स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३११९३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । तृच् (३१३१९३) । 'अनुदात्तस्य च—' (६११४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३११९३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा,—स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पर्शोपतप्त्रोर्भावे 'कृष्यल्युटो बहुलम्' (३१३१९३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३१३१९८) । 'निकारः स्यात्

परिमवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रवृत्ते' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३१३१९००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ समुचयनम् । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । 'नोदात्तोपदेश—' (अ३१३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षणेर्ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (उ० उ० से०) अदन्तः ।
घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहनम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन
जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं वहिः ।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः ।
'प्रवहस्तु वहिर्यात्रामातरिश्चप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यव् वा ।
चादनुपसर्गेऽप्यव् वा । पक्षे घञ् । 'पट् संयमनस्य' ।
खामी तु—द्वे विविधयमनस्य, द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमन-
स्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
(१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तारकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे
(शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंसि ॥*॥ द्वे 'जाग-
रणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥
अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ्
(३।३।१८) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम् वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा ।
'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य'
'आश्रयणस्य वा' ॥

१—गुणात्परत्वाद्विजदेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥
क्तिनि (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० से०) ।
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया

समन्तात् सर्पणम् । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०)
घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृजः श च' (३।३।
१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥
'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषे

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्य-
(१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुं'
विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । क्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (उ०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'क्रीड्'
(अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ 'रुधिर आवरणे' (ह० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्या'
परिसर्या—(वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ्
(३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वीकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) ।
(३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'व्यास-' (३।३।१०६) इति
युक् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) ।

‘प्रथमे वावशब्दे’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विग्र-
हणम् । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः=व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्मार्थण्यन्ता-
ल्युट् (३।३।११५) ।—‘वाहनमाहितात्’ (८।४।८) इति निपा-
तनादीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य अभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘तिरोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘छुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताच्चयनम् । ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥*॥ ‘स्रष्ट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धावः ‘उपसर्गं घोः किः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लघोऽभिलाषो लवने

लवनम् । ‘ल्व् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः पूल्वोः’ (३।३।५८)

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपचितौ हस्तसंवाह-
नानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुट-पीयूषौ । स्वामी तु ‘संवाहनं
मर्दनं स्यात्’ इति पाठमादृत्य ‘संवाहनं=स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यं’
इति व्याख्यातवान् । २—संनिधिं च ‘संनिधिं समीपमुपकण्ठम्’
इति नोपलितः—इति मुकुटः ॥

अमर० ५०

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । ‘छुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘मि ड्स्तुसुवः’
(३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘स्र गतौ’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । ‘त्रसी उद्वेगे’ (दि० प० से०) । अरन् बाहुल-
कादौणादिकः । त्रसेर्भद्रादित्वादरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ ‘तसरः’ इति पाठे—‘तन्युषिभ्यां कसरन्’ (उ० ३।७५) ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)
‘जनिवध्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥
उपसरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतैः’
(३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । ‘श्रिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे—सरतेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः
प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीञ्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साऽष्टधा—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं
तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति रुद्रः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११६) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्रमाम्बुपथः’
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्यः' इति पाठे—प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्यः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे कर्मा-रम्भे प्रथमप्रयोगस्य ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।**स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः**

प्रक्रमणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ अभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धनणम् । 'हन' (अ० प० अ०) घञ् (३१३१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७३१३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'रभिजभोरचि' (७११६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आदौ प्रथमा-रम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वराम् ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'नोदात्तोप-' (७३१३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । घटा-दयः पितः' (भ्वा० ग०) इति चित्वातिदेशादङ् (३१३-१०४) 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वराम्याः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'ष्ठम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रति-बन्धो वियोगः' इति वोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवो-दोर्नियः' (३१३२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्य-न्ताल्ल्युट् (३१३११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे—'यत निवारोपस्कारयोः' (नु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भणम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'उपसर्गात्खलघञोः' (७११६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३१३१७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रमेरग्रहणात् । तस्मात् 'रमेरशब्दोः' (७११६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप-त्वे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्र-योजनम् । 'युजिद् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राणिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम्

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वि-सर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुबु-इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । किञ् (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुणे-हलः' (३१३१०३) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'जागृ-चिण्-' (७३१८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३१३१६४) इत्यव् वा, पक्षे घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम छिम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्दीभावस्य' ॥

आदीनवास्त्वौ क्लेशे

आदानम् । 'वीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे घञ् (३१३११४) । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदित-व' (८१२४५) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । (वा० ३१३१५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ वणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश् विवाधने' (त्रया० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सज्जनम् ।
‘षञ्ज सज्जे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ संगमनम् । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘ना मेलः
संगमो ना वा’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘संगमस्य’ ॥

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणो मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘मार्ग
अन्वेषणे’ (चु० उ० से०) ल्युट् । (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
‘मृग अन्वेषणे’ (चु० आ० से०) अदन्तः । ‘ण्यास-’ (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘अन्वेषणस्य’ ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । ‘रभ रामस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘रभेरशच्चिलोः’ (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१)
॥*॥ परिष्वज्जनम् । ‘ष्वञ्ज परिष्वङ्गे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम्
॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ ‘गुहू संवरणे’ (भ्वा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘आलि-
ङ्गनस्य’ ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘ध्वै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘दृशिद् प्रेक्षणे’
(भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ ‘लोक दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) ॥ (४) ॥*॥ ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘वीक्षणस्य’ ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिषादेशो वा ॥
(१) ॥*॥ ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः
किन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘निराकरणस्य’ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । ‘व्युपयोः शेतेः पर्याये’ (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

पर्यायशयनमर्थो योस्तौ ॥*॥ द्वे ‘पर्यायेण प्रहरकादा-
वुपशयनस्य’ ॥

अर्तनं च कृतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

‘कृतिः’ सौत्रः । ईयङ् (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
॥ (२) ॥*॥ ‘हृणीङ्’ कण्डादिः । यक् (३।१।२७) । ‘अ
प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ‘मोहो वीज्या
जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘जुगुप्सनस्य’ ॥

स्याद्वत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ व्यत्ययनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०)
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्यतिक्रमस्य’ ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । इण् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपातनम् ।
‘पठ् गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ उपात्ययनम् । इण् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘अतिक्रमस्य’ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

‘शासु अनुशिष्टौ’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भृत्यादिप्रेषणस्य’ ॥

स संस्तावः कतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्यत्र । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) ।
‘यहे समि स्तुवः’ (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः’ ॥

निधाय तक्षयते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । ‘उद्धनोऽस्याधानम्’ (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । ‘स्तम्बे क च’ (३।३।८३) इति
कपो घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य’ ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । ‘व्यध ताडने’ (दि० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘अमर-
सूच्यादेः’ ‘वर्मा’ इति ख्यातस्य ॥

१—‘अन्वीक्षणम्’ ‘अन्वेषणम्’ इत्येके पेटुः इति स्वामी ॥
२—‘परिचर्यापरिसर्यामृगया’ (वा० ३।३।१०२) इत्यादिना निपा-
तनात् ‘मृगया’—इति मुकुटः ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

नियतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'कृ विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्धारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उच्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'उच्योः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रसु क्रीडायाम्' (भा० आ० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठिबु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विग्रह—'पचाद्यञ्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठूत्यादिभिरैकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिवि-ष्ठिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा'—इति खामी ॥ षष्ठोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिः' (३।३।९७) इति साधुः । (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिः' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भा० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वादृश्यभावः ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वरः' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भा० प० से०) । 'समुदोत्पशु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघञपोः' इति पर्युदासः भावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शाले

अकरणम् । 'आक्रोशे नय्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रोशोऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रोशनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इति 'गोत्रोक्षोष्ट्रः' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाकुलिकं समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक' (४।२।४७) । आदिना साकुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणवः' (४।२।१२) इति यत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम्

ब्राह्मणानां वाङ्मयानां समूहः । 'ब्राह्मणः' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

पशूनां समूहः । 'पश्वो णस्' (वा० ४।२।४३) । 'पृष्ठं च' (१।४।१६) इति पदत्वाद्भावात् ॥ (१) ॥*॥ पृष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाद्यञ्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषयं सरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकञ्चश्च' (४।२।५१)

इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति
यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति
बुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति
यलोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः, जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२)
इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां
च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥
(१) ॥ गलः=वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपि साहस्रकारीषचर्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च
समूहः । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वर्मणम्'
'आहारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधा-
नात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो
दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-
गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क'शब्दः । ये
कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः ।
अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नो-
द्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥

पथे यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोक संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ्
(३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

यति । 'योऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।-
१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्ट्वरुणौ

जमिति । 'जम् अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे
पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ
प्रथ्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि'
(उ० ५।५३) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे
शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्भोतौ

आलोकनम् । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) 'आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे'
(इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।-
१३३) । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति
मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्कतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकमेदाङ्गचिह्ने रेखाजि-
भूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति
मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) ।
क्विप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे
च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्कपणे
स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) ।
'कच वीसौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु
भास्करे । मयूरेऽमौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्'
(इति मेदिनी) ॥

१-इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क'शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२-इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेदत्वेन
कुत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलयां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'बला-कादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति, पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । कृवादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्मक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सृगध्वादिः' (उ० १।३७) । 'किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओव्रश्चू छेदने' (उ० प० से०) 'वृश्चिकृषोः किश्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु वृणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नघृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किच्' लौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके ब्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः) । 'ज्यौत्स्निका-पटोलिका, घोषः=अपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को वलमस्य ॥

अथ सिंहके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकले हिङ्गुवाहीकसिंहके' (इति मेदिनी) ॥

वाहीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

उद्यते, वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाहीकं वाहिं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलूकशकयोः । विश्वामित्रे च कोशश्लोचयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । कन् (३।३।१८) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्के रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

खल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'जिह्विवा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (उ० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लति । वुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातुकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतुकं वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातुकः पुमान्सोमे दीर्घायुः कृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽग्निदिङ्गो कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) ण्यन्ति ।

ण्वुल (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदार्थं यवानीवार्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिकोष्टुश्वानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'सृष्टभू-
शुविमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकुट-
श्रित्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाद्भक् (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अली-
कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् ।
'व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि
पीडने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनुते ॥१२॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्व्यव्याप्त्ये' सत्ये नपुंसकम्
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३)
'अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्वतजन्मनि' (इति मेदिनी) ।
यद्वा,—अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-
श्रोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥

द्वे शलके शकलवल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका-'
(उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेङ्गुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्रोप-' (३।१।१३६) इति कः ।
'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा,—निषीदन्ति । 'षद'
'नौ सदेर्द्धिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः ।
वशोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ।
दीनारः=सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ।

दम्भेऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये
कल्कोऽस्त्री विट्किट्टेभदन्तयोः' ('कल्कः पापाशये तापे
दम्भे विट्किट्टयोरपि') इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री घृततैलादि-

शेषे दम्भे विसीतके ।' ('विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापा-
शये पुनः' इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४॥

पनायते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे
पांशुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेणवां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका
करेण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा,—काल्येव ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-
नवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये काक्यां
घनेषु च' इति रभसः । 'कालिका चण्डिकाभेदे काष्ण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटोल-
शाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल' (वा० ३।२।१०८) । 'का-
रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'वृत्त्योः' इति पाठे—विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् ।
'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशे-
ऽब्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-
भिन्नमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषूत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।
१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण्भीका-'
(उ० ३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्यादाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादुरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटी पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति' (४।४।
४६) इति ठक् ॥

१—इति प्रारम्भ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः' प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः । 'लालाटिकः' सदात्मप्रभुभावनिदर्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्विकरज्ज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो मयू च' (उ० ५१२५) । 'मयूखः' किरणेऽपि च । ज्वालामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न खी

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः खः' (उ० ११०२) । 'शङ्खः' कम्बौ न योषिना भालास्त्रि निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीबो ह्रस्वश्च' (उ० ५१२४) । 'शिखा शाखा-वर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लत् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३१२१४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६१३१७७) इति नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' । ('अगः स्यान्नगवत्तरो शैले, सरीसृपे भानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३१२१४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३१२१४८) । 'खगः' सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गश्च पक्षिणि' (उ० १११९) । 'पतङ्गः' शलमे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीवं सूते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्त्वा० उ० से०) । 'लापूखस्त्रि-कित्' (उ० ११२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृज्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३१३१९) । 'मृगः' पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणाय जात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३१३१९८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिपाक्रे-श्रापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परा गच्छति । ङः (वा० ३१२१४८) । 'परागः' केयूरे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागपन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे- नागकेसरपुंनागनागदन्तमस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । ('मातङ्गः' श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २१२१९८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानलो- इत्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्याच्चेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३१३१९९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजि योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) । 'योगोऽपूर्वार्थ-संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भ-दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्त-णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं=कवचम् । उपपन्न-सामादिः ॥

भोगः सुखे रुपादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भोगो भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ।

बुद्धे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि (इति मेदिनी) । भृतिः=भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
 सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः
 प्लवेन गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।
 अभिषङ्गनम् । 'षञ्ज संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उप-सर्गात्-' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः परा-भवाकोशशपयेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
 योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (र० उ० अ०) । षच् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

खर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति, गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडोः' (उ० २।-६७) । 'गौर्नादिल्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । वृत्त्रियोः खर्गवज्रा-म्बुरदिमदग्वाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः खर्गे च बलीवर्दे रसौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदग्वाणदिग्वाग्भूषण्यु भूनि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
 लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च
 शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृङ्गं प्रभुत्वे हिसा' (उ० १।१२६) इति गन् जुड च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे निखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कर्चशीर्षके । स्त्री विषायां खर्गमीनभेदयोर्कृष्णमौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५१

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाङ्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
 भज्यते । 'भज सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥
 इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप्, घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्व घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैम-मेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रथे ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनुत्थोपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्धः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धिर्धा-त्वन्तरं वा' ॥

अंहो दुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

अप्यतेऽनेन । 'अधि गलाक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम् च ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबन्धोर्न-लोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोह्रे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनि गुरौ च मनोह्रे निःसारे वाच्य-वत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिक्यमृद्देदहयुजः ।

कच्यते अनेन वा । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुर्वं न । णिजन्तात् पचायच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्च्यते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
द्यच् (३१११३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥२८॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४११२०) इतीन् । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चकारेष्वाषाढे
शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधामुक्तोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४११२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-
शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) ।
किप् (३१२१७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३१२१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्ग्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३१२१०२) डः । अजति वा ।
'बहुलं तणि' (वा० २४४५४) इति जी न । पचाद्यच् । (३११-
१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥३०॥

व्रजति, अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् । 'गोचरसंचर-' (३१३११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३१११३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५४४-
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३१२१९७) । षष्ठोदरादिः
(६३११०९) । यत्तु—कुञ्जन्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' ।
'हलश्च' (३१३१२१) । इति घञ्—इत्याह । तच्च । 'कुजि'-
धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि'धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूङ्गारे बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३१२१९७) । 'बल्ये
गोपुरे क्षेत्रे सत्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां युष्मद्' (इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज-
तिभ्यां च' (उ० ४११३१) इतीन् । 'अथाजिः स्त्री समक्ष-
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३१२१९९) इति
जनेर्डः ॥

अन्नौ शङ्खशशाङ्गौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३१२१९७) इति डः ।
'अन्नोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरे ।
क्लीवं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३१२१९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ॥

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३१३१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा'
नामानि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३१११३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुमे तिष्ठ-
जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुष्टेऽपि वायसे । करटौ
वायभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
(३१११३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शि-
शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति, त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । कः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैरसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खजे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानुतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमल्लियाम् ।

माया=विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं=मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे=फालाधारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां व्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥

व्रुत्यते, अनेन वा । 'व्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इयुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'व्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्रेऽश्रौ संख्याभेद-प्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां मूक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समुद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षि दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । किन् (३।३।९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः किन् (३।३।९३) ॥ 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहूनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । किन् (३।३।९४) । अकारान्तपाठे—भावे कः (३।३।११४) । 'सृज-निर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेदः ॥

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्युहे कलविद्धे च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥ पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्त्वा० प० से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षे-र्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-श्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्त-याज्जानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपटू—इति स्वामि-पीयूषौ ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिक्वृषि-' (उ० २।२) इति वथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविष्टनौ' (पा३।५५) ।
'ज्य च' (पा३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्ठः
श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधा-
ख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतिगुवाल्पयोः ॥४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (पा३।५५) । 'युवाल्पयोः
कनन्यतरस्याम्' (पा३।६४) । 'कनिष्ठोऽतिगुवाल्पानुजे स्त्री
दुर्बलाङ्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति, अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः, (उ० १।१।१४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽथै कोण-
मन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपाशिके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षु-
विकारयोः । गुडा लुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सपे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥४२॥

इलति । 'इल उत्प्रेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ डलयोरेकस्मरणात्
इडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेद्यां च वचने वसुमत्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । डलयोरेकस्म । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णमये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्क-
पर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः
प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि पदक्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) डलयोरेकस्म । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च ।
तथा पदक्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवर्णाणार्धवर्णावसरवारिषु ॥४३॥

कलति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताः
(उ० १।१।१४) । 'क्वादिभ्यः कित्' (उ० १।१।१५) । अन्त-
नासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावलो-
बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वणं च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरवोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्काण्डमश्वभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृष्णे-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । रु-
(३।२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥४४॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेह ।
'प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दरहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'दृढ स्थूलवलयोः' (७।२।
२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्त्वौ'
(इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । रु-
(३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । रु-
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भमभ्योः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शात्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ।

१-अर्भो कुत्सितः-इति मुकुटः ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थ-
ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्वास्तेन दैत्य-
भेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिष्ठायां
पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३-
१।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे
संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिषूत्सुष्टे शृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३-
६६) इत्यप् । 'पणो माने वरादानां मूल्ये कार्षापणे धने ।
द्यूते विक्रयशाकादेर्वद्धमुष्टौ ग्लहे शृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
सागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि शुद्धां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुद्धृतोत्सव-
पर्वेषु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३-
१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथाषु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतेश्च'
(उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तारणेऽर्कं संध्यारणे-
ऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषाश्यामामजिघ्रानिष्टताषु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे
पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-'

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृद-
न्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिण्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति
मेदिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् ।
'ग्रामणीर्माँनिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
र्नालिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः ।
'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्धूतेऽभिधेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥

ऊर्णा मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णाति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना
शशोर्भृगुगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंगोयाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् ।
(हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९)
इति ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तभेदयोः ।
सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृज्श्यास्या-' (उ० २।४६) इतीनच् ।
'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेदमनः ।

तिष्ठति । 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० २।१५) इति साधुः ।
'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेदमनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'त्रितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
'तृषितृषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्षणम् । 'घृणु वीतौ' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ्
(३।३।१०४) ॥

१-विश्वे नकारात्पाक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्या-इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

२-'भ्रुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया-
इति स्वामी ॥ कन्निद् 'भ्रुवोः' इत्यपि पाठः ।

१-'सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः' इति स्वामिधृतः पाठः ।

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते, अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'आपणे पण्य-
वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वारुणी
गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे

करोति । 'कृद्भ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गज-
योषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति (मेदिनी) । के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥५२॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० ३।५०) । 'द्रविणं न द्रयोर्वित्ते
काश्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहरक्षित्रो-
र्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भायांः क्लीबे पद्मा-
ग्निमन्थयोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'तिजे-
दौर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्लृप् । 'तीक्ष्णं सासुद्र-
लवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य(ज)वाग्रजे पुंसि तिग्मा-
त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेद्भिमरो युद्धे बले
खबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते, प्रमितीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् ।
'प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे कार्ये साधनेन्द्रियकर्मसु । कार्यस्थे व्रत-
वन्धे च नाख्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वान-
रादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमृगतौ ।**घण्टापथे**

सम्यक् सरन्त्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्त्ते
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरणमुच्यते ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुच्यते'
इति रभसः ॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) चानश् (३।
२।१२९) । 'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) । 'उपलङ्ग-
दुर्' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तत्र । शपः श्यौ सति 'श्ये'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोत्यामन्-
शृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन, अत्र वा । 'पुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे च साक-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्नमवीभागोदारश्रेष्ठे
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । कः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूपरम्

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः
किदिच्च' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥*॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे तूषरे'
तमूषरे' इति ह्रस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वतौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'विवस्वतौ'
सुरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्व' इति पाठोऽनुमीयते । तथा च 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विभक्ति-
णम् । अत एव 'प्रवण'शब्दव्याख्यायां—त्रिष्वित्येके संकीर्णे वाच्य-
इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु नदे चान्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीक्षीरलवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शंकेरुन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुट्टग्रयोः' इति विश्वः ।

अश्रुत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रह-मेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽत्रै वृत्तिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्णि-' (उ० ३।८६) इति तत् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रो-रतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंस-कम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तुच् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भर-ति । 'मृब् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तुच् (३।१।१३३) । 'भर्ता खासिनि पुंसि स्यान्निषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पून् पवने' (क्वा० उ० से०) । 'हसिमृग्णि-' (उ० ३।८६) इति तत् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकथेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते, अनेन वा । 'नायू पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) 'चायः किः' (उ० १।७३) इति तुः । 'केतुर्ना रुक्प-ताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'पुब् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) स्थश्चासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृन्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'विच क्षरणे' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपले मन्त्रिणि क्षत्रिये-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) किच् । 'ऋतु-र्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजितान्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ् व्यत्तयादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शकरो विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणी-सुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणौः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुमे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिदौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षड् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥६५॥

आदिना पितादिग्रहः । रसः=प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणाः=गन्धादयः । गैरि-कादिः । दधाति, धीयते वा । 'धाज्' (जु० उ० अ०) । 'सित-निगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्नौ' (खा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरन्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्या-युधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥६६॥

मूर्च्छयते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्व्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्री-भोजस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वहि-वसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'चायू पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः चिः क्तिन्' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्य-निष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'षण् दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजृति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र । क्तिचः कर्तरि विधानाद्वाक्यं गोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'क्ति-वादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आङ् कृच्छेः क्तिनि 'उपसर्गादति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्ति' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धान्यां चुल्लीकम्पिलयोरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दस्ये रपि । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । डिम्बः=विप्लवः । 'ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृद्धादिषु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'क्तिच्' (दि० प० अ०) । 'प्राप्तिर्महोदये । लभेऽपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—अतिवृद्धिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलमाः शुकाः । राजानः षड्रेता ईतयः स्मृताः इति स्वामि-मुकुटौ ॥

वीणाभेदेऽपि महती

महते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृष्ठत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लीभेदे रा(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति, अनया वा । भवनं वा । किच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वाऽस्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । किच् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगल्पोः' (तु० प० अ०) । किच् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति, हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । किच् (३।३।९४) । 'अतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृष्ठत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा, - 'धृतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किप् । 'गमः क्रौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) 'जगत् स्याद्विष्टपे ह्रीवं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वादशाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । किच् (३।३।९४) । यद्वा, - पञ्चकद्वयम् । 'पङ्क्तिर्विंशति-' (५।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्षर-छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०

प० अ०) । किच् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । किच् (७।३।१७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्च-पञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरु-न्मूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकृते । किच् (३।३।१७४) । किन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्त-यश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति-र्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'विच क्षरणे' (तु० उ० से०) । बाहुलकाद-तच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता ह्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते, अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । किच् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाप्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग-ह्री स्त्रियोः ह्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । किच् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्घं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिश्चयवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । किच् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरुणेषु' इति विश्वः ॥

१-उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु-पिगातुष्टु च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति कचित्पाठः-इति पीयूष-व्याख्या ॥

१-पक्षभेदौ द्वौ-एको मासार्थः, अपरः पक्षयवयवः; तयोर्मूले पक्षतिः-इति, पीयूषव्याख्या ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्ट-
कार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसन-
भेदयोः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः ।
'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा । कः (३।३।-
१७४) । 'वासिता करिणीनार्योवासितं सुरभीकृते ।
ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वल्लवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥
स्वामी तु ('वाशिता' इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र
'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्चतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-
रुजोर्वाता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं
फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

प्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणवीप्सोः' (जु० प० से०) ।
'अजिघृत्तिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं
प्रवीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्मीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलघौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो घौतोऽस्य । 'कलघौतं सुवर्णे स्याद्रजते च
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेद्यति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'जीतः
कः' (३।२।१८७) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च नत्वम् ।—'अनात्मने-
पदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । कः (३।२।-
१०२) । 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति
रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'दधातोर्हिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृत्ते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'यू' ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ कृते
क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते दृढमिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि
वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु'
(इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लवीरे
राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमांश्चेष्टे वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्विहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः
(३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे डु(ह)ष्टगर्हितयोरेपि'
(इति मेदिनी) । जन्ये=जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पनावत्
(३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वरादिक-
काष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति
मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति, रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतश्च । 'रजतं'
रजने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च-' (वा० ३।२।१०८)
इति किप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । डु
(६।१।७१) 'जगत् स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि वा ।

रजति, रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे तात्रे प्राचीनामलकेऽसृजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

वद्धार्जुनौ सितौ ॥८०॥

शीयते स्म । ‘विञ् वन्धने’ (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु शर्करायां क्ली’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीञ्’ (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । मर्षिणि=क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कियते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीवं तु लक्षणोपेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन उपेते=पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुर्मात्रिखद्यौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्धव्योरपि । कणादुरालभा-
पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वभरागुड्ग्योः स्यादनन्तं सुर-
वर्त्मनि’ (इति मेदिनी) ॥

रूपाते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति रमसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘अभिजातः कुलीने स्यान्व्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) । बुधे=पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विजिर् पृथग्भावे’ (उ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ० अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति स्म । ‘मुञ्जो मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आदितश्च’ (७।२।१६) इतीग्नियेषधस्य उपरित्यात् । तस्मात्—मूर्च्छा संजाताऽस्य । ‘तदस्य संजा-
तस्य’ (५।२।१६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव
सम्बन्धः ॥

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘मूर्ते’ स्यान्निषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमस्यपि’ (इति मेदिनी) । ‘मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘ईशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) । (कः) (३।२।१०२) । ‘श्वीदितः-’ (७।२।१४) (इतीग्नियेषधः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुक्तौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाजिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं चुकं तदुच्यते’ इति वैद्यकम् ॥

शितौ धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । ‘शिञ् निशाने’ (खा० उ० अ०) । क्तिञ् (३।३।९४) । क्तिञ् (३।३।१७४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शितिर्भूजे नासितासितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । ‘अस मुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’ (३।२।१२४) । ‘असोरलोपः’ (६।४।१११) । ‘सन् साधौ
धीरशक्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युभयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘डुकृञ्’ (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१।४।६७) इति गतित्वम् । ‘नमस्पु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सत्वम् । ‘पुरस्कृतोऽभिशास्तिर-
ग्रस्ताप्रेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्रामेधं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंनाने
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रियते स्म वा । ‘अञ् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘उत्थितं
स्यान्निषूपने प्रोद्यते वृद्धिमस्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यान्तोलेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्च्छितोऽव्ययानामावात् ॥

२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शितशब्दार्थान्तरात्कृतानुपपत्त्या ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)
'उषिकुषिगतिर्भ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा, -अर्थ्यते । 'अर्थं
उपयाज्यायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो
विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृ-
त्तौ च प्रयोजने' इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमुषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते, अनेन वा । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'पातुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्रा-
ध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतुरार्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-
मन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं=जलवतारः । निदानम्=
उपायः-इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ।

समर्थयते, समर्थ्यते वा । 'अर्थं उपयाज्यायाम्' (चु०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विथ्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।
४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति
मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्वयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्, अनेन वा । घञर्थे कः (वा० ३।३।
५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' (इति
मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च सुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाबो

अपोद्यते, अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ ८९ ॥ मुकुटस्तु 'अपवादः'
इति पठित्वा 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि'
इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धवौ ।

दायमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्य'
(३।२।१) । यद्वा, -आदत्ते । 'डुदाञ्' । 'आतश्चोप-' (३।१।
१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्युपि
सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज्-' (३।
३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपक्षे ।
चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्रादयर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (वा०
३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः'
(इति मेदिनी) ॥

शादौ जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते, अनेन वा । 'शट्टु शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् ।
जम्बालः=पङ्कः । शष्पं=वालतृणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति, आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति
वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आह्व-
क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९)
पचायच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने हाने सिन-
दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षट्टु विशरणादौ' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राप्ते'
स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्वज्रने विपु ।

सूद्यते, सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । पचायच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु
सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विदू लभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादि-

१-सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि=पार्श्वप्राङ्मार्ग-
विजिगीषो रक्षितरि-इति पीयूषव्याख्या ॥

च विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे नृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) स्वर्यण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गवे हर्षभदानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं मुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'ककुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्राधान्ये स्थां ध्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नास्ति तोषणे' (इति मेदिनी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा, आर्जियुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षट् विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

श्रूणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'शृद्धभसोऽदिः' (उ० १।१।३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ॥९३॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' (चु० ३।३।१३४) । पद्यति वा । 'पदप्राप्ते' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुधाभावः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः' इति विश्वः । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वश्रे गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

१- 'स्त्री' इति संविदुपनिषच्छरद्विः संबध्यते - इति मुकुटः ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

खदते । 'ध्वद आस्वादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥

प्रद्यते । 'मृद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिप्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्यादस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संविबेल-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिपलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा० ३।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरो' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० ३।३।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा वीधः । 'विवधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आहियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धविक्रयं स्कन्धवाह्यं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु - 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२)

इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधशब्दस्यावन्तत्वे-
नाद्यवन्तत्वात् ॥

परिचर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे' घोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमाश्चित्तपीडाप्रत्याशावन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्यननीवाकनिय-
मेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने ।
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक) नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (ऋया० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानुवर्तने । अनुबन्धी तु
हिक्कायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनुवर्तने ॥

विधुर्विण्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पृमिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
राक्षसे' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधि-
र्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः क्वौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
मिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदेशावि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजाक्षे ऋद्धौ च प्रकारे वेत्ते
विधौ' इति विश्वः । विधौ=विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (खा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सजने चाभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया लुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः लुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्-
नासु च । शठ्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं क्षुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) 'घेद्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं क्षुही चामृतमूर्वेयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'आत-
श्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्' (इति
मेदिनी) । संप्रत्ययः=आदरः ॥

मधु मधे पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मधे
पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुर्धु-
इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । पचा-
वृत् (३१११३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीवं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितं मन्यगर्वितौ ॥१०३॥

समुन्नद्धते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । कः
(३१२१०२) । 'समुन्नद्धः समुद्भूते पण्डितं मन्यदस्योः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः वन्धुरस्य । 'ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे
च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वद्धादिरुद्धो वा । अवष्टभ्यते स्म ।
'एभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८१३१६७) 'अवाच्चा-' (८१३१६८) इति
पः । 'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति
मेदिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥१०४॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गल्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३१४७२)
कर्मणि (३१२१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां नुः'
(उ० ३१३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥१०५॥

पृथक्कार्यो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २११७८) ॥

प्रावाणौ शैलपाषाणौ

प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच्
(३१२७६) । अश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः ॥
'पत्री श्येने रथे काण्डे खगद्वरधिकादिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥१०६॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५१२१२८) इतीनिः ॥
व्रीह्यादिः (५१२११६) वा । 'शिखी वह्नौ वलीवर्दे शरे
केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रतियत्तायुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा । 'यज-
याच-' (३१३१९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहः=वन्दी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति, सादयति वा । 'षट् विशरणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३१३१७०) इति
णिनिः । ग्रह्यादिः (३१११३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्ग-
रथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५१२११५)
इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३१३१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७१३१३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे'
इति विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षाचिर्ब्रह्मिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः'
(३१११४८) इति ष्युट् । 'हायनो न त्रियां वर्षे पुंयचि-
र्ब्रह्मिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षः=अब्दम् । अर्चिः=रश्मिः ।
'व्रीहिभेदः=नीवारादिः' इति मुकुटः । षष्टिकः—इति खामी ॥

चन्द्रादयर्का विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३१२१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य
तनयेऽर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशोऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्च'

(उ० २।४७) इतीनम् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रमसः ॥

विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदपेज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।१९८) । 'मीञ् हिंसायाम्' (ऋया० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् । हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वायं घनो सुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे=काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीद्वयौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णितिः । वयोर्येक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवण्यामपि वाहिनी ।

वहति । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णितिः । 'वाहिनी स्यात्-रक्षिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हेमे तु अस्तसादौ पठितः । एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णितिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णितिः । 'कामिनी भीरुवन्द्योः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) । वन्दा=वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि क्ली स्यान्निष्कल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

३० ३-१३

सूनाधोजिह्वाकपि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । (३।३।११४) कर्मणि (वा० ३।३।१०२) क्तः । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । ' (सूनं प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

कतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु कतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यान्निष्ठो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) । मन्दे=मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

ब्रंहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'बृहेनोऽच' (उ० ४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न ब्रह्मो पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतश्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तन्नु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापः=दुग्धादौ दध्यादिभावार्थं तक्रादिप्रक्षेपः, वा । जवनं=वेगः । आप्यायनं=तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वापि ।

व्यज्यते, अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ।
'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ।
निष्ठानं=तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥
स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्याननेन, अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

रीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भाव-
करणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेपु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राज्ञो-
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने(ये) च
शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'षाध संसिद्धौ' (खा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेव
वापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं=साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि अंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यसिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं त्वशुभे सकौ पानव्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे=मृगयाक्षपानादौ । कोपजे=वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थ-
दूषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोस्त्रि किंजल्के तन्त्रवाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते, अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे
किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति, पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते, अनेन, अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाव्' कर्तृकर-
णादौ 'ल्युट्' (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूतमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'पूज् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुबो
दीर्घश्च' (उ० ३।१।३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० ३।८।१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
(३।१।१५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिमुन्दराकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्वद्विप्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाव्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र, अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मूलौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते, अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते, अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५-११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेङ् वशि-' (७।२।८) इति नेट् । 'गेर-निटि' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । कर्तरि पचायच् (३।१।१३४) वा । 'क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा=तलिनवत् । उत्तरे=आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयो वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनिलम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिभिः धिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगह्वौ

जहाति, हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः-' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गह्वौनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।११९) वा । यत्तु-'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गह्वौनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ

तरो बलं जवो वाऽस्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते ग्रते विपद्रुते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बह्वे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बह्वे काङ्क्षां भूषणतूणीयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् वीजतन्तुसंतापे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे (३।३।१८) घञ् । 'हलश्च'

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधा नाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः=परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषा-दर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा, -वर्षति कामान् । 'वृषु वेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृष-धासावाकपिश्च । यद्वा, -वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा, -वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा, -वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० ३।१।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा, -वृषण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् । परशब्दस्येष्ट-वाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जात-वेदसि' (इति मेदिनी) ॥

वोष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) । मृगवादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याद्वदारेषु

तल्पतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१-आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्टिकम्प्योः' इति पाठ उप-लभ्यते ॥ २-वाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धना-चार्यैरपि 'वाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्यान्तस्थादिब्रज्यायां लिखिता । हेमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३-इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य द्वीवतायाः प्रतीतिः ॥

'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अट्टः=अंशालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेदति, विव्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पल्लवे विज्ञे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (३।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' इति (वार्तिक) वचनात् । 'गतिकारकोपपदा-' इति सुदुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते, रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्ताः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्वासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'—इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिल-तुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्य-गायनानां विश्वावसादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्चति । 'अर्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगवादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्वं निकेतने' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति बान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृत्ति गुग्गुले' इति विश्वः ॥

डिम्भौ तु शिशुवालिशौ ॥१३४॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (चु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) । डः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति, गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रभ्यतेऽनेन वा । 'स्त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेयां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा, 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च ख्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्व-मेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते । हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा-दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्वापदी हारिता इति स्वामिसुकुट्टनेकार्थ-कैरवाकरकौमुद्यः ॥

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुषुम्भयति, अनेन वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठादिः) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इत्-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा, -नाभयति । स्वार्थ-न्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यरूपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रिषां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सृष्टु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शल्लकीमातृभि-त्सुरगेषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये, यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०२) इति डो वा । 'त्रिषां सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते, वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यम्व् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्रुते, अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति मिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ पुंवंगमौ ।

उवेन हुत्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । नोदात्तोपदेशस्य- (उ० ३।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयो-रपि' (इति मेदिनी) ॥

नानार्थवर्गः ३]

व्याख्यासुधाख्यव्याख्यासमेतः ।

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति, ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य
आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषद्याये ना धनु-
र्यमसोमये' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा=उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।
१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भ-
विक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते, अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९)
इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्या कटे वेदे वणिकपथे'
इति विश्वः ॥

नागरो वणिक ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः'
स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदम्ये हलायुधे ।
राषवे च सितश्चेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते, ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) ।
'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संवसथे
वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्रमः'
शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तुयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) ।
'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुह्यते । 'गुह वेष्टने (रक्षणे)' (तु० प० से०) बाहुलका-

१—द्राविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ'
स्तुतोरुपनिषद्वाणिज्योर्नायम्, इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे ग्रीहि घट्टसैन्ययोः
सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग्=उदररोगः । स्तम्बः=अप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसुकुलस्त्रियोः ।

जायति, जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
बाहुलकान्मिः । यद्वा,—'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीञ् वा—इति स्वामी । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जामिः
स्वसुकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसुकुलस्त्रियोः'
इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीस्त्रोः स्त्री'
(इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)
धातुर्वोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । विच्चाद्
(३।३।१०४) अङ् । क्षमते, क्षम्यते वा । पचायच् (३।१।
१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते
हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-'
(उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे
वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे
सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च
प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौ-
षधौ ।' नीलिकायाम्—'अथ श्यामो मासे मण्डपकालयोः'
(इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड् बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) ।
संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-
मति । 'अम गल्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु
पुण्ड्रबालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम
च' इति रुद्रः । पुण्ड्रम्=अश्वदीर्घा ललाटचित्रम् । अध्वः=वाजी ।
भूषा=सामीप्यादक्षस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्ल्ये' (चु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्'
(उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्त्वमौ त्रिषु

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा ।
इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकथनेन प्रकृतानु-
पयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः' इति
रघुः—इति स्वामि-मुकुटौ ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी ॥
सुष्ठु उध्मयते-इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथमे । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्'
(उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्' (इति मेदिनी) ॥

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति, वम्यते वा । 'टुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवड्वारासभी-
करमीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या-
वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा, -न धम्यते,
धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-
पश्च' ()—इति स्वामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-
जीर्णे परिभुक्तोऽज्ञितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि
ह्रीवं रसाज्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेस्म-
कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातृरपत्यम् । 'भ्रातृर्व्यच्' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपणे'
(४।१।१४५) ॥

पर्जन्यो रसदब्देन्द्रौ

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पर्वति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३)
इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः'
इति विश्वः ॥

स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः'
(३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अट्ट्यादिः
(उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-
त्ये-' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्थानि-
मार्गेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययणम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्'
(३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयणम् । अनेन वा । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयणम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डो-
पलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयणम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा, समेति वा । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं=ह्रीद्युतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा, अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावह-
विधेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति
मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाश-
दण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धाययोः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५०॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) । 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा, संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'छ्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । षञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वा-
णेऽपि)' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-
विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विरोधयोः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा, विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-
विध्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गोचरे
देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः=क्वाथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्ग-
रागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरसौ लोहितेऽन्य-
त्र' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां
चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)
वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृग्यवादिः (उ० १।३७) । 'मन्युः पुमान् कुधि । दैन्ये शोके च यत्ने
च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गूह्य संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्योपस्थे च गुह्यः कमठ-
दम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं
कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (जु० उ० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥१५४॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः ।
'द्रव्यं स्याद्द्रविये भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे त्र
विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) धृष्णोति वा ।
'लिषृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-'
(उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संध्यादयश्च' इति यः-
इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रासरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्ण्यं स्थानाग्निसङ्गु । शक्तावृक्षेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।

१-'शंसिदुहिगुह्ययो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'ईद्वन्द्वशंसदुहां ण्यतः' (६।३।२१४) इति
सूत्रद्वयबलाच्छेदः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्-इति कौमुदी ॥
तसाण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) । ‘चजोः-’ (७।३।५३) इति कुत्वम् । ‘भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि’ इति विश्वः ॥

कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । ‘शुभ्रादिभ्यश्च’ (४।१।१२३) इति ढक् । ‘गाङ्गेयः स्यात्पुमान्मीप्से क्लीवं स्वर्णकशेरुणोः’ (इति मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । ‘विशल्या-
ऽग्निशिखादन्तीशुद्धचीत्रिपुटासु च’ (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । ‘वृषाकप्यग्नि-’ (४।१।३७) इति ङीष्, ऐ च । ‘वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च’ (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । ‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिष्वा-
देशो वा । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘अभिख्या
त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः=प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं=विचारः । उपायः=
सामादिः । चेष्टा=परिस्पन्दः करणम् । भावादौ ‘कृञः श च’
(३।३।१००) । ‘क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे ।
(आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)’ इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छयति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘श्याब्धा-’
(३।१।१४१) इति णः । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) । यद्वा,—
‘माछाशसिम्यो यः’ (उ० ४।१०९) । ‘छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः’ (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काङ्क्षयां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । ‘शरीरावयवात्-’ (४।३।५५) इति यत् ।
‘कक्ष्या बृहत्कायां स्यात् (काङ्क्षयां मध्येभवन्धने । हर्म्या-
दीनां प्रकोष्ठे च)’ (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । ‘कृञः श च’ (३।३।११०) इति चात् क्यप् ।
कृत्यते । ‘कृती छेदने’ (रु० प० से०) । ‘ऋदुपधात्-’
(३।१।११०) इति क्यप् । ‘कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या
क्रियादिवौकसोः’ इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । मतजनहलात्-’ (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा,—जायते । जनयति वा । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ।
‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः । ‘अचो यत्’
(३।१।९७) वा । जनीं वहति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२)
इति वा साधुः । ‘जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया ।
जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः’ इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । ‘शरीरावयवात्-’ (४।३।५५) इति यत् ।
यद्वा,—कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् ‘अचो यत्’ (३।१।
९७) । ‘अनिल्यागमशासनम्’ इति ‘नुगतः-’ (७।४।८५)
इति न नुक् । ‘जघन्यं चरमे शिश्वे जघन्यं गर्हितेऽन्यक्’
इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । वृक्
आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । ‘वक्तव्यं कुत्सिते हीने
वचनार्हे च वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । यद्वा,—
कल्यते । ‘कल गतौ संख्याने च’ चुरादिरदन्तः । ‘अचो यत्’
(३।१।९७) । ‘कल्यं प्रभाते क्लीवं स्यात् कल्यो वाक्श्रुति-
वर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेण कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यात् (त्रिषु, मध्ये तु योषिति)’ (इति मेदिनी) ॥ सज्जः=
वद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः ‘तत्र साधुः’ । (४।४।
९८) इति यत् । अर्थादनपेतः । ‘धर्मपथ्य-’ (४।४।९२) ।
इति यत् । ‘अर्थ्यौ विशार्थशालिनोः’ इत्यजयः । ‘अर्थ्यौ
शिलाजतुन्यर्थ्यौ वुधे न्याय्ये च वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्थपि ।

पुनाति । ‘पूज् पवने’ (त्रया० उ० से०) । ‘पूजो यष्णु-
हस्त्रश्च’ (उ० ५।१५) । यद्वा,—पुणति । ‘पुण कर्मणि शुभे’
(तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।२।१३५) इति कः । पुने
साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । ‘पुण्यत्रिषु
मनोज्ञे स्यात्क्लीवं सुकृतधर्मयोः’ इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । ‘रूपादाहतप्रशंसयोः-’
(५।२।१२०) इति यप् । ‘रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत्-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु ‘कृत्यव्युदो बहुलम्’ (३।३।११३)
इत्युक्तेरुक्तेयाः ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदेति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वामिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'धै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -मह्यते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अद्यादिः (उ० ४।११२) । 'न्याय्या-
वलययोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवताऽस्य । 'सोमाद् व्यञ्' (४।२।३०) । यद्वा, -सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ।
यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः ।
तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोम-
दैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः-') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मघस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्व-
रौरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ) इति विश्वः ।
प्रस्तरः=शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृप्रोरुच्च' (उ०
॥२४) इत्युः । 'गुरुल्लिलिङ्ग्यां महति दुर्जराधुनोरपि ।
अग्निरिषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः, द्वौ परावन्न वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ मेदसाद्वये

प्रकरणम् । कृजो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इजित्त=चेष्टा । आकृतिः=

अवयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् । 'किंशारु-
शूकेषु' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५४

मरु धन्वधराधरौ ।

प्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृष्टशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः'
(इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अत्ति, अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति क्तिन् ॥

स्त्रीस्तनाव्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बलिः=राजग्राह्यो भागः । अंशुः=मयूखः । कीर्यते । 'कृ
विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति
वा । अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्याय-
शुण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे
स्याद्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्यादौ ।
बाहुलकाद्वरः, वीर्धश्च । यद्वा, -तनोति बाहुलकाद्वा । तूष्वासौ
वरश्चाच्छादकः । 'तूवरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशङ्गवेऽपि च ।
पुरुषे व्यञ्जनल्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

खर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि खर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा, -परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१-तूवरो दन्तोष्ठमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पव-
गांमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पीयूष-
व्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो ब्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-
बन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारस्यति । अच् । यद्वा, -तार्यते । अनेन वा । घञ् (३-
३१९) । घः (३३१९८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चखरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा सुग्रीवगुह्योषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कबुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वागु-
वर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३३३२९) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥१६६॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३३३५७) । 'पुंसि-' (३३३९९८)
इति घो वा । 'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे
चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) ।
घञ् (३३३९९, ९८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेद्यति । 'विमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४१९६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुः=वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'श्वृस्त्रिहि-' (उ० ११९०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्'
(३३३५७) । कस्कादिः (८३३४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६११४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्ये=उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्बरयते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३३३९९) ।

१-भाष्ये तु 'शृ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः; सिद्धान्तकौमुद्यामपि
तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३३३९८) वा । आडम्बरं राति । 'आतोऽनुप-' (३३३३)
इति कः । आडम्बरयति वा । बाहुलकादरन् । 'आडम्बरः
समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥

अभिहरणम् । घञ् (३३३९८) । अभिगम्याकमणम्=
अभियोगः । संनहनं=कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे=परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३३३९८, ९९) । 'उपसर्गस्य-' (६३३९२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छदः=उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृक्षा-
सनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन, अत्र वा । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३३३९९) 'उपसर्गस्य-' (६३३९२२) इति दीर्घः ।
गौरादिङीष् (४११४९) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे=द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ वभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

विभर्ति, भरति वा । 'डभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्भश्च' (उ० ११२२) इति कुर्बित्वं
च । यत्तु—भृञः शब्दादित्वात् कुर्बित्वचनं च—इति
मुकुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम्, निर्मूलं च । वभ्रुर्ना नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु इति वलशर्मा । 'वभ्रुर्विशाले नकुले
कृशानावजे मुनौ शलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३३३९७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य । 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपण-
योः पुमान्' । पणः=मलहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा, -कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इत्यति
वा । 'कर्मण्यण्' (३३३९१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले
दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१-आश्रित्य दुर्गे गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरो-
दरम् इति यमकान्तरिकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुट-पीयूषौ ।
२-आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमा-
न्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृधू-
मदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षिकायां
स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेय-
वत्' (इति मेदिनी) । तद्वान्=अन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवावृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाकिप्रये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा, -वृणोति, वरति वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरसी-
क्षिते । पिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतावर्षा वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीवं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) किरति,
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृपृकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिद्वटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो
मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हज्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्व-
रूपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
रूपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति, क्षीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतानुपलाकर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुभेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यायाम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'ह्यामा-' (उ० ४।१६८) इति ञ्र । 'यात्रा तु यापनोपाये
गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति, ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रे-
न्द्राघ-' (उ० २।२९) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । त्रियां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्माहुः
तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमीला=अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
झ्र' (३।२।१८१) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

शुद्रा व्यङ्गा नदी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि शुद्रः

क्षुण्ति, क्षुद्यते वा । 'क्षुदि संचूर्णने' (रु० उ० अ०) ।
'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुद्रः स्यादधम-
कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । शुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु
च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ॥
व्यङ्गा=अङ्गहीना । सरघा=मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते, अनया वा । माति, मीमते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति ञ्र । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने
परिच्छदे । अक्षरावयवे खल्पे क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति, चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
क्रः । 'चित्राखुपर्णागोडम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्तु-
राद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रा स्त्रियां नपुंसकम् ।
गोस्नने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति, गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडेरदश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्र । डलयोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति, कड्यते वा । 'कड शासने (मदे)
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्र । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति, पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४१५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३१२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेशः=आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नी—' (३१२।१८२) इति घृन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति, नीयते, अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाम्नी—' (३१२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वल्ले तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि मेघवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वल्लमेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति, क्षीयते, अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगल्पोः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूल् पवने' (क्त्वा० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३१२।१८३) इति घृन् । 'पोत्रं वल्ले मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं तु नास्ति च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । घृन् (उ० ४१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैह्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्यत्र, अनेन वा । 'पट्टु विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र, अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते, अम्बयते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) '—कृवादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरण-स्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचायच्' (३।१।१३४) । यद्वा,—अश्रुते । 'अक्ष व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशेः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे औन्नत्य-च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्य अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्विप्' (उ० ४।३४) इतीतरन् । 'गमहन—' (६।४।९८) इत्यल्लोपः । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति (षत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति, भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (उ० ४।६५) इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नृपसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फाथि-तद्धि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल-सुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पृथ्वी-कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्तर-छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भ-निकुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'ह्र कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंति—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुटे-
नाभाणि । तत्र । छित्वरादावस्य पाठाभावात् । ‘उपह्वरं
स्मीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते, अगति वा । ‘अग कुटिलयां गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ऋज्रेन्द्राय’ (उ० २।२९) इति साधुः । ‘अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्वात्तुपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्’
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूल-
विभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा,—पुरति । ‘पुर अग्र-
गमने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः ।
‘पुरं शरीरमित्याहुर्दृष्टोपरिगृहे पुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी’ इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषि-
मदिमुदि—’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीवं ना मकरालये’ (इति मेदिनी) ॥

अथ राज्ञोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । ‘राज् दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । घृन् (उ०
५।१५९) । ‘राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः’ (इति
मेदिनी) ॥

दुरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । ‘दृ भये’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृ
विदारणे’ (क्त्वा० प० से०) वा । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७)
‘दुरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु दुरी स्मृता । दुराऽव्ययं
मनागर्थे’ (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋज्रेन्द्र—’
(उ० २।२९) इति साधुः । ‘वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्लीवं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुब्धां गुह्य्यां च वज्री लुब्धान्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः’ (इति
रन्तोष्ण्यादौ मेदिनी) ॥

तत्रां प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम्, तन्यते, अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) । यद्वा,—तन्त्रणम् । तन्यते वा ।
‘तन्नि धारणे’ (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
‘स्फाथितस्त्रि—’ (उ० २।१३) इति रक्—इति मुकुट आह ।
तत्र । उक्तधातोस्त्र पाठाभावात् । तनोते रकि नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्त्रयतेर्धजाच्वा वा सिद्धत्वाच्च । ‘तन्त्रां कुटुम्बकृत्ये
स्त्रासिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उश्यते ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘नशेः कित्’
(उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा,—उशीर-
स्येदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘औशीरं चामरे
दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः’ इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्णाति, पुष्यते, अनेन वा । ‘पुष पुष्ठी’ (क्त्वा० प०
से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति कर्न् । ‘पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति, पिठ्यते वा । ‘पीठ हिंसासंक्लेशनयोः’ (भ्वा० प०
से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । ‘पिठरः स्थाल्यां ना क्लीवं
मुस्तामन्यानदण्डयोः’ (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा,—न
अगं राति । नकारेण ‘मुष्पुपा’ इति समासः । ‘नागरं
मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) । राज-
कशेरुः=कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी
तु ‘घातुकेभे चलिङ्गकम्’ इति पठित्वा ‘घातुकश्चासाविभश्च ।
चलिङ्गं पुंलिङ्गम्’ इति व्याख्यत ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । ‘गुरी उद्यमने’ (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । ‘गुह् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘ऋज्रेन्द्र—’
(उ० २।२९) इति साधुः । यद्वा,—गुर्यतेऽनेन । ‘गुरी’ (तु०
आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—शयनं
चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा—‘राजाभिधाना-
क्षत्प्रद्वितं तदौशीरमालोक्य न कस्य मीतिः’—इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविमा-' (३।२।२९) इति टः । 'अरु-
ष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते, अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जने-
ररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
वद्धकम्बखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा, -धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाऽग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाऽग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कृटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२९)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ घ्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।
५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वाच्चामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूध्वौदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिक्षि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो
यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति, पूर्यते, अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा ।
'मधुरौ खादुशोभनौ' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसक्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽरुः कृ-
च' (उ० २।२९) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे रुशसेऽ-
प्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदारो
दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्यातच्छ्रेण ईर्ते, ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत । तन्न । अवि
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ्रं दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'स्फायित-
स्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादध्रके क्लीबशुदीप्त-
शुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति शान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इच् ।
यद्वा, -मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अंशोऽकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गः=हस्ती । काण्डः=बाणः । पीलति । 'पील प्रति-
ष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिराण्डे
च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तः=यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा ।
प्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा-
इति स्वामी व्याख्यत । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्धाप्रसङ्गात् । यद्वा,

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ' इति
पाठ उपलभ्यते ॥

नार्थवर्गः ३]

व्याख्यासुधाख्याख्यासमेतः ।

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३१११९) । 'कालो
शूलो महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कल्यति, कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ०
३०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४११३९) । 'कलिः स्त्री
कलिकायां ना शराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

काम्यते, काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ०
३०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलः ।
'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु
कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्राचारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्बुक् च' (उ० १११०७) इति कलः । कं
कृतिसत् शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'बल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्सालाप्राचारयो-
रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करः=राजप्राह्वः । उपहारः=पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजः-त्वक्सं-
श्लेषः । वलते, वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ०
४१११८) । 'वलिर्दैन्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे
पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराव-
ल्लेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते, वलति, वल्यते वा, अनेन वा । 'बल संचरणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा ।
पचायच् (३१११३४) । कर्मणि घञ् (३१११९) वा ।
पञ्चापूर्वकत्वाद्बहुभावः । 'पुंसि-' (३११११८) इति घो वा ।
'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हल्युधे
तलभेदे वलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा०
४११२२) इत्यूलः । चात् तदसहने । 'वातूलो वातुलोऽपि
स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्बहुवचनयोऽपि । 'वात सुखसेवनयोः'
(चु० उ० से०) अदन्तः । वाहुलकाडुलच् ॥

मेषलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डलयो-

रेक्त्वम् । पचायच् (३१११३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे
शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविद्रुकिट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल
धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) ।
'मलोऽस्त्री पापविद्रुकिट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।
विद्रु=विष्टा । किट्टं=तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्खणादि च । 'वसा
शुकमसृग् मज्जा मूत्रं विद्रुकर्णत्वङ्नखाः । श्लेष्माश्च दूषिका खेदो
द्रादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शूलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३१११३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्यु-
केतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति, कील्यते, अत्र, अनेन वा । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।
कर्मणि घञ् (३१११९) । 'पुंसि-' (३११११८) इति घो
वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति
धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति
विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽप्रितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः
शङ्को कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयस्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति, पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे'
(चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४११३९) 'पालिः
कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । सश्मश्रुयुवती
पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽस्त्री पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री
पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति, कल्यते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ०
से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा, -कं लति । 'कला
स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य
कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति, अल्यते वा, अनया वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४१११८) ।
'कृदिकारात्-' (वा० ४११४५) इति वा ङीप् । 'आलि-
विंशदाशये । त्रिषु त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता'
(इति मेदिनी) ॥

अवध्यम्बुविरुतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४)

१-आद्य औष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न
पणितः-इति क्षीरस्वामी ॥ २-वातलवातुलौ च दृश्येते-
इति क्षीरस्वामी ॥

प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । आपगया विशेषे च यादसांपतियोषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुक्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अरु-
क्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जटरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते, अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जने-
रष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जटरो न स्त्रियां कुक्षौ
वद्वक्त्रखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा, -धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ट्रे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाऽग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाऽग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कज्जेन्द्र-' (उ० २।२९)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।
५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वाच्चासु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो
यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति, पूर्यते, अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा ।
'मधुरौ खादुशोभनौ' इति व्याङ्गिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽरु-
च' (उ० २।२९) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे दृढोऽ-
प्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदारो
दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) पचाद्य-
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्यातन्त्र्येण ईर्ते, ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पे च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।१९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तसंगत्वात्
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत । तन्न । अति
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभं वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'स्फावि-
क्षि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादध्रके क्लीबमुदीप्त-
शुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति शान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयख्यः ।

मूलस्यादूरे भवः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इव ।
यद्वा, -मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलि-
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अंशोकपादपे पुंस्ति' (इति
मेदिनी) ॥

दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गः=हस्ती । काण्डः=बाणः । पीलति । 'पील प्री-
ष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगत्वादित्वात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्मिन्ने
च तालस्य काण्डपादपस्येदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तः=यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यायनो'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा ।
प्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा-
इति स्वामी व्याख्यत । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा-

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाशोकद्रौ स्त्रियां भूतौ' इति
पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो
मूलौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति, कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ०
से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कलिः स्त्री
कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

काम्यते, काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः ।
'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि मेषजे । मृगभेदे तु
कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्लुक् च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं
कृतिसंतं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'बल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साल्माप्रावारयो-
रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करः=राजग्राह्यः । उपहारः=पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजः=त्वक्सं-
कोचः । वलते, वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ०
४।१।१८) । 'वलिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे
उपान स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराव-
यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते, वलति, वल्यते वा, अनेन वा । 'बल संचरणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हल्युधे
दैत्यभेदे वलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा०
५।२।१२२) इत्यूलः । चात् तदसहने । 'वातूलो वातूलोऽपि
स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्ब्रह्ममध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः'
(चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुल्लृच् ॥

मैद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डलयो-

रेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सपे
शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविद्रुकिट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल
धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'मलोऽस्त्री पापविद्रुकिट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।
विद्रु=विष्टा । किट्टं=तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्गाणादि च । 'वसा
शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विद्रुकर्णत्वङ्मखाः । छेप्माशु दूषिका स्वेदो
द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शूलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्यु-
केतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति, कील्यते, अत्र, अनेन वा । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो
वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति
धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति
विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः
शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयस्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति, पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे'
(चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) 'पालिः
कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । सप्तमश्रुयुक्ती
पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽस्त्री पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री
पाली यूकासप्तमश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति, कल्यते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कं लति । 'कला
स्यान्मूलरैश्चद्वौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य
कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति, अल्यते वा, अनया वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलि-
र्विशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता'
(इति मेदिनी) ॥

अवध्यम्बुविहृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।

१-आद्य औष्ठ्यादिः, अत्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न
गणितः-इति क्षीरस्वामी ॥ २-वातलवातुलौ च दृश्येते-
इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । वेल्यते, अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः । अङ्घ्रिष्ठमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादु-
लच् । बहु लति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि
योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ
कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) । शितौ=
कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला वीतौ' कङ्खादिः । भिदाद्यङ् (३।३।
१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यद्वा, -ल्यनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । बाहुलकाद्धो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलास-
खेलाशङ्कारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति ।
'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) शर्करा
शकले ज्ञेया सितोपलारजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे
रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्मसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा ।
'कर्मण्यण्' (३।३।१९) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल
रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । आद्ये=प्रथमे । शिफा=जटा । भं=नक्षत्रम् । 'मूलं
शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः
(३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके
जन्मवृन्दयोः । जालो नीपङ्गमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सदृत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९८) । घो (३।३।१९८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्पत्तये स्यात्फलके व्युष्टिलभयोः ।
जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यवाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आत्ते
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च
परिच्छदे । छदिर्द्विभोगतिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति
मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिः=ग्रहाच्छादनम्
'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीवं ज्याघातवापरे ।
कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरे तन्वा-
घाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याच्चाभिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पत्तल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चले-
पतिभ्यामालञ्' (उ० १।१७) । पातमलति वा, पातमालति
वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति
मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति, चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) घा । चेलति, चेल्यते
वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाप-
(५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णे भ्रञ्चे ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिनात्
(उ० १।१०६) कलः । के क्षिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् ।
संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः=सामर्थ्यम् । पुण्यं=सुकृतम् । कौ भूसौ चलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
यद्वा, -कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १।१०६) ।
कुशालति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽव्यली

अङ्कुरे=किसलये । प्रवलि । 'बल प्राणने' (भ्वा० प०
से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा, -प्रवलयति

पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोल्ली कसलये वीणादण्डे च विदुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिचुहणे' चुराद्यदन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'उपि-' (३।१।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा, -करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) ॥ 'दन्तुरस्तूजतरदे तथोजनतने त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे (३।३।१८) घञ् पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज् वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा, -बाडते । 'बाड आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा, -वत्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे हीवरेऽक्षेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गे-ऽर्भके मूर्खे हीवरे पुनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला वृटिन्त्रियोः' (इति पवर्गायादौ मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्तृणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सत्तृणे च लोला तु रसना-त्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

पुषदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दवति वा । 'दुदु उपतापे' (खा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—द्व्यन्तेऽनेनेति । 'दुनो विभाषा' इति घञ्—इयुक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचना-भावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचायच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५५

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचि वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूवति, धुनाति वा । 'धूल् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्त्वा० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा, -धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमानरे धूते पत्यौ वृक्षा-न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविनाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूष्पवस्योः स्त्री वायुप्राकारभः सु ना' (इति वैजयन्ती)) ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'ह्वि स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुप-सर्गाय' (३।३।७५) इति ह्रः, संप्रसारणम् च । ह्वयते-ऽनेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचायच् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावा-मिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'घृह् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपलेऽपि फलेऽपि कुसुमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निह्वः ॥ २०८ ॥

निह्वनम् । 'ह्व अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निह्वः पुंस्ति निकृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेकः=उत्तेकः । इच्छायाः प्रसवः=उत्पत्तिः । महः=उद्भवः । उत्सवनम् । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंस्ति' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'अग्निभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा, -अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये=प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शास्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराश्रुणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'आङ्-परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शास्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भमेदे क्लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः क्रीले शिवे शङ्को वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्धाशालिपर्ण्या गीतिलुग्भेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भमेदे=नक्षत्र-विशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

खनति, खन्यते वा । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः क्त्वां वस्त्रस्य वन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके । -वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तत्र । मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीप् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा ज्ञातामलौषधौ । अमयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीसैकु-फलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि, 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—क्रोष्ट्री=शृगाली । 'पुंशृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण्यज्ञपात्रप्रयोगादि-व्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२१) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं=वित्तम् । असुः=प्राणः । व्यवसायः=निश्चयः । सौ-न्यस्मिन् गुणाद्याः । 'षट् लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (उ० ४।१०५) इति त्वन् । 'सत्त्व-गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसाया-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीवं नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

षण्डे=तृतीयाप्रकृतौ । क्लीवते । 'क्लीव् अघाष्टे' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्लीवं नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्णोऽप्र-भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।१।१७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ

अभिमरः=युद्धम् । स्पर्शति । 'स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पर्शः स्यात्त-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'वृम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृमवमिभ्यः शकैः' । मस्करः=वेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वं-पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश् वीसौ' (भ्वा० आ० से०)

१—विश्व-हैम-मेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वे-भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अचो रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अक्षिपान्ते रडायालुको च' (उ० ४।१३३) इति सूत्रे 'रद्धिधानम् च' (उ० ४।१३३) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सर्वत्र-ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः' (वा० २।२।२१) इति दीर्घापत्तेश्च निव्यस्येतत् । तस्मात्प्रागुक्तमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३१३१८) 'हलश्च' (३१३१२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६१३१२३) इति दीर्घः । यद्वा,—
विक्रान्तम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः'
पुंसि विजने प्रकाशे सँदृशं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्रयते । निर्वेशनं च । घञ् (३१३१८, १९) । भृतिः=
वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
यच् (३१३१३४) । यद्वा,—क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिश्
विवाधने' (त्रया० प० से०) । 'क्लिश् बन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३१३१८, १९) । पदे=स्थाने । 'अपदेशः
पुमाल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३१११३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि—' (३१३१४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दमै योक्ते द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधायि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा,—पचायच् (३१११३४) । 'जप-
जमदहदश—' (७।४।८६) इति निर्देशादङ्लिपि नलोपः ।
यद्वा,—दश्यते । 'गुरोश्च—' (३१३१०४) इत्यङ् । अनेकविधा=
वात्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्वैभ्रान्ते भूम्नि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादध्रुते । 'अश्र व्यासौ' (स्वा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वादीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गो
द्वयोर्थया—'उपविश्य विकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्वस्तेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदिनी-
वाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति कानित्क-
लेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचायच् (३१११३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचायच् (३११-
१३४) । स्त्री=योषिति । 'वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरि-
णीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३-
२।१७८) । यद्वा,—दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।-
३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरावस्तृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि—' (३।२।७५) इति चिच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) । कश् चासौ
कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिहयोरपि' इति विश्वः । अमसृणः=दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्च वीसौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचायच् (३१११३४) । घञ् (३१३१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवश्चे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाट् आल्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । बालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमस्यावनिमिषौ

न निमिषिति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३१११३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्'
(उ० ४।७४) । पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंनगपादये'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानन्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात् काङ्क्षायाम् । पचायच्
(३१११३४) । 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीर्यौ ।

कषति, कष्यते वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तुवदिहनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्ष-

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरधि । कक्षः शुष्कतृणे
प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काष्ठ्यां रथ-
गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे इति धर-
णिः । वीरुत्=लता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते, ईष्यते वा । 'ईष गतिर्हिसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'ईषेः क्चि' (उ० १११३) इत्युः । आदेरिच । अभिगत
इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा० २१२१८) इति समासः । प्रग्रहे=
अथादिरज्जौ । रश्मौ=किरणे ॥

प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३१३१८) 'प्रादूहो-' (वा०
६११८९) इति वृद्धिः । 'प्रैषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रैषः
स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति, पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा । 'पक्षो
मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे
बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः'
(इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६११-
९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति
विश्वः । शिरसो वेष्टने-वस्त्रादिरूपे । किरीटे=मुकुटे ॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३१११३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गां
पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्ले' (इति
मेदिनी) । शुक्ले=बाहुवीर्यवति, वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुब्जले खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (त्र्या० प० से०) । घञ् (३१-
३१९९) । 'कोषोऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।
जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) ।
दिव्ये=शपथे । शब्दादिसंग्रहे=अमरादौ । तालव्यान्तोऽपि ।
'विश्वक्सेनोऽश्रेष्ठः कोषविषादौ च' इत्यधूमविवेकात् । 'कोशो-
ऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके-' इति श्लोकस्य (मेदि-
न्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

धूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे=पाशके । शारिफलकम्=अक्षपीठिका । आकर्षणम् ।
आकृष्यते वा आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु०

उ० अ०) । घञ् (३१३१८१९९) । 'नाकर्षो धूत इति ।
पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि
पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

मा द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्ष व्याप्ते'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । घञ् (३१३-
१९९) । 'हलश्च' (३१३१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः क्षे-
तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तु
सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे=आयव्ययचिन्तायाम् ।
कर्षे=मानभेदे । चक्रे=स्थावयवे ॥

कर्षूर्वाता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते, कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा०
प० अ०) । 'कृषिचमितनि-' (उ० ११८०) इत्युः । 'करी-
षाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रमः ।
वार्ता=जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म, भावो वा । 'प्राणभृज्जाति-' (५१११२२)
इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वं
विस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमम्पु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध-'
(३१११३५) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् ।
(३१३१९९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । —घञर्थे कः (वा० ३-
३१५८) —इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुंरुप-
कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युक्तोचे पल्लेऽपि च' (इति
मेदिनी) । उपादानम्=उत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
'कीलेर्बुक्च' (उ० ११५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पात्र-
रोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दृष्टौ लोकधातवंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुः=जम्बुद्वीपादिः । तदंशे=भारतादौ । वर्षणम् ।
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विषौ भयानीक-
पसंख्यानम्' (३१३१५६) इत्यञ् । वर्षयति । वर्षति वा पच-

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुट-पीयूषे ॥ २—'प्रेष
पञ्चादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

१—कुल्या नदीमात्रं च । कुल्या धुनी द्वीपवती तदिनी इति
सरित् । रोषोवक्त्रापगा कर्षूः खवन्ती निम्नगा नदी इति रत्नकोषे
—इति मुकुटः ॥

यन् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूमि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥२२४॥

भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष याज्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च
याज्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिः=वेतनम् ॥

त्विट् शोभायि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विट्
त्वी' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कार्त्तर्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कार्त्तर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेम्यचिक्रणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पारुष्ये' (उ० उ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । अप्रेमिण=निःस्नेहे । अचिक्रणे=मसृणे ॥

इति षान्ताः ॥

रविभ्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् ।
यद्वा, - 'वृत्तवदिवचिवसिहनिमिकविभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । योगि-
मन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभमृपतौ हंसः
शरीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति, अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णकः=गोः पुत्रः ।
वर्षः=वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारङ्गायति
वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधात्वम्पुपारदे । रसा तु शल्लकीपाठाजिह्वाधरणि-
कक्षुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति, उत्तंस्यते, अनेन वा । तसिः सौत्रो भूषार्थः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः=कर्णाभरणम्, शेखरः=भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उच्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'शृष्ट्वस्मिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसूनां
देवभेदाग्निभायोः कवकराजसु । क्लीबं वृद्धौषधे इत्यले र रत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) । विदधाति वा । 'विधाज्ञो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आढः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
किप् (३।२।७६) । यद्वा, - आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः क्रौ-' (वा० ६।४।३४)
इतीत्वम् । 'आशीस्ताल्लगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' ।
हितस्याशंसा, अहेदंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । यदन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यवृष्णातिरेक-
याज्यासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१-एवं 'सारङ्ग' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुप्ति-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च
द्विद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकान्यां खन्ति इति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसा चौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् घ्यञ् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्चापि

प्रसूते । 'बूह् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—' (३।२।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्चाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-श्रुचि—' (उ० २।१०८) इतीतिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते, द्योतनं वा, अनेन वा । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (वा० २।१।१०) । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति खाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगवाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति खामि-मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वचः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुनुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति खामि-मुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च खैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्ये=अनुष्टुपादौ ॥

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते, अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्छिशिरमाधयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते, सद्यते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गभेदाद्यो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योति नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रेह । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षा च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नद्यन्तरे भूतौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकपुत्रे रोषेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा—'तमेन वर्षाः शरदा हिमपातः' इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽप्यु च' इत्येव समानलिङ्गस्य द्विःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुष्टुभोपदेशान्न कोशेष्विव बोध्यः ।

श्लोकः सञ्ज्ञाश्रयश्रौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्क्तादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥ ओजो दीप्तौ बले

उज्जति, अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उज्जेर्जले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो-' 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुद्र च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽपि

तेजयति, तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धान्नि पराक्रमे । 'प्रभावरतसोश्च' इति विश्वः । 'तेजो वीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपा-वमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहन् तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेय-वत्' इति विश्वः । विदन्=पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंसोऽपि

बीभत्सते, बीभत्स्यते, अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥ अतिशये त्वमी ॥२३४॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्योर्ज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

१-विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि-इति स्वामि-मुकुट-पीयूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्योर्ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाऽल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कनादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद-त्यल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तु खरयोः

अतिशयित ऊर्ध्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीय-सुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूर्ध्वरादेशः 'वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान् साधुवाढयोः ॥२३५॥

अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकवाढयोः-' इति वाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले=पत्रे । बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । बर्हते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागाकार्दयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे=शिरोभूषणे । काथरसे=कथितत्रव्यरसे । नागदन्तके=भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्दङागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरस्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रग्रहते । 'प्रि वणिजाम्' (३।३।५२) 'रस्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्य तुलासूत्रे वन्धां नियमने भुजे । हयादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्ण-हलिपादये' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिग्रहते । परिग्रहणम्, परिग्रहति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप्

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा, 'गृह् गृहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूत्रि कलत्रेऽपि च सन्ननि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचायच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे क्षीर्घत्वे च समुच्छये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूह्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे=काव्यव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागल्पोः' (अ० प० अ०) । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीण्डित् आङो ह्रस्वः । यत्तु—'अंहति' इति खामिना 'अन्यति'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रर्कास्तमोपहाः ॥२३८॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनवहिषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते, परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥२३९॥

अतति । बाहुलकाङ् डङ् प्रत्ययः । तेन सहैलभिविधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्तिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'इतप्रगृह्या अचि'

(६।१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते, कूयते वा । 'कूङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे वेपथे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्भिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाङ् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं=भर्त्सनम् । निन्दा=दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) । 'अने भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादश्लेषे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

खसति, खसति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥२४१॥

अतति । इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्तिप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति कुक् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराहूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः
(३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च
बाढायौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । किप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविषयामन्त्रणे वत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गल्यर्था'-
(३।४।७२) इति क्तः । नेट् () । वन्यते स्म । 'वनु
याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्णादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्ष-
संग्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ
प्रत्ययाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः । इत्यंभूताख्यानः
सुख्यसदृशः=प्रतिनिधिः । व्यासुमिच्छा=वीप्सा । आदिना
इत्यंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति, अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । 'सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ताति
च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्तादग्र-
प्रथमव्यतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः । आद्या-
दितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

अमर० ५६

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमय । 'तद्विताः' (४।१।७६) इति
बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्विता ज्ञापिताः । तेन ङावतुः ।
'यावत् साकल्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
संग्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्वर्येष्वथो अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याज्जायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकात्
ङोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । पृषोदरा-
दित्वाद्दलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्वर्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'वृञ्
संभक्तौ' (त्रया० आ० से०) वा । बाहुलकात्थाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्व्ये वृषा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनवभ्यां नानाजौ न सह' (५।२।२७)
इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति, नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहाय्ये च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे
च लक्षणादावनुकमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ङुः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

१-व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे
कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः' (६।२।९१)
इत्यात्वं विहितम् । पूर्वोच्चार्योस्तु ङावतुं विदधिर' इति । अव्ययत्वं
तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च' (इति
मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्ये च समुच्चये' इति
विश्वः ॥

५-२४.१०५ सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥२४९॥

सामयति । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । 'अच
इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।
७६) सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे
विच् (३।२।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिषु' इति विश्वः ।
'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

ए एत्थं वमति । 'दुवम् उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे'
इति धरणिः ॥

मूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

मुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थं सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्ति' (चु० उ० से०) । बाहुलकादम् ।
'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहु-
लकाङ्गिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) ङिभिः (उ० ४।१५८)
वा । 'किम् कुत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति, नाम्यते वा । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'नाम
कामे(कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-
प्राकाश्यविकल्पेष्वपि हृद्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं
=संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च
निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हृयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । बाहुलकान्तः ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आ समिपि-
कविभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादौ ।
अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे
च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति । 'नृ नये' (क्र्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) ।
'नृत् इत्-' (७।१।१००) । 'निर्निश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निश्चय-
निषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥

प्रबन्धे=अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रमने'
(तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्र-
न्धातीतभावेषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चौररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-
लकाद्रीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) रीक् ।
संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चौररी चोरी विस्तारे-
ऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्व शब्दोपतापयो'
(भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥२५४॥

किलति । 'कील शैले' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१-
१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः'
इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् ।
'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीक्षामान-
निषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशाब्दात्तसिल ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च जुम् प्राप्ति वा । 'अद भवने'
(अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१-अत्र ह्रस्वादौ पाठान् 'उरी ह्रस्वादिरपि' इति उज्ज्व-
लीयूपन्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुल्य-
कादोः । तन्नेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योऽन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिविशते' इति
गुणविषये इह ॥

हा विषादशुगतिंषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि'
(इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाह्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः ।
'अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३।२।१७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशग्रहणयोः ।
'संयोजनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।१७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।१७८) तुगभावो
वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे
च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मये-
ऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गः ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अवप्रत्यन्वव-'
(५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रा-
नयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१७) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । शक्न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३)
॥*॥ आयपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे'
इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचिले' (दि० प० अ०) । बाहुल्य-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'निलवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःश-
ब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश द्रुतगतौ' (भ्वा०
प० से०) बाहुलकाद्वृत्तिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्ष्णौति । 'क्ष्णु
तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्भुः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥
समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—
'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रक-
रणे पाठात् । 'वारंवारं शब्दार्थे वारंवारेण चेष्यते' इति
त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्नादित्यजसाहायद्राड्मड्भुसपदि द्रुते ।

'सै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
सामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) किप् (३।२।७५) ॥*॥ झट संपाते' (भ्वा० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) ।
क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अज्जनम् 'अज्ज
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो' (कृतो) बहुलम्'
(वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अज्जं स्यति,
सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्ष्ये'
(भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । किप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ हवनम् । 'हुङ् अपनयते' (अ०
आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वा-
द्वय यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) समोऽन्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति ।
'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥
(६) ॥*॥ मज्जति । 'डमस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) ।
बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः-' (७।१।६०) इति जुम् ।
'स्त्रोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्ष-
णार्थस्य' ॥

बलवत्सुषु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुति-
ष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥
किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' (प्रसवै-
श्वर्ययोः) (भ्वा० प० अ०) । किपि (३।२।१७८) तुग-
भावः । डः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति ।
इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६)
॥*॥ पद 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्तिभिया
चित्त्वमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्वाक् । यदा,—
'संपदादिक्विन्तं सुतमा समन्तादकति' इति शक्न्वादित्वमङ्गी-
कार्यम् ॥

पृथग्विमान्तरेणै हिङ्ङु नाना च वर्जने ॥

पर्ययति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ता ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (२) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुक्क् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनञ्भ्याम्—' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्व्याम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) । लदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' । () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिञ्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य—' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्—' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुष' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम्' इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरसुदारं येन मूकाः पिकाः स्युः' इति स्वामी ॥ ३—क्रमप्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयचेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजुः सहायै' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डम्प्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि वन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृड्' (ऋया० आ० से०) । 'वृज्' (खा० उ० से०) । थाक् 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति । काप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्य घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'कायतेर्ङिभिः' (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उता' प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वितर्क नस्य' ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति, चिनोति वा । 'अन्ये भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ सयते । 'स्मिड् ईषदसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (५) ॥*॥ वाति । स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपात् स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतौ' (प्रसवैश्वर्ययोः' भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । 'सु पूजायां मृशार्थेऽनुमतिकृच्छ्र समृद्धिषु' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ अतति । इम् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि=दिवे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो ह्रस्वादिरपि । 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनम् —इति सुकुटः ॥ २—चकारादुपापि—इति स्वामि-सुकुटौ । 'उपा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

अव्ययवर्गः ४]

(दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः ॥)
(१) ॥*॥ नज्जति । 'ओनस्वी व्रीडे' (तु० प० से०) ।
तसु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ=रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इज्जा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'तृ'
(भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'कचिदपवाद-
विषयेऽपि-' इतीर ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः ।
क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ'
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ अङ्गति । 'अणि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥*॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ भाति । 'भा
दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्धोस् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'संबोधनार्थकाः' ॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ।
'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । 'हिरुक् मध्ये विनाशे'
च' इति रुद्रः । 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ अतर्किते=अविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वक्षेषाम्' (५।३।३९) ॥
(१) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुल-
कादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४)
तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः 'अग्रार्थाः' ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्भषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठु
आ ह्यतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते,

अनेन वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्धोषट् ॥
(२) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
डौषट् ॥ (३) ॥*॥ डषट् च ॥ (४) ॥*॥ स्वद्यतेऽनेन ।
'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देव-
हविर्दाने' ॥

किंचिदीषन्मनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईषणम् ।
'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥
मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्ययः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अल्पे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । 'समासे-' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अनुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यान्नल्'
(५।३।१०) ॥ (२) भवान्तरे=जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । कचिद् 'वत्'
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्यय-
पाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुवादीनाम-
पाठात् । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' इति
मेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥*॥ क्रिपि (३।२।१७८) तु वा ॥
(२) ॥*॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।
२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) ल्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ (४) ॥*॥ अयनम् । 'इण्स्त्रीभ्यां वत्' (उ०
१।१।५२) । ('एवौषम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति
हैमः) ॥ (५) ॥*॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्धम् ॥
(६) ॥*॥ षट् 'साम्ये' ॥

अहो ही च विसस्ये ।

अहानम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । डो
प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाद्धी ॥ (२) ॥*॥
अद्भुते । द्वे 'विसस्ये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकाद्धीम् ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अक्चप्रकरणे' 'तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'सिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौने' ॥

१-साञ्चिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साञ्ची
परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यक् साञ्चिरपि स्त्रियाम्',
इति रत्नकोषः-इति मुकुटः ॥

१-स्वामि-मुकुट्याम् तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २-'ही'-
शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माघः-इति स्वामि-
मुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्यायति । 'स्त्यै' शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । षत्वम् (८।२।३६) । ह्रुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा, -दिशति । अद्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी' प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादिप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते=उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसाहचर्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्षणं शश्वदनारते ।

अभिक्षणवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । 'शश क्षतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्ननो नापि

नहति । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

४।११८) ॥ (१) ॥*॥ नञोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नहति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वा 'अभावे' ॥

मास्य मालं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स्म च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चित्ती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा, -'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्यादौ' (उ० प० से०) । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'पोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इद् (इप्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

✓ ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेति-

१—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पापेक्षया भावेऽपि' इति हैमे 'अ-शब्दः स्वादभावेऽपि स्वल्पापेक्षया भावेऽपि अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिनी च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्रस भाषसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थे उक्तः । भवन्तो तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—अव शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुट-पीयूषव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धा' इति कफिणान्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृत्या 'रवाः' शब्दाः वद्धाः संयताः । 'बन्ध वन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सर्वे अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उप-जोषम्' चवर्गवृत्तीयवृत्तीयम्' । 'अन्तस्थावृत्तीयम्' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्, मन एव टिलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इषो बाहुलकाद्रम् ॥ (२) ॥*॥ परं सिमीते, सिनोति, मीनाति
वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥
(३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादिस्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अच्चति । किञ् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि
'सर्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कर्मेणिङन्ताद्रम् । 'अकामानुमतौ काममस्-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
क्वचित्पाठः । तत्राह बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति, अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-
स्यापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चात् नाम-
शब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु', 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कञ्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रसृतीति च' (२।१।१७) इत्यव्य-
यीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य
आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् 'यथा'शब्दस्य
द्वे स्त्रीवत्त्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

सृषा मिथ्या च वितथे

सृष्यते । 'सृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । क्राप्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अङ्यादिस्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६)
॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा'शब्दः 'तथ'शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु—'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्य-
वधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे, प्राचो देशात्, प्राङ् देशो वा । 'सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अर्धेर्लृक्' (५।३।३०) ।
एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

तु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्येद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम्प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा,—
संवदति । विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्र

अवरे अचति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अर्धेर्लृक्' (५।
३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः
पश्चात् । अर्वन्तमचति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

ति' चीयते । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१।३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-
शेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोमङ्गः कश्मीर-
लिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्भुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अद्भुते=अशीघ्रायै ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्ये

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । ववयो-रभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) डम्प्रत्ययः । 'सिखो डः' (वा० ३१२१०९) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३१-३१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्त-प्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३१२१७८) । तुग् (६११७५) न । डुः (वा० ३१२१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्-प्रत्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

ईयते, अय्यते वा । इः (उ० ४१३९) । इन् (उ० ४१-१९८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये=सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

ह्वनम् । 'हु दानादौ' (हुं० प० अ०) । डम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । काप्रत्ययः ।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः । (१) ॥*॥ ॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) घञ् (३१९८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्ट

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० ११२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८१३१९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुषु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युष्-गमः (७३१३३) ॥ (१) ॥*॥ साये=दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के-प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५१५९) ॥ (२) ॥*॥ प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्र-शब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणत्वात् ॥ प्रभाते ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आसमिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४१९७५) ॥ (१) ॥*॥ ॥

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५१३१२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि', (१) 'ऐषमस्' (२) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५१३१२२) इति 'अद्य'शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादिना पूर्वोत्तरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि' अपरेऽहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरुत्-' (५१३१२२)

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यः परतु-') (वा० ५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः परतु-') वा० ५।३।२२ इति साधुः ॥ (१) ॥*॥

होऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमोहः श्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रातुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तत् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ ('चात्') दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० ५० से०) । 'युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । उट्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'एकस्मिन् काले' ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिंल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१- 'द्युत्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना- 'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः । यथा- 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्' इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युरभी दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वा-द्युत्स्य युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २- इदं तु 'यौगपच-' (२।१।६) निर्देशे दकार-अवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयोपान्त्यत्वं यहीकरणीयम् ।

अमर० ५७

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मा-न्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राह् देशः कालो वा । 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अध्वे-लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाह् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः- 'तस्यास्तातिः' '-लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रादर्श-नात् । 'अध्वेलुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्यादि-शब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्यतरस्यां-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६) 'दक्षि-णाहि' (इत्यत्र) 'आहि च दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोचयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुं-सके भावे क्तः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'ग्रहवृद्ध्यां-' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽप् । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुच्ये-दूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः ? प्रागनुक्तैः । कचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुच्यम् । यद्वा, -सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिज-सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति

१-सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रलेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-कालेभ्यस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्याने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येतावद्वेलेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भांशलागोऽप्युभयोः समान एव ॥

व्याख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृति-
प्रत्ययार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्ग-
शास्त्रादिर्मिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच् । श्रीः, धीः, हीः, 'भूः', 'सूः',
'दूः', 'जूः', लवनं लः, भवनं भूः, नयति नीः । 'लुनाति
लः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' () इति त्रिलिङ्ग-
त्वम् । योनिर्भगम्, तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युच्चिशावल्लीवीणादिभून्दीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'ढ्याबूड-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद् । ह्रीप्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदू-
द्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ढ्याबूडन्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'ध्रियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः ? एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् ? पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् ? पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'सूः' स्त्रियां निक्षेरे सुवे' इति मेदिनी । सुवो=यज्ञपात्रम् ॥

२—'किञ्चिन्' (उ० २।५७) इत्यादिना किञ्चिदर्थः । 'द्विहि-
रण्यरक्षसोर्द्धः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति
रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूत्स्वरागमने प्रोक्ता सामान्य-
गमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिषु' इति
मेदिनी ॥

तल्लुन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

स्त्री भावादावनिकिण्वुल्लणचण्वुच्यव्युजिज्-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूडन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समु-
यश्च इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् ? मुखे भवो 'मुखः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाहुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।१।
१२५) अथमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुल्-
कुशिका । आदिना 'पादशतस्य—' (५।४।१) 'दण्डव-
सर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति ।
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् ? 'वासुदेवो-
नाभ्यां वुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवः ।
वुनो ग्रहां वुच उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु' (५।१।१३४) वु-
गार्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्—' (३।३।९४)
इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्या-
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)
कृतिः, भूतिः, 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' (३।३।१०८) । प्रच्छर्दिका, प्र-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८)
आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११)
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे ण्वु-
(३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्त्री-
व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'त्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८)
व्रज्या, इज्या । 'समजनिषद्—' (३।३।९९) इति क्य-
समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् ? 'वदः सुपि क्यप्'
(३।१।१०६) । मृषोधम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्य-
भूयम् । 'ण्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कर्मना-
'प्रश्नाख्यानयोरिच्च' (३।३।११०) । कां त्वं क्यरि क्य-
वाकार्षीः । 'विद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, क-
भिदा, छिदा । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । निक्षे-
पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'क-
म्लज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'उ-
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उ-
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्वाज्वरिभ्यो निः' (३।
४।४८) । 'सृष्टिभ्यो कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रेणि-
द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्ट्यभ्यो निः' (३।
१००) । 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच्च' इत्यानुपूर्वीकस्य सञ्चालन-
व्यत्यासेन लेखः प्रामादिकः ॥

लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ५]

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृषि-
ब्रमतिनधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोरुः, करभोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
अन्यस्य व्यवच्छेदयस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्वाणदिक् ॥ ५ ॥

'तस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घ्नो जः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयैनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घ्नः साऽस्यां क्रियेति जः' () । घनन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं
क्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । इयेनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'इयेनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति मुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु—'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदिना
कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । काचि-
दिति किम् ? अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'लङ्कावृद्धन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थं लङ्कादीनां
पाठः । भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक
आस्वादाने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वाच्च
वृद्धिः । यद्वा,—रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात् कः, लवं च ॥ (१)
॥*॥ शेफालिका=पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ०
प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'जिफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१९) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३।२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यते-
ऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी=
'घञ' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति-'

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) कुन्
(उ० २।३।२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१)
॥*॥ पिङ्गयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) पिङ्गयति वा । कुन् (उ० २।३।२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी=तुवरिका । आ सम-
न्ताद्भौक्ते, भौक्यते, वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिध्का सारिका हिक्रा प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति, सिध्यते वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः—'श्रद्धादयः'
इति रग्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३)
॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् ।
पक्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्रनम् । 'हिक्र अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा,—
हिक्यते । 'हिक हिंसायाम्' (चु० आ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन, तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपम्'—इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि—इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त्वा गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशकिनीकुल्लाद्य च' इति मेदिनी ॥
२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरं व्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विषमार्थां
च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदमञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जले
'पञ्जिका ॥ 'अर्थाद्विषमार्थेव पदानि मनसि पदमञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सा च 'पञ्जिका'शब्दोऽपि
वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बलभदेवेन 'पञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आवव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फायि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्यसिध्पिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम् ।
 'तत्करोति-' (वा० ३।१।३६) इति ण्यन्तात् । 'अच इः'
 (उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । 'व्याज-
 च्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भातनमीलिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥
 सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ् । 'चजोः-' (७।३।५२) इति
 कुत्वम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया । 'सूच
 पैशुन्ये' चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) 'स्त्री सूचिर्नृत्य-
 भेदे च व्यधनीशिखयोरपि' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥
 महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 क्तिन् (३।३।९९) । ढत्व (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) घृत्व-
 (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
 'माढिः पत्रशिरो' इति रत्नकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च
 दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।
 सातिः कन्था तथासन्दी नामी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छयते । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । 'गुरोश्च-'
 (३।३।१०३) इत्यः । 'शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥
 (१) ॥*॥ वितण्डयते परपक्षोऽनया । 'तडि आघाते' (भ्वा०
 आ० से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
 ककनम् 'कक लौल्ये-' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
 १९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयो-
 स्तुर्य उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्ते-
 ष्वप्याह- 'पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी' इति ।
 तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः । आढकस्य
 पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
 'कुल्या स्यादष्टमिद्विंशैर्गणैर्गणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिका
 भाग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णो धूलौ
 क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
 करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।३६) इति ण्यन्तात् 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा, -चरणं चोरणं वा । 'घृणिपृश्नि-
 पाणिं चूर्णिभूणयः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
 शाणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण् ।
 'टिड्ढाण-' (४।१।१५) इति स्वामी । 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१)
 ॥*॥ द्रुणति । 'द्रुण जैह्वे वधे गतौ' (तु० प० से०) । 'इगु-
 पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति
 ङीष् । 'द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 दरणम् । दीर्यते वा । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'भये'
 (भ्वा० प० से०) वा । 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । 'दरत्
 त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । 'षोऽन्त-

कर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । 'ऊतियूति-' (३।३।९७)
 इति साधुः । 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥
 कम्प्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल्यकारणम् ।
 'कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् । 'आस उपवेशने' (अ० प०
 से०) । 'श(अ)ब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ।
 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्त्यः, एतत्पाठादर्शनात् । 'केन
 सनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥*॥ नम्प-
 तेऽनया, अस्यां वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ०
 से०) । 'इज्जजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नामिर्मुक्त-
 नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्थान्त्रियं
 कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राज-
 सभा ॥ (१) ॥*॥

झलुरी चर्चरी पारी होरा लद्धा च सिधमला ।
 लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

झर्झते । 'झर्झ भर्त्सोक्त्योः' (तु० प० से०) । बाहुल्य-
 कादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
 'झलुरी झिलुरी च द्वे हुडुके वालचक्रके' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ चर्च्यते । 'चर्च उत्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
 बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतभेदे
 च केशभित्करशब्दयोः' ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पर्यते
 वा । 'पृ पूतौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । 'कर्क(गर्ग)रीपूयोः
 पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
 होलति, हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । 'होरा तु
 लम्बे रात्र्यर्धे रेखाशास्त्रमिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 लटति । 'लट बाल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अशुभिलटि-
 (उ० १।१५१) इति कुन् । 'लद्धा करजभेदे फलेऽप्ये-
 खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिधमस्तस्याः ।
 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् । 'सिधमला मत्स्य-
 विकृतौ वाच्यवतु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 लाप्यते । 'लष शिल्पयोगे' चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा-
 लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९)
 पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना-' (४।२।२) इति
 निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने'
 (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डयते । 'गति
 वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । 'गण्डेश्व' (उ० ४।५८)
 इत्यृषन् । पुंयपि । 'गण्डूषो मुखपूर्वोऽभपुष्करप्रसृताङ्गः
 (इति रुद्रः) । 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्वः' इति
 बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (वि०

१—प्रायेण बहुवचनान्तः—इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ङीष् । ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥३॥
चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमितसि-'
(उ० ३।१।१७) इत्यसच् । गौरादिवात् (४।१।४१) ङीष् ।
'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
पंचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च
स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
सर्गायागाद्रिमेधाधिद्वकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह
पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा
देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आमाखराः, इन्द्रः,
शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः,
नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः ।
दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्ड-
मुण्डकुम्भाण्डादयः । 'देवतानि' देवताः इत्यादौ बाधो-
ऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ।
सर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्'
इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—
उक्थतिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः—
मेरुः, हिमवान्, सहायः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः,
घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति
तु बाधः । अविधः, समुद्रः सागरः । भेदाः—क्षीरोदः,
लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—लक्षः, वटः, आम्रः ।
पाटलाशिंशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः—मासः ।
पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः ।
भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः ।
शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इधु-
र्दयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्लाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२
करो राजग्राह्यो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या जिन्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-
धातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः
कैलिर्मणिर्गोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध-
न्योपधोऽपि—'मलिनाम्बु मषी मसी' इति हैमात् । तत्र
मपति दिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
इति धातुर्बोध्यः ।

तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः ।
दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः,
दशनः, रदः । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप-
गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः,
कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः ।
स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि
स्युः । परवलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः,
अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो बृहः, व्यहः । अत्र 'स नपुं-
सकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडः=विषम् । तद्भेदाः
पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो
येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव-
लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते ।
तेन अहोरात्रः । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति
किम् ? पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्टं आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-
वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आद्येन
श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिहक इत्यादयः पुंसि बोध्याः ।
असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः ।
कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मधवा । अबाधिताः किम् ? अप्स-
रसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम वर्म । तुश्च रुश्च तुरु ।
तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुदीनि
विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरु-
जतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वय-
संभवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । विशेषै-
र्यद्यबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु
निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः,
लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः ।
दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः,
समीरः, यूषः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः,
शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रस-
हासपनसाः पटस(र)टकरटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु
'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमाषु-
पाट्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते
यैस्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र-
स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः'
इति व्याख्यत । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्ति-
प्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशाखा-
नामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बह्वचः ॥

नाम्यकर्तरि भावे च घञजङ्गणधातुचः ।

ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीदन्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्यनेन वेदः, प्रपतन्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छदः । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः । 'पैचि-नन्दि-' (३।१।१३४) इति नन्धादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संवध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः । चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा । स्वामि-मुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संवन्धनुः । तन्न । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) इति च । आखूथः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच्च सुवन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किं-प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

इन्धेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवल्लिङ्गात्पवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम्? अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि । सूर्य-कान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।

पुङ्खो न्युङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० ३।३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'क भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९१) । 'चोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लट्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरकत्वम् । लक्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्षमकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । कुडङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कम् । 'कुडङ्गको ना छदिः पिटम्' इति वोपालितः । 'वृक्षलताग्रम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटे 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादिन्त्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति, पुंसा खन्ये वा । 'खनु अवधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुङ्खः=काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युङ्खते । 'उच्चि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युङ्खः सम्यङ्नोहे च सान्नः पट्टश्च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('न्युङ्ख' इति) दीर्घात् तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'यज्ञकर्मण्यजपन्यङ्गसाम' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रस्येव । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽदौ धवले षिञ्जे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति, पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणवीनां च वन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते । 'तट उच्छ्रये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । तस्य घः । नस्य टो वा । 'घटो क्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'दिव्यतुलायां स्याद् घटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्रह्वान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोटारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुड्यते । 'कुड छेदने' (उ० प० से०) । 'प्रतापने' (उ०

१—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वेनोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च ।' 'कोट्टारो नागरे
कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घट्टयतेऽ-
स्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।-
१२१) इति घञ् । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥
केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अर-
घट्टः कूपभेदः' इति व्याचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्धे वाहुलका-
दुणः । अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अर-
घट्टः । कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्मिलिन्ये ॥ (१) ॥*॥
हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्तः ।
हट्टः=आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते'
(भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि ।
ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्कीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽल्लवूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि
कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'वष्टि भागुरि—' इत्यपेरल्लोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-
रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) । शस्ते=देहे ॥ (१) ॥*॥ '—पिच-
ण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति, गड्यते
वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । 'गडुः
पृष्ठगुडे कुञ्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डुकृन्'
(त० उ० अ०) 'अण्डन् कृसृवृजः' (उ० १।१२९) 'करण्डो
मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुडच् ।
लगुडः=यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, व्रियते वा । 'वृज् वरणे'
(खा० उ० से०) । अण्डन् (उ० १।१२९) । 'वरण्डोऽप्य-
न्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणः=मांसग्रन्थिः,
व्रणं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा०
आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'घुणः
स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

वृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीथबुद्धाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

द्रियते । 'हृन् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।-
१७४) 'वृत्तिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सीमोऽन्तः । शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) । केशविन्यासः ॥
(१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'हृस्वरुहि—' (उ० १।१७०) इतीति । 'हरिद्विशि क्रियां
पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अक्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।-
१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्रीयते ।
'नै शन्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गञ्शोदि—' (उ० २।१०) इति
थक् । यत्तु—'न्युदोः शीझाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटनेोपन्यस्तम् ।
तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्रीथः प्रणवः
सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं
बुन्दति करोति । 'उबुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्धदः=जलविकारः ॥
(१) ॥*॥ कासं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अर् बुन्दति ।
'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।-
५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री
पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥
'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत मुकुटः ।
तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१)
॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो
माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्वन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी बृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूप्यते ।
'ष्टुज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५)
इति पः । स्तूप्यते वा । 'ष्टुप समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ खामी तु—'यूप'-
शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च'
(अ० प० से०) 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः क्तिच् ।
खार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नामिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचायच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति, पिबति वा । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ कचित्

१—'अर्बुदो मांसपक्षि दशकोटिषु न सिष्याम्' । इति बहुत्र
पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु हस्तोपध. पवोपलभ्यते ॥

१—कोट्टः पुंस्त्रीवल्लिङ्गः— इत्यभिधानजित्नामनौ हैमः ।
२—'प्रकाण्डो विट्ये शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-
ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य, 'प्रकाण्डः
सम्भवशक्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे पशोः ।
उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र, सर्व-
त्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिशामञ्जभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य
प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । ‘क्षुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (त्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -के दीर्यते । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तरुभेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गणसंशुद्धिखाद्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । ‘प्रा पूतौ’ (अ० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘सुपि-’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘क्षुरप्रः’ इति कर्गद्वितीयादि पठति । बाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ चक्यतेऽनेन । ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ‘चकिचम्योरुच्चोपधायाः’ (उ० २।१४) इति रक् । ‘चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुड्यते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरैकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसख्योः कुन्टी-दुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राजने मण्डले चालिङ्गरे बालखेलने । द्वयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘हिङ्गुलु’ इति उदन्तपाठे तु सितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङः । मुकुटस्तु ‘हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१) ॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति, गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८।२।२१) इति वा लः । पुद् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) ‘स्त्रावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । ‘पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा ‘दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः क्वचिद्वृत्तार्धो हिम-दीधितिर्यथा’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः कम्पे चला श्रियि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि ‘चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हेम-विश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्बेनात्र ‘द्वयोः’ इति पाठकल्पनं खोत्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् ‘गोलः स्यात्सर्ववर्तुले’—इति हेम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे ङीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वोपपन्ननाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वलियाम्’ इति ङीबेऽप्याह—इत्यसिहितवान् ॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘वृक्ष भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा, -वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) ‘मल्लः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मल्लते, मल्यते, वा । ‘मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘मल्लः स्यात्पुंसि मल्लके, शङ्खभेदे पुनर्द्रयोः । मल्लतक्यां त्रिषु मल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्वेनम् । ‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । ‘व्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । ‘पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्यात्कले कुम्भिकाद्रुमे’ (इति मेदिनी) । पट्टिं श्यति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥ ‘पट्टिसः’ इति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । अत्र ‘पोऽन्त-कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुवैध्यः । शङ्खभेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्थाने वन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च’ इति (पूर्व-न्यान्ते) विश्वः । ‘कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ‘कुल्मासः’ इति दन्त्यान्तः । तत्र मसेः (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) । कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धस्त्रिभ्रमोदनं ‘खिचुडम्’ इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा । ‘रभ रभसे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अलविचमितसि-’ (३।१।७७) इत्यस्य च । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागलो-’ (अ० प० अ०) ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः । ‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्म-पृष्ठे च महिषीशिशौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (त्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलदेर्ग्रहः । ‘पीकदात-’ इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

१—‘असितोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात् इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपूर्णश्चअहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीनेः क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
उत्कारसंग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र
काश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-
हारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।-
१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहा-
यति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्निच' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरित-
भावे' (चु०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पर्ण
पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ
तद्ध' (?) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति ।
'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल्यो-
द्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ उन्नति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते
स्म । 'श्येल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यार्थ—' (३।४।-
८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।३३) इति संग्रसारणम् ।
'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोजिषु । वानीरे बहुवारे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) । 'इण्सिन् जिरीडुष्यविभ्यो नक्' (उ०
३।२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'मनेर्दार्घ्यश्च' (तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे
क्लीवं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रुणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इधि-
मिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि
क्लीवं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते,
खनति वा । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ ।
'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संच्यन्तरे नाटकादेः
शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते ।
'अश्रु व्याप्तौ, संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अशोर्निट्'
(उ० ३।१५६) इति क्तिः ॥ (१) ॥*॥ 'इदक्षिभ्यामिनन्'
(उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्द्विते (वित्ते) काञ्चने च पराकम्भे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे
स्थामनि स्यौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-
ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसंख्योः ।
त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥
क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति ।
'ही गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ०
४।१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ।
'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्वे' () पचायच्
(३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके
लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति । 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥
(१) ॥*॥ न शुभम् ॥ (१) ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद-
कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लून् छेदने'
(क्या० प० से०) । नन्वादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाद्भुक्'
(४।४।२४) इति निर्देशाणत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना
सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीमेदद्विषोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन । 'अञ्जु
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।१९७) इति
ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प०
अ०) कर्मणि (३।३।१९३) करणे (३।३।१९७) वा ल्युट् ॥
(१) ॥*॥ (दुः) खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति
मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्यच्चकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटिर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् ।
अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) ।
'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंसि संख्यायां
क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियुयते
स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं
नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिर्बुदमिति कमाद्दशगुणो-
त्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं
यद्यच्चकं तत्क्लीबे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो ध्वान्ते गुणे
शोके क्लीवं वा ना विधुतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादिस-
पर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्टे ॥ २—अस्यान्तस्यादित्वात्
'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो शोभयः ॥
अमर० ५८

१—तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि इति मुकुटः ॥

शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यद-
नान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्त-
रीति किम् ? नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीवं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वस्त्रम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अबाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् ? पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् ? अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चरात्रम्,
त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् ? पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्विद्वार्थं
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् ? त्रिपुरी, पञ्चमूली,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् ? धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् ? अति-
पन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्वहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् ? कुञ्चच्छाया,
कुञ्चच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबत्वम्
॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे
षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् ? धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१- 'कृत्ययुटो बहुलम्' (३।३।१२३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्मरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
भक्तम्, इत्यादि-क्षीरस्वामी । २- अव्ययीभावशब्दस्य पुल्लिङ्ग-
त्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवल्लिङ्गत्वस्यैव जायमान-
त्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येयु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति
नपुंसकत्वस्यैवेष्टत्वेन लक्ष्यासिद्ध्यभावस्य च सत्त्वेन को दोषः ? ॥
३- अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिक्षि' इत्यादिष्वपि
'गोस्त्रियोः' (२।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्' इत्याद्येव
फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपद-
यात्, अमनुष्यात्-रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्प-
रुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्,
प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अण-
जकात् किम् ? राजसभा । राजपर्यायग्रहणाच्चेह । चन्द्र-
सभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् ? ईश्वरा सभा-ईश्वर-
सभा । न सभा-असभा । तत्पुरुषे, इति किम् ? ईश्वरस्य सेने
सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपधं'
(वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, न-
ज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये बोधे । उपज्ञायते । 'आतद्योपलो'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि वृ-
(३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिलोक-
ज्ञाता प्रकान्ता च ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुष-
क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्-
सौशमिकन्थम्, बाहिकन्थम् । 'उशीनर-' इति किम् ?
दाक्षिकन्था । बाहिकेष्विनं संज्ञा । नामसु किम् ? वीरणकन्था ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिह्नोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इद्येषां ते) च । एभ्योऽन्ये
ऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भाव-
कर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवि-
तव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।१००) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, वक्तु-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अभितुक्'
(५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम् ?
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः । 'हन्ते'
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यायः ।
'सुप्ति-' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आखृत्यः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चक-
जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणम् । यु-
—'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) श्वयथुः—इति सुकुट उक्त-
हरत् । तच्च । अदन्तत्वाभावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः ।
'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।३।३५)
३९) । इति वुन् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।३।३५)

ककम् । 'केदाराद्यश्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥*॥ भावे—गोत्वम् । 'इगन्ताच्च-' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवुञ् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यञलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥*॥ कृतसमासान्तोऽह-
शब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् ? पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥*॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातुतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'वसिकाशि-' इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्थं=सामविशेषः ॥*॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-
नोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति छित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥*॥ चोप्यते । 'उप मन्दार्यां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा,—
चञ्चति, चञ्चयते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छा-
कोषमोचाशात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्चपदा-
मये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'मुक्तम्' इति पाठे—'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य स्थूणा ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । तिरीटं=वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) 'अज-
न्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्तस्य क्लीबत्वानित्यवज्ञापना-
र्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ गुज्यते । 'गुजिद् योगे' (रु० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा,—राजा
लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र । 'पूञ् अभिषवे' (स्वा० उ०

अ०) 'राजसूर्यसूर्य-' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वाजमन्त्रं पैथी सुरा । पेयमत्र ॥*॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'गदमद-' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'पद्मो-' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमान्शब्दे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् ? गद्या=वार्ता । पद्यः=पङ्क्तः, पद्यं=रजः ॥ (१) ॥*॥ मणिशब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिका-
दिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । खपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तस्मैदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनी-
रक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुचिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी क्षिप्र्यां नपुंसकम् । गोस्तने वल्लभेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं=मुनिवासः । 'शाक्यभिष्ठुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गयते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०) । बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ कचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽन्धान्तरे क्लीवं स्वर्णं, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्ष्या-
दिबन्धनगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाहुवम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विदलं=वंश-
कृतपात्रभेदः । विदलति । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्थलस्यत्र । 'ध्रु स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति

१—'यावन्मध्यं बहुधापिञ्जरास्त्रावगाहते' इति दमयन्तीलेपादकारवान् ॥

घञ् । गिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्वेदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुंनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूरु' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिङ्गके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाञ्चे च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः ॥ 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकपृङ्गः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तण्डि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खञ्जने फेने समास-प्रायवाचि च । गृहदासतरुस्कन्धमायावहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कने-ऽस्त्रियाम् । जङ्गायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिप्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति । 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्वे दर्पे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्भामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्वे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीले-ऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्नुन् । (उ० २।३२) । चरकं=वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'तमि-

विशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालसिलके खङ्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम्-लक्ष्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध'- (४।३।१४४) इति मयद् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड भ्रंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानामशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) । 'हनि-कुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं=शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शीडो धुगल्-' (उ० ४।३८) इति धृक् ॥ (१) ॥*॥ 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । वुस्यते स्म । रु- (३।२।१०२) । वुस्तं मांसशङ्कुली, मृष्टमांसम् पनसि-फलासारभागश्च ॥२॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ कचित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेडते वा । 'जिद्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीत-क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानी-यान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'प्रह-वृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानसम् । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्म=अभि-रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं=पाथेयम् ॥*॥ 'सम्बल' इति दन्त्यादिपाठे—'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विभो-निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं पुस्तं वास्तु पुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गचतुर्थादिः । 'पुस्तं दन्तो-प्रधादि' इत्येके । चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित् । इति पीयूषव्याख्या ॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः ।
'नार्या कवी' खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति
बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे
सत्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'कर्म'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति, क्रियते वा । 'कृन्ः पासः'
(उ० ५१४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ'
(उ० ५० से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा, -पार्यते
समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः ॥ (१)
॥*॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचायच्
(३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे'
चुरादिः । 'संज्ञायां भृत्-' (३१२१४६) इति खच् । 'खचि
ह्रस्वः' (६१४१९४) 'असद्विषत्-' (६१३१६७) इति मुम् ।
कृवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ०
प० अ०) । 'कृयुभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१)
॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा,
इमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३१२१३) ।
यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ यूपति । 'यूप बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।
'मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चम-
न्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अलविचमि-'
(उ० ३११७७) इत्यसच् । चमसं=सोमपानपात्रम् । यस्तु-
'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स
तूष्णवल्गुतादिशृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतस्यनेन ।
'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चित्तेः कादेशो बाहुल-
कात्कसप्रत्ययः । चिक्कयति वा । 'चिक्क
गतौ' (चुरादि अच्) (३१११३४) । चिक्कं स्यति । 'बोऽन्त-
गत्तौ' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति
कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे निहिता येऽणा-
वयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी ।
गार्ग्यः, गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुःषट्पदषट्पदवाचिनः उरग-
वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मातृषः, मातृषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादित्वाद्याप् (४१११४) । वक्त्रः,
वक्त्री । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः,
उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४१११६३) इति ङीष् । अवा-
धिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लृता ॥*॥ जातिवाचिनः
स्त्रीपुंसयोः स्युः । इणः, इणी । मत्स्यः, मत्सी । केचिन्तु
'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्री-
योगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी ।
शूद्रा ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल्
(३१११३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुव' (उ०
४११२३) इतीच् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वल्गुसेनतरौ जिने'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति ।
'अत सातल्यगमे' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४११३१) इतीच् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति ।
'वर्ण वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च
वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चाराणेऽस्त्री तु
चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नौल्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९९) घञ् (३१३१८८) ।
ज्ञाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः ।
वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ०
अ०) । 'शृष्टृमहि-' (उ० १११०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥
मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३११-
१३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृष्ट्य
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणभेदः ।
जातिस्त्वात् (४१११६३) गौरादित्वात् (४१११४१) वा ङीष् ॥
(१) ॥*॥ कर्कं वधाति । 'अन्दुहम्-' (उ० ११९३) इति साधुः
॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । क्तिच्
(३१३१७४) । 'स्क्रोः संयोगाद्योः' (८१२१२९) इति कलोपः ।
हुत्वम् (८१४४१) । यद्वा, -यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'ब्रश्चभ्रस्ज-'
(८१२१३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शाख्यते । 'शट श्लाघा-
याम्' चुरादिः । घञ् (३१३१९९) ॥ (१) ॥*॥ कटति ।
'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) ।
जातिलक्षणो (४१११६३) ङीष् ॥*॥ यद्वा, -'सर्वधातुभ्यः-'
(उ० ४१११८) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४१११४५)
ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) ।
इन् (उ० ४१११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४१११४५) इति

१-शूद्रा, चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४११४) इत्यनेन

टाष् बोध्यः ॥

डीप् ॥*॥ यद्वा, - 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
डीप् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ्
स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति ष्यञ्वुञ्भ्यां
संबध्यते । 'उचितस्य कर्म भावो, वा । 'विद्वौरा-' (४।१।
४१) इति डीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति
यलोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामर्थ्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
नुम् ॥*॥ प्राग्=द्वितीयकाण्डे । आहोपुरषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥*॥ कचिच्च । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम् ? चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
नृणां सेना-नृसेना । शुनां निशा-श्वनिशम् । गवां शाला-
गोशालम् । वृक्षस्य छाया-वृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति स्त्रीवता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे क्तिप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
नुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुक्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुक् अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि-
(वा० ३।३।१०८) क्तिवन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोस्त्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः-'
(४।१।२१) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्षणां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-
श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)
इन् (उ० ४।१।८९) । 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पु-
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वाच्यते । 'वृ-
वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरुण्डेऽङ्गाग्रभेदयोः । वाटी वालो
गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्विक्ती-
वास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिब्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ल्यन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । पचावञ्
(३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुडालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तो'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृतः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोग-
द्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूयौ, मयूरीकुकुटौ ॥*॥ तत्-
परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । 'परवर्ति-
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः सपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः—प्राचार्यः । 'अत्याद-
कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिकान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम्; यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम्, तच्चिन्त्यम्; उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु प्राक्
व्रीहिरदिमात्राम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥*॥ एवम् प्राक्
जीविकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै—अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपले' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्य-लिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे । त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्वयः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिशान्नामुच्येयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिशान्नाम्' इति किम् ? उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् ? 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् ? भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उध्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'णान्ता षट्' (१।१।२४) 'इति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधि-कारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानत्व-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् त्रियः, षट् नराः, षट् कुलानि । कति घटाः, कति त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तत्र । ड्यन्तानां संख्यान्तर्गत-त्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्या-सर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रय-राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता ? 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-वति, इति कथं गतार्थता ? ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा,—'त्रियामीदूद्विरामैकाच्' इत्य-स्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्याव-काशः—कर्ता, पाचकः । नीः, लूः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे पर-त्वान्त्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्यक्कमसिमुसन्नन्तं क्लीबे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीबम्—इत्युदाजहार । तत्र । 'विशेषैर्य-द्यवाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गा-पवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । यथा—'चालनी तिततः पुमान्' इत्युक्तम् । इह 'तिततः परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्य-प्रयोगाज्पुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्य-प्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगाज्पुंसक-त्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान् मुकुटः, तत्र । 'व्यावृण्वन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्री—कीर्ति-सिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समासश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अक्षौहिणी	२९०	८१	अप्रिय	२१६	४३	अङ्गिनामक	१३१	१२ ✓
अ	४४६	११	अखण्ड	३७१	६५	अप्रिय	३६८	५८	अङ्घ्रिपर्णिका	१६०	९२
अंश	३३१	८९	अखात	१०३	२७	अप्रीय	३६८	५८	अचण्डी	३२५	७०
अंशु	१११	३३	अखिल	३७१	६५	अप्रेदिधिषू	२१०	२३	अचल	१२३	१
अंशुक	२४२	११५	अग	४००	१९	अप्रेसर	२८८	७२	अचला	११०	२
अंशुमती	१६७	११५	अगद	२१८	५०	अभ्य	३६८	५८	अचिक्रण	४३७	२२५
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगदंकार	२२१	५७	अघ	५१	२३	अच्युत	९	१९
अंस	२२९	७८	अगम	१२८	५	अघ	४०१	२७	अच्युताग्रज	११	२३
अंसल	२१६	४४	अगह	२४८	१३३	अघमर्षण	२६४	४७	अच्छ	९८	१५
अंहति	२५९	३०	अगस्त्य	३७३	१४०	अघ्या	३२४	६७	अच्छमल्ल	१८७	४
अंहस्	५१	२३	अगाध	९८	१५	अङ्क	३५	१७	अज	३२७	७६
अंहि	२२६	७१	अगार	११७	५	अङ्कुर	१२८	४	अजगन्धिका	१७५	१३९
अकरणि	३९६	३९	अगुरु	२४६	१२६	अङ्कुश	२७९	४१	अजगर	८८	५
अकूपार	९२	१	अगुरुशिखापा	१४९	६२	अङ्कोट	१३८	२९	अजगव	१५	३५
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अग्रायी	२५६	२१	अङ्ग	७३	५	अजडा	१५८	८६
अक्ष	१४७	५८	अमि	२२	५३	अङ्ग	२२६	१०७	अजन्य	२९९	१०९
अक्ष	३१७	४३	अमिकण	२४	५७	अङ्ग	४४५	१९	अजमोदा	१७७	१४५
अक्ष	३३०	८६	अमिचित्	२५४	१२	अङ्गद	२३९	१०७	अजभृङ्गी	१६९	११९
अक्ष	३५२	४५	अमिज्वाला	१७०	१२४	अङ्गन	१२०	१३	अजस्र	२७	६६
अक्ष	४३६	२२२	अमित्रय	२५६	२०	अङ्गना	३१	५	अजा	३२७	७६
अक्षत	३१८	४७	अमिभू	१७	३९	अङ्गना	२०४	३	अजाजी	३१४	३६
अक्षदर्शक	२६८	५	अमिमन्थ	१५०	६६	अङ्गविक्षेप	७७	१६	अजाजीव	३४२	११
अक्षदेविन्	३५१	४३	अमिमुखी	१४३	४२	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजित	४०७	६२
अक्षधूर्त	३५१	४३	अमिशिख	२४५	१२४	अङ्गहार	७७	१६	अजिन	२६४	४७ ✓
अक्षर	४२८	१८२	अमिशिखा	१६९	११८	अङ्गार	३११	३०	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षरचुक्षु	२७९	१५	अमिशिखा	१७४	१३६	अङ्गारक	३९	२५	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षरचण	२७०	१५	अम्युत्पात	४६	१०	अङ्गारधानिका	३११	२९	अजिर	१२०	१३
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अम्युत्पात	४०८	५८	अङ्गारवल्लरी	१४५	४८	अजिर	४२८	१८१
अक्षवती	३५२	४४	अम्युत्पात	१३	१३	अङ्गारवल्लरी	१५९	९०	अजिह्वा	३७३	७२
अक्षाप्रकीलक	२८४	५६	अम्युत्पात	३६८	५८	अङ्गारशकटी	३११	२९	अजिह्वाग	२९२	८६
अक्षान्ति	८०	२४	अम्युत्पात	४२९	१८३	अङ्गीकार	५७	५	अजुका	७५	११
अक्षि	२३५	९३	अम्युत्पात	२१६	४३	अङ्गीकृत	३८५	१०८	अज्जटा	१७१	१२७
अक्षिकूटक	४५७	२२	अम्युत्पात	२५१	४	अङ्गलिमान	३३०	८५	अज्ज	३६२	३८
अक्षिगत	२७७	३८	अम्युत्पात	२८८	१७२	अङ्गलिमुद्रा	२४०	१०८	अज्ञ	३६५	४८
अक्षिगत	३६४	४५	अम्युत्पात	४४१	२४६	अङ्गुली	२३१	८२	अज्ञान	५७	७
अक्षीव	१३८	३१	अम्युत्पात	४४५	७	अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अधित	३८२	९८
अक्षोट	१३७	२९	अम्युत्पात	२२३	६४	अङ्गुष्ठ	२३१	८२	अज्ञान	३१	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अद्भ्य	३५८	२०	अध्वन्	११४	११
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अद्य	४४८	२०	अध्वनीन	२७१	११
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	१२३	१	अध्वन्य	२७१	११
अञ्जसा	{ ४४३ ४४६	२ १२	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्रि	४२५	१६३	अध्वर	२५४	११
अटनी	२९१	८४	अतिवक्तृ	३६२	३५	अद्र्यवादिन्	७	१४	अध्वर्यु	२५५	११
अटरूष	१६३	१०३	अतिवाद	६८	१४	अधम	{ ४२२ ३६७	१४४ ५४	अनक्षर	७०	२१
अटवी	१२७	१	अतिविषा	१६२	९९	अधमर्ण	३०३	५	अनङ्ग	१२	२१
अटा	२६०	३५	अतिवेल	२७	६६	अधर	{ २३३ ४३०	९० १८९	अनच्छ	९८	११
अट्ट	{ १२० ४१९	१२ १३१	अतिशक्तिता	२९८	१०२	अधरेद्युस्	४४८	२१	अनङ्गह	३२२	६
अट्ट्या	२६०	३५	अतिशय	{ २७ ३९०	६६ ११	अधरेद्युस्	४४८	२१	अनन्त	{ २९ ८८	१
अणक	३६७	५४	अतिशस्त	४०४	४१	अधस्	८६	१	अनन्त	{ ४११ ११०	४१
अणन्य	३०४	८	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकार्थि	३५६	११	अनन्ता	{ ११० १५९	११
अणि	२८४	५६	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकाङ्ग	२८६	६३	अनन्ता	{ १६६ १७४	११
अणिमन्	१६	३६	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिकार	२७५	३१	अनन्ता	{ १७४ १८२	११
अणीयस्	३७०	६२	अतिसारकिन्	२२१	५९	अधिकृत	२६८	६	अनन्यज	१२	२१
अणु	{ ३०८ ३६९	२० ६२	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिक्षिप्त	३६३	४२	अनन्यवृत्ति	३७५	६१
अण्ड	२००	३७	अतीक्ष्ण	४१३	९४	अधिल्यका	१२७	७	अनय	४२२	११
अण्डकोश	२२८	७६	अतीत	४४८	१७	अधिप	३५५	११	अनर्थक	६९	२०
अण्डज	{ ९८ ९९ ३६६	३३ १७ ५१	अतीतनौक	९८	१४	अधिभू	३५५	११	अनल	२२	५१
अतट	१२५	४	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनवधानता	८२	३०
अतर्कित	४४५	७	अतीव	४४२	२	अधिवासन	२४८	१३४	अनवरत	२७	६१
अतलस्पर्श	९८	१५	अत्तिका	७६	१५	अधिविज्ञा	२०५	७	अनवरत	२७	६१
अतसी	३०८	२०	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधिश्रयणी	३११	२९	अनवरत	२७	६१
अति	{ ४४० ४४४	२४१ ५	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधिष्ठान	४१८	१२६	अनवरत	२७	६१
अतिक्रम	{ ३९५ ४२३	३३ १५०	अत्यय	{ ३०० ४२३	११६ १५०	अधीन	३५७	१६	अनवरत	२७	६१
अतिचरा	१७७	१४६	अत्यर्थ	२७	६६	अधीर	३५९	२६	अनवरत	२७	६१
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अत्यल्प	३७०	६२	अधीश्वर	२६७	२	अनवरत	२७	६१
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अत्याहित	४१०	७७	अधुना	४४९	२३	अनवरत	२७	६१
अतिजव	२८८	७३	अत्रि	४०	२७	अवृष्ट	३५९	२६	अनवरत	२७	६१
अतिथि	२६०	३४	अथ	४४१	२४७	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अथो	४४१	२४७	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
अतिनु	१९८	१४	अदभ्र	३७०	६३	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
अतिपथिन्	११५	१६	अदर्शन	३९३	२२	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
अतिपात	{ २६१ ३९५	३७ ३३	अदितिनन्दन	५	८	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
अतिप्रसिद्ध	४३५	२१८	अदृश	२२२	६१	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
			अदृष्ट	२७५	३०	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
			अदृष्टि	८६	३७	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
			अद्वा	४४६	१२	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
			अद्भुत	{ ७७ ७८	१९ १७	अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१
						अवशुक्	२४३	११७	अनवरत	२७	६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्ध	{ २२२ ६१	अपरक्त	३६४	४३	
अनीकिनी	{ २८९ ७८		अनूचान	२५३	१०		{ ४१५ १०३	अपरस्पर	३८६	१	
	{ २९० ८१		अनूनक	३७१	६५	अन्धकरिपु	१३	३४	अपराजिता	{ १६३ १०४	
अनु	४४१	२४८	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	३		{ १७८ १४९	
अनुक	३५९	२३	अनूष	४२	३२	अन्धतमस	८७	३	अपराद्धपृष्ठक	२८७	
अनुकम्पा	७८	१८	अनृषु	३६५	४६	अन्धस	३१९	४८	अपराध	२०५	
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृत	{ ७० २१		अन्धु	१०३	२६	अपराह	४४	
अनुकल्प	२६२	४०		{ ३०३ २		अन्न	{ ३१९ ४८	१११	अपरेद्युस्	४४८	
अनुकामीन	२८९	७६	अनेकप	२७६	३४		{ ३८५ १११		अपर्णा	१६	
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	८२	अपलाप	६८	
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५	अन्यतर	३७६	८२	अपवर्ण	५७	
अनुकोश	७८	१८	अन्त	{ ३०१ ११६		अन्यतरेद्युस्	४४८	२१	अपवर्जन	२५९	
				{ ३७६ ८१		अन्यद्युस्	४४८	२१		{ ६७ १३	
अनुग	३७५	७८	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक्	३७५	७८	अपवाद	{ ४१२ ८९	
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तक	२४	५९	अन्वक्ष	३७५	७८		{ ३४ १२	
अनुचर	२८८	७१	अन्तर	४२९	१८७	अन्वय	२५०	१	अपवारण	{ ४१८ १२५	
अनुज	२१६	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्ववाय	२५०	१	अपशब्द	६३	
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तराभवसत्त्व	४१९	१३३	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपष्ठु	३७७	
अनुतर्षण	३५१	४३	अन्तराय	३९२	१९	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसद	३४३	
अनुताप	{ ८० २५		अन्तराल	३१	६	अन्वेषणा	२६०	३२	अपसर्प	२७०	
	{ ४२२ १४८		अन्तरिक्ष	२९	१	अन्वेषित	३८४	१०५	अपसव्य	३७७	
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तरीप	९६	८	अप (आप)	३८४	३	अपस्कर	२८३	
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरीय	२४३	११७	अपकारणी	६८	१४	अपस्नात	३५८	
अनुनय	४४८	१८	अन्तरे	४४६	१०	अपक्रम	३००	१११	अपहार	३९१	
अनुपद	३७५	७८	अन्तरेण	{ ४४४ ३		अपघन	२२६	७०	अपापति	९२	
अनुपदीना	३४७	३०		{ ४४६ १०		अपचय	३९१	१६	अपाङ्ग	{ २३५ ९४	
अनुपमा	३१	४	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	१०१		{ ४०० २१	
अनुपलव	२८८	७१	अन्तर्धा	३४	१२	अपचित	३८३	१०१	अपाची	३०	
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्धि	३४	१२	अपचिति	{ २६० ३५		अपान	{ २६ ६३	
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्द्वार	१२१	१४		{ ४०८ ६७			{ २२७ ७३	
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्मेनस्	३५४	८	अपटान्तर	३७२	६८	अपामार्ग	१५८	
अनुभाव	{ ७९ २१		अन्तर्वेनी	२१०	२२	अपटु	२२१	५८	अपावृत	३५७	
	{ ४३४ २०९		अन्तर्वाणि	३५४	६	अपल	२११	२८	अपासन	३००	
अनुमति	४६	८	अन्तर्वक्षिक	२६८	८	अपत्रपा	७९	२३	अपि	४४१	
अनुयोग	६७	१०	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपत्रपिण्डु	३६०	२८	अपिधान	३४	
अनुरोध	२७०	१२	अन्तिक	३७१	६७	अपथ	११५	१७	अपिनद्ध	२८६	
अनुलाप	६८	१६	अन्तिकतम	३७२	६८	अपथिन्	११५	१७	अपूप	३१९	
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तिका	३११	२९	अपदान्तर	३७२	६८	अप्पति	२५	
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तेवासिन्	{ २५३ ११		अपदिश	३१	५	अप्पित्त	२२	
अनुवाक	४५४	१७		{ ३४४ २०		अपदेश	{ ८४ ३३		अप्रकाण्ड	१३०	
अनुशय	४२२	१४८	अन्त्य	३७६	८१		{ ४३५ २१६		अप्रगुण	३७३	
अनुष्ण	३४४	१८	अन्न	२२४	६६	अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रत्यक्ष	३७५	
अनुहार	३९१	१७	अन्दुक	२७८	४१	अपभ्रंश	६३	२	अप्रधान	३६९	
						अपयान	३००	१११	अग्रहत	११२	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्माण	२९६	९५	अभ्यन्तर	३१	६	अमावस्या	४६	६
अप्सरस्	{ ६ २२	{ ११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	{ २४ ८१	अभ्यमित	२२१	५८	अमावास्या	४६	६
अफल	१२९	७	अभिपन्न	४१८	१२८	अभ्यमित्रीण	२८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्रीय	२८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धमुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमित्य	२८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्ध्य	१२९	६	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यर्ण	३७१	५७		{ २१ ५७ ७०	{ १८ १६४ २३
अवला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	{ २२ ११०	अभ्यर्हित	४११	८३	अमृत	{ ९३ २५९ ३०३	{ ३ २८ ३
अबाध	३७७	८३	अभियोग	३९१	१३	अभ्यवकर्षण	३९१	१७		{ ४१० १४७ १४८ १५६	{ ७६ ५८ ५९ ८१
अब्ज	{ ३४ ४०२	{ १४ ३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्यवहृत	३८५	१११	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८१
अब्जयोनि	८	१७	अभिलाव	३९३	२४	अभ्याख्यान	६७	१०	अमृतान्धस्	५	८
अब्द	{ ५० ४१२ ४२२	{ २० ८८ १४६	अभिलाष	८१	२८	अभ्यागम	२९८	१०५	अमोघा	{ १४६ १६४	{ ५९ १०६
अब्धि	{ ९२ ४१४	{ १ १०१	अभिलाषुक	३५८	२२	अभ्यागारिक	३५६	१२	अम्बर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अब्धिकफ	३३७	१०५	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यादान	३९४	२६	अम्बरीष	३१२	३०
अब्ध्रमु	३१	४	अभिवादन	२६२	४१	अभ्यान्त	२२१	५८	अम्बष्ठ	३३९	३
अब्ध्रपण्य	७६	१४	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्यामर्द	२९८	१०५	अम्बष्ठा	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ ११०
अभय	१८४	१६४	अभिशस्त	३६४	४३	अभ्याश	३७१	६७	अम्बा	७६	१४
अभया	१४८	५९	अभिशस्ति	२६०	३२	अभ्यासादन	३००	११०	अम्बिका	१६	३७
अभाषण	२६१	३६	अभिशाप	६७	११	अभ्युदित	२६६	५५	अम्बु	९३	४
अभिक	३५९	२४	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपगम	५७	५	अम्बुकण	३३	११
अभिक्रम	२९६	९६	अभिषव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्बुज	१४९	६१
अभिख्या	४२४	१५६	अभिषेक	२९५	९५	अभ्यूष	३१८	४७	अम्बुमृत्	३२	७
अभिग्रह	३९१	१३	अभिषेकन	२९५	९५	अभ्र	{ २९ ३२	{ १ ६	अम्बुवेतस	१३८	११
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिष्टुत	३८५	११०	अभ्रक	३३५	१००	अम्बुसरण	९७	११
अभिघातिन्	२६९	११	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्रपुष्प	१३८	३०	अम्बूकृत	६९	४
अभिचार	३९२	१९	अभिसर	२८८	७१	अभ्रमातङ्ग	२०	४६	अम्भस	९३	४१
अभिजन	{ २५० ४१५	{ १ १०८	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्रमु	३१	४	अम्भोरुह	१०७	५
अभिजात	४११	८२	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्रमुल्लभ	२०	४६	अम्मय	९४	९
अभिज्ञ	३५३	४	अभिहित	३८४	१०७	अभि	९७	१३	अम्बल	५८	१००
अभितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभीक	३५९	२४	अभ्रिय	३२	८	अम्बलोणिका	१७५	१०१
अभिधान	६६	८	अभीक्षणम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभ्रैष	२७३	२४	अम्बुवेतस	१७६	७१
अभिध्या	८०	२४	अभीक्ष्णित	{ ३६७ ३८५	{ ५३ ११२	अमत्र	३१३	३३	अम्बलान	१५३	४१
अभिनय	७७	१६	अभीरु	१६२	१००	अमर	५	७	अम्बलका	१४३	२०
अभिनव	३७५	७७	अभीरुपत्री	१६२	१०१	अमरावती	१९	४५	अय	४८	११
अभिनवोद्भिद्	१२८	४	अभीषङ्ग	३८७	६	अमर्य	५	८	अयन	{ ११५	{ ११५
अभिनिर्मुक्त	२६६	५५	अभीष्ट	४३६	२१९	अमर्ष	८०	२६			
			अभीष्ट	३६७	७३	अमर्षण	३६१	३२			
			अभ्यग्र	३७१	६७	अमल	३३५	१००			
						अमा	४४२	२५०			
						अमांस	२१६	४४			
						अमाल	२६७	४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३३४	९८	अर्गल	१२२	१७	अर्थ	{ ३०२	१	अलु	३१२	३१
अयःप्रतिमा	३४९	३५	अर्ध	४०१	२७	अर्थ	{ ४२२	१४६	अल्प	३६९	६२
अयाचित	३०३	३	अर्ध	२६०	३३	अर्थमन्	४०	२८	अल्पतनु	२१७	४८
अयि	४४८	१८	अर्चा	{ २६०	३४	अर्या	२०८	१४	अल्पमारिष	१७४	१३६
अयोप्र	३१०	२५	अर्चा	{ ३४९	३६	अर्याणी	२०८	१४	अल्पसरस्	१०३	२८
अयोधन	४०३	३७	अर्चित	{ ३८३	१०१	अर्या	२०८	१५	अल्पिष्ठ	३७०	६२
अर	२७	६४	अर्चित	{ ४११	८५	अर्व	३६७	५४	अल्पीयस्	३७०	६२
अरघट्ट	४५४	१८	अर्विस्	{ २४	५७	अर्वन्	२८०	४१	अवकर	१२३	१८
अरणि	२५६	१९	अर्विस्	{ ४३८	२३०	अर्वक्	{ ९५	८	अवकीर्णिन्	२६६	५४
अरण्य	{ १२७	१	अर्वक	१५६	८०	अर्वक्	{ ४४७	१६	अवकृष्ट	३६३	३९
	{ ४५७	२२				अर्वुद	४५५	१९	अवकेशिन्	१२९	७
अरण्यानी	१२७	१	अर्वुन	{ ५९	१३	अर्वस्	२२०	५४	अवक्रय	३२८	७९
अरलि	२३२	८६	अर्वुन	{ १४४	४५	अर्वस	२२१	५९	अवगणित	३८४	१०६
अरर	१२२	१७	अर्वुनी	{ १८५	१६७	अर्वोन्न	१८४	१५७	अवगत	३८५	१०८
अरलु	१४७	५७		३२४	६७	अर्वोरोगयुत	२२१	५९			
अरविन्द	१०७	३९	अर्वव	{ ९२	१	अर्वणा	२६०	३४	अवगीत	{ ३८०	९३
अराति	२६९	११	अर्वव	{ ४०७	५७	अर्वित	३८३	१०१		{ ४१०	७९
अराल	३७२	७१	अर्वस्	९३	४				अवग्रह	{ ३३	११
अरि	२६९	१०	अर्वतन	३९५	३२	अलम्	{ ४४२	२५२		{ २७७	३८
अरि	२६९	१०	अर्वति	४०८	६८		{ ४४६	११	अवग्राह	३३	११
अरि	२६९	१०				अलक	२३६	९६	अवचूर्णित	३८०	९४
अरि	२६९	१०	अर्थ	{ ३३१	९०	अलका	२९	७०	अवज्ञा	७९	२३
अरि	२६९	१०	अर्थ	{ ४१२	८६	अलक्त	२४५	१२५	अवज्ञात	३८४	१०६
अरि	२६९	१०	अर्थ	{ २६०	३२	अलक्ष्मी	९१	२	अवट	८७	२
अरि	२६९	१०	अर्थ	{ ३८८	६	अलगर्द	८८	५	अवटीट	२१६	४५
अरि	२६९	१०	अर्थ	३०३	४	अलंकरिष्णु	{ ३८	१००	अवटु	२१६	४५
अरि	२६९	१०	अर्थ	६५	५		{ ३६०	२९	अवतंस	४३७	२२७
अरि	२६९	१०	अर्थ	२६९	९	अलंकर्तृ	२३८	१००	अवतंस	८७	३
अरि	२६९	१०	अर्थ	२६६	४९	अलंकर्माण	३५७	१८	अवतोका	३२५	६९
अरि	२६९	१०	अर्थ	३३६	१०४	अलंकार	२३८	१०१	अवदंश	३५०	४०
अरि	२६९	१०	अर्थ	४२४	१६१	अलंकृत	२३८	१००	अवदात	{ ५९	१३
अरि	२६९	१०	अर्थ	३८८	६	अलंक्रिया	२३८	१०१		{ ४११	८०
अरि	२६९	१०	अर्थ	३८९	९७	अलर्क	{ १५६	८१	अवदान	३८७	३
अरि	२६९	१०	अर्थ	३५०	१६		{ ३४५	२२	अवदाह	१८४	१६५
अरि	२६९	१०	अर्थ	१६५	१०९	अलस	३४४	१८	अवदारण	३०५	१२
अरि	२६९	१०	अर्थ	९८	१४	अलात	३१२	३	अवदीर्ण	३७९	८९
अरि	२६९	१०	अर्थ	४५	६	अलाबू	१८०	१५६	अवद्य	३६७	५४
अरि	२६९	१०	अर्थ	४६०	३२	अलि	{ १९२	१४	अवधारण	४२७	१७८
अरि	२६९	१०	अर्थ	२३९	१०६		{ १९८	१९	अवधि	४१४	९९
अरि	२६९	१०	अर्थ	२४३	११९	अलिक	२३४	९२	अवध्वस्त	३८०	९४
अरि	२६९	१०	अर्थ	४५५	१९	अलिज	३१२	३१	अवन	३८७	४
अरि	२६९	१०	अर्थ	२००	३८	अलिन्	१२०	१२	अवनत	३७२	७०
अरि	२६९	१०	अर्थ	४६०	३४	अलिन्द	३९९	१२	अवनाद	२१६	४५
अरि	२६९	१०	अर्थ			अलीक					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनाय	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	१७९	१५२	अश्रु	२३५	९३	अस्तम्	४४८	१७
अवनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अश्लील	६९	१९	अस्ति	४४८	१८
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्व	२८०	४३	अस्तु	४४७	१३
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्वकर्णक	१४३	४४	अन्न	२९१	८२
अवभृथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वत्थ ¹³⁵	१३५	२१	अस्थि	२२५	६८
अवभ्रट्(ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९ ४३३ }	२० २०७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्थिर	३६४	४३
अवम	३६७	५४	अवित	३८४	१०६	अश्वयुज्	४५४	१६	अस्फुटवान्	३६२	३७
अवमत	३८४	१०६	अविद्या	५७	७	अश्वा	२८१	४६	अन्न	{ २२३ २३५ ४२५ }	६४ ९३ १६४
अवमर्द	३००	१०९	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अन्नप	२५	५९
अवमानना	७९	२३	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१	अन्न	२३५	९३
अवमानित	३८४	१०६	अविलम्बित	{ २७ ३७६ }	६५ ८३	अश्विनी	३८	२१	अन्न	२३५	९३
अवयव	२२६	७०	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्विनीसुत	२१	५१	अन्न	२३५	९३
अवर ¹⁴⁷	२७८	४०	अवीचि	९१	१	अश्वीय	२८२	४८	अन्न	२३५	९३
अवरज	२१६	४३	अवीरा	२०७	११	अषडक्षीण	२७३	२२	अन्न	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अवेक्षा	३९४	२८	अष्टापद	{ ३३३ ३५२ }	९५ ४६	अन्न	२३५	९३
अवरवर्ण	३३९	१	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अन्न	२३५	९३
अवरीण	३८०	९४	अव्यक्तराग	६१	१५	असंराव	७०	२३	अन्न	२३५	९३
अवरोध	१२०	१२	अव्यण्डा	१५८	८६	असकृत्	४४३	१	अन्न	२३५	९३
अवरोधन	१२०	११	अव्यथा	{ १४८ १७७ }	५९ १४६	असती	२०७	१	अन्न	२३५	९३
अवरोह	१३१	११	अव्यय	४६०	३४	असतीसुत	२११	२६	अन्न	२३५	९३
अवर्ण	६७	१३	अव्यवहित	३७२	६८	असन	१४३	४४	अन्न	२३५	९३
अवलक्ष	५९	१३	अशनाया	३२१	५४	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अन्न	२३५	९३
अवलम	२३०	७९	अशनायित	३५८	२०	असार	३६८	५६	अन्न	२३५	९३
अवलम्बित	४१५	१०४	अशानि	२०	४७	असि	३९३	८९	अन्न	२३५	९३
अवलगुज	१६१	९५	अशित	३८५	१११	असिक्री	२०९	१८	अन्न	२३५	९३
अववाद	२७३	२५	अशिषी	२०७	११	असित	६०	१४	अन्न	२३५	९३
अवश्यम्	४४७	१६	अशुभ	४५७	२३	असिधावक	३४१	७	अन्न	२३५	९३
अवश्याय	३६	१८	अशेष	३७१	६५	असिधेनुका	२९५	९२	अन्न	२३५	९३
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशोक	१५०	६४	असिपुत्री	२९५	९२	अन्न	२३५	९३
अवसर	३९३	२४	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असिहेति	२८८	७०	अन्न	२३५	९३
अवसान	३९६	३८	अश्मगर्भ	३३२	९२	असु ¹⁴⁷	३०२	११९	अन्न	२३५	९३
अवसित	{ ११७ ३८२ ३८५ }	४ ९८ १०८	अश्मज	३३६	१०४	असुधारण	३०२	११९	अन्न	२३५	९३
अवस्कर	{ २२५ ४२६ }	६७ १६७	अश्मन् ¹⁷²	१२४	४	असुर	७	१२	अन्न	२३५	९३
अवस्था	५४	२९	अश्मन्त	३११	२९	असुर	७	१२	अन्न	२३५	९३
अवहार	१०१	२१	अश्मपुष्प	१७०	११२	असुरक्ष्ण	७९	२३	अन्न	२३५	९३
अवहित्या	८४	३४	अश्मरी	२२०	५६	असूया	८०	२४	अन्न	२३५	९३
अवहेलन	७९	२३	अश्मसार	३३४	९८	असूयधरा	२२३	६२	अन्न	२३५	९३
अवाक्	{ ३६१ ३५६ }	३३ १३	अश्रान्त	२७	६५	असूय	२२३	६४	अन्न	२३५	९३
			अश्रि	२९५	९३	असेचनक	३६७	५३	अन्न	२३५	९३
						असौम्यस्वर	३६२	३८	अन्न	२३५	९३
						अस्त	{ १२४ ३७८ }	२ ८७	अन्न	२३५	९३

शब्दानुक्रमिका ।

७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्मभरि	३५८	२१	आपत्प्राप्त	३६३	४२
आकर	१२६	७	आच्छादन	३४	१३	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८२
आकर्ष	४३६	२२१	आच्छुरितक	८५	३४	आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४२
आकल्प	२३७	९९	आच्छोदन	३४५	२३	आदर्श	२५०	४०	आपन्नसत्त्वा	२१०	२२
आकार	३९१	१५	आजक	३२७	७७	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
	४२५	१६२	आजानेय	२८०	४४	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४३
आकारगुप्ति	८४	३४	आजि	२९८	१०६	आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकारणा	६६	८		४०२	३२	आदित्य	५	८	आपीन	३२६	७३
आकाश	२९	२	आजीव	३०२	१	आदीनव	३९४	२९	आपूपिक	३११	२८
आकीर्ण	३७७	८५	आजू	९१	३	आदित	४११	८५		३९६	३७
आकुल	३७३	७२	आज्ञा	२७३	२६	आद्य	३७५	८०	आप्त	२७०	१३
आकृति	४२५	१६२	आज्य	३२०	५२	आद्य	३७५	८०	आप्य	९४	५
आकन्द	४१२	९०	आटि	१९६	२५	आद्यमाषक	३३०	८५	आप्यायन	४१६	११५
आक्रीड	१२८	३	आडम्बर	२९९	१०८	आद्यून	३५८	२१	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रोश	६८	१५		४२६	१६८	आधार	१०४	२१	आप्रपद	२४४	११९
आक्रोशन	३८७	६	आडि	१९६	२५	आधि	८१	२८	आप्रपदीन	२४३	११९
आक्षारणा	६८	१५	आडक	३३१	८८		४१४	९७	आप्रवदीन	२४३	११९
आक्षारित	३६४	४३	आडकिक	३०४	१०	आधूत	३७८	८७	आहव	२४४	१२१
आक्षेप	६७	१३	आडकी	१७२	१३०	आधोरण	२८५	५९	आहवव्रतित्	२६३	४३
आखण्डल	१७	४४		४५१	७	आध्यान	७३	६	आहव	२४४	१२१
आखु	१९१	१२	आढ्य	३५५	१०		८१	२९	आवन्ध	३०५	१३
आखुमुज	१८८	६	आणवीन	३०४	७	आनक	७३	६	आवुत्त	७५	१२
आखेट	३४५	२३	आतङ्क	३९८	१०		३९७	३	आभरण	२३८	१०१
आख्या	६६	८	आतङ्गन	४१६	११५	आनकदुन्दुभि	११	२२	आभाषण	६८	१५
आख्यात	३८४	१०७	आततायिन	३६४	४४	आनत	३७२	७०	आभास्वर	६	१०
आख्यायिका	६५	५	आतप	४३	३४	आनद्ध	७२	४	आसीर	३२२	५७
आगन्तु	२६०	३४		४५५	२०	आनन	२३३	८९	आसीरपल्ली	१२३	२०
आगस्	२७४	२६	आतपत्र	२७५	३२	आनन्द	५२	२५	आसीरी	२०८	१३
	४३८	२३०	आतर	९७	११	आनन्दथु	५२	२५	आसील	९२	४
आगार	११७	५	आततायिन	१९४	२१	आनन्दन	३८८	७	आभोग	२४४	१३७
आगू	५७	५	अतिथेय	२६०	३३	आनर्त	४०८	६४	आमगन्धिन्	५९	१२
आमीध्र	२५५	१७	आतिथ्य	२६०	३३	आनाय	९८	१६	आमनस्य	९२	३
आप्रहायणिक	४८	१४	आतुर	२२१	५८	आनाय्य	२५६	२१	आमय	२१८	५१
आप्रहायणी	३८	२३	आतोद्य	७३	५	आनाह	२२०	५५	आमयाविन्	२२१	५८
आह	४४०	२३९	आतुगर्व	३६३	४०		२४२	११४	आमलक	४६०	३३
आहिक	७७	१६	आत्मगुप्ता	१५८	८६	आनुपूर्वी	२६१	३७	आमलकी	१४७	५७
आहिरस	३९	२४	आत्मघोष	१९४	२०	आन्ध्रसिक	३११	२८	आमिक्षा	२५७	२३
आचमन	२६१	३६	आत्मज	२११	२७	आन्वीक्षिकी	६५	५	आमिष	२२३	६३
आचाम	३२०	४९	आत्मन्	५४	२९	आपक्व	३१८	४७		४३६	२२३
आचार्य	३५३	७		४१६	१०९	आपगा	१०४	३०	आमिषाविन्	३५८	१९
आचार्या	२०८	१४	आत्मभू	८	१६	आपण	११६	२	आमुक्त	२८६	६५
आचार्यानी	२०८	१५५		१२	२६	आपणिक	३२८	७८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५२ २४ ५९ १० ४१३ ९१		आर्षेभ्य	३२३	६२	आशितंगवीन	३२८	५९	आस्फोटनी	३४८	३३
आमोदिन्	५९ ११		आल	३३६	१०३	आशीस्	४३७	२२८	आस्फोटा	१६३	१०४
आम्राय	{ ६४ ३ ३८८ ७		आलम्बि	३४७	३०	आशीविष	८९	७	आस्फोट	१५६	८०
आम्र	१३९ ३३		आलम्भ	३००	११५	आशु	{ २७ ६५ ३०६ १५		आस्फोता	१५२	७०
आम्रातक	१३७ २७		आलय	११७	५	आशुग	{ २५ ६२ २९२ ८६ ४०० १९		आस्य	१३३	८९
आम्नेडित	६७ १२		आलवाल	१०४	२९	आशुक्षणि	२२	५५	आस्या	३९२	२१
आयत	३७२ ६९		आलस्य	३४४	१८	आश्चर्य	७८	२३	आस्रव	३९४	२१
आयतन	११९ ७		आलान	२७८	४१	आश्रम	२५१	४	आहत	{ ७० २१ ३३२ ९१ ३७८ ८८	
आयति	{ २७५ २९ ४०९ ७२		आलाप	६८	१५	आश्रय	{ २७१ १८ ३९० ११		आहतलक्षण	३५५	१०
आयत्त	३५७ १६		आलि	{ ११४ १४ १२८ ४ २०७ १२		आश्रयाश	२२	५४	आहव	२९८	१०५
आयाम	२४२ ११४		आलिङ्ग्य	७३	५	आश्रव	{ ५७ ५ ३५९ २४		आहवनीय	२५६	१९
आयुध	२९१ ८२		आली	४३१	१९८	आश्रुत	३८५	१०८	आहार	१२२	५६
आयुधिक	२८७ ६७		आलीढ	२९२	८५	आश्व	२८२	४८	आहाव	१०३	२६
आयुवीय	२८७ ६७		आलु	३१२	३१	आश्वत्थ	१३४	१८	आहेय	९०	९
आयुष्मत्	३५४ ६		आलोक	१२४	३	आश्वयुज	४९	१७	आहो	४४४	५
आयुस्	३०२ १२०		आलोकन	३९५	३१	आश्विन	४९	१७	आहोपुरुषिका	२९७	१०१
आयोधन	२९८ १०३		आवपन	३१३	३३	आश्विनेय	२१	५१	आह्वय	६६	७
आरकूट	३३३ ९७		आवर्त	९५	६	आश्विनी	२८१	४७	आह्व	६६	८
आरग्वध	१३६ २३		आवलि	१२८	४	आश्वीन	२८१	४७	आह्वान	६६	८
आरनालक	३१५ ३९		आवसित	३०९	२३	आषाढ	{ ४९ १६ २६३ ४५		इ.	१८३	१६३
आरति	३९६ ३७		आवाप	१०४	२९	आसक्त	३५५	९	इक्षु	{ १६१ ९८ १६३ १०४ १६५ ११० १८३ १६३	
आरम्भ	३९४ २६		आवापक	२३९	१०७	आसन	{ २४९ १३८ २७१ १८ २७८ ३९		इक्षुगन्धा	{ १६३ १०४ १६३ ११५ १८० ७४	
आरव	७० २३		आवाल	१०४	२९	आसना	३९२	२१	इक्षुर	१६३	१०४
आरा	३४९ ३४		आविम	१५१	६७	आसन्वी	४५२	९	इक्ष्वाकु	{ ३७३ १५ ३९१ १५	
आरात्	४४२ २४२		आविद्ध	{ ३७२ ७१ ३७८ ८७		आसन्न	३७१	६६	इक्ष्वा	१४४	२७
आराधन	४१८ १२५		आविध	३९५	३६	आसव	३५१	४१	इक्ष्वादी	८१	९
आराम	१२७ २		आविल	९८	१४	आसादित	३८४	१०४	इच्छा	२०६	८
आरालिक	३११ २८		आविस्	४४६	१२	आसार	{ ३३ ११ २९६ ९६		इच्छावती	२५३	६३
आराव	७० २३		आवुक	७५	१२	आसुरी	३०८	१९	इज्याशील	३२३	४३
आरेवत	१३६ २४		आवुत्त	७५	१२	आस्कन्दन	२९८	१०४	इद्रचर	४०४	१६
आरोग्य	२१८ ५०		आवृत्	२६१	३६	आस्कन्दित	२८२	४८	इडा	{ ३४३ ८१ ३७६ १९३ ४३० २१	
आरोह	४४० २३८		आवृत	३७९	९०	आस्तरण	२७९	४२	इतर	४४८	२४५
आरोहण	१२२ १८		आवेगी	१७४	१३७	आस्था	४१२	८८	इतरेयुस्	४४९	२४५
आर्तगल	१५४ ७४		आवेशन	११९	७	आस्थान	२५५	१५	इति	१२१	१२१
आर्तव	२१० २१		आवेशिक	२६०	३४	आस्थानी	२५५	१५			
आर्द्रि	३८४ १०५		आशंसितृ	३६०	२७	आस्पद	४१३	९४			
आर्द्रक	३१५ ३७		आशंसु	३६०	२७						
आर्य	{ ७६ १४ २५१ ३		आशय	३६०	२०						
आर्यावर्त	११३ ८		आशर	२५	५९						
			आशा	{ ३० १ ४३५ २१६							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इष्वास	२९१	८३	उच्चावच	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	ई.			उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इत्तरी	२०७	१०	ईक्षण	{ ३९५ ३१		उच्चैर्घुष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५
इदानीम्	४४९	२३	{ २३५ ९३			उच्चैस्	४४७	१७	उत्पतितु	३६०	२९
इयम्	१३२	१३	ईक्षणिका	२०९	२०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	ईडित	३८५	११०	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पत्तिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	ईति	४०८	६८	उच्छ्रित	{ ३७२ ७०		उत्पन्न	४११	८५
इन्दीवर	१०६	३७	ईतिण	४०६	५७	{ ४११ ८५			उत्पल	{ १०६ ३७	
इन्दु 147	३४	१३	ईरित	३७८	८७	उज्जासन	३००	११५	{ १७१ १२६		
इन्दीवरी	१६२	१००	ईर्म	२२०	५४	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशारिवा	१६६	११२
इन्द्र 156	{ १७ ४१		ईर्वाक	१८०	१५५	उच्छ	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
{ ३१ १			ईर्ष्या	८०	२४	उच्छशिल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्र	१४४	४५	ईलित	३८५	१०९	उटज	११८	६	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईली	२९४	९१	उडु	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	ईशा	३१	३	उडुप	९७	११	उत्सव	{ ८६ ३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उड्डीन	२००	३७	{ ४३३ २०९		
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०	उत	{ ३८३ १०१		उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशितु	३५५	१०	{ ४४१ २४३			उत्साह	{ ८२ २९	
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३ ३०		{ ४४४ ५			{ २७३ १९		
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५ १०			उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८ ८		ईषत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४ १३४		उत्सुक	३५६	९
{ २२२ ६२			ईषत्पाण्डु	६०	१३	{ ३०९ २३			उत्सृष्ट	३८४	१०७
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३० १०	
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३ ९६		
इन्वका	३९	२३	उ.			उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ 65	२७६	३५	उ	४४८	१८	उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३ ४	
इभ्य 1-4	३५५	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७ २२		
इरमद	३३	१०	उक्ति	६३	१	उत्क्रोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
इरा	{ ३५० ३९		उक्थ	४५९	३०	उत्तंस	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०
{ ४२७ १७६			उक्षर	३२२	१५५	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इला	४०४	४२	उक्षा	३१२	३१	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इव	४४५	९	उख्य	३१८	४५	उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इष	४९	१७	उग्र	{ १३ ३२		उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इपीका	२७७	३८	{ ७८ २०			उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इषु	२९२	८७	{ ३३९ ११६ २			उत्तमाङ्ग	२३६	९५	उदपान	१०३	२६
इषुधि	२९३	८८	{ १६२ १०२			उत्तर	{ ६७ १०		उदय	१२४	२
इष्ट	{ २५६ २८		{ १७७ १४५			उत्तरा	३०	२	उदर	२२९	७७
{ ३२२ ५७			उच्च	३७२	७०	उत्तरासङ्ग	२४३	११७	उदर्क	२७५	२९
इष्टकापथ	१८४	१६५	उच्चटा	१८२	१६०	उत्तरीय	२४३	११८	उदवसित	११७	४
इष्टगन्ध	५९	११	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तरेद्युस	४४८	२०	उदक्षित	३२१	५३
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चार	२२५	६७	उत्तान	९८	१५	उदात्त	६५	४
इष्टि	४०३	३९									

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

शब्दानुक्रमणिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	६६	९	उषा	४४४	१८	ऊष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उसकृष्ट	३०४	८	उषापति	१२	२७	ऊष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	ऊह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५	ऊ.			एकपिङ्ग	२८	६९
उमा	{ १६ ३६ ३०८ २०		उष्ण	{ ५० १९ ३४४ १९ ४५७ २२		ऊक्थ	{ ३३१ ९० ३७ २१ १४७ ५७ १८७ ४		एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरश्मि	४०	२९	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकसर्ग	३७५	८०
उम्य	३०४	७	उष्णिका	३२०	५०	ऊक्षगन्धा	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकहायनी	३२५	६८
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णीष	४३६	२२०	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाकिन्	३७६	८२
उरग	८९ (११) ८		उष्णोपगम	५०	१९	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाग्र	{ ३७५ ७९ ४३० १९०	
उरण	३२७	७६	उस	४२	३३	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाग्र्य	३७५	८०
उरणाख्य	१७७	१४७	उस्ता	३२४	६६	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकान्त	२७	६७
उरभ्र	३२७	७६	ऊ.			ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाब्दा	३२५	६८
उररी	४४२	२५४	ऊत	३८३	१०१	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकायन	३७५	७९
उररीकृत	३८५	१०८	ऊधस्	३२६	७३	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकायनगत	३७५	८०
उरश्छद	२८६	६४	ऊन	४१८	१२८	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकावली	२३९	१०६
उरस्	२२९	७८	ऊम्	४४८	१८	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाष्टील	१५६	८१
उरसिल	२८९	७६	ऊररी	४४२	२५४	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एकाष्टीला	१५७	८५
उरस्य	२११	२८	ऊरव्य	३०२	१	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एड	२१७	४८
उरस्वान्	२८९	७६	ऊरी	४४२	२५४	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एडक	३२७	७६
उरवूक	१४५	५१	ऊरकृत	३८५	१०८	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एडगज	१७७	१४७
उर	३६९	६१	ऊर	२२७	७३	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एडमूक	३६२	३८
उर्वरा	१११	४	ऊरज	३०२	१	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एडक	११७	४
उर्वशी	२२	५२	ऊरपर्वन्	२२७	७२	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एण	१९०	१०
उर्वी	११०	३	ऊर्ज	४९	१८	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एत	६२	१७
उलप	१३०	९	ऊर्जखल	२८९	७५	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एतर्हि	४४९	२३
उल्लेक	१८५	१५	ऊर्जखिन्	२८९	७५	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एध	१३२	१३
उल्लखल	३१०	२५	ऊर्जनाभ	१९१	१३	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एधस्	१३२	१३
उल्लखलक	१४०	३४	ऊर्णा	४०५	५०	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एधित	३७४	७६
उल्लपिन्	९९	१८	ऊर्णायु	{ ३२७ ७६ ३३७ १०७		ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एनस्	५१	२३
उल्का	४५१	८	ऊर्णक	७३	५	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एरण्ड	१४५	५१
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णजातु	२१७	४७	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एला	१६९	१२५
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्णखु	२१७	४७	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलापर्णी	१७५	१४०
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्मि	२३९	१०७	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लोल	९५	६	ऊर्मिका	२३९	१०७	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लव	२१४	३८	ऊर्मिमत्	३७२	७१	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लवण	३७६	८१	ऊष	१११	४	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लानस्	३१५	२५	ऊषण	३१४	३६	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लौर	१८४	१६४	ऊषर	१११	५	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लणा	१६१	९७	ऊषवत्	१११	५	ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लवृध	२२	५४				ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१
उल्लस्	४४	२				ऊक्ष	{ १९५ ११० १७४ १३७		एलावालुक	१६९	१२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	१८९	८	औष्ट्रक	३२७	७८	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिह्य	२५४	१२	क.			कटाह ✓	४५६	२१	कदर्य	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	५	कटि	२२७	७४	कदली	{ १६६ ११३	
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५	कदाचित्	{ १८९ ९	
ऐरावत	{ २० ४६ ३१ ३ १४१ ३८		कंसाराति	९	२१	कटी	४६१	३८	कदुष्ण	४४४	४
ऐरावती	३२	९	ककुद	४१३	९२	कटु	{ ५८ ९ १५७ ८५ ४०३ ६५		कटु	४३ ३५	
ऐलेय	१६९	१२१	ककुवाती	२२७	७४	कटुतुम्बी	१८०	१५६	कटु	६१ १६	
ऐश्वर्य	१६	३६	ककुभ्	३०	१	कटुरोहिणी	१५७	८५	कट्टद	३६२	३७
ऐषमस्	४४८	२०	ककुभ	{ ७३ ७ १४४ ४५		कटुफल	१४२	४०	कनक	३३३	९४
ओ.			कक्कोलक	२४७	१३०	कद्वज	१४७	५६	कनकाध्यक्ष	२६८	७
ओकस्	४३९	२३३	कक्खट	३७४	७६	कठिञ्जर	१५५	७९	कनकालुका	२७६	३३
ओघ	{ ७४ ९ २०१ ३९ ४०१ २७		कक्ष ✓	{ २२९ ७९ ४३५ २१९		कठिन ✓	३७४	७६	कनकाह्वय	१५५	७७
ओङ्कार	६५	४	कक्ष्या	{ २७९ ४२ ४२४ १५८		कठिलक	१८०	१५४	कनिष्ठ	{ २१६ ४३ ४०४ ४१	
ओजस्	४३९	२३३	कक्क	१९२	१६	कठोर	३७४	७६	कनिष्ठा	२३१	८३
ओडपुष्प	१५४	७६	कक्कटक	२८६	६४	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	९३
ओड	१८८	६	कक्कण ✓	२४०	१०८	कठोर	३७४	७६	कनीयस्	{ ३७० ६१ ४३९ २३५	
ओदन	३१९	४८	कक्कतिका	२४९	१३९	कठोर	३७४	७६	कन्था	४५२	९
ओम्	४४६	१२	कक्काल	२२५	६९	कठोर	३७४	७६	कन्द	{ १८१ १५७ ४६१ ३५	
ओष	३८९	९	कक्कु	३०८	२०	कण	{ ३६९ ६२ ४०५ ४६		कन्दर	१२६	६
ओषधी	१२९	६	कच ✓	२३६	९५	कणप	४५५	२०	कन्दराल	१४३	४३
ओषधीश	३४	१४	कचर	३६८	५५	कणा	{ १६१ ९६ ३१४ ३६		कन्दर्प	१२	२५
ओष्ठ	२३३	९०	कचित्	४४७	१४	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कन्दली	१८९	९
औ.			कच्छ	{ ११३ १० १७१ १२८		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कन्दु	३१२	३०
औक्षक	३२३	६०	कच्छप	१००	२१	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कन्दुक	२४९	१३८
औचिती	४६२	३९	कच्छपी	४१९	१३२	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कंधरा	२३३	८६
औचिल्य	४६२	३९	कच्छु	२१९	५३	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कन्यकाजात	२११	२४
औत्तानपादि	३७	२०	कच्छुर	२२१	५८	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कन्या	२०५	८
औत्सुक्य	४३७	२२९	कच्छुरा	१५९	९२	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपट	८२	३५
औदनिक	३११	२८	कच्छुक	{ ९० ९ २८५ ६३		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपर्द	१५	३५
औदरिक	३५८	२१	कच्छुकिन्	२६८	८	कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपर्दिन् ✓	१३	३३
औपगवक	३९६	३९	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपाट	१२२	१७
औपयिक	२७३	२४	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपाल	२२५	३३
औपवस्त	२६१	३८	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपालभृत्	१३	३
औमीन	३०४	७	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपि	१८७	८५
औरभ्रक	३२७	७७	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपिकच्छु	१५८	२१
औरस	२११	२८	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपित्थ	१३५	११
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपिल	६१	१
और्व	२४	५६	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कणिका	{ १५० ६६ ४५१ ८		कपिला	{ ३१ ६५ १४९ १६९	
औशीर	४२९	१८५	कटसी	१७८	१५०	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कपिला	{ ३१ ६५ १४९ १६९	
औषध	{ १७४ १३५ २१८ ५०		कटंवरा	१५७	८५	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कपिला	{ ३१ ६५ १४९ १६९	
			कटम्भरा	१७९	१५३	कट	{ २२७ ७४ २७७ ३७ ३१० २६ ४०८ ३४		कपिला	{ ३१ ६५ १४९ १६९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवल्ली	१६१	९७	करका	३४	१२	कर्करेडु	१९३	१९	कर्षू	४३६	२२२
कपिश	६१	१६	करज	{ १४४ ४७	{ १७२ १२९	कर्कश	{ १७७ १४६	{ १७७ १४६	कल	७२	८
कपीतन	{ १३७ २७	{ १४३ ४३	करज्जक	१४४	४७	कर्कारु	१८०	१५५	कलकल	७१	२५
	{ १४९ ६३	{ १४९ ६३	करट	{ १९४ २०	{ १९४ २०	कर्चूर	१८०	१५४	कलङ्क	{ ३५ १७	{ ३५ १७
कपोत	१९२	१४		{ ४०२ ३४	{ ४०२ ३४	कर्चूरक	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८
कपोतपालिका	१२२	१५	करण	{ ३३९ २	{ ३३९ २	कर्ण	२३५	९४	कलधौत	४१०	७६
कपोताङ्घ्रि	१७२	१२९		{ ४०६ ५४	{ ४०६ ५४	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२ ८७	{ २९२ ८७
कपोल	२३४	९०	करण्ड	४५४	१८	कर्णधार	९७	१२		{ ३१४ ३५	{ ३१४ ३५
कफ	२२३	६२	करतोया	१०५	३३	कर्णपूर	४३७	२२७	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपत्र	३५९	३४	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलम	३०९	२४
कफोणि	२३०	८०	करपाल	२९३	८९	कर्णिका	{ २३८ १०३	{ २३८ १०३	कलम्बी	१८१	१५७
कवन्ध	{ ९३ ४	{ ३०० ११८	करपालिका	२९४	९१	कर्णिकार	१४८	६०	कलरव	१९२	१४
	{ ३०० ११८	{ ३०० ११८	करभ	{ २३१ ८१	{ २३१ ८१	कर्णिकार	२८३	५२	कलल	२१४	३८
कम्	४४२	२५०	करभूषण	२४०	१०८	कर्णारथ	३६५	४७	कलविद्ध	१९३	१८
कमठ	१००	२१	करमर्दकं	१५१	६७	कर्णजप	३४९	३३	कलशि	१६०	९३
कमठी	१०२	२४	करम्भ	३१९	४८	कर्तरी	९६	९	कलस	३१२	३१
कमण्डलु	२६४	४६	कररुह	२३१	८३	कर्दम	२४२	११५	कलहंस	१९५	२३
कमन	३५९	२४	करवालि	२९४	९१	कर्पट	२२५	६८	कलह	२९८	१०४
कमल	{ ९३ ३	{ १०७ ४०	करवालि	१५४	७७	कर्पर	४२७	१७५	कला	{ ३५ १५	{ ३५ १५
	{ १०७ ४०	{ १०७ ४०	करवीर	२३१	८२	कर्परांश	१३७	२९		{ ४७ ११	{ ४७ ११
कमला	१२	२७	करशाखा	२७७	३७	कर्पराल	३३५	१०१	कलाद	३४१	८
कमलासन	८	१७	करशीकर	१०८	४३	कर्परी	४६१	३५	कलानिधि	३४	१४
कमलोल्ल	२६४	४६	करहाट	१४६	५२	कर्पास	२४८	१३०	कलाप	४१८	१२९
कमन	३५९	२४	करहाटक	४३३	२०५	कर्पूर	२४८	१३०	कलाय	३०६	१६
कमल	{ ९३ ३	{ १०७ ४०	कराल	२९९	१०७	कर्पूर	{ २५ ६०	{ २५ ६०	कलि	{ २९८ १०५	{ २९८ १०५
कमलोल्ल	३३७	१०६	करिगर्जित	२७६	३६	कर्पूर	{ ३३३ ९४	{ ३३३ ९४	कलिका	१३३	१६
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	३४	कर्पूर	३८६	१	कलिङ्ग	{ १५१ ६७	{ १५१ ६७
कम्प	८६	३८	करिन्	१६१	९७	कर्पूर	{ ३४३ १५	{ ३४३ १५	कलिङ्ग	{ १९३ १६	{ १९३ १६
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्ली	२७६	३५	कर्पूर	{ ३५७ १९	{ ३५७ १९	कलिङ्ग	१४७	५८
कम्प	३७४	७४	करिशावक	१५४	७७	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	१४५	४८
कम्बल	{ २४३ ११६	{ ४३१ १९४	करीर	{ ४२७ १७३	{ ४२७ १७३	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ ४३१ १९४	{ ४३१ १९४	करीष	३२०	५१	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
कम्बलिवाह्यक	२८३	५२	करुण	७७	१७	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
कम्बि	३१३	३४	करुणा	७८	१८	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
कम्बु	{ १०१ २३	{ ४१९ १३३	करुण	१९३	१९	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ ४१९ १३३	{ ४१९ १३३	करुण	४०६	५२	कर्पूर	३५७	१८	कलिङ्ग	३७७	८५
कम्बुग्रीवा	२३३	८८	करुण	२२६	६९	कर्पूर	२६७	४	कलिङ्ग	३७७	८५
कम्ब	३५९	२४	करुण	२८०	४६	कर्पूर	१८२	१६०	कलिङ्ग	३७७	८५
कर	{ ४२ ३३	{ २७४ २७	करुण	१००	२१	कर्पूर	५८	८	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ २७४ २७	{ २७४ २७	करुण	१८०	१५५	कर्पूर	३३०	८६	कलिङ्ग	३७७	८५
कर	{ ४२५ १६४	{ ४२५ १६४	करुण	१४०	३६	कर्पूर	३०३	६	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ ४२५ १६४	{ ४२५ १६४	करुण	४६१	३८	कर्पूर	१४७	५८	कलिङ्ग	३७७	८५
करक	{ ३४ १२	{ १५० ६४	करुण	३१२	३१	कर्पूर	१४७	५८	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ १५० ६४	{ १५० ६४	करुण	३१२	३१	कर्पूर	१४७	५८	कलिङ्ग	३७७	८५
करक	{ ३४ १२	{ १५० ६४	करुण	३१२	३१	कर्पूर	१४७	५८	कलिङ्ग	३७७	८५
	{ १५० ६४	{ १५० ६४	करुण	३१२	३१	कर्पूर	१४७	५८	कलिङ्ग	३७७	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	कानासिका	१६९	११८	कान्तार	{ ११५ १७		कारा	३०२	१११
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६		{ ४२६ १७२		कारिका	३९९	१११
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्तारक	१८३	१६३	कारीष	३९७	१११
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्तार्थिनी	२०७	१०	कारु	३४०	१११
	{ ४४ २		काकमुद्रा	१६७	११३	कान्ति	{ ३६ १७		कारुणिक	३५६	१११
कल्य	{ २२१ ५७		काकली	७२	२		{ ३८८ ८		कारुण्य	७८	१११
	{ ४२४ १५९		काकाङ्गी	१६९	११८	कान्दविक	३११	२८	कारोत्तर	३५१	१११
कल्या	६९	१८	काकिणी	४५२	९	कान्दिशीक	३६३	४२	कार्तिस्र	३३३	१११
कल्याण	५२	२५	काकु	६७	१२	कापथ	११५	१६	कार्तान्तिक	२७०	१११
कल्लोल	९५	६	काकुद	२३४	९१	कापोत	{ २०२ ४३		कार्तिक	४९	१११
कवच	२८६	६४	काकेन्दु	१४१	३९		{ ३३८ १०९		कार्तिकिक	४९	१११
	{ १७५ १३९		काकोदुम्बरिका	१४९	६१	कापोताञ्जन	३३५	१००	कार्तिकेय	११	१११
कवरी	{ २३६ ९७		काकोदर	८९	७		{ १२ २५४		कार्त्तर्य	४२७	१११
	{ ३१६ ४०		काकोल	{ ९० १०		काम	{ ८२ २८		कार्पास	२४१	१११
कवल	३२१	५४	काक्षी	{ १९४ २१			{ ३२२ ५७		कार्पासी	१६८	१११
कवि	{ ३९ २५		काक्षी	१७२	१३१	कामगामिन्	२८९	७६	कार्म	३५७	१११
	{ २५० ५		काच	{ ३३४ ९९		कामन	३५९	२४	कार्मण	३८७	१११
कविका	२८२	४९		{ ३४७ ३०		कामपाल	११	२३	कार्मुक	२९१	१११
कविय	४६१	३५		{ ४०१ २८		कामम्	४४७	१३	कार्षापण	३३१	१११
कवोष्ण	४३	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामयितृ	३५९	२४	कार्षिक	३३१	१११
कव्य	२५७	२४	काचित	३७९	८९	कामिनी	{ २०४ ३		कार्ष्य	१४३	१११
कशा	१४३	३१	काचन	३३३	९५		{ ४१६ ११२		काल	{ २४ ४३	
कशार्ह	३६४	४४	काचनाह्वय	१५०	६५	कामुक	३५९	२३		{ ६० ४३०	
कशिपु	४१९	१३०	काचनी	३१६	४१	कामुका	२०६	९	कालक	२१८	१११
कशेरु	४५३	१३	काचनी	२४०	१०८	कामुकी	२०७	९	कालकण्ठक	१९४	१११
कशेरुका	२२५	६९	काजिक	३१५	३९	काम्पिल्य	१७७	१४६	कालकूट	९०	१११
कश्मल	३००	१०९	काण्ड	४०४	४३	काम्बल	२८३	५४	कालखण्ड	२२४	१११
	{ २८१ ४७		काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बविक	३४१	८	कालधर्म	३००	१११
कश्य	{ ३५० ४०		काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोज	२८०	४५	कालपृष्ठ	२९१	१११
	{ ३६४ ४४		काण्डीर	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालमेषिका	१५९	१११
कष	३४८	३२	काण्डेष्टु	१६३	१०४	काम्यदान	३८७	३	कालमेषिका	१६५	१११
कषाय	{ ५८ ९		कातर	३५९	२६	काय	२२६	७१	कालमेषी	१६१	१११
	{ ४२२ १५३		कात्यायनी	{ १६ ३६		काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालमेषी	३२१	१११
कष्ट	{ ९२ ४			{ २०९ १७		कायस्था	१४८	५९	कालशेय	९१	१११
	{ ४०३ ३९		कादम्ब	१९५	२३	कारण	५४	२८	कालसूत्र	१४१	१११
कस्तूरी	२४७	१२९	कादम्बरी	३५०	३९	कारणा	९२	३	कालस्कन्ध	{ १४१ १५१	
कह्लार	१०६	३६	कादम्बिनी	३२	८	कारणिक	३५४	७	काला	{ १६० १६५	
कह्ल	१९५	२२	कादवेय	८७	४	कारण्डव	१९९	३४		{ ३१४ २४६	
कांक्षा	८१	२७	कानन	१२७	१	कारम्भा	१४७	५६	कालागुरु	{ १७० २४५	
कांस्यताल	७३	४	कानीन	२११	२४		{ १६६ १११		कालागुरु	{ १७० २४५	
काक	१९४	२०	कान्त	३६७	५२	कारवी	{ १७९ १५२		कालागुरु	{ १७० २४५	
काकचिन्हा	१६१	९८	कान्तलक	१७१	१२८		{ ३१४ ३७		कालागुरु	{ १७० २४५	
काकतिन्दुक	१४१	३९	कान्ता	२०४	३	कारवेष्ट	{ ३१६ ४०		कालागुरु	{ १७० २४५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडङ्गक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णी	१५८	८९	कुब्ज	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११० ३		कुणप	३०१	११८
कालिन्दीभेदन	१११	२४	कितव	{ १५५ ७७		कुकर	२१७	४८	कुणि	{ १७१ १२८	
काली	१६	३६		{ ३५१ ४४		कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	३५७	१७
कालीयक	२४५	१२६	किंनर	{ ६ ११		कुकुल	४३२	२३०	कुण्ड	{ २१४ ३६	
कालेयक	१६२	१०१		{ २९ ७१		कुकुट	१९३	१७	कुण्ड	{ ३१२ ३१	
काल्पक	१७४	१३५	किंनरेश	२८	६९	कुकम्भ	१९९	३५	कुण्डल	२३८	१०३
काल्या	३२५	७०	किम्	{ ४४२ २५१		कुकुर	{ १७३ १३२		कुण्डलिन	८९	७
कावचिक	२८७	६६	किमु	{ ४४४ ५		कुक्षि	२२९	७७	कुण्डी	२६४	४६
कावेरी	१०५	३५	किमुत	{ ४४३ २		कुक्षिभरि	३५८	२१	कुतप	२५९	३१
काव्य	३९	२५		{ ४४४ ५		कुङ्कुम	१४५	१२३	कुतुक	८२	३१
काश	१८३	१६२	किपचान	३६५	४८	कुच	२२९	७७	कुतुप	३१३	३३
काश्मरी	१४०	३५	किपुरुष	२९	७१	कुचन्दन	२४७	१३२	कुतू	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किंवदन्ती	६६	७	कुचर	३६२	३७	कुतूहल	८२	३१
काश्मीर	१७७	१४५	किर	१८७	२	कुचाग्र	२२९	७७	कुत्सा	६७	१३
काश्मीरजन्मन्	१४५	१२४	किरण	४२	३३	कुज	३९	२५	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपि	४२	३२	किरात	३४४	२०	कुञ्चित	३७२	७१	कुथ	{ १८४ १६६	
काश्यपी	११०	२	किराततिक्त	१७६	१४३	कुञ्ज	{ १२७ ८			{ २७९ ४२	
काष्ठ	१३१	१३	किरीट	२३८	१०२	कुञ्ज	{ ४०२ ३१		कुहाल	{ ९७ २२	
काष्ठकुहाल	९७	१३	किर्मीर	६२	१७	कुञ्जर	{ २७६ ३४			{ १३५ २२	
काष्ठतक्ष	३४१	९	किल	४४२	२५४	कुञ्जराशन	१३५	२०	कुनटी	३३८	१०८
काष्ठा	{ ३० ४७ ४०४	{ १ ११ ४१	किलास	२१९	५३	कुञ्जल	३१५	३९	कुनाशक	१५९	११
काष्ठाभुवाहिनी	९७	११	किलासिन्	२२२	६१	कुट	{ १२८ ५		कुन्त	२९५	९३
काष्ठीला	१६६	११३	किलिञ्जक	३१०	२६	कुट	{ ३१२ ३२		कुन्तल	२३६	९५
कास	२१९	५२	किल्बिष	{ ५१ ४३६	{ २२ २२३	कुटक	३०५	१३	कुन्द	{ १५३ ७३	
कासमर्द	४५५	१९	किशोर	२८१	४६	कुटज	१५०	६६		{ १७० १२१	
कासर	१८८	४	किष्कु	३९८	७	कुटशट	{ १४७ १३१		कुन्द	{ ४५५ १९	
कासार	१०३	२८	किसलय	१३२	१४	कुटिल	३७२	७१	कुन्दुर	१७०	१२१
किंशारु	{ ३०८ ४२५	{ २१ १६३	कीकस	२२५	६८	कुटी	{ ११८ ४६१		कुन्दुरकी	१७०	१२४
किंशुक	१३८	२९	कीचक	१८३	१६१	कुटी	{ ११८ ४६१		कुपूय	३६७	५४
किंकीदिवि	१९२	१६	कीनाश	४३५	२१५	कुटुम्बन्यापृत	३५६	११	कुप्य	३३२	९१
किंकर	३४३	१७	कीर	१९५	२१	कुटुम्बिनी	२०५	६	कुबेर	{ २८ ६८ ३१	
किंकिणी	२४१	११०	कीर्ति	६७	११	कुट्टनी	२०९	१९	कुबेरक	१७१	१२७
किंचित	४४५	८	कील	{ २४ ४३१	{ ५७ १९७	कुट्टिम	४६०	३४	कुबेराक्षी	१४६	५५
किंचुलक	१०१	२२	कीलक	३२६	७३	कुट्टमल	१३४	१६	कुब्ज	२१७	४८
किञ्जल्क	१०८	४३	कीलाल	{ ९३ ४३२	{ ३ २००	कुठर	३२६	७४	कुमार	{ १७ ७५	
किटि	१८७	२	कीलित	३६३	४२	कुठार	२९४	९२	कुमारक	१३६	२५
किट्ट	२२४	६५				कुठेरक	१५५	७९	कुमारी	{ १५३ २०५	
						कुडव	३३१	८९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुसुद	{ ३१ ३७	३	कुलीर	१००	२१	कूपक	{ ९६ ९७	१० १२	कृपीटयोनि	२२	११
कुसुदप्राय	११३	९	कुलमाष	{ ३०७ ४५६	१८ २१	कूवर	२८४	५७	कृमिकोशोत्थ	२४१	१११
कुसुदबान्धव	३४	१३	कुलमाषामिषुत	३१५	३९	कूर्च	२३५	९२	कृमिज	१६४	१०५
कुसुदिका	१४२	४०	कुल्य	२२५	६८	कूर्चशीर्ष	१७६	११२	कृश	३६९	६१
कुसुदिनी	११३	३९	कुल्या	१०५	३४	कूर्चिका	३१७	४४	कृशानु	२२	५४
कुसुद्वत्	११३	९	कुवल	{ १४१ ४६२	३६ ४२	कूर्दन	८४	३३	कृशानुरेतस्	१३	३३
कुसुद्वती	१०७	३८	कुवलय	१०६	३७	कूर्पर	२३०	८०	कृशश्चिन्	३४२	१२
कुम्वा	२५६	१८	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	११८	कृषि	३०३	१
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	३४ ३७ १३४	कुविन्द	३४०	६	कूर्म	१००	२१	कृषिक	{ ३०३ ३०५	६ १३
कुम्भकार	३४०	६	कुवेणी	९८	१६	कूल	९५	७	कृषीवल	३०३	६
कुम्भसंभव	३७	२०	कुश	{ १८४ ४३५	१६६ २१६	कूष्माण्डक	१८०	१५५	कृष्ट	३०४	८
कुम्भिका	१०७	३८	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	२६ ४ २०४	कृकण	१९४	१९	कृष्टि	२५१	६
कुम्भी	१४२	४०	कुशी	३३४	९९	कृकलास	१९१	१२	कृष्ण	{ ९ ४७ ६० ३१४	१८ १४ १४ ३६
कुम्भीर	१०१	२१	कुशीलव	३४२	१२	कृकवाकु	१९३	१७	कृष्णपाकफल	१५१	६७
कुरङ्ग	१८९	८	कुशेशय	१०७	४३६	कृकाटिका	२३३	८८	कृष्णफला	१६१	९६
कुरङ्गक	३४५	२४	कुष्ठ	{ १७१ २२० ४६०	२१३ ५४ ३४	कृच्छ्र	{ ९२ २६५	४ ५२	कृष्णभेदी	१५७	८६
कुरण्टक	१५४	७५	कुसीद	३०३	४	कृत	४१०	७७	कृष्णला	१६१	९६
कुरवक	१५३	७५	कुसीदिक	३०३	५	कृतपुङ्ख	२८७	६८	कृष्णलोहित	६१	१६
कुरर	१९५	२३	कुसुम	१३४	१७	कृतमाल	१३६	२४	कृष्णवर्त्मन्	२२	५४
कुरण्टक	१५४	७४	कुसुमाञ्जन	३३६	१०३	कृतमुख	३५३	४	कृष्णवृन्ता	१४६	५५
कुरविन्द	१८२	१५९	कुसुमेषु	१२	२६	कृतलक्षण	३५५	१०	कृष्णसार	१९०	१०
कुरविस्त	३३०	८६	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कृतसापन्निक	२०५	७	कृष्णा	१६१	९६
कुल	{ २०२ २५०	४१ १	कुसुति	८२	३०	कृतहस्त	२८७	६८	कृष्णिका	३०७	१९
कुलक	{ १४१ १८० ३४०	३९ १५५ ५	कुस्तुम्बुरु	३१५	३८	कृतान्त	{ २४ ४०८	५८ ६४	केकर	२१८	४९
कुलटा	२०७	१०	कुहना	२६६	५३	कृताभिषेका	२०४	५	केका	१९८	३१
कुलथिका	३३६	१०२	कुहर	८६	१	कृतिन्	{ २५० ३५३	६ ४	केकिन्	१९८	३०
कुलपालिका	२०५	७	कुहू	४६	९	कृत्	३८३	१०३	केतकी	१८६	१००
कुलश्रेष्ठिन्	३४०	५	कूकुद	३५६	१४	कृत्ति	२६४	४७	केतन	{ २९७ ४१६	९९ ११४
कुलसंभव	२५१	२	कूट	{ १२५ २०२ २०२	४ ३७ ४२	कृत्तिवासस्	१३	३१	केतु	४०७	६०
कुलव्री	२०५	७	कूटयन्त्र	३४६	२६	कृत्या	४२४	१५८	केदार	४५५	२०
कुलाय	२००	३७	कूटशाल्मलि	१४४	४७	कृत्रिमधूपक	२४६	१२८	केदार	३०४	११
कुलाल	३४०	६	कूटस्थ	३७३	७३	कृत्ल	३७१	६५	केनिपातक	९७	१००
कुलाली	३३६	१०२	कूप	१०३	२६	कृपण	३६५	४८	केयूर	२३९	३३
कुलिश	२०	४७				कृपा	७८	१८	केलि	८४	२०१
कुली	१६०	९४				कृपाण	२९३	८९	केवल	४३२	९५
कुलीन	२५१	३				कृपाणी	३४९	३३	केश	२३६	९७
						कृपाणु	६५६	१५	केशपाशी	२३६	१२१
									केशाम्बुनामन्	१७०	

शब्दानुक्रमिका ।

१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशव	{ ९ २१६	१८ ४५	कोदण्ड	२९१	८३	कोमोदकी	१३	२८	कूर	{ ३६५ ३७४ ४३०	४७ ७६ १९१
केशवेश	२३६	९७	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७	केतव्य	३२९	८१
केशिक	२१६	४५	कोप	८०	२६	कौलटेय	{ २११ २११	२६ २७	केय	३२९	८१
केशिन्	२१६	४५	कोपना	२०४	४	कौलटेर	२११	२६	कोड	{ १८७ २२९	२ ७७
केशिनी	१७१	१२६	कोपिन्	३६१	३२	कौलीन	४१७	११६	कोध	८०	२६
	१०८	४३	कोमल	३७५	७८	कौलेयक	३४५	२१	कोधन	३६१	३२
केसर	{ १३६ १५० १५०	२५ ६४ ६५	कोयष्टिक	१९९	३५	कौशिक	{ १४० ३९८	३४ १०	कोशयुग	११५	१८
केसरिन्	१८६	१	कोरक	१३३	१६	कौशेय	२४१	१११	कोष्ट	१८८	५
कैटभजित्	९	२२	कोरङ्गी	१७१	१२५	कौस्तुभ	१३	२८	कोष्टविज्ञा	१६०	९३
कैटय	१४२	४०	कोरदूष	३०७	१६	क्रकच	३४९	३४	कोष्टी	१६५	११०
कैतव	{ ८२ ३५२	३० ४४	कोल	{ ९७ १४१ १८७	११ ३६ २	क्रकर	{ १५४ १९४	७७ १९	कौश	१९५	२२
कैदारक	३०५	११	कोलक	{ २४७ ३१४	१२९ ३६	क्रतु	२५४	१३	कौशदारण	१७	४०
कैदारिक	३०५	११	कोलदल	१७२	१३०	क्रतुध्वंसिन्	१३	३४	क्रम	३८९	१०
कैदार्य	३०५	११	कोलम्बक	७४	७	क्रतुसृज्	५	९	क्रमथ	३८९	१०
कैरव	१०६	३७	कोलवल्ली	१६१	९७	क्रथन	३००	११५	क्रिञ्च	३८४	१०५
कैलास	२९	७०	कोला	१६१	९७	क्रन्दन	{ २९९ ३१७	१०७ १२३	क्रिञ्चाक्ष	२२१	६०
कैवर्त	९८	१५	कोलाहल	७१	२५	क्रन्दित	८५	३५	क्रिशित	३८२	९८
कैवर्तामुस्तक	१७३	१३२	कोली	१४०	३६	क्रम	२६२	४०	क्रिष्ट	{ ६९ ३८२	१९ ९८
कैवल्य	५७	६	कोविद	२५१	५	क्रम	२६२	४०	क्रीतक	१६५	१०९
कैशिक	२३६	९६	कोविदार	१३५	२२	क्रमुक	{ १४२ १४२ १८५	४१ ४१ १६९	क्रीतकिका	१६०	९४
कैश्य	२३६	९६	कोशाफल	२४७	१३०	क्रमेलक	३२७	७५	क्रीव(ब)	{ २१५ ४३४	३९ २१३
कोक	{ १८९ १९५	७ २२	कोशातकी	३९८	८	क्रमेलक	३२७	७५	क्रेष	३९४	२९
कोकनद	१०८	४२	कोष	{ २०० ३३२ ४३६	३७ ९१ २२१	क्रमविक्रयिक	३२८	७८	क्रोम	२१७	६५
कोकनदच्छवि	६१	१५	कोष्ठ	४०३	४०	क्रमय	३२९	८१	कण	{ ७१ ३८८	२४ ८
कोकिल	१९४	१९	कोष्ठा	४३	३५	क्रम्य	२२३	६३	कणन	७१	२४
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	कोष्ठा	४३	३५	क्रम्य	२२३	६३	कथित	३८१	९५
कोटर	१३२	१३	कौकुटिक	३९९	१७	क्रम्याद्	२५	५९	काण	७१	२४
कोटरी	२०८	१७	कौक्षेयक	२९३	८९	क्रम्याद	२५	५९	क्षण	{ ४७ ८६ ४०५	११ ३८ ४७
कोटि	{ २९१ २९५ ४०३	८४ ९३ ३८	कौटक्ष	३४१	९	क्रायिक	३२८	७९	क्षणदा	४४	४
कोटिर्वा	१७३	१३३	कौटिक	३४३	१४	क्रिमि	१९१	१३	क्षणन	३००	११४
कोटिश	३०५	१२	कौटिक	३४३	१४	क्रिया	{ ६३ ४२४	२ १५७	क्षणप्रभा	३२	९
कोटार	४५४	१८	कौणप	२५	५९	क्रियावत्	३५७	१८	क्षतज	२२३	६४
कोठ	२२०	५४	कौलुक	८२	३१	क्रीडा	{ ८४ ८४	३२ ३३	क्षतव्रत	२६६	५४
कोण	{ ७३ २९५	६ ९३	कौतूहल	८२	३१	कुब्	१९५	२२	क्षत्	{ २८५ ३३९ ४०७	५९ ३ ६५
			कौटूहल	३०४	८	कुघ	८०	२६			
			कौटूहल	२८८	७०	कुघ	८५	३५			
			कौटूहल	१६९	१२०						
			कौटूहल	४१७	१२२						
			कौटूहल	३५	१६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८	४८	क्ष्वेडा	{ २९९ १०७	४३	खल	३६५	४०
क्षत्रिया	२०८	१४		{ ४२७ १७७	१७७		{ ४०४ ४३	३४	खलपू	३५७	१७
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रघण्टिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०		खलिनी	३९६	४१
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३	क्ष्वे			खलीन	२८२	४१
क्षपा	४४	४	क्षुद्रा	{ १६० ९४	९४	ख	{ २९ ९		खलु	४४२	२५१
क्षपाकर	३४	१५		{ ४२७ १७७	१७७		{ ४०० १८	२२	खल्या	३९६	४३
क्षम	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमत्स्य-				{ ४५७ २२	३२	खात	१०३	२७
क्षमा	४२१	१४२	संघात	१००	१९	खग	{ १९८ ३२	८६	खादित	३८५	११०
क्षमितृ	३६१	३१	क्षुध्	३२१	५४		{ २९२ ८६	१९	खारी	३३१	८८
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुधामिजनन	३०७	१९	खगेश्वर	१३	२९	खारीक	३०४	१०
क्षन्तृ	३६१	३१	क्षुधित	३५८	२०	खजाका	३१३	३४	खारीवाप	३०४	१०
	{ ५१ २२		क्षुप	१३०	८	खज	२१८	४९	खिल	११२	५
क्षय	{ २१९ ५१		क्षुमा	३०८	२०	खजन	१९२	१५	खुर	{ १७२ ११०	
	{ ३८८ ७		क्षुर	{ १६३ १०४	१०४	खजरीट	१९२	१५		{ २८२ ४१	
	{ ४२२ १४५			{ ४५५ २०	२०	खट	४५४	१७	खुरणस्	२१७	४०
क्षव	{ २१९ ५२		क्षुरक	१४२	४०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४०
	{ ३०७ १९		क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खेट	३६७	५४
क्षवधु	२१९	५२	क्षुरिन्	३४१	१०	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षान्त	३८१	९७				खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षान्ति	८०	२४	क्षुल्लक	{ ३४३ १६	१६	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षार	३३४	९९		{ ३६९ ६१	६१	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षारक	१३३	१६		{ ३९८ १०	१०	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षारमृत्तिका	१११	४	क्षेत्र	{ ३०४ ११	११	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्रज्ञ	{ ४२८ १८०	१८०	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिति	{ ११० २			{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
	{ ४०९ ७०		क्षेत्रज्ञ	{ ४०८ ३३	३३	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्रजीव	३०३	६	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिपा	३९०	११	क्षेपण	३९०	११	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेपिष्ठ	३८५	१११	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिमु	३६०	३०		{ ५२ २६	२६	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिप्र	२७	६४	क्षेम	{ १७२ १२८	१२८	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षिया	३८८	७		{ ४६० ३४	३४	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीर	{ ९३ ४		क्षेत्र	{ ३०५ ११	११	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
	{ ३२० ५१		क्षोणी	११०	२	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
	{ ४२८ १८२		क्षोद	२९७	९९	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षोदिष्ठ	३८५	१११	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षोम	१२०	१२	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षोद्र	३३८	१०७	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरावी	२६२	१००	क्षौम	२४१	११३	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरिका	१४४	४५	क्षुत्	३७९	९१	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीरोद	९३	२	क्ष्मा	११०	३	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षीव	३५९	२३	क्ष्माभृत्	{ १२३ १	१	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षुत्	{ ३२१ ५२			{ ३६७ १	१	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षुत्	२१९	५२	क्ष्वेड	९०	९	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९

शब्दानुक्रमिका ।

१९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धास्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	३३५	१००
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१०७	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	३३६	१०४
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिमल्लिका	१५०	६५
गणिका	{ १५२	७१	गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	१३	३१
	{ २०९	१९	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिरीश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गिलित	३८५	११०
गणित	३७१	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीत	७१	२६
गणय	३७०	६४	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्	६२	१
गण्ड	{ २३४	९०	गम्भारी	१४०	३५	गवीश्वर	३२२	५८	गीर्ण	३८५	११०
	{ २७७	३७	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	३९०	११
गण्डक	१८८	४	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डकारी	१७६	१४१	गरल	९०	९	गवेष्णा	२६०	३२	गीर्वाण	५	९
गण्डशैल	१२६	६	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेषित	३८४	१०५	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डाली	१८२	१५९	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुच्छ	३०८	२१
गण्डीर	१८१	१५७	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	१०५	गुञ्जा	१६१	१८
गण्डूपद	१०१	२२	गरुडध्वज	९	१९	गव्यूति	११५	१८	गुड	४०४	४२
गण्डूपदी	१०२	२४	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	{ १२७	६	गुडपुष्प	१३७	२७
गण्डूषा	४५२	१०	गरुत	२००	३६		{ ३७७	८५	गुडफल	१३७	२८
गतनासिक	२१७	४६	गरुत्मत	{ १३	२९	गहर	{ १२६	६	गुडा	१६४	१०५
गद	२१८	५१		{ १९८	३४		{ ४२८	१८३	गुडची	१५६	८२
गद्य	४५९	३१	गर्गरी	३२७	७४	गाङ्गेय	{ ३३३	९४		५४	२९
गङ्गा	२८३	५२	गर्जित	{ ३२	८	गाङ्गेरुकी	{ ४२४	१५५	गुण	२९२	१९
गन्ध	५७	७		{ २७६	३६	गाढ	२७	६८		३११	२८
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गाणिक्य	२१०	२२		३४६	२७
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दभ	३२७	७७	गाण्डिव	२९०	८४	गुणवृक्षक	४०५	४७
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाण्डीव	२९०	८४	गुणित	९७	१२
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	मात्र	{ २२६	७०	गुणित	३७८	८८
गन्धफली	{ १४७	५६	गर्म	{ २१४	३९	गात्रानुलेपनी	{ २७८	४०	गुण्डित	३७९	८९
	{ १५०	६४	गर्मक	{ ४२०	१३५	गान	७१	२६	गुत्स	२३९	१०५
गन्धमादन	१२४	३	गर्भक	२४८	१३५	गान्धार	७१	१	गुत्सक	१३३	१६
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भागार	११९	८	गायत्री	{ १४५	४९	गुत्सार्ध	२३९	१०५
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भाशय	२१४	३८		{ २५६	२२	गुद	२२७	७३
	{ ६	११	गर्भिणी	२१०	२२	गारुत्मत	३३२	९२	गुन्द्र	१८३	१६२
	{ २२	५२	गर्भोपघातिनी	३२५	६९	गार्मिण	२१०	२२	गुन्द्रा	{ ३४७	५५
गन्धर्व	{ १९०	११	गर्भुव	१८४	१६५	गार्हपत्य	२५९	२९		{ १८२	१६०
	{ २८०	४४	गर्ब	७९	२२	गालव	१३९	३३	गुप्त	{ ३७८	८९
	{ ४१९	१३३	गर्बित	४१५	१०३	गिर	३९०	१	गुप्ति	{ ३८४	१०६
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ १२३	१	गुरण	{ ४०९	७४
गन्धवह	२५	६२	गर्ह्य	३६७	५४	गिरि	{ ३९०	११		३९०	११
गन्धवहा	२३३	८९	गर्ह्यवादिन्	३६२	३७	गिरिकर्णी	१६३	१०	गुरु	{ ३९	२४
गन्धवाह	२५	६२	गल	३३२	८८					{ २५२	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२	गो	{ ३२२ ६० ३२४ ६६ ४०१ २५		गोमत्	३२२	५८	ग्रस्त	{ ६९ २० ३८५ १११	
गुल्म	{ १३० ९ २२४ ६६ २९० ८१ ४२१ १४२		गोकण्टक	१६१	९९	गोमय	२२०	५८	ग्रह	{ ४६ ९ ३८८ ८ ४३९ २३६	
गुल्मिनी	१३०	९	गोकर्ण	{ १९० १० २३१ ८३		गोमायु	१८८	५	ग्रहणीरुज्	२२०	५५
गुवाक	१८५	१६९	गोकर्णी	१५७	८४	गोमिन्	३२२	५८	ग्रहपति	४०	३०
गुह	१७	३९	गोकुल	३२२	५८	गोर्द	२२४	६५	ग्रहीतृ	३६०	२७
गुहा	{ १२६ ६ १६० ९३		गोक्षुरक	१६१	९९	गोल	४२५	२०	ग्राम	{ १२३ १९ ४२१ १४१	
गुह्य	४२३	१५४	गोचर	५७	८	गोलक	२१४	३६	ग्रामणी	४०५	४१
गुह्यक	६	११	गोजिह्वा	१६९	११९	गोला	३३८	१०८	ग्रामतक्ष	३४१	९
गुह्यकेश्वर	२८	६८	गोडुम्बा	१८१	१५६	गोलीढ	१४२	३९	ग्रामता	३९७	४३
गुह्यवाद	४२६	१६७	गोण्ड	४५४	१८	गोलोमी	{ १६२ १०२ १८२ १५९ ३३९ १११		ग्रामाधीन	३४१	९
गूढ	३७८	८९	गोत्र	{ १२३ १ २५० १ ४२८ १८०		गोवन्दनी	१४७	५५	ग्रामान्त	१२३	२०
गूढपाद्	८९	७	गोत्रभिद्	१७	४२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१		ग्रामीणा	१६०	१४
गूढपुरुष	२७०	१३३	गोत्रा	{ ११० ३ ३२३ ६०		गोविट्	३२०	५०	ग्राम्य	६९	१९
गूथ	२२५	६८	गोदारण	३०५	१४	गोशाल	४६२	४०	ग्राम्यधर्म	२६६	५७
गूल	३८१	९६	गोदुह	३२२	५७	गोशीर्ष	२४७	१३१	ग्रावन्	{ १२३ १ १२४ ४ ४१५ १०६	
गुञ्जन	१७८	१४८	गोधन	३२२	५८	गोष्ठ	११४	१३	ग्रास	३२१	५४
गुधु	३५८	२२	गोधा	२९१	८४	गोष्टपति	४१५	१३०	ग्राह	{ १०१ २१ ३८८ ८	
गुध्र	१९५	२१	गोधापर्वी	१६९	११९	गोष्पद	४१३	९४	ग्राहिन्	१३५	२१
गुध्रसी	४५२	१०	गोधि	२३४	९२	गोसंख्य	३२२	५७	ग्रीवा	२३३	८८
गुष्टि	१७८	१५१	गोधिका	१०१	२२	गोस्तन	२३९	१०५	ग्रीष्म	५०	१०४
गृह	{ ११७ ४ ११७ ५		गोधिकात्मज	१८९	६	गोस्तनी	१६४	१०७	ग्रैवेयक	२३८	१११
गृहगोधिका	१९१	१२	गोधूम	३०७	१८	गोस्थानक	११४	१३	ग्लस्त	३८५	४५
गृहपति	२७०	१५	गोनर्द	१७३	१३२	गौतम	१८९	६	ग्लह	३५२	५६
गृहयात्र	३६०	२७	गोनस	८८	४	गौधैर	१८९	६	ग्लान	२२१	५६
गृहस्थूण	४५९	२०	गोप	{ २६८ ७ ३२२ ५७ ४१९ १३०		गौधैर	{ ५९ १३ ६१ १४ ४२९ १८९		ग्लानु	२२१	५६
गृहा	४४०	२३८	गोपक्ति	३२३	६२	गौरी	{ १६ ३६ २०६ ८		ग्लौ	३४	१४
गृहागत	२६०	३४	गोपरस	३३६	१०४	गौधीन	११४	१३	घट	{ ३१२ ३३ २९९ २४	
गृहाराम	१२७	१	गोपानसी	१२१	१५	ग्रथित	३७७	८६	घटना	२९९	१०७
गृहावग्रहणी	१२०	१३	गोपायित	३८४	१०६	ग्रन्थ	४२८	१७९	घटा	२९९	१०७
गृहिन्	२५१	३	गोपाल	३२२	५७	ग्रन्थि	१८३	१६२	घटीयन्त्र	३४६	१६
गृह्यक	{ २०३ ४३ ३५७ १६		गोपी	१६६	११२	ग्रन्थिक	३३८	११०	घट्ट	४५४	३९
गेन्दुक	२४९	१३८	गोपुर	{ १२२ १६ १७३ १३२ ४२८ १८२		ग्रन्थित	३७७	८६	घण्टापाटलि	१४२	१६
गेह	११७	४	गोप्यक	३४३	१७	ग्रन्थिपर्ण	१७३	१३२	घण्टापथ	११६	१०७
गैरिक	{ १२७ ४ ३९९ १२					ग्रन्थिल	{ १४१ ३७ १५४ ७७		घण्टारवा	१६४	
गैरेय	३३६	१०४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४		१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिष्णु	३७३	७४
	७५	९	चक्र	२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२२
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्वरी	४५२	१०
	३७१	६६		४२८	१८२	चतुष्पथ	१५५	१७	चर्चा	५६	२
	४१६	१११	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८		२४४	१२२
घनरस	९३	५	चक्रपाणि	९	२०	चत्वर	१२०	१३	चर्मन्	२६४	४६
घनसार	२४७	१३१	चक्रमर्दक	१७७	१४७		२५६	१८		२९४	९०
घनाघन	४१६	११०	चक्रयान	२८३	५१	चन	४४४	३	चर्मकषा	१७६	१४६
घर्म	८४	३३	चक्रला	१८२	१६०	चन्दन	२४७	१३१	चर्मकार	३४१	७
घस्मर	३५८	२०	चक्रवर्तिन्	२६७	२	चन्द्र	३४	१३	चर्मप्रमेदिका	३४९	३४
घस	४४	२	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३		१७७	१४६	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घाटा	२३३	८८	चक्रवाक	१९५	२२	चन्द्रक	१९८	३१	चर्मिन्	१४४	४६
घाण्टिक	२९६	९७	चक्रवाल	३१	६	चन्द्रभागा	१०५	३४		२८८	७१
घात	३००	११५		१२४	२	चन्द्रमस्	३४	१३	चर्या	२६०	३५
घातुक	३६०	२८	चक्राङ्ग	१९६	२३	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चर्वित	३८५	११०
	३६५	४७	चक्राङ्गी	१५७	८६	चन्द्रशेखर	१३	३०	चर्वणी	२०७	१०
घास	१८५	१६७	चक्रिन्	८९	७	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चल	३७४	७४
घुटिका	२२७	७२	चक्रीवत्	३२७	७७	चन्द्रहास	२९३	८९	चलदल	१३५	२०
घुण	४५४	१८	चक्षुःश्रवस्	८९	७	चन्द्रिका	३५	१६	चलन	३७४	७४
घूर्णित	३६१	३२	चक्षुष्	२३५	९३	चपल	२७	६५	चलाचल	३७४	७४
घृणा	७८	१८		३३५	१०२		३३५	९९	चलित	२९६	९६
	३९५	३२	चक्षुष्या	३३६	१०२	चपला	३६४	४६		३७८	८७
	४०५	५१	चक्षुल	३७४	७६		३२	९	चविक	१६१	९८
घृणि	४२	३३	चक्षुला	३२	९	चपेट	१६१	९६	चव्य	१६१	९८
घृत	३२१	५२	चक्षु	१४५	५१	चमर	२३२	८४	चषक	३५१	५३
	४१०	७६		२००	३६	चमर	१९०	१०	चषाल	२५६	१८
घृष्टि	१८७	२	चटक	१९३	१८	चमरिक	१३५	२२	चाक्रिक	२९६	९७
घोटक	२८०	४३	चटका	१९३	१८	चमस	४६१	३५	चाङ्गेरी	१७५	१४०
घोणा	२३३	८९	चटकाभिरस्	३३८	११०	चमसी	४५२	१०	चाटकैर	१९३	१८
घोषिन्	१८७	२	चणक	३०७	१८	चमू	३८९	७८	चाण्डाल	३४४	२०
घोष्ठा	१४१	३७	चण्ड	३६१	३२	चमूर	२९०	८१	चाण्डालिका	३४८	३१
	१८५	१६९	चण्डा	१७२	१२८	चम्पक	१८९	९	चातक	१९३	१७
घोर	७८	२०	चण्डात	१५४	७६	चय	१४९	६३	चातुर्वर्ष्य	२५०	२
घोष	१२३	२०	चण्डातक	२४३	११९		११७	३	चाप	२९१	८३
घोषक	१६८	११७	चण्डाल	३४०	४	चर	२०१	४०	चामर	२७५	३१
घोषणा	६७	१२		३४४	१९	चरक	३७३	७४	चामीकर	३३३	१५
घ्राण	२३३	८९	चण्डालवल्ली	३४८	३१	चरण	४६०	३३	चाम्पेय	१४९	६३
	३७९	९०	चण्डिका	१६	३७	चरणयुध	२२६	७१		१५०	६५
घ्राणतर्पण	५९	११	चतुःशाल	११८	६	चरम	१९३	१७		२७०	१३
घ्रात	३७९	९०	चतुर	३४४	१९	चरमक्ष्माभूत	३७६	८१	चार	३९१	४१
च.	४४०	२४१	चतुरङ्गल	१३६	२३		१२४	२			
च	४४४	५									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी	१७७	१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९१
चारण	३४२	१२	चिरण्टी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०१
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरुहा	१५६	८१
चार्विक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	{ १७४ १३४		छुरिका	२९५	९१
चार्ष्णि	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१		{ ४५९ ३०		छेक	२०३	५१
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेदन	३८८	७
चाष	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चोल	२४३	११८	ज.		
चिकित्सक	३२१	५७	चिरिबिल्व	१४४	४७	चौर	३४५	२४	जगत	{ ११२ ४१०	
चिकित्सा	२१८	५०	विलिचिम	९९	१८	चौरिका	३४६	२४	जगती	{ ११२ ४०९	
चिकुर	{ २३६ ३६४	{ ९५ ४६	चिल्ल	{ १९४ २२१	{ २१ ६०	चौर्य	३४६	२५	जगत्प्राण	२५	६१
चिकण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	च्युत	३८३	१०४	जगर	२८६	६४
चिकस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छ.			जगल	३५१	४१
चिन्हा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलक	३२७	७६	जगध	३८५	१११
चित्	{ ५५ ४४४	{ १ ३	चीरी	१९७	२८	छगलान्त्री	१७४	१३७	जग्ध	३२२	५५
चिता	३०१	११७	चीरुका	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३२२	५५
चिति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जघन	२२८	७४
चित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ ३१४ ४५५	{ १४१ ३५ २०	छत्राकी	१६७	११५	जघनेफला	१४९	६१
चित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छद	{ १३२ २००	{ १४ ३६	जघन्य	{ ३७६ ४२४	{ ८१ १५५
चित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल	२२१	६०	छदन	१३२	१४	जघन्यज	{ २१६ ३३९	{ ४१ १
चित्ताभोग	५६	२	चुली	३११	२९	छदिस	१२१	१४	जङ्गम	३७३	७४
चिला	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छदन्	८२	३०	जङ्गमेतर	३७३	७४
चित्र	{ ६२ ७८ १५८ ४२७	{ १७ १९ ८७ १७८	चूडा	{ १९८ २३६	{ ३१ ९७	छन्द	{ ३९२ ४१२	{ २० ८८	जङ्गा	२२७	७४
चित्रक	{ १४५ १४५ १५६	{ ५१ १२० ८०	चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गाकारिक	२८८	७४
चित्रकर	३४१	७	चूडाल	१८२	१६०	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जङ्गल	२८८	७४
चित्रकृत	१३७	२७	चूत	१३९	३३३	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जटा	{ २३७ ४०३	{ ७४ ११४
चित्रतण्डुला	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ २९७	{ १३४ ९९	छल	२९९	१०८	जटामांसी	१७४	११४
चित्रपर्णी	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छल	२९९	१०८	जटिन	१३९	११४
चित्रभानु	{ २२ ४० ४१५	{ ५६ ३० १०५	चूर्णि	४५२	९	छवि	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	जटिला	१७४	११४
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चूलिका	२७७	३८	छाग	३२७	७६	जठर	{ २२९ ४२०	{ १०९ ११५
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेटक	३४३	१७	छागी	३२७	७६	जठ	{ ३६ ३६२	{ ११५ ११५
चित्रा	{ १५८ १८१	{ ८७ १५६	चेत	४४६	१२	छात	{ २१६ ३८३	{ ४४ १०३	जडा	१५८	४५
चिन्ता	८१	२९	चेतकी	१४८	५९	छात्र	२५३	११	जडल	२१८	१२५
चिपिटक	३१९	४७	चेतन	५५	३०	छादित	३८१	९८	जनु	२४५	४०
चिवुक	२३४	९०	चेतना	५५	१	छान्दस	२५२	६	जनुक	३१६	११५
			चेतस्	५५	३१	छाया	४२४	१५७	जनुका	१९६	११५
			चेल	{ २४२ ४३२	{ ११५ २०२	छित	३८३	१०३	जनुक	१९६	११५
			चैल	११९	७	छिद्र	८६	२	जनुक	१९६	११५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	{ ३८९	९
जतु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	{ २१६	४२	
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीर्णवस्त्र	२४२	११५
जननगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	{ ५५	३१	जीव	{ ३९	२४
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६	{ १५३	७२		{ ३०२	११९	
जनन	{ ५४	३०	जरत्	२१६	४२	{ ४०८	६८		जीवक	{ १४३	४४
{ २५०	१		जरद्वय	३२३	६१	जातीकोश	२४७	१३२	{ १७६	१४२	
जननी	२१२	२९	जरा	२१५	४१	जातीफल	२४७	१३२	जीवजीव	१९९	३५
जनपद	११३	८	जरायु	२१४	३८	जातु	४४४	४	जीवन	{ ९३	३
जनयित्री	२१२	२९	जरायुज	३६६	५०	जातोक्ष	३२३	६१	{ ३०२	१	
जनश्रुति	६६	७	जल	९३	३	जातु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जतादेन	९	१९	जलजन्तु	१००	२०	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलधर	३२	७	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनि	५४	३०	जलनिधि	९२	२	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६	८२
जनी	{ १७९	१५२	जलनिर्गम	९५	७	जाम्बव	१३४	१९	{ १५६	८३	
{ २०६	९		जलनीली	१०७	३८	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	१७६	१४१
जनुस्	५४	३०	जलप्राय	११३	१०	जायक	२४५	१२५	जीवा	१७६	१४२
जन्तु	५५	३०	जलमुच्	३२	७	जाया	२०४	६	जीवातु	३०२	१२०
जन्तुफल	१३५	२२	जलग्याल	८८	५	जायाजीव	३४२	१२	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मन्	५४	३०	जलशुक्ति	१०२	२३	जायापती	२१४	३८	जीविका	३०२	१
जन्मिन्	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	३०२	१२०
जन्मिन्	{ २६६	५८	जलाशय	{ १०३	२५	जार	२१४	३५	जुगुप्सा	६७	१३
जन्म	{ २९८	१०३	जलोच्छ्वास	९६	१०	जाल	{ ९८	१६	जुह	१७४	१३७
{ ४२४	१५९		जलौकस्	१०१	२२	{ ४३२	३००		जुह	२५८	२५
जन्त्यु	५५	३०	जलौका	१०१	२३	जालक	१३३	१६	जृति	३९६	३८
जप	२६४	४८	जल्पाक	३६२	३६	जालिक	३४३	१४	जृति	३९६	३८
जम्पती	२१४	२८	जल्पित	३८४	१०७	जाली	१६८	११८	जृम्भ	८५	३५
जम्बाल	९६	९	जव	{ २६	६४	जाल्म	{ ३४३	१६	जृम्भण	८५	३५
जम्बीर	{ १३६	२४	{ २८८	७३		{ ३५७	१७		जेतृ	{ २८९	७४
{ १५५	७९		{ २८१	४५		३५७	१७		{ २८९	७७	
जम्बु	१३४	१९	जवन	{ २८८	७३	जिघत्सु	३५८	२०	जेमन	३२२	५६
जम्बुक	{ १८८	५	{ ३९६	३०		जिह्वा	१५९	९०	जेय	२८८	७४
{ ३९७	३		जवनिका	२४४	१२०	जिह्वा	२८९	७७	जैत्र	२८९	७४
जम्बू	१३४	१९	जवा	१५४	७६	जिष्णु	{ १७	४२	जैवातृक	{ ३४	१४
जम्भ	१३६	२४	जहुतनया	१०४	३१	{ २८९	७७		{ ३५४	६	
जम्भमेदिन्	१७	४३	जागरा	३९२	१९	{ ३७२	७१		{ ३९८	११	
जम्भल	१३६	२४	जागरितृ	३६१	३२	{ ४२१	१४१		जोहक	२४६	१२६
जम्भीर	१३६	२४	जागरूक	३६१	३२	जिह्वा	८९	८	जोषम्	४४२	२५१
{ १५०	६६		जागार्या	३९२	१९	जीन	२३४	९१	ज्ञ	२५१	५
{ ३००	११०		जाङ्गलिक	९०	११	{ ३२	७		ज्ञपित	३८१	९८
{ ३९०	१२		जाङ्गलिक	२८८	७३	{ १५१	६९		ज्ञप्त	३८१	९८
जय	३९०	१२	जात	५५	३१	{ ४४७	५८		ज्ञप्ति	५५	१
जयन	३९०	१२				जीरक	३१४	३६	ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
जयन्त	१९	४६							ज्ञाति	२१३	३३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०	ड.			तनुञ	२८६	६४	तरणि	१५३	१०
ज्ञातेय	२१३	३५	डमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१	तरपण्य	१५३	११
ज्ञान	५७	६	डमरु	७४	८	तनूकृत	३८२	९९	तरल	२३८	१०३
ज्ञानिन्	२७०	१४	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरला	३७४	७५
ज्या	{ ११०	२	डहु	१४८	६०	तनूरुह	{ २००	३६	तरस्	३२०	५०
	{ २९२	८५	डिण्डिम	७४	८	तन्तु	{ २३७	९९	तरस	२२३	७३
ज्याघातवारण	२९१	८४	डिम्ब	३९१	१४	तन्तु	{ ३४७	२८	तरस्विन्	२८८	७३
ज्यानि	३८९	९	डिम्भ	{ २००	३८	तन्तुभ	३०७	१७	तरे	४१८	१२८
ज्यायस्	{ २१६	४३	डिम्भा	२१५	४१	तन्तुवाय	{ १९१	१३	तरि	१२८	५
	{ ४३९	२३५	डुण्डुभ	८८	५	तन्तुसंतत	३८३	१०१	तरु	२१६	१३
ज्येष्ठ	४०४	४१	ढ.			तन्त्र	४२९	१८५	तरुण	२०६	८
ज्येष्ठ	४९	१६	ढका	७३	६	तन्त्रक	२४१	११२	तरुणी	५६	३
ज्योतिरिङ्गण	१९७	२८	त.			तन्त्रिका	१५६	८२	तर्क	१५०	६५
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	तक्र	३२१	५३	तन्द्रा	४२७	१७६	तर्कविद्या	२३१	८१
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक्षक	३९७	४	तन्द्री	८५	३७	तर्जनी	३२३	६१
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक्षन्	३४१	९	तप	५०	१९	तर्जनी	३१३	३४
ज्यौतिषिक	२७०	१४	तट	९५	७	तपःकेशसह	२६२	४२	तर्पण	{ २५४	१४
ज्यौत्स्नी	{ ४५	५	तटिनी	१०४	३०	तपन	{ ४०	३१		{ ३२२	५६
	{ १६८	११८	तडाग	१०३	२८	तपनीय	९१	१		{ ३०७	४
ज्वर	२२०	५६	तडित्	३२	९	तपसू	३३३	९४	तर्मन्	२५६	१९
ज्वलन	२२	५३	तडित्वत्	३२	७	तपस्य	{ ४८	१५	तर्प	{ ८१	२८
ज्वाल	२४	५७	तण्डक	४६०	३३	तपस्विन्	{ ४३८	२३२		{ ३२१	५५
झ.			तण्डुल	१६४	१०६	तपस्विनी	१७४	१३४	तल	{ २९१	८४
झटामला	१७१	१२७	तण्डुलीय	१७४	१३६	तम	४०	२६	तलिन	{ ४३२	२०९
झटिति	४४३	३	तत	{ ७२	४	तमस्	{ ५४	२९	तल्प	४१८	१३७
झर	१२६	६	ततस्	{ ३७७	८६	तमस्	{ ८७	३	तल्लज	४१९	१३७
झर्झर	७४	८	तत्काल	४४४	३	तमस्विनी	{ ४३८	२३१	तष्ट	५३	२७
झलरी	४५२	१०	तत्त्व	२७५	२९	तमाल	४४	४	तस्कर	३८२	९५
झष	९९	१७	तत्पर	७४	९	तमालपत्र	{ १५१	६०	ताण्डव	३४५	३४
झषा	१६८	११७	तथा	{ ४४५	९	तमिस्र	{ ४६०	३३	तात	२९२	१५
झाटल	१४२	३९	तथागत	{ ४५७	२३	तमिस्रा	२४५	१२३	तान्त्रिक	२७०	५९
झाटलि	४६१	३८	तथ्य	७	१३	तमी	८७	३	तापस	२६२	५९
झावुक	१४२	४०	तद्	७०	२२	तमोजुद्	४५	५	तापसतरु	१४४	५६
झिप्टी	१५४	७५	तदा	४४४	३	तमोपह	४१२	८९	तापिच्छ	१५१	४७
झिल्लिका	१९७	२८	तदात्व	४४९	३२	तरक्ष	४४०	२२८	तामरस	१०७	१२७
ट.			तदानिम्	२७५	२९	तरङ्ग	१८६	१	तामलकी	१७१	५
टङ्क	{ ३४९	३४	तनय	४४९	२२	तरङ्गिणी	९४	५	ताम्वूलवल्ली	४५	१२०
	{ ४६०	३३	तनु	२११	२७		१०४	३०		१६९	
टिडिभक	१९९	३५		{ २२६	७७						
टीका	४५१	७		{ ३६९	६१						
टुण्डक	१४७	५३		{ ३७१	६६						
				{ ४१६	११३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुर्थी	१६०	९५	तृण	१८५	१६७ ✓
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	४४३	२५६	तुत्थाञ्जन	१७१	१२५	तृणद्रुम	१८६	१७०
ताम्रकुट्टक	३४१	८	तिरस्करिणी	४४५	६	तुन्द	३३५	१०१	तृणधान्य	३१०	२५
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्किया	२४४	१२०	तुन्दपरिमृज	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	७२	२	तिरस्किया	७९	२२	तुन्द	३४४	१८	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित्	४२६	१६६	तिरीट	१३९	३३	तुन्द	२१६	४४	तृणस्य	१५२	६९
तारका	१७	४०	तिरीट	४५९	३०	तुन्दिक	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारा	३७	२१	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिल	२१६	४४	तृतीयाकृत	३०४	९
तारुण्य	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्न	१७१	१२७	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तारुण्य	२१५	४०	तिर्यच	३६१	३४	तुन्नवाय	३४०	६	तृप्त	३८३	१०३
तारुण्य	१३	२९	तिलक	१४२	४०	तुवरिका	१७२	१३१	तृप्ति	३२२	५६
तारुण्यशैल	४२२	१४५	तिलक	२१८	४९	तुमुल	२९९	१०६	तृप्ति	३२२	५६
ताल	३३५	१०२	तिलक	२२४	६५	तुम्बी	१८०	१५८	तृष्	८१	२७
ताल	७४	९	तिलक	२४५	१२३	तुरग	२८०	४३	तृष्	३२१	५५
ताल	१८५	१६८	तिलक	३१७	४३	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णक	३५८	२२
ताल	२३१	८३	तिलकालक	२१८	४९	तुरङ्गम	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१
तालपत्र	३३६	१०३	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुरङ्गवदन	२९	७१	तेजन	१८२	१६१ ११०
तालपर्णी	२३८	१०३	तिलपिञ्ज	३०७	१९	तुरायण	३८६	२	तेजनक	१८३	१६२
तालमूलिका	१७०	१२३	तिलपेज	३०७	१९	तुरासाह	१७	४४	तेजनी	१५७	८३
तालवृन्तक	१६९	११९	तिलित्स	८८	५	तुरीय	२४५	१२३	तेजस्	२२२	६२
तालाङ्क	२५०	१४०	तिल्य	३०४	७	तुरुष्क	२४६	१२८	तेजित	४३९	२३४ ✓
तालाङ्क	११	२४	तिल्व	१३९	३३	तुला	३३०	८७	तेम	३७९	९१
ताली	१७१	१२७	तिल्व	३८	२२	तुलाकोटि	२४०	१०९	तेमन	३९४	२९
ताली	१८६	१७०	तिष्य	४२२	१४७	तुलामान	३३०	८५	तेमन	३१७	४४
ताळ	२३४	९१	तिष्यफला	१४७	५७	तुल्य	३४९	३६	तैजस	३३४	९९
तावत्	४४१	२४६	तिष्य	४३	३५	तुल्यपान	३२१	५५	तैजसावर्तनी	३४८	३३
तिक्त	५८	९	तीक्ष्ण	३३४	९८	तुवर	५८	९	तैत्तिर	२०२	४३
तिक्तक	१८०	१५५	तीक्ष्ण	४०६	५३	तुष	१४७	५८	तैलपाता	४५१	६
तिक्तशाक	१३६	२५	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुषार	३०९	२२	तैलपार्णिक	२४७	१३१
तिग्म	४३	३५	तीर	९५	७	तुषार	३६	१८	तैलपायिका	१९६	२६
तिग्मुबन्तचय	४३	२	तीर्थ १६१	४१२	८६	तुषित	३६	१९	तैलीनवत्	३०४	७
तिष्ठ	३१०	२६	तीर्थ १६१	२७	६७	तुषित	३६	१०	तैष	४८	१५
तिष्ठिका	८०	२४	तीव्र	९२	३	तुषित	३६	१८	तोक	२११	२८
तिष्ठिर	३६१	३१	तीव्रवेदना	२७	६७	तृण	२९३	८८	तोकम	३०६	१६
तिष्ठिर	१९९	३५	तु	४४०	२४२	तृणी	२९३	८९	तोटक	४५९	३०
तिथि	४३	१	तु	४४४	५	तृणीर	२९३	८८	तोत्र	२७८	४१
तिथि	१३७	२६	तु	४४७	१५	तृणी	२७	६५	तोत्र	३०५	१२
तिथि	१३७	२६	तु	१३६	२५	तूल	१४२	४२	तोदन	३०५	१२
तिथि	१३७	२६	तु	३७२	७०	तूल	३३७	१०६	तोमर	२९५	९३
तिथि	१३७	२६	तु	१७५	१३९	तूलिका	३४८	३२	तोय	९३	४
तिथि	१३७	२६	तु	३६८	५६	तुवर	४२५	१६५	तोयपिप्पली	१६५	१११
तिथि	१३७	२६	तु	२३३	८९	तुवरी	३६२	३९	तोरण	१२२	१६
तिथि	१३७	२६	तु	१६८	११६	तुवरी	३६२	३९	तौर्यत्रिक	७५	१०
तिथि	१३७	२६	तु	१७५	१३९	तुवरी	४४५	९	त्यक्त	३८४	१०७
तिथि	१३७	२६	तु	२२२	६१	तुवरी	४४५	९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्याग	२५९	२९	त्रिसील	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दरत्	४५२	९
त्रपा	७९	२३	त्रिघोतस्	१०४	३१	दक्षिणेय	३५४	५	दरिद्र	३६६	११
त्रपु	३३७	१०५	त्रिहल्य	३०४	९	दक्षिणेर्मन्	३४५	२४	दरी	१२६	९
त्रयी	{ ६४ ३ ६४ ३		त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दर्दुर	१०२	२४
त्रस	३७३	७४	त्रुटि	{ १७१ १२५ ३६९ ६२ ४०३ ३७		दग्ध	३८२	९९	दद्वेण	२२१	५९
त्रसर	३९३	२४	त्रेता	{ २५६ २० ४०८ ६९		दग्धिका	३१९	४९	दद्वेरोगिन्	२२१	५९
त्रस्तु	३५९	२६	त्रोटि	२००	३६	दण्ड	{ ४१ ३१ २७२ २१ ४०४ ४२		दर्पक	१२	२५
त्राण	{ ३८४ १०६ ३८८ ८		त्र्यम्बक	१३	३३	दण्डधर	२४	५९	दर्पण	२५०	१४०
त्रात	३८४	१०६	त्र्यम्बकसख	२८	६८	दण्डनीति	६५	५	दर्भ	१८४	१६९
त्रायन्ती	१७८	१५०	त्र्यषण	३३९	१११	दण्डविष्कम्भ	३२६	७४	दर्वि	३१३	३४
त्रायमाणा	१७८	१५०	त्व	३७६	८२	दण्डाहत	३२१	५३	दर्विका	१६९	१११
त्रास	७९	२१	त्वक्षीरी	३३८	१०९	दद्वेण	१७७	१४७	दर्वाकर	८९	८
त्रिक	२२८	७६	त्वकपत्र	१७४	१३४	दधि	३२०	५१	दर्श	{ ४६ ८ २६४ ४८	
त्रिककुट	१२४	२	त्वक्सार	१८२	१६०	दधित्थ	१३५	२१	दर्शक	२६८	९
त्रिकुट	३३९	१११	त्वच	{ १३१ १२ २२३ ६२		दधिफल	१३५	२१	दर्शन	३९५	३१
त्रिका	१०३	२७	त्वच	१७४	१३४	दधिसक्तु	३१९	४८	दल	१३२	१४
त्रिकूट	१२४	२	त्वचिसार	१८२	१६०	दनुज	७	१२	दव	४३३	२०६
त्रिखट्ट	४६२	४१	त्वरा	३९४	२६	दन्त	२३४	९१	दवसित	११७	४
त्रिखट्टी	४६२	४१	त्वरित	{ २७ ६४ २८८ ७३		दन्तधावन	१४५	४९	दविष्ठ	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	३०४	९	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तभाग	२७८	४०	दवीयस्	३७२	६९
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तशठ	{ १३५ २१ १३६ २४		दशन	२३४	९१
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वष्ट	{ ३४१ ९ ४०३ ३५		दन्तशठा	१७५	१४०	दशनवासस्	२३३	९०
त्रिदश	५	७	त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दन्तावल	२७६	३४	दशवल	७	१४
त्रिदशालय	४	६	त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दन्तिका	१७६	१४४	दशमिन्	२१६	४३
त्रिदिव	४	६	त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दन्तिन्	२७६	३४	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिवेश	५	७	त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दन्दशक	८९	८	दशा	{ २४२ ११४ ४३५ २१६	
त्रिपथगा	१०४	३१	त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दध्र	३६९	६१	दशानीकिनी	२९०	८१
त्रिपुटा	{ १६४ १०८ १७१ १२५		त्वष्ट	{ ४३ ३४ ४३७ २२५		दम	{ २७२ २१ ३८७ ३		दस्यु	{ २६९ २४ ३४५ ५१	
त्रिपुरान्तक	१३	३३	द.			दमथ	३८७	३	दस्यु	२१	५१
त्रिफला	३३९	१११	दंश	१९७	२७	दमित	३८१	९७	दस्यु	२१	५१
त्रिमण्डी	१६४	१०८	दंशन	२८६	६४	दमुनस्	२२	५६	दहन	२२	२१
त्रियामा	४४	४	दंशित	२८६	६५	दम्पती	२१४	३८	दाक्षायणी	३८	२१
त्रिलोचन	१३	३२	दंशी	१९७	२७	दम्भ	८२	३०	दाक्षाध्य	१९५	६४
त्रिवर्ग	{ २६६ ५८ २७२ १९		दंष्ट्रिन्	१८७	२	दम्भोलि	२०	४७	दाडिम	{ १५० ४६२	
त्रिविक्रम	९	२०	दक्ष	३४४	१९	दम्य	३२३	६२	दाडिमपुष्पक	१४५	६
त्रिविष्टप	४	६	दक्षिण	३५५	८	दया	७८	१८	दाण्डपाता	४५१	१०२
त्रिवृत्	१६४	१०८	दक्षिणस्थ	२८५	६०	दयालु	३५६	१५	दात	३८३	१०
त्रिवृता	१६४	१०८	दक्षिणा	३०	१	दयित	३६७	५३	दात्युह	१९४	१३
त्रिसंध्य	४४	३	दक्षिणामि	२५६	१९	दर	{ ७९ २१ ४२९ १८४		दात्र	३०५	१३
			दक्षिणारुस्	३४५	२४						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९ २७२ २७७	{ २९ २० ३७	दिव्	{ ४ २९	{ ६ १	दुग्ध	३२०	५१	हृ	{ २७ ३७४ ४०४	{ ६७ ७६ ४६
दानव	७	१२	दिवस	४४	२	दुद्धम्	१७८	१४८	हृसंघि	३७४	७५
दानवारि	५	९	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	{ ६ १३६	हृति	४५५	१९
दानशौण्ड	३५४	६	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	हृन्ध	३७७	८६
दान्त	{ २६२ ३८१	{ ४२ ९७	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	हृश्	{ ४३५ २३५	{ २१७ ९३
दान्ति	३८७	३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	{ १० १९	दुरित	१३	२३	हृषद्	१२४	४
दापित	३६३	४०	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	हृष्ट	२७५	३०
दाम	३२६	७३	दिवौकस्	{ ४३७ ५	{ २६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	हृष्टरजस्	२०६	८
दामनी	३२६	७३	दिव्यगायन	४१९	१३३	दुर्गत	३६६	४९	हृष्टान्त	४०७	४२
दामोदर	९	१८	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गति	९१	१	हृष्टि	{ २३५ ४०३	{ ९३ ३८
दाम्भिक	३९९	१७	दिश	३०	१	दुर्गन्ध	५९	१२	हृष्टेन्दु	४६	९
दायाद	४१२	८९	दिशांपति	३१	३	दुर्गसंचर	३९३	२५	देव	{ ५ ७६	{ ७ १३
दार	२०४	६	दिश्य	३१	२	दुर्गा	१६	३७	देवकीनन्दन	९	२१
दारद	९०	११	दिष्ट	{ ४३ ५३ ४०३	{ १ २८ ३५	दुर्जन	३६५	४७	देवकुसुम	२४५	१२५
दारित	३८२	१००	दिष्टान्त	३०१	११६	दुर्दिन	३४	१२	देवखातक	१०३	२७
दारु	{ १३१ १४६	{ १३ ५३	दिष्ट्या	४४६	१०	दुर्नामक	२२०	५४	देवखातविल	१२६	६
दारुण	७८	२०	दीक्षान्त	२५८	२७	दुर्नामन्	१०२	२५	देवच्छन्द	२३९	१०५
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दीक्षित	२५३	८	दुर्बल	२१६	४४	देवजराधक	१८४	१६६
दारुहस्तक	३१३	३४	दीक्षित	३१९	४८	दुर्मेनस्	३५४	८	देवतरु	२१	५०
दार्वाघाट	१९३	१७	दीदिवि	४२	३३	दुर्मुख	३६२	३६	देवता	५	९
दार्विका	३३५	१०१	दीधिति	३६६	४९	दुर्वर्ण	३३३	९६	देवताड	१५१	७९
दार्वा	१६२	१०२	दीन	३९९	१४	दुर्विध	३६६	४९	देवदारु	१४६	५४
दाव	४३३	२०६	दीनार	२४९	१३८	दुर्हृद्	२६९	१०	देवद्वच्	३६१	३४
दाविक	१०६	३६	दीप	३९८	११	दुलि	१०२	२४	देवम	{ ३५२ ४१७	{ ४५ ११७
दाश	२८	१५	दीपक	४३	३४	दुक्षयवन	१७	४४	देवभूय	२६५	५२
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	१६६	१११	दुष्कृत	५१	२३	देवमातृक	११४	१२
दास	३४३	१७	दीप्य	३७२	६९	दुष्ट	४४८	१९	देवयज्ञ	२५४	१४
दासी	१५४	७४	दीर्घ	१०२	२५	दुष्पत्र	१७२	१२८	देवयोनि	६	११
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	२५१	६	दुष्प्रधर्षणी	१६७	११४	देवर	२१३	३२
दासेय	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	८९	८	दुहितृ	२११	२८	देवल	३४२	११
दासेर	३४३	१७	दीर्घपृष्ठ	१४७	५७	दूत	२७१	१६	देवल्लभ	१३६	२५
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घवृन्त	३५७	१७	दूती	२०९	१७	देवशिल्पिन्	४०३	३५
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	१०४	२८	दूत्य	२७१	१६	देवसभा	२१	४८
दिग्ध	{ २९३ ३७९	{ ८८ ९०	दीर्घिका	{ ९३ ४५७	{ ३ २३	दून	३८३	१०२	देवाजीव	३४२	११
दित	३८३	१०३	दुःख	१६७	११४	दूरदर्शिन	२५१	६	देवी	{ ७६ १५७ १७३	{ १३ ८३ १३३
दितिस्तुत	७	१२	दुःप्रधर्षणी	४४७	१४	दूर्वा	१८२	१५८	देव	२१३	३२
दिधिषु	२१०	२३	दुःषमम्	१५९	९१	दूषिका	२२५	६७	देश	११३	८
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्श	१६०	९४	दूष्य	२७९	४३			
दिन	४४	२	दुःस्पर्शा	२४१	११३	दूष्या					
दिनान्त	४४	३	दुकूल								

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजाति	२५१	४	धम्मिह	२३६	१७
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजिह्व	४१९	१३३	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	द्राघिष्ठ	३८६	११२	द्वितीया	२०४	५	धरणि	११०	२
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीयाकृत	३०४	९	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	द्रु	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुरु	३९	२५	द्रुक्लिम	१४६	५३	द्विपाद्य	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	द्रुघण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४		६४	३
दैत्यारि	९	१९	द्रुण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९		४२१	१३१
दैत्य	४२३	१५३	द्रुणी	४५२	९	द्विष्	२६९	११	धर्मचिन्ता	८१	२८
दैर्घ्य	२४२	११४	द्रुत	२७	६४	द्विषत्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४
दैव	५३	२८		१७९	८९	द्विषीत्य	३०४	९	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैव(तीर्थ)	२६५	५०		३८२	१००	द्विहल्य	३०४	९	धर्मराज	७	१३
दैवज्ञ	२७०	१४	द्रुम	१२८	५	द्विहायनी	३२५	६८		२४	५८
दैवज्ञा	२०९	२०	द्रुमामय	२४५	१२५	द्रोप	९६	८		४०२	३१
दैवत	{ ५	९	द्रुमोत्पल	१४८	६०	द्रोपवती	१०४	३०	धर्मसंहिता	६५	६
	{ ५१	२१	द्रुवय	३३०	८५	द्रोपिन्	१८६	१	धव	{ २१३	१३५
दोला	{ १६०	९५	द्रुहिण	८	१७	द्रेषण	२६९	१०	धवल	{ ४३३	२०६
	{ २८३	५३	द्रोण	{ ३३१	८८	द्रेष्य	३६४	४५	धवला	५९	१३
दोषज्ञ	२५१	५		{ ४०५	४९	द्रैध	२७१	१८	धवला	३२५	६७
दोषा	४४४	६	द्रोणकाक	१९४	२१	द्रैप	२८३	५३	धवित्र	२५७	२३
दोषैकदश	३६५	४६	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	द्रैमातुर	१६	३८	धातकी	{ १७०	१२४
दोस्	२३०	८०	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	द्रष्ट	३३४	९७		{ ४५१	७
दोहद	८१	२७	द्रोणी	{ ९७	११	ध.				{ १२७	८
दोहदवली	२२०	२१		{ १६०	९५	धट	४५४	१७	धातु	{ ४०८	६५
धुति	{ ३६	१७	द्रोहचिन्तन	५६	४	धत्तूर	१५५	७७	धातुपुष्पिका	१७०	१२४
	{ ४३	३४	द्रौणिक	३०४	१०	धन	३३१	९०	धातु	८	१७
धुमणि	४०	३०	द्रौणिक	३०४	१०	धनजय	२२	५३	धात्री	४२७	१७६
धुम्न	३३१	९०	द्रन्ध्र	{ २०१	३८	धनद	२८	६८	धाना	३१९	४७
धूत	३५२	४४		{ ४३४	२१२	धनहरी	१७२	१२८	धाना	२८७	६९
धूतकारक	३५२	४४	द्रयातिग	२६३	४५	धनाधिप	२८	६८	धानुष्क	३०८	२१
धूतकृत्	३५१	४३	द्राःस्थ	२६८	६	धनिन्	३५५	१०	धान्य	३०९	२३
द्यो	{ ४	६	द्राःस्थित	२६८	६	धनिष्ठा	३८	२२	धान्यत्वच्	३१५	३८
	{ २९	१	द्रादशाङ्गुल	२३१	८४	धनुर्धर	२८७	६९	धान्याक	३१५	४६
द्योत	४३	३४	द्रादशात्मन्	४०	२८	धनुष्पट	१४०	३५	धान्यांश	४०५	४६
द्रप्स	{ ३२०	५१	द्रापर	{ ५६	३	धनुष्मत्	२८७	६९	धान्याम्ल	३१५	३९
	{ ८४	३२		{ ४२५	१६२	धनुस्	२९१	८३	धामन्	{ १५८	८८
द्रव	{ ३००	१११	द्रार्	१२२	१६	धनुस्	२९१	८३	धामार्गव	{ १६८	११७
	{ १५८	८७	द्रार	१२२	१६	धन्य	३५३	३	धामार्गव	{ १६८	२२
द्रवन्ती	{ २९७	१०२	द्रारपाल	२६८	६	धन्वन	{ ११२	५	धाव्या	२५६	२६
	{ ३३१	९०	द्रिगुणाकृत	३०४	९		{ २९१	८३	धारणा	२७४	४९
द्रविण	{ ४०६	५२	द्रिज	{ १९८	३२	धन्वयास	१५९	९१	धारा	२८२	७
	{ ४५७	२२		{ ४०२	३०	धन्विन्	२८७	६९	धाराधर	३२	११
द्रव्य	{ ३३१	९०	द्रिजराज	३४	१५	धमन	१८३	१६२	धारासंपात	३३	२४
	{ ४२३	१५४	द्रिजा	१६३	१२०	धमनि	२२४	६५	धार्तराष्ट्र	१९६	६३
						धमनी	१७२	१३०	धावनी	१६०	६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७९	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	३९ ९४	धेनुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
धिषण	३९	२४	धैवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	१६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
धिषणा	१०२ ५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूबर	२९	७०
धिष्य	४२२ ४३२	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
”	५६	२	धौरेय	३२४	६५	नडवत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११२	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६		{ ३७ १२९	२० ८	नट	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुव	{ ३७३ ४३४	७२ २११	नटनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५१	१२४ ५	ध्रुवा	{ १६७ २५८	११५ २५	नद	४०७	५७	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्रुवा	{ २५८ २९७	२५ ९९	नदी	१०४	२९	नवदल	१०९	४३
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वज	२९७	९९	नदीमातृक	११४	१२	नवनीत	३२१	५२
धीसन्निव	२६७	४	ध्वजिनी	२८९	७८	नदीसर्ज	१४४	४५	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वनि	७०	२२	नद्धी	३४८	३१	नवसूतिका	३२६	७३
धुनी	१०४	३०	ध्वनित	३८०	९४	ननान्द	२१२	२२	नवाम्बर	२४१	११२
धुर	२८३	५५	ध्वस्त	३८३	१०४	ननु	४४१	२४८	नवीन	३७५	७७
धुरंधर	३२४	६५	ध्वाङ्ग	{ १९४ ४३५	२० २१९	ननुच	४४७	१४	नवोद्धत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	ध्वान	७०	२२	नन्दक	१३	२८	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५	ध्वान्त	८७	३	नन्दन	१९	४५	नष्ट	३००	११२
धूत	३८४	१०७				नन्दिवृक्ष	१७१	१२८	नष्टचेष्टता	८४	३३
धूपायित	३८३	१०२	न.			नन्यावर्त	१२०	१०	नष्टाभि	२६६	५३
धूपित	३८३	१०२	न	४४६	११	नपुंसक	२१५	३९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूमकेतु	४०७	५८	नकुलेष्टा	१६७	११५	नप्री	२१२	२९	नस्तित	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्तक	२४२	११५	नभस्	{ २९ ४९	१ १६	नस्योत	३२४	६३
धूमल	६१	१६	नक्तम्	४४४	६		{ ४३८ १९८	२३२ ३४	नहि	४४६	११
धूम्या	३९७	४२	नक्तमाला	१४४	४७	नभसंगम	१९८	३४	ना	४४६	११
धूम्याट	१९३	१६	नक्र	१०१	२१	नभस्य	४९	१७	नाक	{ ४ ३९७	६ २
धूम्र	६१	१६	नक्षत्र	३७	२१	नभस्वत्	२५	६३	नाकु	११४	१४
धूर्जटि	१३	३३	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नमस्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
	{ १५५ ३५१ ३६५	७७ ४३ ४७	नक्षत्रेश	३४	१५	नमसित	३८३	१०१		{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	{ ४ ३४ १०५ ५९ २१
धूर्त	{ ३५१ ३६५	४३ ४७	नख	{ १७२ २३१	१३० ८३	नमस्कारी	१७६	१४१	नाग		
धूर्वह	३२४	६५	नखर	२३१	८३	नमस्या	२६०	३५			
धूलि	२९६	९८	नग	४००	१९	नमस्यित	३८३	१०१	नागकेसर	१५०	६५
धूसर	६०	१३	नगरी	११६	१	नमुचिसूदन	१७	४३	नागजिहिका	३३८	१०८
धृति	४०९	७४	नगौकस	१९८	३३	नय	३८९	९	नागबला	१६८	११७
धृष्ट	३५९	२५	नम	३६३	३९	नयन	२३५	९३		{ ३१५ ४२९	{ ३८ १८८
धृष्टज्	३५९	२५	नमह	३५१	४२	नर	२०३	१	नागर	१४१	३८
धृष्टिण	४२	३३	नमिका	{ २०६ २०८	८ १६	नरक	९१	१	नागरज्		
धेनु	३२६	७१		{ १४७ ३४२	५६ १२	नरबाहन	२८	६९	नागलोक	८६	१
धेनुका	{ २७७ ३९९	३६ १५	नट			नर्तक	७५	११	नागवल्ली	६९	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नागसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ १	१	निभ	३५०	३०
नागान्तक	१३	२९	नासल्य	२१	५१		{ ४२१ १४०	१४०	निभृत	३५९	२१
नाट्य	७५	१०	नासा	{ १२१ १३	१३	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नाडिन्धम	३४१	८	नासिका	{ २३३ ८९	८९	निगाद	३९०	१२	निमित्त	४१०	७५
	{ २२४ ६५	६५	नास्तिकता	५६	४	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ ३०८ २२	२२	निःशलाक	२७३	२२	निगाल	२८१	४८	निम्र	९८	१४
	{ ४०४ ४३	४३	निःशेष	३७१	६५	निग्रह	३९०	१३	निम्रगा	१०४	३०
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशोध्य	३६८	५६	निघ	३९६	३६	निम्ब	१४९	६३
नाथवत्	३५७	१६	निःश्रेणि	१२३	१८	निघस	३२२	५६	निम्बतरु	१३७	२९
नाद	७०	२३	निःश्रेयस	५७	६	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
	{ १३८ ३०	३०	निःषमम्	४४७	१४	निचुल	१४९	६१	नियन्तु	२८५	५९
नादेयी	{ १४१ ३८	३८	निःसरण	१२३	१९	निचोल	२४३	११६	नियम	{ ५७ ५	५
	{ १५० ६५	६५	निःख	३६६	४९	निज	४०२	३२		{ २६१ ३७	३७
	{ १६८ ११८	११८	निकट	३७१	६६	नितम्ब	२२८	७४	नियामक	९७	११
नाना	{ ४४१ २४७	२४७	निकर	२०१	३९	नितम्बिनी	२०४	३	नियुत	४५७	२४
	{ ४४४ ३	३	निकर्षण	१२३	१९	नितान्त	२७	६७	नियुद्ध	२९९	१०६
नानारूप	३८०	९३	निकष	३४८	३२	नित्य	{ २७ ६६	६६	नियोज्य	३४३	१७
नान्दीकर	३६२	३८	निकषा	{ ४४५ ७	७		{ ३७३ ७२	७२	निर	४४२	२५३
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकषात्मज	२५	६०	निदाष	{ ५० १९	१९	निरन्तर	३७१	६६
नापित	३४१	१०	निकामम्	३२२	५७		{ ८४ ३३	३३	निरय	९१	१
	{ २८४ ५६	५६	निकाय	२०२	४२	निदान	५४	२८	निरगल	३७७	८३
नाभि	{ ४२० १३७	१३७	निकाय्य	११७	५	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्थक	३७६	८१
	{ ४५२ ९	९	निकार	{ ३९१ १५	१५	निदिग्धिका	१६०	९३	निरवग्रह	३५७	१५
नाम	४४२	२५१	निकारण	३००	११२	निदेश	२७३	२५	निरसन	३५५	३१
नामधेय	६६	८	निकृत्	{ ३९१ १५	१५	निद्रा	८५	३६		{ ६९ २०	२०
नामन्	६६	८	निकृत्	{ ३९६ ३६	३६	निद्राण	३६१	३३	निरस्त	{ २९३ ८८	८८
नाय	३८९	९	निकृत्	३००	११२	निद्राण	३६१	३३		{ ३६३ ४०	४०
नायक	३५५	११	निकृच्चक	३३१	८८	निद्राण	३६१	३३	निराकरिष्णु	३६०	३०
नारक	९०	१	निकृज्ज	१२७	८	निधन	{ ३०१ ११६	११६	निराकृत	३६३	४०
नारद	२०	४८	निकृम्भ	१७६	१४४		{ ४१७ १२३	१२३		{ २६६ ५३	५३
नाराच	२९३	८७	निकुरम्ब	२०१	४०	निधि	२९	७१	निराकृति	{ ३९५ ३१	३१
नाराची	३४८	३२	निकृत	{ ३६३ ४१	४१	निधुवन	२६६	५७		{ ३९५ ५७	५७
नारायण	९	१८	निकृत्	{ ३६५ ४६	४६	निध्वन	३९५	३१	निरामय	२२१	१३
नारायणी	१६२	१०१	निकृति	८२	३०	निनद	७०	२२	निरीश	३०५	१३
नारी	२०३	२	निकृष्ट	३६७	५४	निनाद	७०	२२	निरोध	३९०	१२
	{ १०८ ४२	४२	निकेतन	११७	४	निन्दा	६७	१३	निर्ऋति	९१	६८
नाल	{ ३०८ २२	२२	निकोचक	१३८	२९	निप	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ ७०	७०
	{ ३०८ २२	२२	निकण	७१	२४	निपठ	३९४	२९		{ १५१ ११३	११३
नाला	१०८	४२	निकण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्ग्रन्थन	३००	२३
नालिका	३१४	३४	निखिल	३७१	६५	निपातन	३९४	२७	निर्घोष	५	७
नालिकेर	१८५	१६८	निगड	३७८	४१	निपान	१०३	२६	निर्जर	२६३	४३
नाविक	९७	१२	निगद	३९०	१२	निपुण	३५३	४	निर्जितेन्द्रिय-	१२६	५
नाव्य	९६	१०				निबन्धन	७४	७	ग्राम	१२६	५
									निर्जर	१२६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निश्चित	३७९	९१	निस्त्राव	३२०	४९	नूनम्	४४२	२५०
निर्णिक	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निस्त्रान	७०	२३	नूपुर	४४७	१६
निर्णोजक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निस्त्रान	७०	२३	नृ	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्चयणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५	१०
निर्मद	२७७	३६	निश्चयस	५७	६	निहिसन	३००	११३	नृप	२६७	१
निर्मुक्त	८९	६	निषङ्ग	१०३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मन्	२७५	३२
निर्मोक	९०	९	निषङ्गिन्	२८७	६९	निहव	६८	१७	नृपसभ	४५८	२७
निर्याण	२७७	३८	निषद्या	११६	२	निहव	४३३	२०८	नृपासन	२७५	३१
निर्यातन	४१७	१२०	निषद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	४७
निर्यास	४२३	१५३	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२	४०
निर्युह	४३९	२३६	निषाद	७१	१	नीचैस्	४४७	१७	नेतृ	३५५	११
निर्वपन	२५९	३०	निषादिन्	३४४	२०	नीड	२००	३७	नेत्र	२३५	९३
निर्वर्णन	३९५	३१	निषादिन्	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	नेत्र	४२८	१८०
निर्वहण	७६	१५	निषूदन	३००	११३	नीध्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५	९३
निर्वहण	३००	११२	निष्क	३९९	१४	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
निर्वाण	५७	६	निष्कला	२१०	२१	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७	९९
निर्वात	३८१	९६	निष्कासित	३६३	३९	नील	६०	१४	नेमि	१०३	२७
निर्वाद	६७	१३	निष्कुट	१२७	१	नीलकण्ठ	१९८	३०	नेमि	२८४	५६
निर्वाद	४१२	९०	निष्कुटि	१७०	१२५	नीलकण्ठ	४०३	४०	नेमी	१३७	२६
निर्वापण	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलकु	१९१	१३	नैकमेद	३७६	८३
निर्वार्य	३५६	१३	निष्क्रम	३९३	२५	नीलकु	१९१	१३	नैगम	३२८	७८
निर्वासन	३००	११३	निष्ठा	७६	१५	नीललोहित	१३	३३	नैगम	४२१	१४०
निर्वृत्त	३८२	१००	निष्ठा	४०३	४१	नीला	१९७	२६	नैचिकी	३२४	६७
निर्वेश	३५०	३८	निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्बर	११	२४	नैपाली	३३८	१०८
निर्वेश	३९२	२०	निष्ठान	४१७	११६	नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैमेय	३२८	८०
निर्वेश	४३५	२१५	निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैयप्रोध	१३४	१८
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठुर	६९	२९	नीलिनी	१६०	९५	नैर्कृत	२५	६०
निर्हार	३९१	१७	निष्ठुर	३७४	७६	नीली	१६०	९४	नैर्कृत	३१	५
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठेव	३९६	३८	नीवांक	३९३	२३	नैक्किक	२६८	७
निर्हाद	७०	२३	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैक्किक	२८८	७०
निलय	११७	५	निष्ठूत	३७८	८७	नीवी	३२८	८०	नो	४४६	११
निवह	२०१	३९	निष्ठूति	३९६	३८	नीवी	४३४	२१२	नौ	९६	१०
निवात	४११	८४	निष्णात	३५३	४	नीवी	४३४	२१२	नौकादण्ड	९७	१३
निवाप	२५९	३१	निष्पक	३८१	९५	नीवी	४३४	२१२	नौतार्य	९६	१०
निवीत	२४२	११३	निष्पक	३८१	९५	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निवृत्त	२६५	५०	निष्पक	२०७	११	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निवेश	३७८	८८	निष्पक	३८२	१००	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निवेश	२७६	३३	निष्पक	३९३	२४	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निशा	४४	४	निष्पक	३८२	१००	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निशान्त	११७	५	निष्पक	२४१	११२	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निशापति	३४	१४	निष्पक	८६	३८	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
निशाब्दा	३१६	४१	निष्पक	३७८	८८	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
			निष्पक	३७२	६९	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
			निष्पक	३००	११४	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
			निष्पक	२९३	८९	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५
			निष्पक	२९३	८९	नीवी	४३४	२१२	न्यक्ष	४३७	२२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	१	पतङ्गह	{ २४९	१३९	पद्धति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१		{ ४५६	२१	पद्म	{ २९	७१
न्यास	३२९	८१	पञ्जिका	४५१	७	पतयालु	३६०	२७		{ १०७	३१
न्युक्त	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताको	३९७	९९	पद्मक	२७८	३१
न्युब्ज	२२२	६१	पटच्चर	२४२	११५	पताकिन्	२८८	७१	पद्मचारिणी	१७७	१४६
न्यून	४१८	१२८	पटल	{ १२१	१४	पति	{ २१३	३५	पद्मनाभ	९	२०
प.				{ ४३२	२०१		{ ३५५	१०	पद्मपत्र	१७७	१५५
पक्षण	१२३	२०	पटलग्रान्त	१२०	१४	पतिवरा	२०५	७	पद्मराग	३३२	१३
पक्ष	{ ३७९	९१	पटवासक	३५०	१३९	पतिवली	२०७	१२		{ १२	२७
	{ ३८१	९६				पतिव्रता	२०५	६	पद्मा	{ १५९	८१
	{ ४७	१२	पटह	{ ७३	६	पत्तन	११६	१		{ १७७	१४६
	{ २००	३६		{ २९९	१०८				पद्माकर	१०३	२८
पक्ष	{ २३७	९८	पटु	{ १८०	१५५	पत्ति	{ २८७	६६	पद्माट	१७७	१४१
	{ २९३	८७		{ ३४४	१९		{ २९०	८०	पद्मालया	१२	२७
	{ ४३६	२२०		{ ३६२	३५	पत्तिसंहति	{ ४०९	७२	पद्मिन्	२७६	३५
पक्षक	१२१	१४	पटुपर्णी	{ ४०३	४०		२८७	६७	पद्मिनी	१०७	३१
	{ ४३	१	पटुपर्णी	१७५	१३८	पत्नी	२०४	५	पद्य	४५९	३१
पक्षति	{ २००	३६	पटोल	१८०	१५५		{ १३२	१४	पद्या	११४	१५
	{ ४०९	७२	पटोलिका	१६८	११८	पत्र	{ २००	३६	पद्मस	१४८	६१
पक्षद्वार	१२१	१४	पट्ट	४५४	१७		{ २८४	५८	पद्मनायित	३८५	१०१
पक्षभाग	२७८	४०	पट्टिका	{ ४२८	१७९	पत्रपरशु	३४८	३२	पद्मनित	३८५	१०१
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिन्	१४२	४१	पत्रपाश्या	२३८	१०३	पक्ष	३८३	१०४
पक्षान्त	४६	७	पट्टिश	४५६	२१	पत्ररथ	१९८	३३	पक्षग	८९	८
पक्षिन्	१९८	३२		{ ३३१	८८	पत्रलेखा	२४४	१२२	पक्षगाशन	१३	२९
पक्षिणी	४५	५	पण	{ ३५०	३८	पत्राङ्ग	{ २४७	१३२		{ ९३	३
पक्षमन्	४१७	१२१		{ ३५२	४४		{ ३३९	१११	पक्षस	{ ३२०	५१
	{ ५१	२३	पणव	{ ४०५	४६	पत्राङ्गुलि	{ २४४	१२२		{ ४३९	२३३
पक्ष	{ ९६	९		{ ७४	८		{ १९२	१५	पक्षस्य	३२०	५१
पक्षिल	११३	१०	पणायित	३८५	१०९	पत्रिन्	{ १९८	३३	पक्षोधर	४२५	१६३
पक्षेरुह	१०७	४०	पणित	३८५	१०९		{ २९२	८७		{ २६९	११
	{ १२८	४	पणितव्य	३२९	८२		{ ४१५	१०६	पर	{ ४३०	१९१
पक्षि	{ ३३०	८४	पण्ड	२१५	३९	पत्रोर्ण	{ १४७	५६	परजात	३४३	१६
	{ ४०९	७२	पण्डित	२५१	५		{ २४१	११३	परतन्त्र	३५७	१६
पहु	२१८	४८	पण्य	३२९	८२	पथिक	२७१	१७	परपिण्डाद	३५८	२०
पचंपचा	१६२	१०२	पण्यवीथिका	११७	२	पथिन्	११४	१५	परश्रुत	१९४	१९
पचा	३८८	८	पण्या	१७८	१५०	पथ्या	१४८	५९	परश्रुत	१९४	१९
पञ्चजन	२०३	१	पण्याजीव	३२८	७८	पद्	२२६	७१	परमम्	४४६	१९
पञ्चता	३०१	११६	पतग	१९८	३३	पद	{ ४१३	१६५	परमम्	३५	१७
पञ्चदशी	४६	७	पतङ्ग	{ १९७	२८	पदग	२८७	६६	परमा	२५७	१६
पञ्चम	७१	१		{ ४००	२०	पदवी	११४	१५	परमाज्ञ	८	१६
पञ्चलक्षण	६५	५	पतङ्गिका	१९७	२७	पदाजि	२८७	६६	परमेष्ठिन्	२५८	१६
पञ्चशर	१२	२५	पतत्	१९८	३३	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	३५७	१६
पञ्चशाख	२३१	८१	पतत्र	२००	३६	पदिक	२८७	६७	परवत्	२९४	१६
पञ्चाङ्गुल	१४५	५१	पतत्रिन्	१९८	३३	पद्	२८७	६७			
पञ्चालिका	३४७	२९									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	३३०	८६
परश्वस्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०	पल	४३२	२०२
परश्वशत	३७०	६४	परिधान	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
परक्रम	{ २९७ १०२ ४२० १३८		परिधि	{ ४२ ३२ ४१४ ९७		परीवाप	४१८	१२९	पलंकषा	१६१	९८
पराग	{ १३४ १७ ४०० २१		परिधिस्थ	२८६	६२	परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराङ्मुख	३६१	३३	परिपण	३२८	८०	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
पराचित	३४३	१८	परिपण्थिन्	२६९	११	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराचीन	३६१	३३	परिपाटी	२६१	३६	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२ १४ १३८ २९ १८० १५४	
पराजय	३००	१११	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहार	४२६	१६९	पलाशिन्	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिपेलव	१७३	१३१	परिहास	८४	३२	पलिनी	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिप्लव	३७४	७५	परुत	४४८	२०	पलित	२१५	४१
पराज	३५८	२०	परिवर्ह	४४०	२३९	परुष	१८३	१६२	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभव	७९	२२	परेत	३०१	११७	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभाषण	६८	१४	परेतराज्	२४	५८	पल्वल	१०३	२८
परार्थ	३६८	५८	परिभूत	३८४	१०६	परेखवि	४४९	२१	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३	परिमल	{ ५९ १० ३९० १३		परेष्टका	३२५	७०	पवन	{ २५ ६३ ३९३ २४	
परासु	३०१	११७	परिमल	{ ५९ १० ३९० १३		परैधित	३४३	१८	पवनाशन	८९	८
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिरम्भ	३९५	३०	परोष्णी	१९६	२६	पवमान	२५	६३
परिकर	४२५	१६५	परिवर्जन	३००	११४	पर्कटी	१३९	३२	पवि	२०	४७
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवादिनी	७२	३	पर्जनी	१६२	१०२	पवित्र	{ १८४ १६५ २६३ ४५ ३६८ ५५	
परिक्रम	३९१	१६	परिवापितं	३७७	८५	पर्जन्य	४२२	१४६	पवित्रक	९८	१६
परिक्रिया	३९२	२०	परिवित्ति	२६६	५६	पूर्ण	{ १३२ १४ १३८ २९ ४५७ २२		पशुपति	१३	३०
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवृढ	३५५	११	पूर्णशाला	११८	६	पशुप्रेरण	३९६	३९
परिखा	१०४	२९	परिवेत्तु	२६६	५६	पर्णास	१५५	७९	पशुरज्जु	३२६	७३
परिग्रह	४३९	२३७	परिवेष	४२	३२ ३३	पर्यङ्क	२४९	१३८	पश्चात्	४४१	२४३
परिघ	{ २९४ ९१ ४०१ २७		परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यटन	२६०	३५	पश्चात्ताप	८०	२५
परिघातन	२९४	९१	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यन्तभू	११४	१४	पश्चिम	३७६	८१
परिचय	३९३	२३	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यय	{ २६१ ३७ ३९५ ३३		पश्चिमा	३०	१
परिचर	२८६	६२	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिचर्या	२६०	३५	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्याप्त	३२२	५७	पांशु	२९६	९८
परिचाय्य	२५६	२०	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्याप्ति	३८७	५	पांशुला	२०७	११
परिचारक	३४३	१७	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्याय	{ २६१ ३७ ४२२ १४७		पाक	{ २०० ३८ ३८८ ८	
परिणत	३८१	९६	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यायशयन	३९५	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणय	२६६	५६	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्युदञ्चन	३०३	३	पाकशासन	१७	४१
परिणाम	३९१	१५	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्येषणा	२६०	३२	पाकशासनि	१९	४६
परिणाय	३५२	४५	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्वत	१२३	१	पाकस्थान	३१०	२७
परिणाह	२४२	११४	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्वत	{ १८३ १६२ ४१७ १२१		पाक्य	{ ३१७ ४२ ३३८ १०९	
परितस्	४४७	१३	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्वसंधि	४५	७			
परित्राण	३८७	५	परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पशुका	२२६	६९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिप्लव	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	४१
पाद्	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	१०५
पाटच्चर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पिचुमन्द	१४९	६३
पाटल	{ ६१	१५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	१४२	४०
	{ ३०६	१५	पादू	३४७	३०	पारियात्रिक	१२४	३	पिचट	३३७	१०५
पाटला	१४६	५४	पादुकृत	३४१	७	पारिषद	१५	३५	पिच्छ	{ १९८	३१
पाटलि	{ १४२	३९	पाद्य	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७		{ ४५९	३०
	{ १४६	५४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	पिच्छा	{ १४४	४०
पाठ	{ २५४	१४	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४		{ ४५२	९
	{ ३९४	२९	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिच्छिल	३१८	४६
पाठा	१५७	८४	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३७	पिच्छिला	{ १४४	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानीय	९३	४	पार्वतीनन्दन	१७	३९		{ १४९	६३
पाठीन	९९	१८	पानीयशालिका	११९	७	पार्थ	{ २३०	७९	पिञ्ज	३००	१११
पाणि	२३१	८१	पान्थ	२७१	१७		{ ३९६	४१	पिञ्जर	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पाप	{ ५१	२३	पार्थभाग	२७८	४०	पिञ्जल	२९७	९९
पाणिघ	३४२	१३		{ ३६५	४७	पार्थास्थि	२२६	६९	पिट	३१०	२६
पाणिपीडन	२६६	५६	पापचेली	१५७	८५	पार्णिण	२२७	७२	पिटक	{ २२०	५३
पाणिवाद	३४२	१३	पाप्मन्	५१	२३	पार्णिग्राह	२६९	१०		{ ३४७	२९
पाण्डर	५९	१२	पामन्	२१९	५३	पालन्न	१८५	१६७	पिठर	{ ३१२	३१
पाण्डु	६०	१३	पामल	२२१	५८	पालङ्की	१७०	१२१		{ ४२९	१८६
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पामर	३४३	१६	पालाश	६१	१४	पिण्ड	{ ३३४	९८
पाण्डुर	६०	१३	पामा	२१९	५३	पालि	{ २९५	९३		{ ३३६	१०४
पातक	४६०	३३	पायस	{ २४६	१२८		{ ४३१	१९७	पिण्डक	{ ४५४	१८
	{ ८६	१		{ २५७	२४	पालिन्दी	१६५	१०८	पिण्डका	२८४	५९
पाताल	{ ४३२	२०२	पायु	२२७	७३	पल्लवा	४५१	५	पिण्डीतक	१४६	५३
पातुक	३६०	२७	पाय्य	३३०	८५	पावक	२२	५४	पिण्याक	{ ३९८	३३
	{ ९६	८	पार	९५	८	पाश	२३७	९८		{ ४६०	३३
पात्र	{ २५७	२४	पारद	३३५	९९	पाशक	३५२	४५	पितामह	{ ८	३३
	{ ३१३	३३	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाशिन्	२५	६१		{ २१३	२८
	{ ४२८	१७९	पारशव	४३४	२१०	पाशुपत	१५६	८१	पितृ	{ २१२	३५
पात्री	४६२	४२	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपाल्य	३०२	२	पितृदान	{ २१४	६१
पात्रीव	४६१	३५	पारसीक	२८०	४५	पाश्चात्य	३७६	८१		२५९	५८
पाथस्	९३	४	पारल्लेण्य	२११	२४	पाश्या	३९७	४२	पितृपति	{ २४	३
	{ १२६	७	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५		{ ३१	३३
पाद्	{ २२६	७१	पारावत	१९२	१४	पाषाण	१२४	४	पितृपितृ	२१३	३
	{ ३३१	८९	पारावताङ्गि	१७८	१५०	पाषाणदारण	३४९	३४	पितृप्रसू	४४	१५
	{ ४१२	८९	पारावार	{ ९२	१	पिक	१९४	१९	पितृयज्ञ	२५४	११४
पादकटक	२४१	११०		{ ४६१	३५	पिङ्ग	६१	१६	पितृवन	३०१	३१
पादग्रहण	२६२	४१	पाराशरिन्	२६२	४१	पिङ्गल	{ ४१	३१	पितृव्य	२१२	१३
पादप	१२८	५	पारिकाङ्क्षिन्	२६२	४२		{ ६१	१६	पितृसंनिभ	३५६	६३
पादबन्धन	३२२	५८	पारिजातक	{ २१	५०	पिङ्गला	३१	४	पित्त	२२२	५१
पादस्फोट	२१९	५२		{ १३७	२६	पिचण्ड	{ २२९	७७	पित्त्य(तीर्थ)	२६५	३१
पादाम्र	२२६	७१	पारितथ्या	२३८	१०३		{ ४५४	१८	पित्सत्	१९८	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधान	३४	१३	पीलुपणीं	१५७	८४	पुर	१४०	३४	पुष्कराह	१९५	२२
विनद्ध	२८६	६५	पीलुपणीं	१७५	१३९	पुर	४२९	१८३	पुष्करिणी	१०३	२७
विनाक	१५	३५	पीवर	३६९	६१	पुरःसर	२८८	७२	पुष्कल	३६९	५८
विनाकिन्	१३	३१	पीवर	३६९	६१	पुरतस्	४४५	७	पुष्ट	३८१	९७
विपासा	३२१	५५	पीवरस्तनी	३२६	७१	पुरद्वार	१२२	१६	पुष्प	१३४	१७
विपीलिका	४५१	८	पुंश्चली	२०७	१०	पुरंदर	१७	४१	पुष्प	२१०	२१
विप्पल	१३५	२०	पुंस्	२०३	१	पुरंघ्री	२०५	६	पुष्पक	२९	७०
विप्पली	१६१	९७	पुक्कस	३४४	२०	पुरस्	४४५	७	पुष्पकेतु	३३६	१०३
विप्पलीमूल	३३८	११०	पुह्व	४५४	१७	पुरस्कृत	४११	८४	पुष्पदन्त	३१	४
विष्ट	२१८	४३	पुङ्गव	३६९	५९	पुरस्तात्	४४१	२४६	पुष्पधन्वन्	१२	२६
विषाल	१४०	३५	पुच्छ	२८२	५०	पुरा	४४२	२५३	पुष्पफल	१३५	२१
पिल	२२१	६०	पुञ्ज	२०२	४२	पुराण	६५	५	पुष्परस	१३४	१७
पिशाङ्ग	६१	१६	पुटभेद	९५	७	पुराण	३७४	७७	पुष्पलिह	१९८	२९
पिशाच	६	११	पुटभेदन	११६	१	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवती	२०९	२०
पिशित	२२३	६३	पुटी	४६२	४२	पुरावृत्त	६५	४	पुष्पवत्	४७	१०
पिशुन	२४५	१२४	पुण्डरीक	३१	३	पुरी	११६	१	पुष्पसमय	५०	१८
पिशुना	१७३	१३३	पुण्डरीकाक्ष	१०८	४१	पुरीतत्	२२४	६६	पुष्प	३८	२२
पिष्टक	३१९	४८	पुण्डरीक	३९८	११	पुरीष	२२५	६८	पुष्परथ	२८३	५१
पिष्टपचन	३१३	३२	पुण्डरीकाक्ष	९	१९	पुरु	३७०	६३	पुस्त	३४७	२८
पिष्टात	२५०	१३९	पुण्डर्य	१७१	१२७	पुरुष	५४	२९	पूः	११६	१
पीठ	२४९	१३८	पुण्ड्र	१८३	१६३	पुरुष	१३६	२५	पूग	१८५	१६९
पीडन	३००	१०९	पुण्ड्रक	१५२	७२	पुरुष	२०३	१	पूज	४००	२०
पीडा	९२	३	पुण्ड्रक	४२४	१६०	पुरुषोत्तम	४३५	२१८	पूजन	४२४	१५६
पीत	६१	१४	पुण्य	५२	२४	पुरुषोत्तम	९	२१	पूजा	२६०	३४
पीतदारु	१४६	५३	पुण्यक	४२४	१६०	पुरुहू	३७०	६३	पूजित	३८२	९८
पीतद्व	१४८	६०	पुण्यजन	२६१	३७	पुरुहूत	१७	४१	पूज्य	३५४	५
पीतन	१६२	१०१	पुण्यजनेश्वर	२८	६९	पुरोग	२८८	७२	पूज्य	४२३	१५०
पीतसालक	१३७	२७	पुण्यभूमि	११३	८	पुरोगम	२८८	७२	पूत	२६३	४५
पीता	३१६	४१	पुण्यवत्	६५३	३	पुरोगमिन्	२८८	७२	पूत	३०९	२३
पीताम्बर	९	१९	पुत्तिका	१९७	२७	पुरोडाश	४५६	२१	पूतना	३६८	५५
पीति	२८०	४३	पुत्र	१९१	२७	पुरोधाश	४५६	२१	पूतना	१४८	५९
पीन	३६९	६१	पुत्रिका	२११	२७	पुरोधस्	२६८	५	पूतिकरज	१४५	४८
पीनस	२१९	५१	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोभागिन्	२६५	४६	पूतिकाष्ठ	१४६	५४
पीनोघ्री	३२६	७१	पुत्रौ	३४७	२९	पुरोहित	२६८	५	पूतिकाष्ठ	१४८	६०
पीयूष	२१	४८	पुत्रल	२१४	३७	पुलक	३९८	५	पूतिगन्धि	५९	१२
पीछ	१३७	२८	पुनःपुनर्	४५५	२०	पुलिन	३९८	५	पूतिफली	१६१	९६
	४३०	१९३	पुनःपुनर्	४४३	१	पुलिन्द	९६	९	पूतीक	१४५	४८
			पुनर्	४४३	१	पुलोमजा	३४४	२०	पूप	३४९	४८
			पुनर्नवा	४४७	१५	पुषित	२९	४५	पूर	४५५	२०
			पुनर्भव	१७८	१४९	पुषित	३८१	९७	पूरणी	१४४	४६
			पुनर्भू	२३१	८३	पुषित	२९	१	पूरित	३८२	९८
			पुनर्भू	२१०	२३	पुषित	९३	४	पूरुष	२०३	१
			पुनर्भू	१३६	२५	पुष्कर	१०७	४१	पूर्ण	३७१	६५
			पुनर्भू	११६	१	पुष्कर	१७७	१४५	पूर्ण	३८२	९८
			पुनर्भू	११६	१	पुष्कर	४२९	१८६	पूर्ण	२७६	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णिमा	४६	७	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६	प्रकासम्	३२२	५७	प्रज्ञा	{ ५५	१
पूर्त	२५९	२८	पृष्ठास्थि	२२५	६९	प्रकार	४२५	१६२	{ २०८	१३	
पूर्व	{ ३७५	८०	पृष्ठ	{ २८१	४६	प्रकाश	{ ४३	३४	प्रज्ञान	४१७	१२३
पूर्वज	{ ४२०	१३४	पेचक	{ ३९६	४१	प्रकीर्णक	{ ४३५	२१८	प्रज्ञु	२१७	४७
पूर्वदेव	२१६	४३	पेटक	{ १९२	१५	प्रकीर्णक	२७५	३१	प्रहीन	२००	३७
पूर्वपर्वत	७	१२	पेटा	{ ३९८	६	प्रकीर्णक	१४५	४८	प्रणय	{ ३९३	२५
पूर्वा	१२४	२	पेटा	३४७	३०	प्रकृति	{ ५४	२९	{ ४२३	१५१	
पूर्वद्युस्	३०	१	पेटी	३४७	३०	प्रकृति	{ ८५	३७	प्रणव	६५	४
पूषन्	४४८	२१	पेलव	४६२	४२	प्रकृति	{ २७१	१८	प्रणाद	६७	११
पृक्ति	४०	२९	पेशल	३७१	६६	प्रकृति	{ ४०९	७३	प्रणाली	१०६	३५
पृच्छा	३८९	९	पेशल	३४४	१९	प्रकोष्ठ	२३२	८०	प्रणिधि	{ २७०	१३
पृच्छा	६७	१०	पेशल	४३३	२०५	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणिधि	{ ४१४	१००
पृतना	{ २८९	७८	पेशी	२००	३७	प्रक्रिया	२७५	३१	प्रणिहित	३७८	८६
पृथक्	{ २९०	८१	पैठर	३१८	४५	प्रक्षण	७१	२५	प्रणीत	{ २५६	२०
पृथक्	४४४	३	पैतृष्वसेय	२११	२५	प्रक्षाण	७१	२५	{ ३१८	४५	
पृथक्पर्णा	१६०	९२	पैतृष्वसीय	२११	२५	प्रक्षेपेडन	२९३	८७	प्रणुत	३८५	१०९
पृथगात्मता	{ ५५	३१	पैत्र(अहोरात्र)	५१	२१	प्रगण्ड	२३०	८०	प्रणय	३५९	२५
पृथगजन	{ २६१	३८	पोगण्ड	२१७	४६	प्रगतजानुक	२१७	४७	प्रतन	३७४	७७
पृथगजन	{ ३४३	१६	पोटगल	{ १८३	१६२	प्रगल्भ	३५९	२५	प्रतल	{ २३२	८४
पृथग्विध	{ ४१५	१०५	पोटा	{ १८३	१६३	प्रगाढ	४०४	४४	{ २३२	८५	
पृथिवी	३८०	९३	पोत	२०५	१५	प्रगुण	४०४	४४	प्रतानिनी	१३०	३
पृथिवी	११०	३	पोत	{ २००	३८	प्रगुण	३७३	७२	प्रताप	२७२	२०
पृथु	{ ३१४	३७	पोत	{ ४०७	६०	प्रगे	४४८	१९	प्रतापस	१५६	८१
पृथु	{ ३१६	४०	पोतवणिज्	९७	१२	प्रग्रह	{ ३०२	११९	प्रति	४४१	२४५
पृथु	{ ३६९	६०	पोतवाह	९७	१२	प्रग्रह	{ ४३९	२३७	प्रतिकर्मन्	२३७	९९
पृथु	{ ३८४	११२	पोताधान	१००	१९	प्रग्रह	४३९	२३७	प्रतिकूल	३७७	८४
पृथुक	{ २००	३८	पोत्र	४२८	१८०	प्रग्राह	४३९	२३७	प्रतिकूल	३४९	३६
पृथुक	{ ३१९	४७	पोत्रिन्	१८७	२	प्रग्रीव	४६१	३५	प्रतिकृति	३४९	५४
पृथुक	{ ३९७	३	पोष्ट	४०७	५९	प्रघण	१२०	१२	प्रतिकृष्ट	३६७	४३
पृथुरोमन्	९९	१७	पौत्री	२१६	२९	प्रघाण	१२०	१२	प्रतिक्षिप्त	३६३	७५
पृथुल	३६९	६०	पौर	१८४	१६६	प्रचक्र	२९६	९६	प्रतिग्रह	२९०	१३९
पृथ्वी	{ ११०	३	पौर	३७५	८०	प्रचलायित	३६१	३२	प्रतिग्राह	२४९	३६
पृथ्वी	{ ३१४	३७	पौर	{ २३२	८७	प्रचुर	३७०	६३	प्रतिघा	८०	११४
पृथ्वी	{ ३१६	४०	पौरुष	{ ४३६	२२३	प्रचेतस्	२५	६१	प्रतिघातन	३००	३५
पृथ्वीका	१७०	१२५	पौरोगव	३११	२७	प्रचोदनी	१६०	९४	प्रतिच्छाया	३४९	२६
पृदाकु	८९	६	पौर्णमास	२६४	४८	प्रच्छदपट	२४३	११६	प्रतिजागर	३९४	१०६
पृश्नि	१६०	९२	पौर्णमासी	४६	७	प्रच्छन्न	१२१	१४	प्रतिज्ञात	३८५	५
पृश्निपर्णा	९५	६	पौलस्त्य	२८	६९	प्रच्छर्दि	२२०	५५	प्रतिज्ञान	५७	८१
पृषत्	{ ९५	६	पौलि	३१८	४७	प्रजन	३९३	२५	प्रतिदान	३२९	२५
पृषत	{ १९०	१०	पौष	४८	१५	प्रजविन्	२८८	७३	प्रतिध्वान	७१	३६
पृषत्क	२९२	८६	पौष्पक	३३६	१०३	प्रजा	४०२	३२	प्रतिनिधि	३४९	१
पृषदश्च	२५	६२	प्याद्	४४५	७	प्रजाता	२०८	१६	प्रतिपत्	{ ४३	१
पृषदाज्य	२५७	२४	प्रकर्ष	३८४	११२	प्रजापति	८	१७	प्रतिपत्	{ ५५	१
पृष्ट	२२९	७८	प्रकाण्ड	{ ५३	२७	प्रजावती	२१२	३०	प्रतिपत्	{ ३८५	१०६
				{ १३०	१०				प्रतिपदन	२५९	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षश्रेणी	१५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७	प्रत्यक्ष	१७६	१४४	प्रपुत्राड	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपण्डरिक	१७१	१२७	प्रवह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यक्ष	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रवन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवहिका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	२७८	३९	प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	७३	७
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यर्थिन्	२६९	११	प्रभा	४३	३४	प्रवाल	३३२	९३
प्रतियल	४१५	१०७	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८	प्रवाल	४३२	२०४
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाह	३९२	१८
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१९	प्रवासन	३००	११३
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिविषा	१६२	९९	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	२५५	११	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रभृष्टक	२४८	१३५	प्रविशेष	३९२	२०
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथ	१५	३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युत्क्रम	३९४	२६	प्रमथन	३००	११५	प्रवृत्ति	६६	७
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमथाधिप	१३	३१	प्रवृत्ति	३९२	१८
प्रतिष्टम्भ	३९४	२७	प्रत्युष	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवृद्ध	३७४	७६
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रत्युह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३	प्रवृद्ध	३७८	८८
प्रतिसीरा	२४४	१२०	प्रत्युह	३९२	१९	प्रमदा	२०४	३	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथम	३७५	८०	प्रमनस्	३५४	७	प्रवेणी	२३७	९८
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथम	४२२	१४४	प्रमा	३८९	१०	प्रवेणी	२७८	४२
प्रतीक	२२६	७०	प्रथा	३८९	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतीकार	३००	११०	प्रथित	३५५	९	प्रमाद	८२	३०	प्रव्यक्त	३७६	८१
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रश्न	६७	१०
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रश्न	३९३	२५
प्रतीची	३०	१	प्रदीपन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रश्न	३५९	२५
प्रतीत	३५५	९	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीत	३८९	१०	प्रश्न	२८८	७२
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रदेशिनी	२३१	८१	प्रमीला	८५	३७	प्रश्न	३२४	६३
प्रतीर	९५	७	प्रदोष	४५	६	प्रमुख	३६८	५७	प्रश्न	३२५	७०
प्रतीहार	१२२	१६	प्रयुज्ज	१२	२५	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीहारी	२६८	६	प्रदाव	३००	१११	प्रमोद	५३	२४	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतोली	४२६	१७०	प्रधन	२९८	१०३	प्रयत	२६३	४५	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रल	३७४	७७	प्रधान	५४	२९	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	१०८
प्रत्यक्ष	५४९	८९	प्रधान	२६७	५	प्रयाम	३९३	२३	प्रसर	३९३	२३
प्रत्यक्षपणी	१५८	८९	प्रधान	३६८	५७	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	९६
			प्रधान	४१७	१२२	प्रलम्बन	११	२३	प्रसव	३८९	१०
			प्रधान	२८४	५६	प्रलय	५१	२२	प्रसव	४३३	२०८
			प्रधान	४०२	२८	प्रलय	८४	३३	प्रसवबन्धन	१३३	१५
			प्रधान	२२६	७१	प्रलय	३०१	११७	प्रसव्य	३७७	८४
			प्रधान	११९	७	प्रलय	६८	१५	प्रसव्य	४४६	१०
			प्रधान	१२५	४	प्रलय			प्रसव्य		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ १६ ४१२ ९१		प्राग्वंश	२५५ १६		प्राथित	२८१ ९७		प्रोष्ठपदा	३८ २२	
प्रसाधन	२३७ ९९		प्राग्रहर	३६८ ५८		प्रालम्ब	२४८ १३६		प्रोष्ठी	९९ १८	
प्रसाधनी	२४९ १३९		प्राग्र्य ✓	३६८ ५८		प्रालम्बिका	२३९ १०४		प्रोष्ठपद	४९ १०	
प्रसाधित	२३८ १००		प्राधार	३८९ १०		प्रालेय	३६ १८		प्रौढ	३७४ ७६	
प्रसारिणी	१७९ १५२		प्राच्	{ ४४७ १६ ४४९ २३		प्रावार	२४३ ११७		लक्ष	{ १३९ ३२ १४३ ४३	
प्रसार	३६१ ३१		प्राचिका	४५१ ८		प्रावृत्	२४२ ११३		लव	{ ९७ ११ १०२ २४ १७३ १३२ १९९ ३४ ३४४ १९	
प्रसित	३५५ ९		प्राची	३० १		प्रावृष् ✓	५० १९		लवग	{ १८७ ३ ४०१ २४	
प्रसिति	३९१ १४		प्राचीन	११७ ३		प्रावृषायणी	१५८ ८६		लवज्ज	१८७ ३	
प्रसिद्ध	४१५ १०४		प्राचीना	१५७ ८५		प्रास	२९५ ९३		लवज्जम	४२० १३८	
प्रसू ११५	{ २१२ २९ ४३८ २२९		प्राचीनावीत	२६५ ५०		प्रासङ्ग	२८४ ५७		लक्ष	१३४ १८	
प्रसूता	२०८ १६		प्राच्य	११२ ७		प्रासङ्ग्य	३२४ ६४		लीहन्	२२४ ६६	
प्रसूति	३८९ १०		प्राजन	३०५ १२		प्रासाद	११९ ९		लीहशत्रु	१४५ ४९	
प्रसूतिका	२०८ १६		प्राजितृ	२८५ ५९		प्रासिक	२८८ ७०		लुत	२८२ ४८	
प्रसूतिज	९२ ३		प्राज्ञ	२५१ ५		प्राह	४४ ३		लुष्ट	३८२ ९९	
प्रसून	{ १०७ १७ ४१७ १२३		प्राज्ञा	२०८ १२		प्रिय ११०	{ २१३ ३५ ३६७ ५३		लोष	३८९ ९	
प्रसूनयितारौ	२१४ ३७		प्राज्ञी	२०८ १२		प्रियक	{ १४३ ४२ १४३ ४४ १४७ ५६ १८९ ९		प्सात	३८५ ११०	
प्रभृत	३७८ ८८		प्राज्य	३७० ६३		प्रियङ्गु	{ १४७ ५५ ३०८ २०		फ.	९० ९	
प्रभृता	२२७ ७२		प्राङ्गिवाक	२६८ ५		प्रियतां	८० २७		फणिजक	१५५ ८९	
प्रभृती	२३२ ८५		प्राण	{ २६ ६३ २९७ १०२ ३०२ ११९ ३३६ १०४		प्रियंवद्	३६२ ३६		फणिन्	८९ ७	
प्रसेव	३१० २६		प्राणितृ	३५२ ४६		प्रीणन	३८७ ४		फल	{ २९४ ९० ३०५ १३ ४३२ २०१ ४५७ २३	
प्रसेवक	७३ ७		प्राणिन्	५५ ३०		प्रीत १६९	३८३ १०३		फलक	२९४ ९०	
प्रस्तर	१२४ ४		प्रातर्	४४८ १९		प्रीति	५२ २४		फलकपाणि	२८८ ७१	
प्रस्ताव	३९३ २४		प्रातिहारिक	३४२ ११		मुष्ट	३८२ ९९		फलत्रिक	३३९ १११	
प्रस्थ	{ १२५ ५ ३२१ ८९ ४१२ ७८		प्राथमकल्पिक	२५३ ११		प्रेक्ष	{ ५५ १ ४३७ २२४		फलपाकान्त	१२९ ७८	
प्रस्थपुष्प	१५५ ७९		प्रादुस्	{ ४४२ २५६ ४४६ १२		प्रेक्षा	२८३ ५३		फलपूर	१५५ ७	
प्रस्थान	२९६ ९५		प्रादेश	२३१ ८३		प्रेक्षा	३७८ ८७		फलवत्	१२९ ४५	
प्रस्फोटन	३१० २६		प्रादेशन	२५९ ३०		प्रेक्षित	{ ३०१ ११७ ४०७ ६०		फलाध्यक्ष	१४४ ७	
प्रस्रवण	१२६ ५		प्राध्वम्	४४४ ४		प्रेत	९१ २		फलिन्	१२९ ७	
प्रस्ताव	२२५ ६७		प्रान्तर	११५ १७		प्रेता	४४५ ८		फलिन	१२९ ५५	
प्रहर	४५ ६		प्राप्त	{ ३७८ ८६ ३८४ १०४		प्रेत्य	६० २७		फलिनी	{ १४७ १३६ १७४ ५५	
प्रहरण	२९१ ८२		प्राप्तपञ्चत्व	३०१ ११७		प्रेमन्	{ ८० २७ ८० २७		फली	१४७ ६	
प्रहस्त	२३२ ८४		प्राप्तरूप	४१९ १३१		प्रेष्ठ	३८५ १११		फलेप्रहि	१२९ १२९	
प्रहि	१०३ २६		प्राप्ति	४०८ ६९		प्रेष ✓	४३६ २१९				
प्रहेलिका	६५ ६		प्राप्य	३८० ९२		प्रेषण	३९५ ३४				
प्रहृष्ट	३८३ १०३		प्राभृत	२७४ २७		प्रेष्य	३४३ १७				
प्रांशु १११	३७२ ७०		प्राय	{ २६५ ५२ ४२३ १५३		प्रोक्षण	२५८ २६				
प्राकार ११७	११७ ३		प्रायस्	४४८ १७		प्रोक्षित	२५८ २६				
प्राकृत	३४३ १६					प्रोष	२८२ ४९				
प्राग्दक्षिण	११२ ७										

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेरुहा	१४६	५४	बधु	४२६	१७०	वस्ति	२२७	७३	वालय	२१५	४०
फलु	{ १४९ ३६८	{ ६१ ५६	वर्वर	१५९	९०	वहिव्रार	१२२	१६	वाष्प	४१९	१३०
फाणित	३१७	४३	वह	{ १९८ ४३९	{ ३१ २३६	वहिष्ठ	३८५	१११	वाष्पिका	३१६	४०
फाण्ट	३८०	९४	वहिण	१९८	३०	वहिस	४४८	१७	वाहु	२३०	८०
फाल	{ २४१ ३०५	{ १११ १३	वहिन्	१९८	३०	वहु	३७०	६३	वाहुज	२६७	१
फालुन	४८	१५	वहिपुष्प	१७३	१३२	वहुकर	३५७	१७	वाहुदा	१०५	३३
फालुनिक	४८	१५	वहिर्मुख	५	९	वहुगर्हवाच्	३६२	३६	वाहुमूल	२३०	७९
फालुनी	४८-१५	५	वहिस	२३	५४	वहुपाद्	१३९	३२	वाहुयुद्ध	२९९	१०६
फुल्ल	१२९	८	वहिष्ठ	१७०	१२२	वहुप्रद	३५४	६	वाहुल	४९	१८
फेन	{ ३३७ ४५५	{ १०५ १९	वलि	{ ११ २८९ २९७	{ २४ ७८ १०२	वहुमूल्य	२४१	११३	वाहुलेय	१७	४०
फेनिल	{ १३८ १४१	{ ३१ ३६	वली	{ ४३१ ४५७	{ १९५ २२	वहुरुप	२४६	१२८	वाहिक	{ २८० ३९८	{ ४५ ९
फेरव	१८८	५	वलीदेव	११	२३	वहुल	{ ३७० ४३२	{ ६३ १९९	वाहिक	{ २४५ ३९८	{ १२४ ९
फेर	१८८	५	वलीभद्र	११	२३	वहुला	{ १७० ४३२	{ १२५ १९९	वाहिक	{ ३१६ ९५	{ ४० ६
फेला	३२२	५६	वलीमद्रिका	१७८	१५०	वहुलीकृत	३०९	२३	विन्दु	२७८	३३
व.			वलीवत्	{ २१६ ४४३	{ ४४ २	वहुवारक	१४०	३४	विन्दुजालक	१२६	६
वक	१९५	२२	वलीविन्यास	२९०	७९	वहुविध	३८०	९३	विल	३५	१५
वडवानल	२४	५६	वली	१६४	१०७	वहुसुता	१६२	१००	विम्बिका	१७५	१३९
वत	४४१	२४४	वलीका	१९६	२५	वहुसति	३२५	७०	विल्व	१३९	३२
वदर	१४१	३७	वलीत्कार	२९९	१०८	वाकुची	१६१	९६	विस्त	३३०	८६
वदरा	{ १६८ १७८	{ ११६ १५१	वलीराति	१७	४३	वाडव	२४	५६	बीज	{ ५४ २२२	{ २८ ६२
वदरी	१४०	३६	वलीहक	३२	६	वाड	{ २७ ४०४	{ ६७ ४४	बीजकोश	१०९	४३
वन्दिन्	२९६	९७	वलि	{ २५४ २७४ ४३१	{ १४ २७ १९५	वाण	{ २९२ ४०५	{ ८६ ४५	बीजपूर	१५५	७८
वद्ध	{ ३६३ ३८०	{ ४२ ९५	वलिध्वंसिन्	९	२१	वादर	२४१	१११	बीजाकृत	३०४	८
वधिर	२१७	४८	वलि	२१६	४५	वाधा	९२	३	बीज्य	२५१	२
वन्धकी	२०७	१०	वलिपुष्ट	१९४	२०	वान्धकिनेय	२११	२६	बीभत्स	{ ७७ ७८	{ १७ १९
वन्धन	{ २७४ ३९१	{ २६ १४	वलिभ	१९४	४५	वान्धव	२१३	३४	बुक्का	२२३	६४
वन्धनालय	३०२	११९	वलिभुज	१९४	२०	वार्हत	१३१	१९	बुद्ध	{ ७ ३८५	{ १३ १०८
वन्धस्तम्भ	२७८	४१	वलि	२१८	४९	वाल	{ १७० २१५ ४३३	{ १२२ ४२ २०५	बुद्धि	५५	१
वन्धु	२१३	३४	वलिश	९९	१६	वालगर्भिणी	३२५	७०	बुद्धि	४५५	१९
वन्धुजीवक	१५३	७३	वलिसन्न	८६	१	वालतनय	१४५	४९	बुध	{ ४० २५१	{ २६ ५
वन्धुता	२१३	३५	वलीवर्द	३२२	५९	वालवृण	१८५	१६७	बुधित	३८५	१०८
वन्धुर	३७२	६९	वलीव	{ ३११ ३२२	{ २७ ५७	वालमूषिका	१९१	१२	बुध	१३१	१२
वन्धुल	२११	२६	वलीवज	१८३	१६३	बाला	७६	१४	बुभुक्षा	३२१	५४
वन्धूक	१५३	७३	वलीयिणी	३२५	७१	बालिश	{ ३६५ ४३५	{ ४८ २१८	बुभुक्षित	३५८	२०
वन्धूकपुष्प	१४३	४४	वली	३२७	७६	बालेय	३२७	७७	बुस	३०९	२२
वन्ध्या	१२९	७	वली	३२७	७६	बालेशाक	१५९	९०	बुस्त	४६०	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १६० ४१०	९३ ७५	भक्षित	३८५	११०	भर्तु	{ २१३ ४०७	३६ ५९	भारद्वाजी	१६८	११६
वृंहित	२९९	१०७	भक्ष्यकार	३११	२८	भर्तृदारक	७५	१२	भारयष्टि	३४७	३०
वृहत्	३६९	६०	भग	{ ४०१ २२८	२६ ७६	भर्तृदारका	७६	१३	भारवाह	३४३	१५
वृहतिका	२४३	११७	भगन्दर	२२०	५६	भर्त्सन	६९	१४	भारिक	३४३	१५
वृहत्कुक्षि	२१६	४४	भगवत्	७	१३	भर्त्सन्	{ ३३३ ३५०	९४ ३८	भार्गव	३९	२५
वृहद्भानु	२२	५४	भगिनी	२१२	२९	भर्त्सन्	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गवी	१८२	१५८
वृहस्पति	३९	२४	भङ्ग	९४	५	भल्ल	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गा	१५९	८९
बोधकर	९६	९७	भङ्गा	३०८	२०	भल्लतकी	१४३	४२	भार्था	२०४	६
बोधिद्रुम	१३५	२०	भङ्गि	४५१	८	भल्लुक	१८७	३	भार्थापति	२१४	८३
बोल	३३६	१०४	भजमान	२७३	२४	भव	{ १३ ४३३	३४ २०६	भाल्लक	१८७	४
ब्रह्म	४०	२८	भट	२८५	६१	भवन	११७	५	भाव	{ ७५ ७९ ४३३	११ २१ २०५
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ २६३	३ ४२	भट्ट	३१८	४५	भवानि	१६	३७	भावबोधक	७९	२१
ब्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	१३	भविक्	५२	२६	भावित	{ २४८ ३१८ ३८४	१३४ ४३ १०५
ब्रह्मत्व	२६५	५१	भट्टिनी	७६	१३	भवितृ	३६०	२९	भावुक	५२	२३
ब्रह्मदर्भा	१७७	१४५	भण्टाकी	१६७	११४	भविष्णु	३६०	२९	भाषा	६२	१
ब्रह्मदारु	१४२	४१	भण्डिल	१४९	६३	भव्य	५२	२६	भाषिक	{ ६३ ३८४	१ १०५
ब्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भण्डी	१५९	९१	भषक	३४५	२२	भाष्य	४५९	३१
ब्रह्मपुत्र	९०	१०	भण्डीरी	१५९	९१	भष्ठा	३४९	३३	भास	४३	३४
ब्रह्मवन्धु	४१५	१०४	भद्र	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भस्मगन्धिनी	१६९	१२०	भास्कर	४०	२८
ब्रह्मभूय	२६५	५१	भद्रकुम्भ	२७६	३२	भस्मगर्भा	१८९	६३	भास्वत्	४०	२९
ब्रह्मयज्ञ	२५४	१४	भद्रदारु	१४६	५३	भा	४३	३४	भास्वर	६	१०
ब्रह्मवर्चस	२६१	३८	भद्रपर्णा	१४०	३६	भाग	३३१	८९	भिक्षा	{ ३८८ ४३७	६ २२४
ब्रह्मविन्दु	२६२	३९	भद्रवला	१७९	१५३	भागधेय	{ ५३ २७४	२८ २७	भिक्षु	{ २५१ २६३	४१ १६
ब्रह्मसायुज्य	२६५	५१	भद्रमुस्तक	१८२	१६०	भागिनेय	२१३	३२	भित्त	३४	४
ब्रह्मसू	१२	२७	भद्रयव	१५१	६७	भागीरथी	१०४	३१	भित्ती	११७	५
ब्रह्माञ्जलि	२६१	३९	भद्रश्री	२४७	१३१	भाग्य	{ ५३ ४२३	२८ १५५	भिदा	३८७	४७
ब्रह्मासन	२६२	४०	भद्रासन	२७५	२१	भाजन	३१३	३३	भिदुर	२०	४७
ब्राह्म	{ ५१ २६५	२१ ५१	भय	७९	२१	भाण्ड	{ ३१३ ४०४	३३ ४४	भिन्दिपाल	२९४	८३
ब्राह्मण	२५१	४	भयंकर	७८	२०	भाद्र	४९	१७	भिन्न	{ ३७६ ३८२	१०० ५७
ब्राह्मणयष्टिका	१५९	८९	भयङ्कृत	३६३	४२	भाद्रपद	४९	१७	भिषज्	३२१	४५
ब्राह्मणी	१५९	८९	भयानक	{ ७७ ७८	१७ २०	भाद्रपदा	३८	२२	भिस्सटा	३४९	४६
ब्राह्मण्य	३९६	४१	भर	२७	६६	भानु	{ ४० ४१५	३१ १०५	भिस्सा	३४९	२१
ब्राह्मी	{ १५ ६२ १७५	३५ १ १३७	भरण	३५०	३८	भामिनी	२०४	४	भी	७९	२१
भ.	३७	२१	भरण्य	३५०	३८	भार	३३०	८७	भीति	७९	३४
भ	३७	२१	भरण्यभुज्	३५७	१९	भारत	११२	६	भीम	{ १३ ७८	२०
भक्त	३१९	४८	भरत	३४२	१२	भास्ती	६३	१			
भक्षक	३५८	२०	भरद्वाज	९२	१५						
			भर्ग	१३	६३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	{ २०४ ३ ३५९ २६		भूमिजम्बुका	{ १४१ ३८ १६८ ११८		भोस्	४४५ ७		महु	४४३ २	
भीलक	३५९ २६		भूमिस्पृक्	३०२ १		भौम	३९ २५		मङ्गल	५२ २५	
भीलुक	३५९ २६		भूयस्	३७० ६३		भौरिक	२६८ ७		मङ्गल्यक	३०७ १७	
भीषण	७८ २०		भूयिष्ठ	३७० ६३		अंश	२७३ २३		मङ्गल्या	२४६ १२७	
भीष्म	७८ २०		भूरि	{ ३७० ६३ ४२८ १८२		अकुंस	७५ ११		मचर्चिका	५३ २७	
भीष्मसू	१०४ ३१		भूरिफेना	१७६ १४३		अकुटि	८६ ३७		मज्जन	१३१ १२	
भुक्त	३८५ १११		भूरिमाय	१८८ ५		अम	{ ५६ ४ ९५ ७ ३८९ ९		मम	२४९ १३८	
भुक्तसमुज्झित	३२२ ५६		भूरुण्डी	१५२ ६९		अमर	१९८ २९		मज्जरि	१३२ १३	
भुम्भ	{ ३७२ ७१ ३७९ ९१		भूर्ज	१४४ ४६		अमरक	२३६ ९६		मज्जिष्ठा	१५९ ९०	
भुज	२३० ८०		भूषा	२३८ १०१		अमरि	२३६ ९६		मज्जीर	२४० १०९	
भुजग	८९ ६		भूषित	२३८ १००		अमि	३८९ ९		मज्जु	३६७ ५२	
भुजङ्ग	८९ ६		भूष्ण	३६० २९		अष्ट	३८३ १०४		मज्जुल	३६७ ५२	
भुजङ्गभुज	१९८ ३०		भूस्तृण	१८५ १६७		आजिष्णु	२३८ १०१		मज्जूषा	३४७ २९	
भुजङ्गम	८९ ६		भृगु	१२५ ४		आतृ	२१४ ३६		मठ	११९ ८	
भुजङ्गाक्षी	१६७ ११५		भृङ्ग	{ १७४ १३४ १९३ १६ १९८ २९		आतृज	२१४ ३६		मड्ड	७४ ८	
भुजशिरस्	२२९ ७८		भृङ्गराज	१७९ १५१		आतृजाया	२१२ ३०		मणि	३३२ ९३	
भुजान्तर	२२९ ७७		भृङ्गार	२७६ ३२		आतृभगिनी	२१४ ३६		मणिक	३१२ ३१	
भुजिष्य	३४३ १७		भृङ्गारी	१९७ २८		आतृव्य	४२२ १४६		मणिवन्ध	२३१ ८१	
भुवन	{ ८६ १ ९३ ३ ११२ ६		भृङ्गतक	३४३ १५		आत्रीय	२१४ ३६		मण्ड	{ १४५ ५१ ३१९ ४९	
भू	११० २		भृति	३५० ३८		आन्ति	५६ ४		मण्डन	{ २३८ १०२ ३६० २९	
भूत	{ ६ ११ ३८४ १०४ ४१० ७८		भृतिभुज	३४३ १५		आष्ट	३१२ ३०		मण्डप	११९ ९	
भूतकेश	३३९ १११		भृत्	३४३ १७		भुकुंस	७५ ११		मण्डल	{ ३१ ६ ३५ १५ ४२ ३२	
भूतयज्ञ	२५४ १४		भृत्	३४३ ३८		भूकुटी	८६ ३७		मण्डलक	२२० ५४	
भूतवेशी	१५२ ७१		भृत्	३५० ३८		भूकुटि	८६ ३७		मण्डलाग्र	२९३ ८९	
भूतात्मन्	४१५ १०५		भृत्	२७ ६६		भूण	{ २१४ ३३ ४०४ ४५		मण्डलेश्वर	२६७ २	
भूतावाप्त	१४७ ५८		भृत्	३१९ ४७		अेष	२७३ २३		मण्डहारक	३४२ १०	
भूति	{ १६ ३६ ४०९ ६९		भृत्	१०३ २४		म.			मण्डित	२३८ १००	
भूतिक	३३८ ८		भृत्	२७२ २१		मकर	१०० २०		मण्डूक	१०२ २४	
भूतेश	१३ ३१		भृत्	३८२ १००		मकरध्वज	१२ ३६		मण्डूकपर्ण	१४७ ५६	
भूदार	१८७ २		भृत्	७३ ६		मकरन्द	१३४ १७		मण्डूकपर्णी	१५९ ९१	
भूदेव	२५१ ४		भृत्	५० ५०		मकुट	२३८ १०२		मण्डूर	३३४ ९८	
भूनिम्ब	१७६ १४३		भृत्	२६४ ४६		मकुर	२५० १४०		मतङ्गज	२७६ ३४	
भूप	२६७ १		भृत्	७८ १९		मकुष्टक	३०७ १७		मतल्लिका	५३ २७	
भूपदी	१५२ ७०		भृत्	२१८ ५०		मकुलक	१७६ १४४		मति	५५ १	
भूधत्	४०७ ६१		भृत्	४०० २३		मक्षिका	१९७ २६		मत	{ २७६ ३६ ३५९ २३ ३८३ १०३	
भूसन्	२४८ १७		भृत्	४०९ ७०		मख	२५४ १३		मत्तकाशिनी	२०४ ४	
भूमि	११० २		भृत्	८९ ८		मगध	२९६ ९७		मत्सर	४२७ १७२	
			भृत्	२०४ ५		मघवत्	१७ ४१				
			भृत्	३२२ ५५							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मस्तवत्	१७	५१
मत्स्याण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुन्माला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुवक	{ १४६	५२
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुव्रत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४		{ १५५	७१
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मिधुशिभु	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कट	१८७	३
मत्स्याखग	४३५	२१८	मधुश्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटक	१९१	१३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुशील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४	१८	मर्कटी	{ १४५	४८
मथित	३२१	५३	मधूक	१३७	२७		{ ४१३	९५		{ १५८	८७
मथिन्	३२६	७४	मधूच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्त्य	२०३	१
मद	{ २७७	३७	मधूलक	१३७	२८	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दन	३९३	२३
	{ ३९०	१२	मधूलिका	१५७	८४	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्दल	७४	८
मदकल	{ ४१३	९१	मध्य	{ २३०	७९	मन्दार	{ २१	५०	मर्मन्	४५९	३०
	{ २७६	३५		{ ४२५	१६१		{ १३७	२६	मर्मर	७०	२३
मदन	{ १२	२५	मध्यदेश	११२	७		{ १५६	८१	मर्मस्पृश्	३७७	८३
	{ १४६	५३		{ ७१	१	मन्दिर	११७	५	मर्यादा	२७४	२६
	{ १५५	७८	मध्यम	{ ११२	७	मन्दुरा	११९	७	मल	{ २२४	६५
मदस्थान	३५१	४०		{ २३०	७९	मन्दोष्ण	४३	३५		{ ४३१	१९७
मदिरा	३५०	४०	मध्यमा	{ २०६	८	मन्द्र	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मदिरागृह	११९	८		{ २३१	८२	मन्मथ	{ १२	२५	मलपू	१४९	६१
मदोत्कट	२७६	३५	मध्याह्न	४४	३		{ १३५	२१	मलयज	२४७	१३१
महु	१९९	३४	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलिन	३६८	५५
महुर्	१००	१९	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८०	२५	मलिनी	२०९	२०
मघ	३५०	४०	मनस्	५५	३१		{ ४२३	१५३	मलिम्लुच	३४५	२५
	{ ४८	१५	मनसिज	१२	२६	मन्वन्तर	५१	२२	मलीमस	३६८	५५
मधु	{ १७६	१४२	मनस्कार	५६	२	मय	३२७	७५	मल्ल	४५६	२१
	{ ३३८	१०७	मनाक्	४४५	८	मयु	२९	७१	मल्लक	४६१	३७
	{ ३५१	४१	मनित	३८५	१०८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्लिका	१५२	६९
	{ ४१४	१०३	मनीषा	५५	१	मयूख	{ ४२	३३	मल्लिकारुख्य	१९६	२४
मधुक	१६५	१०९	मनीषिन्	२५१	५		{ ४००	१८	मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुकर	१९८	२९	मनु	४६१	३८	मयूर	{ १६६	१११	मसी	४५२	१०
मधुकम	३५१	४०	मनुज	२०३	१		{ १९८	३०	मसूर	३०७	१७
मधुद्रुम	३३७	२७	मनुष्य	२०३	१	मयूरक	{ १५८	८८	मसूरविदला	१६५	१०९
मधुप	१९८	२९	मनुष्यधर्मन्	२८	६८		{ ३३५	१०१	मसृण	३१८	४६
मधुपर्णिका	{ १४०	३५	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मरकत	३३२	९२	मस्कर	१८२	४१
	{ १६०	९४	मनोजवस	३५६	१३	मरण	३०१	११६	मस्करिन्	२६२	९५
मधुपर्णी	१५६	८३	मनोश	३६७	५२	मरीच	३१४	३६	मस्तक	२३६	६५
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनोभव	४२०	१३८	मरीचि	{ ४०	२७	मस्तिष्क	२२४	५४
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनोरथ	८१	२७		{ ४२	३३	मस्तु	३२१	३८
मधुर	{ ५८	९	मनोरम	३६७	५२	मरीचिका	४३	३५	मह	८६	६०
	{ ४३०	१९१	मनोहत	३६३	४१	मरु	{ ११२	५	महत्	३६९	६९
मधुरक	१७६	१४२	मनोहा	३३८	१०८		{ ४२५	१६३	महती	४०९	३३१
मधुरसा	{ १५७	८३	मन्तु	२७४	२६	मरुत्	{ २५	६२	महस	४३८	१५६
	{ १६४	१०७	मन्त्र	४२६	१६७		{ ३१	२	महाकन्द	१७८	१५६
मधुरा	१७९	१५२	मन्त्रन्याख्याकृत	२५३	७		{ ४०७	५९			
मधुरिका	१६३	१०५									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	४४	मान	७९	२२	माल्यवत्	१२४	३
महाज्ञ	३२७	७५	मांसिक	३४३	१४	मान	३३०	८५	माषपर्णी	१७५	१३८
महाजाली	१६८	११७	माक्षिक	३३८	१०७	मानव	२०३	१	मास	४७	१२
महादेव	१३	३२	मागध	२९६	९७	मानस	५५	३१	मासर	३२०	४९
महाधन	२४१	११३	मागधी	१५२	७१	मानसौक्य	१९६	२३	मासिक	२५८	३१
महानस	३१०	२७	माघ	१६१	९६	मानिनी	२०४	३	मास्य	४४६	११
महामात्र	२६७	५	माघ	४८	१५	मानुष	२०३	१	माहिष्य	३३९	३
महायज्ञ	२५४	१४	माध्य	१५३	७३	मानुष्यक	३९७	४२	माहिषी	३२४	६६
महारजत	३३३	९५	माठर	४१	३१	माया	३४२	११	मितंपच	३६५	४८
महारजन	३३७	१०६	माडि	४५१	८	मायाकार	३४२	११	मित्र	४०	३०
महारण्य	१२७	१	माणवक	२१५	४२	मायादेवीसुत	८	१५	मित्र	२६९	९
महाराजिक	६	१०	माणव्य	३९६	१०६	मायु	२२२	६२	मित्र	२७०	१२
महारौरव	९१	१	माणिक्य	४५९	३१	मायूर	२०२	४३	मिथस्	४४३	१६७
महाशय	३५३	३	माणिमन्थ	३१५	४२	मार	१२	२५	मिथुन	२०१	३८
महाशुद्धी	२०८	१३	मातङ्ग	४००	१९	मारजित	७	१३	मिथ्या	४४७	१५
महाश्वेता	१६५	११०	मातरपितृ	४००	२१	मारण	३००	११४	मिथ्याष्टि	५६	४
महासहा	१५३	७३	मातरिष्वत्	२१४	३७	मारिष	७६	१४	मिथ्याभियोग	६७	१०
महासेन	१७	३९	मातलि	१९	४५	मारुत	२५	६२	मिथ्यामिशंसन	६७	१०
महिका	३६	१८	मातापितृ	२१४	३७	मार्कव	१७९	१५१	मिथ्यामति	५६	४
महिला	२०३	२	मातामह	२१३	३३	मार्ग	४८	१४	मिश्रेय	१६३	१०५
महिलाह्वया	१४७	५५	मातुल	१५५	७८	मार्ग	११४	१५	मिसि	१६३	१०५
महिष	१८८	४	मातुल	२१२	३१	मार्गण	२९२	८७	मिसि	१७९	१५२
महिषी	२०४	५	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्गशीर्ष	३६६	४९	मिसी	१७४	१३४
मही	११०	३	मातुलानी	२१२	३०	मार्गित	३८४	१०५	मिहिका	३६	१८
महीक्षित	२६७	१	मातुलाहि	८९	६	मार्जना	१३९	३३	मिहिर	४०	२९
महीध्र	१३३	१	मातुली	२१२	३०	मार्जना	२४४	१२१	मीढ	३८१	९६
महीरह	१२८	५	मातुली	१५५	७८	मार्जना	१८८	६	मीन	९९	१७
महीलता	१०१	२१	मातुल्लङ्घक	१५५	७८	मार्जिता	३१७	४४	मीनकेतन	१२	२५
महीसुत	३९	२५	मातृ	१५	३५	मार्तण्ड	४०	२९	मुकुट	२३८	१०२
महेच्छ	३५३	३	मातृ	७६	१४	मार्दङ्गिक	३४२	१३	मुकुन्द	१७०	१२१
महेरणा	१७०	१२४	मातृ	२१२	२९	मार्द्विक	३५१	४१	मुकुर	२५०	१४०
महेश्वर	१३	३०	मातृ	३२४	६६	मार्ष्टिक	२४४	१२१	मुकुल	१३४	१६
महोक्ष	३२३	६१	मातृष्वसेय	२११	२५	मालक	१४९	६२	मुक्ककुक्क	८९	६
महोत्पल	१०७	३९	मातृष्वसीय	२११	२५	मालती	१५३	७२	मुक्कावली	२३९	१०५
महोत्साह	३५३	३	मात्र	४२७	१७८	माला	२४८	१३५	मुक्कास्फोट	१०१	२३
महोद्यम	३५३	३	मात्रा	३६९	६२	मालाकार	३४०	५	मुक्ति	५७	६
महौषध	१६२	१००	मात्रा	४२७	१७७	मालावृणक	१८५	१६७	मुख	१२३	१९
मा	१७८	१४८	माद	३९०	१२	मालिक	३४०	५	मुख	२३३	८९
मा	४४६	११	माधव	९	१८	माधुधान	८९	६	मुखर	३६२	३६
मा	२२३	६३	माधवक	३५१	४१	माखर	१३९	३२	मुखवासन	५९	११
मा	४५७	२२	माधवी	१५२	७२	माल्य	२४८	१३५	मुख्य	३६८	५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुष्ट	{ २१८ ४६०	{ ४८ ३४	मूर्ति	{ २२६ ४०८	{ ७१ ६६	मृत्	१११	४	मेरु	२१	४१
मुष्टित	{ २१८ ३७७	{ ४८ ८५	मूर्तिमत्	३७४	७६	मृत्	{ ३०१ ३०३	{ ११७ ३	मेलक	३१४	३१
मुष्टिन्	३४१	१०	मूर्धन्	२३६	९५	मृत्स्नात	३५८	१९	मेष	३२७	७६
मुद्	५२	२४	मूर्धाभिषिक्त	{ २६७ ४०७	{ १ ६१	मृतालक	१७२	१३१	मेषकम्बल	३३७	१०७
मुदिर	३२	७	मूर्वा	१५७	८३	मृत्तिका	१११	४	मेह	२२०	५६
मुद्रपर्णी	१६७	११३	मूल	{ १३१ ४३२	{ १२ १९९	मृत्तुजय	१३	३१	मेहन	२२८	७६
मुद्गर	२९४	९१	मूलक	१८१	१५७	मृत्तु	३०१	११६	मैत्रावरुणि	३७	२०
मुधा	४४४	४	मूलकर्मन्	३८७	४	मृत्तु	{ १११ १७२	{ ४ १३१	मैत्री	४६२	३१
मुनि	{ ७ २६२ ४६१	{ १४ ४२ ३८	मूलधन	३२८	८०	मृदङ्ग	७३	५	मैत्र्य	४६२	३१
मुनीन्द्र	७	१४	मूल्य	{ ३२८ ३५०	{ ७९ ३८	मृदु	{ ३७५ ४१३	{ ७८ ९४	मैथुन	{ २६६ ४१७	{ ५७ १२३
मुरज	७३	५	मूषा	{ ३४८ ४६१	{ ३३ ३८	मृदुत्वच्	१४४	४६	मैरय	३५१	४१
मुरा	१७०	१२३	मूषिक	१९१	१२	मृदुल	३७५	७८	मोक्ष	{ ५७ १४२	{ ७ ३९
मुषित	३७८	८८	मूषिकपर्णी	१५८	८८	मृदुलीका	१६४	१०७	मोघ	३७६	८१
मुष्क	२२८	७६	मूषित	३७८	८८	मृध	२९८	१०४	मोघा	१४६	५४
मुष्कक	१४२	३९	मृग	{ १८९ ३९५	{ ८ ३०	मृषा	४४७	१५	मोचक	१३८	३१
मुष्टिबन्ध	३९१	१४	मृगणा	३९५	३०	मृषार्थक	७०	२१	मोचा	{ १४४ १६६	{ ४६ ११३
मुसल	३१०	२५	मृगतृष्णा	४३	३५	मृष्ट	३६८	५६	मोदक	४६०	३३
मुसलिन्	११	२४	मृगदंशक	३४५	२१	मेकलकन्यका	१०५	३२	मोद	३३८	११०
मुसली	{ १६९ १९१	{ ११९ १२	मृगधूर्तक	१८८	५	मेखला	{ २४० २९४	{ १०८ ९०	मोदटा	१५७	८३
मुसल्य	३६४	४५	मृगनाभि	२४७	१२९	मेघ	३२	६	मोषक	३४५	२४
मुस्तक	१८२	१५९	मृगवधाजीव	३४५	२१	मेघज्योतिस्	३३	१०	मोह	३००	१०९
मुस्ता	१८२	१५९	मृगबन्धनी	३४६	२६	मेघनादानुलसी	१९८	३०	मौह	३३२	९३
मुहुस्	४४३	१	मृगमद	२४७	१२९	मेघनामन्	१८२	१५९	मौहिक	३०४	८
मुहुर्भाषा	६८	१६	मृगया	३४५	२३	मेघनिर्घोष	३२	८	मौहीन	३०४	३६
मुहूर्त	४७	११	मृगयु	३४५	२१	मेघपुष्प	९३	५	मौन	२६१	१३
मूक	३५६	१३	मृगरोमज	२४१	१११	मेघमाला	३२	८	मौरजिक	३४२	१३
मूढ	३६५	४८	मृगव्य	३४५	२३	मेघवाहन	१७	४४	मौर्वा	२९२	८५
मूत	३८०	९५	मृगशिरस्	३८	२३	मेचक	{ ६० ३१७	{ १४ ३१	मौलि	४३०	५
मूत्र	२२५	६७	मृगशीर्ष	३८	२३	मेह	{ २२८ ३२७	{ ७६ ७६	मौष्टा	४५१	१४
मूत्रकृच्छ्र	२२०	५६	मृगाङ्क	३४	१४	मेदक	३५१	४१	मौहूर्त	२७०	१४
मूत्रित	३८१	९६	मृगादन	१८६	१	मेदस्	२२४	६४	मौहूर्तिक	२७०	२१
मूर्ख	३६५	४८	मृगित	३८४	१०५	मेदिनी	११०	३	म्लिष्ट	७०	७
मूर्च्छा	३००	१०९	मृगेन्द्र	१८६	१	मेदुर	३६०	३०	म्लेच्छदेश	११२	९७
मूर्च्छाल	२२२	६१	मृजा	२४४	१२१	मेधा	५६	२	म्लेच्छमुख	३३४	९७
मूर्च्छित	{ २२२ ४११	{ ६१ ८२	मृड	१३	३१	मेधि	३६०	१५	य.	२२४	६६
मूर्त	{ २२२ ३७४	{ ६१ ७६	मृडानी	१६	३७	मेघ्य	३६८	५५	यक्ष	{ ६ ३८	{ ११ १३३
			मृणाल	१०८	४२				यक्षकर्म	२४८	१२७
									यक्षधूप	२४६	६६
									यक्षराज	२८	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०	यौवत	२१०	२२
यजमान	२५३	८	यशस्	६७	११	युग	{ २०१ ३८		यौवन	२१५	४०
यजुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	युग	{ ४०१ २४		र.		
यज्ञ	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगकीलक	३०६	१४	रंहस्	२६	६४
यज्ञशेष	२५९	२८	यष्टृ	२५३	८	युगन्धर	{ २८४ ५७			{ ६१ १५	
यज्ञसूत्र	२६५	४९	याग	२५४	१३	युगपद्	{ ४६१ ३५		रक्त	{ २२३ ६४	
यज्ञाङ्ग	१३५	२२	याचक	३६६	४९	युगपत्रक	४४९	२२		{ २४५ १२४	
यज्ञिय	२९८	२७	याचनक	३६६	४९	युगपार्श्वग	१३५	२२		{ ४१० ८०	
यज्वन्	२५३	८	याचना	२६०	३२	युगल	३२४	६३	रक्तक	१५३	७३
यत्	४४४	३	याचित	३०३	३	युगल	२०१	३८	रक्तचन्दन	{ २४७ १३२	
यतस्	४४४	३	याचितक	३०३	४	युग्म	२०१	३८		{ ३३९ १११	
यति	२६३	४३	यात्रा	{ २६० ३२		युग्म	{ २८४ ५८		रक्तपा	१०१	२२
यतिन्	२६३	४३		{ ३८८ ८		युग्म	{ ३२४ ६४		रक्तफला	१७५	१३९
यथा	४४५	९	याजक	२५५	१७	युद्ध	२९८	१०३	रक्तसंध्यक	१०६	३६
यथाजात	३६५	४८	यातना	९२	३	युध्	२९८	१०६	रक्तसरोरुह	१०८	४१
यथातथम्	४४७	१५	यातयाम	४२२	१४५	युवति	२०६	८	रक्ताङ्ग	१७७	१४६
यथायथम्	४४७	१४	वातु	२५	६०	युवन	२१६	४२	रक्तोत्पल	१०८	४२
यथार्थम्	४४७	१५	वातुधान	२५	६०	युवराज	७५	१२	रक्षःसभ	४५८	२७
यथार्हवर्ण	२७०	१३	वात्	२१२	३०	यूथ	२०२	४१	रक्षस्	{ ६ ११	
यथास्वम्	४४७	१४	यात्रा	{ २९६ ५५		यूथनाथ	२७६	३५		{ २५ ६०	
यथेप्सित	३२२	५७		{ ४२७ १७५		यूथप	२७६	३५	रक्षित	३८४	१०६
यदि	४४६	१२	यादःपति	१२६	९२	यूथिका	१५२	७१	रक्षिवर्ग	२६८	६
यदृच्छा	३८६	२	यादस्	१००	२०	यूप	{ १४२ ४१		रक्षण	३८८	८
यन्तु	{ २८५ ५९		यादसांपति	२५	६१		{ ४६१ ३५		रङ्ग	१९०	१०
	{ ४०७ ५९		यान	{ २७१ १८		यूपकटक	२५६	१८	रङ्ग	३३७	१०६
	{ २४ ५८		यानमुख	{ २८३ ५८		यूपाग्र	२५६	१९	रङ्गाजीव	३४१	७
यम	{ २६४ ४८		याज्य	२८३	५५	यूष	४६१	३५	रचना	२४९	१३७
यमराज	२४	५८	याप्य	३६७	५४	योकत्र	३०५	१३	रजक	३४२	१०
यमुना	१०५	३२	याप्ययान	२८३	५३	योग	४००	२२	रजत	{ ३३३ ९६	
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	याम	{ ४५ ६		योगेष्ट	३३७	१०५		{ ४१० ७९	
ययु	२८१	४५		{ ३९२ १००		योग्य	१६६	११२	रजनी	{ ४४ ४	
यव	३०६	१५	यामिनी	४४	४	योजन	४५८	३०		{ १७९ १५३	
यवकथ	३१४	७	यामुन	३३५	१००	योजनबद्धी	१५९	९१	रजनीमुख	४५	६
यवक्षार	३३८	१०८	यायजूक	२५३	८	योत्र	३०५	१३	रजनीमुख	५४	२९
यवफल	१८२	१६१	याव	२४५	१२५	योद्ध	२८५	६१	रजस्	२९६	९८
यवस	१८५	१६७	यावक	३०७	१८	योध	२८५	६१	रजस्	४३८	२३१
यवागू	३२०	५०	यावत्	३४१	२४६	योधसंराव	२९९	१०७	रजस्वला	२०९	२०
यवाग्रज	३३८	१०८	यावन	२४६	१२८	योनि	२२८	७६	रज्जु	३४६	२७
यवानिका	१७७	१४५	याष्टीक	२८८	७०	योषा	२०३	२	रज्जन	२४७	१३२
यवास	१५९	९१	यास	१५९	९१	योषित	२०३	२	रज्जनी	१६०	९५
यवीयस	२१६	४३	यासिता	१६५	११०	यौतक	२७४	२८		{ २९८ १०४	
यव्य	३०४	७	युक्त	२७३	२४	यौतव	३३०	६५	रण	{ ३८८ ८	
										{ ४०५ ४९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसना	२३४	९१	राजिल	८८	५	रुचि	{ ४३	३१
रत	२६६	५७	रसवती	३१०	२७	राजीव	{ १००	१९	{ ४०२	३१	
रतिपति	१२	२६		११०	२	राज्याङ्ग	{ १०७	४१	रुचिर	३६७	५३
रत्न	{ ३३२	९३	रसा	{ १५७	८४	राज्याङ्ग	२७१	१८	रुच्य	३६७	५३
	{ ४१८	१२६		{ १७०	१२३	रात्रि	४५	५	रुज्	२१८	५१
रत्नसानु	२१	४९	रसाग्र	३१९	४९	रात्रिचर	२५	६०	रुजा	२१८	५१
रत्नाकर	९२	२	रसाञ्जन	३३५	१०१	रात्रिचर	२५	६०	रुत	७१	२५
रत्नि	२३२	८६	रसातल	८६	१	राद्धान्त	५६	४	रुदित	८५	३५
रथ	{ १३८	३०	रसाल	{ १३९	३३	राध	४८	१६	रुद्र	३७९	९०
	{ २८२	५१		{ १८३	१६३	राधा	३८	२२	रुद्र	{ ६	१०
रथकट्या	२८३	५५		{ ३१७	४४					{ १३	३४
रथकार	{ ३४०	४	रसित	३२	८	राम	{ १९०	११	रुद्राणी	१६	३७
	{ ३४१	९	रसोनक	१७८	१४८		{ ४४१	१४३	रुधिर	{ २२३	६४
रथगुप्ति	२८४	५७	रहस्	{ २७३	२२	रामठ	३१६	४०		{ ४५७	२२
रथद्व	१३७	२६		{ २७३	२३	रामा	२०४	४	रुह	१९०	१०
रथाङ्ग	{ २८३	५५	रहस्य	२७३	२३	राम्भ	२६४	४५	रुशती	६८	२०
	{ २८४	५६	राका	४६	८	राल	२४६	१२७	रुष्	८०	२६
रथाङ्गाह्वयनामक	१९५	२२	राक्षस	२५	५९	राशि	{ २०२	४२	रुहा	१८२	१५६
रथिक	२८९	७६	राक्षसी	१७२	१२८		{ ४३४	२१४	रुक्ष	४३७	२३१
रथिन्	{ २८५	६०	राक्षा	२४५	१२५	राष्ट्र	४२९	१८४	रूप	५७	४
	{ २८९	७६	राङ्कव	२४१	१११	राष्ट्रिका	१६०	९४	रूपाजीवा	२०९	११
रथिन	२८९	७६	राज्	२६७	१	राष्ट्रिय	७६	१४			
रथ्य	२८१	४६	राजक	२६७	३	रासभ	३२७	७७	रूप्य	{ ३३२	९१
रथ्या	{ ११७	३	राजकशेरु	४२९	१८८	रास्ना	{ १६७	११४		{ ३३३	९१
	{ २८३	५५	राजन्	{ २६७	२		{ १७५	१४०		{ ४२४	१६०
रद	२३४	९१		{ ४१६	१११	राहु	४०	२६	रूप्याध्यक्ष	२६८	८९
रदन	२३४	९१	राजन्य	२६७	१	रिक्तक	३६८	५६	रुषित	३७९	८९
रदनच्छद	२२३	९०	राजन्यक	२६७	४	रिक्थ	३३१	९०	रेचित	२८२	४८
रन्ध्र	८६	२	राजन्वत्	११४	१३	रिङ्गण	८५	३६	रेणु	२९६	९८
रभस	४५६	२१	राजबला	१७९	१५३	रिपु	१८९	१०	रेणुका	१६९	१२०
रमणी	२०४	४	राजवीजिन्	२५१	२	रिष्ट	४०३	३६	रेणुस	२२२	६३
रम्भा	१६६	११३	राजराज	२८	६८	रिष्टि	२९३	२६	रेफ	{ ३६७	५४
रय	२६	६४	राजलिङ्ग	४१३	९२	रीढा	७९	२३		{ ४१९	१३२
रल्लक	{ २४३	११६	राजवंश्य	२५१	२	रीण	३८०	९२	रेवतीरमण	११	३३
	{ ४५४	१७	राजवत्	११४	१३	रीति	{ ३३३	९७	रेवा	१०५	३३
रव	७०	२२	राजवृक्ष	१३६	२३		{ ४०८	६८	रे	{ ३३१	१६५
रवण	३६२	३८	राजसदन	११९	१०	रीतिपुष्प	३३६	१०३		{ ४३५	३
रवि	४०	३१	राजसभा	४५२	९	रुक्प्रतिक्रिया	२१८	५०	रोक	८६	५१
रशना	२४०	१०८	राजसूय	४५९	३१	रुक्म	३३३	९५	रोग	२१८	५५
रश्मि	४२०	१३८	राजहंस	१९६	२४	रुक्मकारक	३४१	८	रोगहारिन्	२२१	४७
	{ ५७	७	राजादन	{ १४०	३५	रुण	३७९	९१	रोचन	१४४	१०८
	{ ५९	९		{ १४४	४५	रुच	४३	३४	रोचनी	{ १६४	१०८
रस	{ ३३५	९९	राजार्ह	२४६	१२६		{ १४५	५१		{ १७७	१०८
	{ ४३७	२२७	राजि	१२८	४	रुचक	{ १५५	७८	रोचिष्णु	२३८	३५
रसगर्भ	३३५	१०२	राजिका	३०७	१९		{ ३१७	४३	रोचिस्	४३	४३
रसज्ञा	२३४	९१					{ ३३८	१०९	रोदन	२३५	४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	२७	६४	लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	२२९	लघु	१७३	१३३	लाक्षा	२४५	१२५	लेखधर्म	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९	लघु	४०१	२८	लाक्षा	४५२	१०	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लघुल्य	१८४	१६५	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्का	४५१	७	लाङ्गल	३०५	१३	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लङ्कोपिका	१७३	१३३	लाङ्गलदण्ड	३०६	१४	लेष्टु	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लज्जा	७९	२३	लाङ्गलपद्धति	३०६	१४	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लज्जाशील	३६०	२८	लाङ्गलिकी	१६९	११८	लोक	११२	६
रोमाञ्च	८५	३५	लज्जित	३७९	९१	लाङ्गली	१६५	१११	लोक	१२४	२
रोष	८०	२६	लङ्गा	४५२	१०	लाङ्गली	१८५	१६९	लोक	३९७	२
रोहिणी	३२४	६७	लङ्गा	१३०	९	लाङ्गल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोहित	३३	१०	लङ्गा	१३१	११	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
रोहितक	६१	१५	लङ्गा	१४७	५५	लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
रोहिन्	१००	१९	लङ्गा	१५२	७२	लाभ	३२८	८०	लोकेश	८	१६
रौद्र	१९०	१०	लङ्गा	१७३	१३३	लामज्जक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रौहितक	१४५	४९	लङ्गा	१७८	१५०	लालसा	८१	२८	लोचमस्तक	१६६	१११
रौहिन्	१४५	४९	लङ्गा	१७८	१४८	लालसा	४३७	२२८	लोचन मद्र	३४६	२५
रौद्र	७७	१७	लङ्गा	२३३	८९	लाला	२२५	६७	लोघ्र	३४६	३३
रौमक	३१७	४२	लङ्गा	३८४	१०७	लालाटिक	४००	१७	लोपामुद्रा	३७	२०
रौरव	९१	१	लङ्गा	३८४	१०४	लाव	१९९	३५	लोमन्	२३७	९९
रौहिणेय	११	२४	लङ्गा	२५१	६	लासिका	७४	८	लोमशा	१७४	१३४
रौहिष	४०	२६	लङ्गा	२५३	१०	लाय	७५	१०	लोल	३७४	७४
रौहिष	१८४	१६६	लङ्गा	२७३	२४	लिकुच	१४८	६०	लोल	४३३	२०५
ल.	१९०	१०	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४५२	१०	लोलुप	३५८	२२
लकुच	१४८	६०	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोलुभ	३५८	२२
लक्ष	२९२	८६	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोष्ट	३०५	१२
लक्षण	३४	१७	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोष्टमेदन	३०५	१२
लक्ष्मण	३५६	१४	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोह	२४६	१२६
लक्ष्मणा	१९६	२५	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोह	३३४	९८
लक्ष्मन्	३४५	१७	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोह	३३४	९९
लक्ष्मी	४१८	१२४	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोह	४५७	२३
लक्ष्मी	१२	२७	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहकारक	३४१	७
लक्ष्मीवत्	१६६	११२	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्य	२९१	८२	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहल	३६२	३७
लगुड	४३४	१८	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहाभिसार	२९५	९४
लग्न	४०	२७	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहित	६१	१५
लग्नक	३५२	४४	लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहितक	३३२	९२
			लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहितचन्दन	२४५	१२४
			लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहिताङ्ग	३९	२५
			लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	लोहिताध	२२	५५
			लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	व.		
			लङ्गा	२७३	२४	लिङ्गा	४०१	२५	व.	४४५	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वंश	{ २५० १ २८२ १६० ४३४ २१४		वत्सर	{ ४८ १३ ५० २०		वमि	२२०	५५	वर्ग	२०२	४१
वंशक	२४६	१२६	वत्सल	३५६	१४	वयस्	४३८	२३०	वर्चस्	४३८	३३०
वंशरोचना	३३८	१०९	वत्सादनी	१५६	८२	वयस्थ	२१६	४२	वर्चस्क	२२५	६८
वकुल	१५०	६४	वद	३६१	३५	वयस्था	{ १४७ ५८ १७५ १३७ १७६ १४४		वर्ण	{ २५० १ २७९ ४१ ४०५ ४८	
वक्तव्य	४२४	१५९	वदन	२३३	८९	वयस्य	२७०	१२	वर्णक	{ २४८ १३३ ४६१ ३८	
वक्तृ	३६१	३५	वदान्य	{ ३५४ ६ ४२५ १६०		वयस्या	२०४	१२	वर्णित	३८५	११०
वक्र	२३३	८९	वदावद	३६१	३५	वर	{ २४५ १२४ ३८९ ८ ४२७ १७३		वर्णित	२६३	४३
वक्र	३७२	७१	वध	३०० (३०७)	११५	वरटा	{ १९६ २५ १९७ २७		वर्तक	{ १९९ ३५ ३९८ ११	
वक्षस्	२२९/१२	७८	वधू	{ १७३ १३३ २०३ २ २०६ ९		वरण	{ ११७ ३ १३६ २५		वर्तन	{ ३०२ १ ३६० २९	
वक्ष्ण	२२७	७३	वध्य	३६४	४५	वरण्ड	४५४	१८	वर्तनी	११४	१५
वक्ष्ण	३३७	१०६	वन	{ ९३ ३ १२७ १ ४१८ १२६		वरत्रा	{ २७९ ४२ ३४८ ३१		वर्ति	२४८	१३३
वचन	६३	१	वनतिक्तिका	१५७	८५	वरद	३५४	७	वर्तिक	१९९	३५
वचनेस्थित	३५९	२४	वनप्रिय	१९४	१९	वरवर्णिनी	{ २०४ ४ ३१६ ४१		वर्तिष्णु	३६०	२९
वचस्	६३	१	वनमक्षिका	१९७	२७	वराङ्ग	४०१	२६	वर्तुल	३७२	६९
वचा	१६२	१०२	वनमालिन्	९	२१	वराङ्गक	१७४	१३४	वर्त्मन्	{ ११४ १५ ४१७ १३१	
वज्र	४२९	४७	वनमुद्ग	३०७	१७	वराटक	{ १०९ ४३ ३४६ २७ ४६१ ३८		वर्धक	१५९	९०
वज्रदु	१६४	१०५	वनशृङ्गाट	१६१	९९	वरारोह	२०४	४	वर्धकि	३४१	९
वज्रनिर्घोष	३३	१०	वनसमूह	१२८	४	वराशि	२४३	११६	वर्धमान	१४५	५१
वज्रपुष्प	१५४	७६	वनस्पति	१२९	६	वराह	१८७	२	वर्धमानक	३१३	३३
वज्रिन्	१७	४२	वनायुज	२८०	४५	वरिवसित	३८३	१०२	वर्धिष्णु	३६०	२८
वञ्चक	{ १८८ ५ ३६५ ४७		वनिता	{ २०३ २ ४०९ ७४		वरिवसित	३८३	१०२	वर्ध	३४८	३१
वञ्चित	३६३	४१	वनीयक	३६६	४९	वरिवस्या	२६०	३५	वर्धमान	२८६	६५
वञ्जुल	{ १३७ २७ १३८ ३० १५० ६४		वनौकस्	१८७	३	वरिवसित	३८३	१०२	वर्मित	२८६	५५
वट	१३९	३२	वन्दा	१५६	८२	वरिष्ठ	३३४	९७	वर्य	३६८	७
वटक	४५४	१७	वन्दार	३६०	२८	वरिष्ठ	३८५	१११	वर्या	२०५	२६
वटी	३४६	२७	वन्ध्य	१२९	७	वरी	१६२	१००	वर्वणा	१९७	९०
वडवा	२८१	४६	वन्ध्या	३२५	६९	वरीयस्	४३९	२३५	वर्वर	१५९	१३९
वड्	३६९	६१	वन्था	१२१	४	वरुण	{ २५ ६१ ३१ २		वर्वरा	१७५	११
वणिज्	३२८	७८	वपा	{ ८६ २ २२४ ६४		वरुणात्मजा	३५०	३९	वर्ष	{ ११२ २२५ ४३६ ९	
वणिज्या	३२८	७९	वपुस्	२२६	७०	वरुथ	२८४	५७	वर्षवर	२६९	१९
वण्टक	३३१	८९	वप्र	{ ११७ ३ ३०४ ११ ३३७ १०५		वरुथिनी	२८९	७८	वर्षा	५०	२४
वत्स	{ २२९ ७८ ३२३ ६२ ४३७ २२६		वमथु	{ २२० ५५ २७७ ३७		वरेण्य	३६८	५७	वर्षाभू	१०२	४१
वत्सक	१५०	६६				वर्कर	३४५	२३	वर्षाधस्	२१६	
वत्सतर	३२३	६२									
वत्सनाभ	९०	११									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	१२	वसुदेव	११	२२	वाट्यालका	१६४	१०७	वायस	१९४	२०
वर्ष्मन्	{ २२६ ७० ४१७ १२३		वसुधा	११०	३	वाडव	{ २५१ ४ २८१ ४६		वायसाराति	१९२	१५
वलक्ष	५९	१२	वसुधरा	११०	३	वाडव्य	३९६	४१	वायसी	१७९	१५१
वलज	४०२	३१	वसुमती	११०	३	वाण	{ १५४ ७४ ४०४ ४५		वायसोली	१७६	१४४
वलजा	४०२	३१	वस्तु	४५३	१३	वाणि	३४७	२८	वायु	२५	६१
वलभी	१२१	१५	वस्त्य	११७	५	वाणिज	३२८	७८	वायुसख	२२	५५
वलय	२३९	१०७	वस्ति	२४२	११४	वाणिज्य	{ ३०२ २ ३२८ ७९		वार	९३	३
वलयित	३७९	९०	वस्त्र	२४२	११५	वाणिनी	४१६	११२	वार	{ २०१ ३९ ४२५ १६१	
वलिर	२१८	४९	वस्त्रयोनि	२४१	११०	वाणी	६२	१	वारण	२७६	३४४
वलीक	१२१	१४	वस्त्रवेष्टमन्	२४४	१२०	वात	२५	६३	वारणबुसा	१६६	११३
वलीमुख	१८७	३	वस्त्र	३२८	७९	वातक	१७८	१४९	वारवाण	२८६	६३
वल्क	१३१	१२	वस्त्रसा	२२४	६६	वातकिन्	२२१	५९	वारमुख्या	२०९	१९
वल्कल	१३१	१२	वह	३२३	६३	वातप्रमी	१८९	७	वारस्त्री	२०९	१९
वल्गित	२८२	४८	वह	{ २२ ५३ ३१ २		वातमृग	१८९	७	वाराही	१७८	१५१
वल्मीक	११४	१४	वह	३३७	१०६	वातरोगिन्	२२१	५९	वारि	९३	३
वल्मीकी	७२	३	वह	१५६	८०	वातप्रमी	१८९	७	वारिद	३२	७
वल्मीक	{ ३६७ ५३ ४२० १३७		वह	{ ४४२ २४९ ४४५ ९ ४४७ १५		वातप्रमी	१८९	७	वारिप्रवाह	१२६	५
वल्मीक	१३२	१३	वा	१६१	९६	वातप्रमी	१८९	७	वारिवाह	३२	६
वल्मीक	१३०	९	वाकुची	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वारी	२७९	४३
वल्मीक	२२३	६३	वाकपति	६३	२	वातप्रमी	१८९	७	वारुणी	४०६	५२
वल्मीक	३८८	८	वाक्य	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्त	{ २२१ ५७ ४१० ७६	
वल्मीक	३८७	४	वागीश	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्ता	{ ६६ ७ ३०२ १ ४१० ७५	
वल्मीक	{ २७७ ३६ ३२५ ६९ ४३५ २१७		वागुरा	३४६	२६	वातप्रमी	१८९	७	वार्ताकी	१६७	११४
वल्मीक	३६८	५६	वागुरिक	३४३	१४	वातप्रमी	१८९	७	वार्तावह	३४३	१५
वल्मीक	१६१	९७	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धक	२१५	४०
वल्मीक	३५९	२५	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषि	३०३	५
वल्मीक	४४५	८	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	३०३	५
वल्मीक	२५८	२७	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	१७८	१५०
वल्मीक	४०८	६७	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	२३६	९५
वल्मीक	२४२	११५	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	२८२	५०
वल्मीक	५०	१८	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	२३८	१०३
वल्मीक	२२४	६४	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	२८२	५०
वल्मीक	{ १६१ ९७ ३१६ ४१		वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	१६९	१२१
वल्मीक	{ १५६ ८१ ३३१ ९० ४३७ २२८		वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	२४१	१११
वल्मीक	{ १५६ ८० ३१७ ४२		वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	३६२	३५
वल्मीक	३१७	४२	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	३७९	९२
वल्मीक	३१७	४२	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	१६३	१०३
वल्मीक	३१७	४२	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	७१	२५
वल्मीक	३१७	४२	वागुरिक	३६२	३५	वातप्रमी	१८९	७	वार्धुषिक	११८	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३१९	१५	विडङ्ग	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासगृह	११९	८	विक्रम	२९८	१०२	विडाल	१८८	६	विधा	३८९	१०
वासन्ती	१५२	८२	विक्रय	४२१	१४१	विडौजस्	१७	४१	विधातृ	४१४	१०१
वासयोग	२४८	१३४	विक्रयिक	३२९	८३	वितण्डा	४५२	९	विधातृ	८	१७
वासर	४४	२	विक्रयिक	३२८	७९	वितथ	७०	२१	विधि	८	१७
वासव	१७	४२	विक्रान्त	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	विधि	५३	२८
वासस्	२४२	११५	विक्रिया	३९१	१५	वितर्दि	१२२	१६	विधि	२६२	४०
वासित	२४८	१३४	विक्रेतृ	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४	विधिदर्शिन	४१४	१००
वासिता	४१०	७५	विक्रय	३२९	८२	वितान	२४४	१२०	विधि	२५५	१६
वासुकि	८८	४	विक्रय	३२९	८२	वितान	४१६	११३	विधु	९	२३
वासुदेव	९	२०	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्ज	१७८	१४९	विधु	३४	१४
वासू	७६	१४	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	१७९	१४९	विधुत	४१४	९९
वास्तु	१२३	१९	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	१७९	१४९	विधुत	३८४	१०७
वास्तुक	१८१	१५८	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३१५	३७	विधुतुद	४०	३६
वास्तोष्पति	१७	४३	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुर	३९२	२०
वाह	२८३	५४	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुर	३९२	२०
वाह	२८०	४४	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहद्विषत्	१८८	४	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहन	२८३	५८	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहस	८८	५	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहित्थ	२७८	३९	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहिनी	२८९	७८	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहिनीपति	२९०	८१	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहिनीपति	४१६	११२	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वाहिनीपति	२८६	६२	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
वि	१९८	३३	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विंशति	३२९	८३	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकङ्कत	१४१	३७	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकच	१२९	७	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकर्तन	४०	२९	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकलाङ्ग	२१७	४६	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकसा	१५९	९०	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकसित	१२९	८	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकस्वर	३६०	३०	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकार	३९१	१५	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकासिन्	३६०	३०	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकिर	१९८	३३	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकिरण	१५६	८०	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकुर्वाण	३५४	७	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकृत	७८	१९	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४
विकृत	२२१	५८	विक्रय	३२९	८२	वितुञ्जक	३३५	१०१	विधुवन	३८७	४

शब्दानुक्रमणिका ।

५१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विषाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	{ २५० २५१	{ २ ४	विरिञ्चि	८	१७	विशसन	३००	११४	विष्कम्भ	१२२	१७
विप्रकार	३९१	१५	विरूपाक्ष	१३	३२	विशाख	१७	४०	विष्किर	१९८	३३
विप्रकृत	३६३	४१	विरोचन	{ ४० ४१५	{ ३० १०८	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारण	३००	११२	विष्टरश्रवस्	९	१८
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशारद	४१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	{ ८६ १२६	{ १ ६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलम्भ	{ ८५ ३९४	{ ३६ २८	विलक्ष	३५९	२६	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशालत्वच्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विमुष्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विम्व	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विबन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विशेषक	२४५	१२३	विष्णु	३६४	४५
विबुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्राणन	२५९	२९	विष्वच्	४४७	१३
विभव	३३१	९०	विलेपन	{ २४८ ३९४	{ १३३ २७	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्सेन	९	१९
विभाकर	४०	२८	विलेपी	३२०	५०	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभावरी	४४	४	विलेशय	८९	८	विश्व	{ ३१५ ३७१	{ १० ६५	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभावसु	{ २२ ४० ४३७	{ ५६ ३० २२६	विवध	४१३	९६	विश्वकट्ट	३४५	२२	विष्वद्यच्	३६१	३४
विभीतक	१४७	५८	विवर्ण	८६	१	विश्वकर्मन्	४१६	१०९	विसंवाद	८५	३६
विभूति	१६	३६	विवर्ण	३४३	१६	विश्वकेतु	१२	२७	विस	{ १०७ १०८	{ ४० ४२
विभूषण	२३८	१०१	विवश	३६४	४४	विश्वमेषज	३१५	३८	विसकण्ठिका	१०६	२५
विभ्रम	८२	३१	विवाह	{ ४० ४०६	{ २९ ५७	विश्वभर	९	२२	विसप्रसून	१०८	४१
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाद	६६	९	विश्वभरा	११०	२	विसर	२०१	३९
विमनस्	३५४	८	विवाह	२६६	५६	विश्वसज्	८	१७	विसर्जन	२५९	२९
विमर्दन	३९०	१३	विवाह	{ २७३ ४११	{ २२ ८२	विश्वस्ता	२०७	११	विसर्पण	३९३	२३
विमला	१७६	१४३	विविध	३८०	९३	विश्वा	१६२	९९	विसार	९९	१७
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	१९८	३३	विश्वास	२७३	२३	विसारिन्	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विविध	२६१	३८	विष्	{ ९० ४३६	{ ९ २२३	विसिनी	१०७	३९
विमान	२०	४८	विविध	८२	३१	विष	२२५	६८	विस्त	३७७	८६
वियत्	२९	२	विविध	३८०	९३	विषधर	८९	७	विस्त्वर	३६१	३१
वियद्गङ्गा	२१	४९	विविध	१९८	३३	विषमच्छद	१३६	२३	विस्मर	३६१	३१
वियम	३९२	१८	विविध	२६१	३८	विषय	{ ५७ ११३	{ ७ ८	विस्तर	३९३	२२
वियात	३५९	२५	विश	{ २५० २३४	{ २ १	विषय	४२३	१५२	विस्तार	{ १३३ ३९२	{ १४ २२
वियाम	३९२	१८	विश	४३४	२१४	विषयिन्	५८	८	विस्तृत	३७७	८६
विरजस्तमस्	२६३	४५	विशङ्कट	३६९	६०	विषवैद्य	९०	११	विस्फार	२९९	१०८
विरति	३९६	३७	विशद	५९	१२	विषा	१६२	९९	विस्फोट	२२०	५३
			विशर	३००	११५	विषाक्त	२९३	८८	विस्मय	७८	१९
						विषाण	४०६	५६	विस्मयान्वित	३५९	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीर्य	८२	२९	वृद्धिमत्	४११	८५	वेदि	२५५	१८
विस्र	५९	१२	वीर्य	२२२	६२	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१९
विसम्भ	२७३	२३	वीर्य	४२१	१५४	वृद्धाजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विससा	४२०	१३५	वीवध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विससा	२१५	४१	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहग	१९८	३२	वुक	१८९	७	वृन्दभेद	२०२	४१	वेधस	१७८	१७
विहङ्ग	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२८	वृन्दारक	३९९	१६	वेधित	३८२	१९
विहङ्गम	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२९	वृन्दारक	३९९	१६	वेपथु	८६	३८
विहङ्गिका	३४७	२९	वृक्कण	३८३	१०३	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेमन्	३४६	२८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृश्चन	३४८	३२	वेला	४३१	१९८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४	वृश्चिक	१९१	१४	वेळ	१६४	१०६
विहायस्	२९	२	वृक्षरहा	१५६	८२	वृश्चिक	१९२	१४	वेळज	३१४	३५
विहायित	१९८	३२	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृश्चिक	३९८	७	वेळित	३७२	७१
विहार	२५९	२९	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	५२	२४	वेळित	३७८	८७
विहल	३९१	१६	वृक्षादनी	१५६	८२	वृष	१६३	१०३	वेश	११६	९
वीकाश	३६४	४४	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृष	१६८	११६	वेशन्त	१०३	२८
वीकाश	४३४	२१५	वृक्षाम्ल	५१	२३	वृष	३२२	५९	वेशन्त	१०३	२८
वीचि	९४	५	वृजिन	३७२	७१	वृष	४३६	२२०	वेशन्त	१०३	२८
वीणा	७२	३	वृजिन	४१५	१०९	वृषण	२२८	७६	वेशन्त	१०३	२८
वीणादण्ड	७३	७	वृत्	३८९	८	वृषण	१८८	६	वेशन्त	१०३	२८
वीणावाद	३४२	१३	वृत्ति	३८९	८	वृषध्वज	१३	३४	वेशन्त	१०३	२८
वीत	२७९	४३	वृत्	३७२	६९	वृषध्वज	१७	४२	वेशन्त	१०३	२८
वीतंस	२४६	२६	वृत्	३७९	९२	वृषध्वज	१५८	८७	वेशन्त	१०३	२८
वीतिहोत्र	२४६	२६	वृत्	४१०	७८	वृषध्वज	३२२	५९	वेशन्त	१०३	२८
वीतिहोत्र	२२	५३	वृत्तान्त	६६	७	वृषध्वज	३३९	१	वेशन्त	१०३	२८
वीथी	१२१	४	वृत्तान्त	४०८	६३	वृषध्वज	२०७	९	वेशन्त	१०३	२८
वीथी	४१२	८७	वृत्ति	३०२	१	वृषध्वज	१५८	८७	वेशन्त	१०३	२८
वीध्र	३६८	५५	वृत्ति	३०२	२	वृषध्वज	४२४	१५६	वेशन्त	१०३	२८
वीनाह	१०४	२७	वृत्ति	४०९	७३	वृषध्वज	४१९	१३०	वेशन्त	१०३	२८
वीर	७७	१७	वृत्र	४२५	१६४	वृषी	२६४	४६	वेशन्त	१०३	२८
वीर	७७	१८	वृत्रहन्	१७	४२	वृष्टि	३३	११	वेशन्त	१०३	२८
वीर	२८९	७७	वृथा	४४१	२४७	वृष्टि	३२७	७६	वेशन्त	१०३	२८
वीरण	१८४	१६४	वृथा	४४४	४	वृष्टि	४००	२०	वेशन्त	१०३	२८
वीरतर	१८४	१६४	वृद्ध	१७०	१२२	वृष्टि	२८८	७३	वेशन्त	१०३	२८
वीरतर	१४४	४५	वृद्ध	२१६	४२	वृष्टि	२३७	९८	वेशन्त	१०३	२८
वीरपत्नी	२०८	१६	वृद्ध	३८९	९	वृष्टि	१५१	६९	वेशन्त	१०३	२८
वीरपान	२९८	१०३	वृद्ध	४१४	१००	वृष्टि	१८३	१६१	वेशन्त	१०३	२८
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्धत्व	२१५	४०	वृष्टि	३४२	१३	वेशन्त	१०३	२८
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्धदारक	१७४	१३७	वृष्टि	३५०	३८	वेशन्त	१०३	२८
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्धनामि	२२२	६१	वृष्टि	१३८	२९	वेशन्त	१०३	२८
वीरसू	२०८	१६	वृद्धश्रवस्	१७	४१	वृष्टि	११३	९	वेशन्त	१०३	२८
वीरहन्	२६६	५२	वृद्धसंघ	२१५	४०	वृष्टि	४५६	२१	वेशन्त	१०३	२८
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्धा	२०४	१२	वृष्टि	१०५	३४	वेशन्त	१०३	२८
वीरध	१३०	९	वृद्धि	३८९	९	वृष्टि	६४	३	वेशन्त	१०३	२८
वीरध	१३०	९	वृद्धिजीविका	३०३	४	वृष्टि	३८८	६	वेशन्त	१०३	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवहार	६६	९	व्योमयान	२०	४८	शकपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३२८ ७८		व्यवाय ✓	२६६	५७	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसन	४१७	१२०	व्रज ✓	{ २०१ ३९		शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यसनार्ति	३६४	४३	व्रज	{ ४०२ ३०		शङ्कु	{ १०० २०	
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० ३६		शङ्कु	{ १२९ ८	
वैधात्र	२१	५१	व्याकुल	३६४	४३	व्रण	{ २९६ ९५		शङ्कु	{ २९५ ९३	
वैधेय	३६५	४८	व्याकोश	१२९	७	व्रण	२२०	५४	शङ्कु	{ २९ ७१	
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्र	{ १८६ १		व्रणकारि	४३०	१८९	शङ्कु	{ १०१ २३	
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्र	{ ३६९ ५९		व्रत	२६१	३८	शङ्कु	{ १७२ १३०	
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३० ९		शङ्कु	{ ४०० १८	
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्रपाद	१४१	३७	व्रतिन्	{ ४०८ ६७		शङ्कु	{ १०१ २३	
वैर	८०	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रतिन्	२५३	७	शङ्कु	{ १७१ १२६	
वैरिन्यातन	३००	११०	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रत	२०१	३९	शङ्कु	{ १९ ४५	
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याघ्री	१६०	९३	व्रत	२६६	५३	शङ्कु	{ १७ ४३	
वैरिन्	२६९	१०	व्याज	{ ८२ ३०		व्रीडा	७९	२३	शङ्कु	{ १८० १५४	
वैवधिक	३४३	१५	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहि	{ ३०६ १५		शङ्कु	{ ३६५ ४६	
वैवस्वत	२४	५९	व्याड	४०४	४२	व्रीहिभेद	{ ३०८ २१		शङ्कु	{ १७८ १४९	
वैशाख	{ ४८ १६		व्याडायुध	१७२	१२९	व्रीहिभेद	३०८	२०	शङ्कु	{ १६४ १०७	
वैश्य	३०२	१	व्याध	३४५	१२	व्रीहिभेद	३०३	६	शङ्कु	{ ९८ १६	
वैश्रवण	२८	६९	व्याधि	{ १७१ १२६		व्रीहिभेद	३०३	६	शङ्कु	{ २६९ ९	
वैश्वानर	२२	५३	व्याधि	{ २१८ ५१		श.			शङ्कु	{ २० ४७	
वैसारिण	९९	१७	व्याधिघात	१३६	२४	शकट	२८३	५२	शङ्कु	{ १०५ ३३	
वौषट्	४४५	८	व्याधित	२२१	५८	शकल ✓	३५	१६	शङ्कु	{ १०७ ४०	
व्यक्त	४०७	६२	व्याधित	२२१	५८	शकलिन्	९९	१७	शङ्कु	{ १९३ १६	
व्यक्ति	५५	३१	व्याधित	२२१	५८	शकुन	१९८	३२	शङ्कु	{ १९१ १३	
व्यग्र	४३०	१९०	व्याधित	२२१	५८	शकुनि	१९८	३२	शङ्कु	{ १८२ १६१	
व्यज्ञा	३२७	१७६	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १६२ १०३	
व्यजन	२५०	१४०	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ ४०७ ५८		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यज्ञक	७७	१६	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यज्ञन	{ ४१७ ११६		व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यत्यय	३९५	३३	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यत्यास	३९५	३३	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यथा	९२	३	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यध	३८८	८	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यध्व	११५	१६	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यय	३९२	१७	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यलीक	३९९	१२	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यवधा	३४	१२	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	
व्यवसाय	४३४	२१३	व्याधित	२२१	५८	शकुन्त	{ १९८ ३२		शङ्कु	{ १८२ १५८	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	{ १८३	१६२	शश्वत्	{ ४४१	२४३	शाम्बरी	३४२	
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	१७	३९		{ ४४३	१	शार	४२६	
शफरी	९९	१८	शरण	४०६	५३	शष्प	१८५	१६८	शारङ्ग	१९३	
शवर	३४४	२०		{ ५०	१९	शस्त	{ ५२	२६	शारद	{ १३६	
शबरालय	१२३	२०	शरद्	{ ५७	२०		{ ३८५	१०९	शारदी	{ ४१३	
शबल	६२	१७		{ ४१३	९३	शस्त्र	{ २९१	८२	शारीफल	१६५	
शबली	३२५	६७	शरभ	१९०	११		{ ४२८	१७९	शारीफल	३५२	
	{ ५७	७	शरव्य	२९२	८६	शस्त्रक	३३४	९८	शारिवा	१६६	
शब्द	{ ६३	२	शराभ्यास	२९२	८६	शस्त्रमार्ज	३४१	७	शार्कर	११३	
	{ ७०	२२	शरारि	१९६	२५	शस्त्राजीव	२८७	६७	शार्ङ्गिन्	९	
शब्दग्रह	२३५	९४	शरास	३६०	२८	शस्त्री	२९५	९२	शार्दूल	{ १८६	
शब्दन	३६२	३८	शराव	३१३	३२	शस्यमञ्जरी	३०८	२१	{ ३६९		
शम	३८७	३	शरावती	१०५	३४	शस्यशक	३०८	२१	शार्वर	४२९	
शमथ	३८७	३	शरावती	१०५	३४				शाल	१००	
शमन	{ २४	५८	शरासन	२९१	८३	शाक	{ १७४	१३६			
	{ २५८	२६	शरीर	२२६	७०		{ ३१३	३४	शाला	{ ११८	
शमनस्वस्व	१०५	३२	शरीरास्थि	२२५	६९	शाकट	३३१	६४	{ १३१		
शमल	२२५	६७	शरीरिन्	५५	३०	शाकुनिक	३४२	१४	शालावृक	३९९	
शमित	३८१	९७				शाक्तीक	२८७	६९	शालि	३०९	
शमी	{ १४६	५२	शर्करा	{ ११३	११	शाक्तीक	२८७	६९	शालीन	३५९	
	{ ३०९	२३		{ ३१७	४३	शाक्यमुनि	८	१४	शाल्क	१०७	
शमीधान्य	३०९	२४		{ ४२७	१७५	शाक्यसिंह	८	१५	शाल्कर	१०२	
शमीर	१४६	५२	शर्करावत्	११३	११	शाखा	१३१	११	शाल्दर		
शम्पा	३२	९	शर्करिल	११३	११	शाखानगर	११६	२	शालेय	{ १६३	
शम्ब	२०	४७	शर्मन्	५२	२५	शाखाभृग	१८७	३	{ ३०३		
शम्बर	९३	४	शर्व	१३	३०	शाखाशिफा	१३१	११	शाल्मलि	१४४	
	१९०	१०	शर्वरी	४४	३	शाखिन्	१२८	५	शाल्मलीवेष्ट	१४४	
शम्बरी	१५८	८७	शर्वला	२९५	९३	शाङ्गिक	३४१	८	शावक	२००	
शम्बल	४६०	३४	शर्वाणी	१६	३७	शाटक	४६०	३३	शावर	१३९	
शम्बाकृत	३०४	९	शल	१८९	७	शाटी	४६१	३८	शाश्वत	३७३	
शम्बूक	१०२	२३	शलभ	१९७	२८	शाठ्य	८२	३०	शाङ्कुलिक	३९६	
शम्भली	२०९	१९	शलल	१८९	७	शाण	३४८	३२	शासन	२७३	
			शलली	१८९	७	शाणी	४५२	९	शास्त्र		
शम्भु	{ १३	३०	शलाह	१३३	१५	शाण्डिल्य	१३९	३२	शास्त्र	४२८	
	{ ४२०	१३५	शल्ल	१३३	१५	शात	{ ५२	२५	शास्त्रविद्	३५४	
शम्या	३०६	१४	शल्ल	३९९	१३		{ ३७९	९१	शिक्य	३४७	
शय	२३१	८१	शल्य	{ १४६	५३	शातकुम्भ	३३३	९४	शिक्यित	३७९	
शयन	{ ८५	३६		{ १८९	७	शात्रव	२६९	११	शिक्षा	६४	
	{ २४९	१३८	शव	२९५	९३	शाद	{ ९६	९	शिक्षित	३५३	
शयनीय	२४९	१३७	शव	३०१	११८		{ ४१२	९०	शिक्षण्ड	१९८	
शयाह	३६१	३३	शवा	१९०	११	शादहरित	११३	१०	शिक्षण्डक	२३६	
शयित	३६१	३३	शवाधर	३४	१५	शाद्वल	११३	१०	शिक्षर	{ १२५	
शयु	८८	५	शशलोमन्	३३८	१०७	शान्त	३८१	९७		{ १३१	
शय्या	२४९	१३७	शशादन	१९२	१४	शान्ति	३८७	३	शिक्षरिन्	{ १२३	
			शशोर्ण	३३८	१०७	शाबर	१३९	३३		{ ४१५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	{ २४ १९८ २३६ ४००	{ ५७ ३१ ९७ १९	शिल्पिशाला	११९	७	शुक	{ १७३ १९५	{ १३२ २१	शुष्मन्	२२	५४
शिखावत्	२२	५५	शिव	{ १३ ५२	{ ३० २५	शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिखावल	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्ल	४११	८३	शुककीट	१९१	१४
शिखिग्रीव	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	{ १०१ १७२	{ २३ १३०	शुकघान्य	३०९	२४
शिखिन्	{ १९८ ४१५	{ ३० १०६	शिवा	{ १६ १४६ १४८ १७१ १८८ ४३४	{ ३७ ५२ ५९ १२७ ५ २१२	शुक	{ २२ ३९ ४९ २२२	{ ५६ २५ १६ ६२	शुकषिम्बि	१५८	८७
शिखिवाहन	१७	४०	शिशिर	{ ३६ ५०	{ १९ १८	शुकल	४३६	३२२	शुद्ध	३३९	१
शियु	{ १३८ ३१३	{ ३१ ३४	शिशु	२००	३८	शुकशिष्य	७	१२	शुद्धा	२०८	१३
शियुज	३३८	११०	शिशुक	९९	१८	शुक्ल	५९	१२	शुद्धी	२०८	१३
शिङ्गाण	३३४	९८	शिशुत्व	२१५	४०	शुक्ल	८०	२५	शुद्ध्य	३६८	५६
शिञ्जित	७१	२४	शिशुमार	१००	२०	शुक्ल	२२	५६	शुद्ध	२८९	७७
शिञ्जिनी	२९२	८५	शिश्र	२२८	७६	शुक्ल	४९	१६	शुद्धण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिश्विदान	३६४	४६	शुक्ल	५९	१२	शुद्ध	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शिष्टि	२७३	२६	शुक्ल	७७	१७	शुद्ध	४३१	१९७
शितिसारक	१४१	३८	शिष्य	२५३	११	शुक्ल	४०२	२२	शुद्धकृत	३१८	४५
शिपिविष्ट	४०२	३४	शीकर	३३	११	शुक्ल	३१४	३८	शुद्धिन्	१३	३०
शिफा	१३१	११	शीघ्र	२७	६४	शुक्ल	३५१	४०	शुद्ध्य	३१८	४५
शिफाकन्द	१०८	४३	शीत	{ ३६ ३६ १३८ १४० ४५७	{ १९ १९ ३० ३४ २२	शुक्ल	१०५	३३	शुद्धल	२४०	१०९
शिविका	२८३	५३	शीतक	३४४	१८	शुक्ल	१२०	१२	शुद्धलक	३२७	७५
शिविर	२७६	३३	शीतमीरु	१५२	७०	शुक्ल	४०८	६६	शुद्धला	२७८	४१
शिरस्	२३६	९५	शीतल	{ ३६ १७८	{ १९ १४९	शुक्ल	३४५	२२	शुद्ध	{ १२५ १७६ ४०१	{ ४ १४२ २६
शिरस्त्र	२८६	६४	शीतशिव	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुक्ल	५२	२५	शुद्धवेर	३१४	३७
शिरस्य	२३७	९८	शीधु	{ ३५१ ४६०	{ ४१ ३४	शुक्ल	४५७	२३	शुद्धाटक	११५	१७
शिरा	२२४	६५	शीर्ष	२३६	९५	शुक्ल	३६६	५०	शुद्धार	७७	१७
शिरीष	१४९	६३	शीर्षक	२८६	६३	शुक्ल	३६६	५०	शुद्धिणी	३२४	६६
शिरोग्र	१३१	१२	शीर्षच्छेद्य	३६४	४५	शुक्ल	३६६	५०	शुद्धी	{ १०२ १६२ १६८	{ २५ १०० ११६
शिरोधि	२३३	८८	शीर्षण्य	{ २३७ २८६	{ ९८ ६४	शुक्ल	५९	१२	शुद्धीकनक	३३३	९६
शिरोरुह	२२८	९५	शील	{ ८० ४३२	{ २६ २०१	शुक्ल	४३०	१९२	शुद्ध	३८१	९५
शिरोस्थि	२२६	६९	शुक्	८०	२५	शुक्ल	३१	५	शेखर	२४८	१३६
शिल	३०३	२				शुक्ल	३४	१४	शेफस्	२२८	७६
शिला	{ १२१ १२४	{ १३ ४				शुक्ल	२७४	२७	शेफालिका	{ १५२ ४५१	{ ७० ७
शिलाजतु	३३६	१०४				शुक्ल	३३४	९७	शेमुषी	५५	१
शिली	१०२	२४				शुक्ल	३४६	२७	शेख	१४०	३४
शिलीमुख	४००	१८				शुक्ल	४५७	२३	शेवधि	२९	७१
शिलोच्चय	१२३	१				शुक्ल	२६०	३५	शेवाल	१०७	३८
शिल्प	३४९	३५				शुक्ल	८६	२	शेष	८८	४
शिल्पिन्	३४०	५				शुक्ल	८६	१	शेष	२५३	११
						शुक्ल	८७	२	शैक्ष	१५८	८८
						शुक्ल	१७२	१२९	शैखरिक	१२३	१
						शुक्ल	२२३	६३			
						शुक्ल	२९७	१०२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२	श्रुत	४१०	७७	श्राविधु	१८९		श्रुत	४१०	७७
शैलप्र	१३९	३२	श्रुति	६४	३	श्रित्र	२२०		श्रुति	२३५	९४
शैलेय	१७०	१२३	श्रेणी	४०९	७३	श्वेत	५९		श्रेणी	१२८	४
शैवल	१०७	३८	श्रेयस्	३४०	५	श्वेतगरुड	१९६		श्रेयस्	५७	६
शैवलिनी	१०४	३०	श्रेयसी	१४८	५९	श्वेतमरिच	३३८		श्रेयसी	१५७	८४
शैशव	२१५	४०	श्रेष्ठ	१६१	९७	श्वेतरक्त	६१		श्रेष्ठ	३६९	५८
शोक	८०	२५	श्रोण	२१८	४८	श्वेतसुरसा	१५२		श्रोण	२१८	४८
शोचिष्केश	२२	५४	श्रोणि	२२७	७४	षट्कर्मन्	२५१		श्रोणि	२२७	७४
शोचिस्	४३	३४	श्रोणिफलक	२२७	७४	षट्पद	१९८		श्रोणिफलक	२२७	७४
शोण	६१	१५	श्रोत्र	२३५	९४	षडभिज्ञ	७		श्रोत्र	२३५	९४
शोणक	१४७	५७	श्रोत्रिय	२५२	६	षडानन	१७		श्रोत्रिय	२५२	६
शोणरत्न	३३२	९२	श्रौषद	४४५	८	षडग्रन्थ	१४५		श्रौषद	४४५	८
शोणित	२२३	६४	श्लक्ष्ण	३६९	६१	षडग्रन्था	१६२		श्लक्ष्ण	३६९	६१
शोथ	२१९	५२	श्लेष	३९०	११	षडग्रन्थिका	१८०		श्लेष	३९०	११
शोथप्री	१७८	१४९	श्लघ्मण	२२२	६०	षडज	७१		श्लघ्मण	२२२	६०
शोधनी	१२३	१८	श्लघ्मन्	२२३	६२	षण्ड	१०८		श्लघ्मन्	२२३	६२
शोधित	३१८	४६	श्लघ्मल	२२२	६०	षष्टिक	३३३		श्लघ्मल	२२२	६०
शोफ	२१९	५२	श्लघ्मातक	१४०	३४	षष्टिक्य	३०९		श्लघ्मातक	१४०	३४
शोभन	३६७	५२	श्लोक	३९७	२	षाण्मातुर	१७		श्लोक	३९७	२
शोभा	३५	१७	श्वःश्रेयस	५२	२५	संयत्	२९८		श्वःश्रेयस	५२	२५
शोभाजन	१३८	३१	श्वदंष्ट्रा	१६१	९८	संयत	३६३		श्वदंष्ट्रा	१६१	९८
शोष	२१९	५१	श्वन्	३४५	२२	संयम	३९२		श्वन्	३४५	२२
शौक	२०२	४३	श्वनिश	२६२	४०	संयाम	३९२		श्वनिश	२६२	४०
शौलिकेय	९०	१०	श्वपच	३४४	२०	संयुग	२९८		श्वपच	३४४	२०
शौण्ड	३५९	२३	श्वभ्र	८६	२	संयोजित	३८०		श्वभ्र	८६	२
शौण्डिक	३४२	१०	श्वयथु	२१९	५२	संराव	७०		श्वयथु	२१९	५२
शौण्डी	१६१	९७	श्ववृत्ति	३०३	२	संलाप	४४७		श्ववृत्ति	३०३	२
शौद्धोदनि	८	१५	श्वशुर	२१२	३१	संवत्	५०		श्वशुर	२१२	३१
शौरि	९	२१	श्वशूर्य	४२२	१४६	संवत्सर	३८७		श्वशूर्य	४२२	१४६
शौर्य	२९७	१०२	श्वश्रू	२१२	३१	संवन्न	५१		श्वश्रू	२१२	३१
शौलिक	३४१	८	श्वश्रूधुर	२१४	३७	संवर्त	१०९		श्वश्रूधुर	२१४	३७
शौष्कल	३५८	१९	श्वस्	४४९	२२	संवर्तिका	१२३		श्वस्	४४९	२२
श्वयोत	३८९	१०	श्वसन	२५	६१	संवस्थ	३९३		श्वसन	२५	६१
रमशान	३०१	११८	श्वसन्	१४६	५२	संवहन	५५		श्वसन्	१४६	५२
रमशु	२३७	९९	श्वसन्	१४६	५२	संविद्	४१३		श्वसन्	१४६	५२
रयाम	६०	१४	श्वसन्	१४६	५२	संवीक्षण	३९५		श्वसन्	१४६	५२
रयामल	६०	१४	श्वसन्	१४६	५२				श्वसन्	१४६	५२

शब्दानुक्रमिका ।

५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९०	संघिघ ✓	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना १ ^{१५} / _{१०}	४४८	१७ ✓
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७२
संवेश	८५	३६	संकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संव्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि १ ^{२७} / _५	२६० ^{३०} / _{१६}	३२ १ ^{१६} / _{१८}
संशक्त	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकमुक	३६४	४३	संढीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस ३५४	५		संकाश	३५०	३७	सत	{ २५१ ५ ४११ ८३		संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ १ ३७७ ८५ ४०६ ५७		सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकुल	{ ६९ १९ ३७७ ८५		सती	२०५	६	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकोच	२४५	१२४	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ ५० २५० १	
संस्तक	३७२	६८	संक्रन्दन	१७	४४	सतीर्थ	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसद्	२५५	१५	संक्रम	३९३	२५	सत्तम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संस्मरण	{ ११६ १८ ४०६ ५५		संक्षेपण	३९२	२१	सत्त्व	{ ५४ २९ ४३४ २१३		संदान	३२६	७३
संसिद्धि	८६	३७	संख्य ✓	२९८	१०४	सत्पथ	११५	६६	संदानित	३८०	९५
संस्कार	२४८	१३४	संख्या	५६	२	सत्य	{ ७० २२ ४२३ १५४		संदाव	३००	१११
संस्कारहीन	२६६	५३	संख्यात	३७१	६४	सत्यंकार	३२९	८२	संदित ✓	{ ३७७ ८६ ३८० ९५	
संस्कृत	४११	८१	संख्यात	२५१	५	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशवाच्	६८	१७
संस्तर	४२५	१६१	संख्यावत्	३२९	८३	सत्याकृति	३२९	८२	संदेशहर	२७१	१६
संस्तव	३९३	२३	संख्येय	३९४	२९	सत्यावृत	३०३	३	संदेह	५६	३
संस्ताव	३९५	३४	सङ्ग	६९	१८	सत्यापन	३२९	८२	संदोह	२०१	३९ ✓
संस्त्याय	४२३	१५१	संगत १ ^{३७} / _५	{ ३९४ २९ ४६० ३४		सत्पापन	४२८	१८१	संघ्राव	३००	१११
संस्था	२७४	२६	संगम	४२६	१६६	सत्र	४४८	१८१	संघा	४१४	१०२
संस्थान	४१८	१२४	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्रा १ ^{७१} / _१	४४४ १ ^{७१} / _१	४	संघान	३५१	४२
संस्थित	३०१	११७	संगुह	३८०	९३	सञ्चिन्	२७०	१५	संधि	{ २७१ १८ ३९० ११	
संस्पर्शा	१७९	१५४	संग्रह	६६	६	सत्वर	२७	६५	संधिनी	३२५	६९
संस्फोट	२९८	१०५	संग्राम	२९८	१०५	सदन	११७	५	संध्या	४४	३
संहत	३७४	७५	संग्राह	{ २९४ ९० ३९१ १४		सदस्	२५५	१५	संनद्ध	२८६	६५
संहतजानुक	२१७	४७	संघ	२०२	४१	सदस्य	२५५	१६	संनय	४२३	१५१
संहति	२०१	४०	संघात	२०१	३९	सदा	४४९	२२	संनिकर्षण	३९३	२३
संहनन	२२६	७०	सचिव	४३३	२०६	सदागति	२५	६१	संनिकृष्ट	३७१	६६
संहार	९१	२	सजम्बाल	११३	१०	सदातन	३७३	७२	संनिधि	३९३	२३
संहृति	६६	८	सज	२८६	६५	सदानीरा	१०५	३३	संनिवेश	१२३	१९
सकल	३७१	६५	सज्जन	{ २५१ ३ २७६ ३३		सदक्ष १ ^{१५} / _३	३४९	३६	सजकद्रु	१४०	३५
सकृत्	४४०	२४२	सज्जनाना	२७९	४२	सदृश	३४९	३६	सपन्न	२६९	१०
सकृत्प्रज	१९४	२०	संचय	२०१	३९	सदेश	३७१	६७	सपदि	{ ४४३ ३ ४४६ ९	
सकुपला	१४६	५२	संचारिका	२०९	१७	सप्रान १ ^{१५} / _३	११७	४	सपर्या	{ २५४ १४ २६० ३४	
सक्थि	२२७	७३				सष्यच	३६१	३४	सपिण्ड	२१३	३३
सखा	२७०	१२									
सखी	२०७	१२									
सख्य	२७०	१२									
सगर्भ्य	२१३	३४									
सगोत्र	२१३	३४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्धक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०		सरघा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्याद	३७१	६७		२९८	१०६	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	१५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्र	४५४	१७	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	११४	१५
सप्तर्षि	४०	२७	समष्टिला	१८१	१५७	समुद्रत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ ७२		समसन	३९२	२१	समुद्ररण	४०६	५५	सरल	{ १४८ ६०	
	{ १७६ १४३		समस्त	३७१	६५	समुद्र	९२	१		{ ३५५ ८	
सप्तार्चिस्	२२	५६	समस्या	६६	७		{ १५९ ९२		सरलद्रव	२४६	१२१
सप्ताश्व	४०	२९	समा	५०	२०	समुद्रान्त	{ १६८ ११६		सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समांसमीना	३२६	७२		{ १७३ १३३		सरस्	१०३	२८
सब्रह्मचारिन्	२५४	११	समाकर्षिन्	५९	११	समुन्दन	३९४	२९	सरसी	१०३	२८
समर्तुका	२०७	१२	समाघात	२९८	१०५	समुन्	३८४	१०५	सरसीरुह	१०७	४०
सभा	{ ११८ ६		समाज	२०२	४९	समुन्नद्ध	४१५	१०३	सरस्वत	{ ९२ १	
	{ २५५ १५		समाधि	{ ५७ ५		समुपजोषम्	४४६	१०		{ ४०७ ५७	
	{ ४२० १३७			{ ४१४ ९८		समूह	१८९	९	सरस्वती	{ ६२ १	
सभाजन	३८८	७	समान	{ २६ ६३		समूह	२०१	३९	सरित्	१०४	२९
सभासद	२५५	१६		{ ३४९ ३७		समूह्य	२५६	२०	सरित्पति	९२	१
सभास्तार	२५५	१६	समानोदय	{ ४१८ १२७		समृद्ध	३८९	११	सरीसृप	८९	७
सभिक	३५२	४४	समालम्भ	३९४	२७	समृद्धि	३८९	१०	सर्ग	४००	२२
सभ्य	{ २५१ ३		समावृत्त	२५३	१०	संमृष्ट	३१८	४६	सर्ज	१४३	४४
	{ २५५ १६		समासाद्य	३८०	९२	संपत्ति	२९१	८२	सर्जक	१४३	४४
सम	{ ३४९ ३६		समासार्थ	६६	७	संपद	२९१	८१	सर्जरस	२४६	१२७
	{ ३७१ ६४		समाहार	३९१	१६	संपराय	४३३	१५०	सर्प	८९	६
समग्र	३७१	६५	समाहित	३८५	१०९	संपरायक	२९८	१०४	सर्पराज	८८	४
समज्ञा	{ १५९ ९०		समाह्वति	६६	६	संपाक	१३६	२३	सर्पिस्	३२०	५३
	{ १७६ १४१		समाह्वय	३५२	४६	संपुटक	२४९	१३९	सर्व	३७१	६४
समज	२०२	४२	समित	२९८	१०६	संप्रति	४४९	२३	सर्वसहा	११०	३
समज्ञा	६७	११		{ २५५ १५		संप्रदाय	३८८	७	सर्वज्ञ	{ ७ ३३	
समज्या	२५५	१५	समिति	{ २९८ १०६		संप्रधारणा	२७३	२५		{ १३ ३३	
समज्ञस	२७३	२४		{ ४०९ ७०		संप्रहार	२९८	१०५	सर्वतस्	४४७	१३
समधिक	३७४	७५	समिध्	१३२	१३	संफुल्ल	१२९	७		१२० ६२	
समंततस्	४४७	१३	समीक	२९८	१०४	संवराणि	१२	२६	सर्वतोभद्र	{ १४९ ३५	
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समीप	३७१	६६	संवाध	३७७	८५		१४० ४	
समन्तभद्र	७	१३	समीर	२५	६२	संमेद	१०६	३५	सर्वतोभद्रा	९३	४
समन्वितलय	७२	३	समीरण	{ २५ ६२		संभ्रम	{ ८४ ३४		सर्वतोमुख	४४९	२२
समम्	४४४	४		{ १५५ ७९		संभ्रम	{ ३९४ २६		सर्वदा	३२४	६६
समय	{ ४३ १		समुच्चय	३९१	१६	संभ्रम	५२	२४	सर्वधुरावह	३२४	६६
	{ ४२२ १४९		समुच्छ्रय	४२३	१५२	संभ्रम	१२३	१८	सर्वधुरीण	३२४	३७
समया	{ ४४२ १५२		समुज्झित	३८४	१०७	संभ्रम	३८८	६	सर्वमङ्गला	१६	११४
	{ ४४५ ७		समुत्पिज	२९७	९९	संभ्रम	७०	२२	सर्वरस	२४६	४५
समर	२९८	१०४	समुद्रक	३७९	९०	संभ्रम	२६७	३	सर्वलिङ्गिन्	२६३	५
समर्थ	४१२	८७	समुदय	२०१	४०	सरक	३५१	४३	सर्ववेदस्	२५३	
समर्थन	२७३	२५									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१		सिंही	{ १६३ १०३	
सर्वाजभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२			{ १६७ ११४	
सर्वाजभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	१२५ ४४२/३१ ४९		सिकता	४०९	७३
सर्वाजीन	३५८	२२	सांयात्रिक	९७	१२	सामिधेनी	१२५ २५६ ११/१०	२२	सिकतामय	९६	९
सर्वाभिसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सासुद	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांबत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११		सिक्थक	३३८	१०७
सर्वौघ	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५		{ ४४९ २३			{ ५९ १३	
सर्वप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	साय	४४	३	सित	{ ३८० ९५	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायक	३९७	२		{ ३८२ ९८	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सायम्	४४८	१९		{ ४११ ८०	
सव	२५४	१३	साचि	४४५	६	सार	{ १३१ १२		सितच्छत्रा	१७९	१५२
सवन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३		{ ४२६ १७१		सितशूक	३०६	१५
सवयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ३८		सारङ्ग	४०१	२३	सिता	{ १८२ १५८	
सवितृ	४०	३१	साति	{ ४०८ ६७		सारथि	१२५ २८५ ५९			{ ३१७ ४३	
सविध	३७१	६७	सातिसार	२२१	५९	सारमेय	३४५	२१	सिताभ्र	२४७	१३०
सवेश	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारव	१०६	३६	सिताम्भोज	१०८	४१
सव्य	३७७	८४	सादिन्	{ २८५ ६०		सारस	{ १०७ ४०		सिद्ध	{ ६ ११	
सव्येष्ट	२८५	६०		{ ४१५ १०७			{ १९५ २२		सिद्धान्त	५६	४
सस्य	१३३	१५	साधन	४१७	११९	सारसन	{ २४० १०९		सिद्धार्थ	३०७	१८
सस्यसंवर	१४३	४४	साधारण	{ ३४९ ३७			{ २८६ ६३		सिद्धि	१६६	११२
सह	४४४	४		{ ३७६ ८२		सारिका	४५१	८	सिद्धि	२१९	५३
सहकार	१३९	३३	साधित	३६२	४०	सार्थ	३०३ ४१		सिद्धल	२२२	६१
सहचरी	१५४	७५	साधिष्ट	३८६	११२	सार्थवाह	३२८ ७८		सिद्धला	४५२	१०
सहज	२१३	३४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्धम्	४४४	४	सिध्य	३८	२२
सहधर्मिणी	२०४	५	साधु	{ २५१ ३		सार्द्र	३८४	१०५	सिघ्रका	४५१	८
सहन	३६१	३१		{ ३६७ ५२		सार्वभौम	{ ३१ ४		सिनीवाली	४६	९
सहभोजन	३२१	५५		{ ४१४ १०१			{ २६७ २		सिन्दुक	१५१	६८
	{ ४८ १४		साधुवाहिन्	२८०	४४	साल	{ ११७ ३		सिन्दुवार	१५१	६८
सहस	{ २९७ १०२		साध्य	६	१०		{ १२८ ५		सिन्दूर	{ ३३७ १०५	
	{ ४४८ २३२		साध्वस	७९	२१	सालपर्णी	१६७	११५		{ ४५९ ३१	
सहसा	४४५	७	साध्वी	२०५	६	साला	३२३	६३	सिन्धु	{ ९२ १	
सहस्य	४८	१५	सानु	१२५	५	साहस	२७२	२१		{ ४१४ १०१	
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सांतपन	२६५	५२		२७२	२१	सिन्धुज	३१७	४२
सहस्रपत्र	१०७	४०	सांदिष्टिक	२७५	२९	साहस	{ २८६ ६२		सिम्बा	३०९	२३
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	सान्त्व	{ ६९ १८			{ ३९७ ४३		सिरा	२२४	६५
सहस्रवेधि	३१६	४०		{ २७२ २१		सिंह	{ १८६ १		सिह	{ २४६ १२८	
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सान्द्र	३७१	६६		{ ३६९ ५९			{ ३९८ ९	
सहस्रांशु	४०	३१	सान्द्र	३६०	३०	सिंहतल	२३२	८५	सीता	३०६	१४
सहस्राक्ष	१७	४४	सान्द्रनिगध	२५८	२७	सिंहनाद	२९९	१०७	सीत्य	३०४	८
सहसिन्	२८६	६२	सान्द्राण्य	२७०	१२	सिंहपुच्छी	१५३	९३	सीमन्	१२३	२०
	{ १५३ ७३		साप्तपदीन	{ ६४ ३		सिंहसंहनन	३५६	१२	सीमन्त	४५५	१९
सहा	{ १६७ ११३		सामन्	२७२	२१	सिंहासन	२७५	३१	सीमन्तिनी	२०३	२
			सामाजिक	२५५	१६	सिंहास	१६३	१०३	सीमा	१२३	२०
									सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सृग	२९४	११
सीवन	३८७	५	सुपर्वन	५	७	सुवता	३२६	७१	सृगाल	१८८	५
सीसक	३३७	१०५	सुपार्थक	१४३	४३	सुषम	३६७	५२	सृणि	२७९	४१
सीहुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुषमा	३५	१७	सृणिका	२२५	६७
सु	{ ४४३ २ ४४४ ५		सुप्रयोगविशिख	२८७	६८	सुषवी	{ १८० १५५ ३१४ ३७		सृति	११४	१५
सुकन्दक	१७८	१४७	सुप्रलाप	६८	१७	सुषीम	३६	१९	सृपाटी	४६१	३८
सुकरा	३२५	७०	सुभगासुत	२१४	२४	सुषेण	१५१	६७	सृमर	१९०	११
सुकल	३५५	८	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेणिका	१६५	१०८	सृष्टि	४०३	३१
सुकुमार	३७५	७८	सुम	१३४	१७	सुषेणिका	१६५	१०८	सेकपात्र	९८	१३
सुकृत	५२	२४	सुमन	३०७	१८	सुष्टु	{ ४४३ २ ४४८ १९		सेचन	९८	१३
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ ५ १३४ १७ १५३ ७२		सुसंस्कृत	३१८	४५	सेतु	{ ११४ १४ १३६ २५	
सुख	{ ५२ २५ ४५७ २३		सुमनोरजस्	१३४	१७	सुहृद्	२७१	१७	सेना	२८९	७८
सुखवर्चक	३३८	१०९	सुमेरु	२१	४९	सुहृदय	३५३	३	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७	सूकर	१८७	२	सेनानी	{ १७ ३९ २८६ ६२	
सुगत	७	१३	सुरङ्गा	४५१	८	सूक्ष्म	{ ३६९ ६१ ४२१ १४४		सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६	सूचक	३६५	४७	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९ ११ १६९ १२१		सुरदीर्घिका	२१	४९	सूचि	४९१	८	सेवक	२६९	९
सुचरित्रा	२०५	६	सुरद्विष्	७	१२	सूत	{ २८५ ५९ ३३५ ९९ ३४० ३ ४०७ ६२		सेवन	३८७	५
सुचेलक	२४२	११६	सुरनिम्नगा	१०४	३१	सूत	{ ३३५ ९९ ३४० ३ ४०७ ६२		सेवा	३०३	२
सुत	{ २११ २७ ४०७ ६०		सुरपति	१७	४३	सूतिकागृह	११९	८	सेव्य	१८४	१६४
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभि	{ ५० १८ ५३ ११ ४२० १३७		सूतिमास	२१४	३९	सेव्य	४०	२६
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरभी	१७०	१२३	सूतिमान	२१४	३९	सैहिकेय	९६	९
सुत्रामन्	१७	४२	सुरर्षि	२०	४८	सूतान	३४४	१९	सैकत	१०५	३३
सुत्या	२६४	४७	सुरलोक	४	६	सूत्र	३४७	२८	सैतवाहिनी	२८५	६१
सुत्वन्	२५३	१०	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैनिक	{ २८० ४४ ३१६ ४२	
सुदर्शन	१३	२८	सुरसा	१६७	११४	सूद	{ ३११ २८ ४१३ ९१		सैन्धव	{ २८५ ७८ २८९ १८	
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ३५० ३९ ४०६ ५२		सूना	४१६	११३	सैन्य	२०९	१८
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूनु	२११	२७	सैरन्ध्री	३२४	६४
सुधर्मन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूनु	२११	२७	सैरिक	१८८	४
सुधा	{ २१ ४८ ४१४ १०२		सुरालय	२१	४९	सूनुत	६९	१९	सैरिभ	१५४	७५
सुधांशु	३४	१४	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूपकार	३११	२७	सैरीयक	३८१	९७
सुधी	२५१	५	सुवचन	६८	१७	सूर	{ १३१ २८ ४०१ १६३		सोढ	७०	२१
सुनासीर	१७	४१	सुवर्ण	{ ३३३ ९४ ३३० ८६		सूरत	३५६	१५	सोत्प्रास	२१३	३४
सुनिषण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१३६	२४	सूरि	२५१	६	सोदर्य	४७	१०
सुन्दर	३६७	५२	सुवर्णि	१६१	९५	सूर्मी	३४९	१६	सोपह्व	१२२	१८
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	{ १५२ ७० १६७ ११५ १६९ ११९ १७० १२३ १७५ १४०		सूर्य	४०	२८	सोपान	३४	९
सुपथिन्	११५	१६				सूर्यतनया	१०५	३२	सोम	२५३	९
						सूर्यसुत	४२	३२	सोमप	२५३	९
						सूर्येन्दुसंगम	४६	८	सोमपीथिन्	१६१	९५
						सूक्त	२३४	९१	सोमराजी		

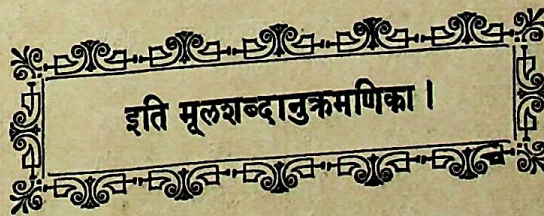
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १४५ ५० ३९८ ९		साम्ब	{ १३० ९ ३०८ २१ ३९५ ३६		स्थायुक	२६८ ७		स्पृका	१७३ १३३	
सोमवल्ली	१७५ १३७		साम्बकरि	३०८ २१		स्थाल	४५९ ३२		स्पृशी	१६० ९३	
सोमवल्लिका	१६१ ९५		साम्बघन	३९५ ३५		स्थाली	३१२ ३१		स्पृष्टि	३८९ ९	
सोमवल्ली	१५६ ८३		साम्बघ्न	३९५ ३५		स्थावर	३७३ ७३		स्पृष्टा	८१ २७	
सोमोद्भवा	१०५ ३२		साम्बेरम	२७६ ३५		स्थाविर	२१५ ४०		स्पृष्टृ	३९१ १४	
सोमोष्ठन	७० २१		साम्भ	४२० १३५		स्थासक	२४४ १२२		स्फटा	९० ९	
सौगन्धिक	{ १०६ ३६ १८४ १६६ ३३६ १०२		स्त्व	६७ ११		स्थानु	३७३ ७३		स्फाति	३८९ ९	
सौचिक	३४० ६		स्त्वमित	३८४ १०५		स्थिति	{ २७४ २६ ३९२ २१		स्फिच्	२२८ ७५	
सौदामनी	३२ ९		स्तुत	३८५ ११०		स्थिरतर	३७३ ७३		स्फिर	३७० ६३	
सौध	११९ १०		स्तुति	६७ १२		स्थिरा	{ ११० २ १६७ ११५		स्फुट	{ १२९ ७ ३७६ ८१	
सौभागिनेय	२११ २४		स्तुतिपाठक	२९६ ९७		स्थिरायु	१४४ ४६		स्फुटन	३८७ ५	
सौम्य	{ ४० २६ ४२५ १६१		स्तूप	४५५ १९		स्थूणा	{ ३४९ ३५ ४०५ ५१		स्फुरण	३८९ १०	
सौरमेय	३२२ ६०		स्तेन	३४५ २४		स्थूल	{ ३६९ ६१ ४३३ २०४		स्फुरणा	३८९ १०	
सौरमेयी	३२४ ६६		स्तेम	३९४ २९		स्थूलक्षय	३५४ ६		स्फुलिङ्ग	२४ ५७	
सौराष्ट्रिक	९० १०		स्तेय	३४६ २५		स्थूलशाटक	२४३ ११६		स्फूर्जक	१४१ ३८	
सौरि	४० २६		स्तैन्य	३४६ २५		स्थूलोच्चय	४२२ १४८		स्फूर्जथु	३३ १०	
सौवर्चल	{ ३१७ ४३ ३३८ १०९		स्तोक	१९३ १७		स्थूलोच्चय	४२२ १४८		स्फेष्ठ	३८६ ११२	
सौविद	२६८ ८		स्तोत्र	६७ ११		स्थूण	३७३ ७३		स्म	{ ४४४ ५ ४४८ १७	
सौविदल	२६८ ८		स्तोम	{ २०१ ३९ ४२१ १४१		स्थूण्य	१७३ १३३		स्मर	१२ २५	
सौवीर	{ १४१ ९३ ३१५ ३७ ३३५ १००		स्त्री	२०३ २		स्थूण्य	२८१ ४६		स्मरहर	१३ ३३	
सौहिल्य	३२२ ५६		स्त्रीधर्मिणी	२०९ २०		स्त्रौणेय	२८१ ४६		स्मित	८५ ३४	
स्कन्द	१७ ३९		स्त्रीपुंस	२०१ ३८		स्थौरिन्	३८९ ९		स्मृति	{ ६५ ६ ८१ २९	
स्कन्ध	{ १३० १० १४१ ३८ २२९ ७८ ४१४ १०३		स्थण्डिल	२५६ १८		स्त्रु	३८९ ९		स्मृति	८१ २९	
स्कन्धशाखा	१३१ ११		स्थण्डिलशायी	२६३ ४४		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्कन्ध	३८३ १०४		स्थपति	{ २५३ ९ ४०७ ६१		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्कलन	८५ ३६		स्थल	१११ ५		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्कलित	२९९ १०८		स्थली	१११ ५		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तन	२२९ ७७		स्थविर	२१६ ४२		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तनधयी	२१५ ४१		स्थविष्ठ	३८५ १११		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तनपा	२१५ ४१		स्थाणु	{ १३ ३४ १२९ ८ ४०५ ४९		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तनयिन्नु	३२ ६		स्थाण्डिल	२६३ ४४		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तनित	३२ ८		स्थान	४१७ ११७		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तवक	१३३ १६		स्थानीय	११६ १		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तवधरोमन्	१८७ २		स्थाने	४४६ ११		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
स्तव	३२७ ७६		स्थापत्य	२६८ ८		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
			स्थापनी	१५७ ८४		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	
			स्थापन	२९७ १०२		स्त्रुत	२६३ ४३		स्मृति	२६ ६४	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सष्ट	८	१७	खवैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४१
सस्त	३८३	१०४	खस	२१२	२९	हज	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३१
साक्	४४३	२	खस्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हल्य	३०४	८
सुत	३८०	९२	खस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हल्या	३९६	४१
सुव	२५७	२५	खसीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
सुवावृक्ष	१४१	३७	खाति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	३८९	८
स्रोतस्	{ ९७ ४३९	{ ११ २३३	खादु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हविस्	{ ४३३ २५८	{ २०७ २७
स्रोतस्वती	१०४	३०	खादुकण्टक	{ १४१ १६१	{ ३७ ९८	हरि	{ १८६ ४२७	{ १ १७५	हव्य	२५७	२४
स्रोतोन्न	३३५	१००	खादुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१ २४७	{ ५० १३१	हव्यपाक	२५७	२२
✓ ख	{ १९६ ४३४	{ ३४ २११	खाद्वी	१६४	१०७	हरि	{ ६० १८९	{ १३ ८	हव्यवाहन	२२	५५
खच्छन्द	{ ३५७ ३५७	{ १५ १६	खान	७०	२३	हरिण	{ ४०५ ४०५	{ ५० ५१	हस	७८	१८
खजन	२१३	३४	खान्त	५५	३१	हरिणी	४०५	५१	हसनी	३११	३०
खतत्र	३५७	१५	खाप	८५	३६	हरिणी	{ ३० ६१	{ १ १४	हसन्ती	३११	२९
खधा	४४५	८	खापतेय	३३१	९०	हरित	{ ४५५ ६१	{ १९ १४	हस्त	{ २३२ २३७	{ ८६ ९८
खधिति	२९४	९२	खामिन्	{ ३५५ ३५५	{ १० १०	हरित	६१	१४	हस्तवारण	३८७	५
खन	७०	२२	खाराज्	१७	४३	हरितक	३१३	३४	हस्तिन्	२७६	३४
खनित	३८०	९४	खाहा	{ २५६ ४४५	{ २१ ८	हरिताल	४५९	३२	हस्तिनख	१२२	१७
खम	८५	३६	खित	४४०	२४२	हरितालक	३३६	१०३	हस्तिपक	२८५	५९
खमज्	३६१	३३	खेद	८४	३३	हरिदन्ध	४०	२९	हस्त्यारोह	२८५	५९
खभाव	८६	३८	खेदज	३६६	५१	हरिद्रा	३१६	४१	हा	४४३	२५६
खभू	९	१८	खैर	४२८	१९२	हरिद्राभ	६१	१४	हाटक	३३३	९४
खयंवरा	२०५	७	खैरिणी	२०७	११	हरिद्रु	१६२	१०१	हायन	{ ५० ४१५	{ २० १०८
खयम्	४४७	१६	खैरिता	३८६	२	हरिन्मणि	३३२	९२	हार	२३९	१०५
खयंभू	८	१६	खैरिन्	३५७	१५	हरिप्रिया	१४२	२७	हारीत	१९९	३४
खर	{ ४ ४४२	{ ६ २५४	ह.			हरिमन्थक	३०७	१८	हार्द	८०	२७
खर	{ ६५ ७१	{ ४ १	ह	४४४	५	हरिवाञ्छक	१६९	१२१	हाला	३५०	३९
खर	{ २० ४२६	{ ४७ १६७	हंस	{ ४० १९६	{ ३१ २३	हरिहय	१७	४३	हालिक	३२४	६४
खरूप	{ ८६ ४१९	{ ३८ १३१	हंसक	२४१	११०	हरीतकी	१४८	५९	हाव	८२	३१
खर्ग	४	६	हजिका	१५९	८९	हरेणु	{ १६९ ३०६	{ १२० १६	हास	७८	१९
खर्जिकाक्षार	३३८	१०९	हजे	७७	१५	हर्म्य	११९	९	हास्तिक	२७७	३६
खर्ण	३३३	९४	हडे	४५४	१८	हर्ष	१८६	१	हास्य	{ ७७ ७८	{ १७ १९
खर्णकार	३४१	८	हडविलासिनी	१७२	१३०	हर्षमाण	३५४	७	हाहा	२२	५२
खर्णदीरी	१७५	१३८	हठ	२९९	१०८	हल	३०५	१३	हि	{ ४४३ ४४४	{ २५७ २२९
खर्णदी	२१	४९	हण्डे	७७	१५	हला	७७	१५	हि	{ ४४३ ४४४	{ २५७ २२९
खर्मानु	४०	२६	हत	३६३	४१	हलायुध	११	२३	हिंसा	४३८	१९
खर्वेया	२२	५२	हनु	{ १७२ २३४	{ १३० ९०	हलाहल	९०	१०	हिंसाकर्मीन्	३९२	२८
						हल्लिन्	११	२४	हिंस	३६०	

शब्दानुक्रमिका ।

६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिका	४५१	८	हिरण्यरेतस्	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयङ्गवीन	३२१	५२
हिङ्गु	३१६	४०	हिरक्	४४४	३	हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	२५५	१७
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२	हिङ्गु	४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४
हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	ही	४४५	९	{ ४०९	७१	ह्यस्	४४९	२२	
हिङ्गल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हेमकूट	१२४	३	हृद	१०३	२५
हिङ्गलीर	३३७	१०५	{ ४१८	१२८	हेतु	५४	२८	हृदिनी	१०४	३०	
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतमुक्प्रिया	२५६	२१	हेमदुग्धक	१३५	२२	हृसिष्ठ	३८६	११२
			हुतभुज्	२२	५५	हेमन्	{ ३३३	९४	हृस्व	{ २१७	४६
हिम	{ ३६	१८	हुम्	{ ४४२	२५२	{ ४५७	२३	हृस्व	{ ३७२	७०	
	{ ३६	१९		{ ४४८	१८	हेमन्त	४९	१८	हृस्वगवेधुक	१६८	११७
	{ ४५७	२२	हृति	{ ६६	८	हेमपुष्पक	१४९	६३	हृस्वाङ्ग	१७६	१४२
हिमवत्	१२४	३	{ ३८८	८	हेमपुष्पिका	१५२	७१	हादिनी	{ २०	४७	
हिमवाल्मुका	२४७	१३०	हृष्ट	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९	{ ३२	९	
हिमसंहति	३६	१८	हृणीया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८	{ ४१६	११२	
हिमांशु	३४	१३	हृद्	{ ५५	३१	हेला	८२	३२	ही	७९	२३
हिमानी	३६	१८	{ २२३	६४	हेल	२८१	४७	हीण	३७९	९१	
हिमावती	१७५	१३८	हृदय	२२३	६४	हेषा	४४५	७	हीत	३७९	९१
			हृदयंगम	६९	१८	है	{ १६	३६	हीवेर	१७०	१२२
हिरण्य	{ ३३१	९०	हृदयालु	३५३	३	हैमवती	{ १४८	५९	हेषा	२८१	४७
	{ ३३२	९१	हृद्य	३६७	५३		{ १६३	१०३	हादिनी	१७०	१२४
	{ ३३३	९४	हृषीक	५८	८		{ १७५	१३८			
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीकेश	९	१८						
हिरण्यबाहु	१०५	३४									

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अर्चि	२३	५७
अक्षीव	१३८	३१	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अर्चित	३६३	९८
अगरु	२४६	१२६	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगस्ति	३७	२०	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अगुरुशिवापा	१४९	६२	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
अग्निज्वाला	१६९	११८	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्रिम	२१६	४३	अधमार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अग्रीय	२१६	४३	अधिपाङ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अग्र्य	२१६	४३	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छ	१८७	४	अन	४४६	११	अभिशास्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अच्छा	९८	१४	अनघ	२	१	अभीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजकाव	१५	३५	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजननि	३९६	३९	अनमितंपच	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजसम्	२७	६६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्यूष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजहा	१५८	८६	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजिता	१७३	१३१	अनिरुद्धगहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अजीजक	१५	३५	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अङ्कुर	१२८	४	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अङ्गोल	१३८	२९	अनुचर	९७	११	अमामासी					
अङ्गण	१२०	१३	अनुदात्त	६५	४	अमावसी			अववाद	४१३	८९
अङ्गदा	२३९	१०७	अनुपम	३१८	४	अमावासी					
अङ्गरागक	२४८	१३३	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवलम्बन	३७६	८३
अङ्गहारि	७७	१६	अनुष्टुम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अवि	३७७	२०
अङ्गारिका	३९	२५	अनेडमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अविम	१५१	६७
अङ्गिरस	३९	२४	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अव्यय	४	६
अङ्गुरि	२३१	८२	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशन	१४३	४४
अङ्गुरीयक	२३९	१०७	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन्(मूले)			अशनपर्णी	१७८	१४९
अङ्गुल	२३१	८२	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्बुलका	१४३	४३	अशोक	१५७	८५
अङ्गस	५२	२३	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर			अश्र	२९५	९३
अङ्गिवल्लिका	१६०	९२	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार			अश्रप	२५	५९
अटारुषक	१६३	१०३	अन्वेक्षण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्थ	१३५	२१
अडहु	१४८	६०	अपसिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपदान	३८७	३	अररि	१२२	१७	अश्वयुज्	४९	१६
अणी	२८४	५६	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अषाढक	२७२	१९
अतिजगती	३५७	२२				अर्ग्वध	१३६	२३	अष्टवर्ग	३५२	४६
									अष्टापदी		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	ऊ.		
असिक्किा	२०९	१८	आरम्भटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२ ११४	{ ४४० १०	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वञ्जु	२१७	४७
असुरा	७	१२	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
असूर्क्षण	७९	२३	आर्क्ष	३८४	१०५	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्वरा	१११	४
असुरधरा	२२३	६२	आलि	१९२	१४	उत्तेजित	२८२	४८	ऊषणा	१६१	९७
असकण्टक	२९२	८७	आलिन्द	१२०	१२	उत्तेरित	२८२	४८	ऊषा	१२	२७
अस	{ २२३ ४२५	{ ६४ १६४	आलु	३१२	३१	उत्रास	७९	२१	ऊषापति	१२	२७
			आवर्तनी	३४८	३३	उत्पल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
असपा	२५	५९	आवा(वा)धा	९२	३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
अखन्त	३११	२९	आवेग	३९४	२६	उत्पिञ्जल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आशयाश	२३	५४	उद	९३	४	ऊ.		
अहितुण्डिक	९०	११	आशङ्का	७९	२१	उदमान	४५२	९	ऊचीष	३१२	३२
अहो	४४५	९	आशिर	२५	५९	उदात्त	६५	४	ऊति	९१	२
आ.			आशिस्	८९	७	उद्धरण	४०६	५५	ऊतीया	७९	२१
आक्रोश	६८	१५	आशी	८९	७	उद्धर्षण	८५	३५	ऊमुक्ष	१९	४४
आक्षारण	६८	१५	आश्रय	३९०	११	उद्धान	३८१	९७	ऊदय	१२	२७
आखुपर्णिका	१५८	८८	आसन	२७८	४४	उद्घ्मा	३११	२९	ऊदयकेतन	१२	२७
आगार	११८	५	आसन्दिन्	१९१	१२	उद्धान	३८१	९७	ऊदयकेतु	१२	२७
आगुर	५७	५	आसुर	७	१२	उद्गन्	१९१	१२	ऊष्टि	२९३	८९
आग्निमारुत	३७	२०	आसेचनक	३६७	५३	उन्दुर	१९१	१२	ऊष्ट्य	१९०	१०
आग्रहायण	४८	१४	आह	४४८	१८	उन्मथ	३०१	११५	ऊष्ट्यगन्धा	१७५	१३७
आघाट	१२३	२०	इ.	९३	२	उन्मादन	१२	२५	ए.		
आजगव	१५	३५				उपकण्ठ	{ १२३ २८२	{ २० ४८	एकतर	३७६	८२
आजूर	९१	३	इक्षुरसोद	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एकपद	११५	१५
आणवीन	३०४	७	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एकल	३७६	८२
आणि	२८४	५६	इत्वर	३२३	६२	उपयोषम्	४४६	१०	एजुक	११७	४
आणी	२८४	५६	इन्वीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एडोक	११७	४
आतङ्क	७९	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपोषण	२६१	३८	एधा	३८९	१०
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषित	२६१	३८	एर्वा	१८०	१५५
आतार	९७	११	इमाख्य	१५०	६५	उम्य	३०४	७	एर्वा	१८०	१५५
आतगन्ध	३६३	४०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	एलबालुक	१६९	१२१
आत्रेय	२१०	२०	इर्वा	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ऐ.		
आदण्ड	१४६	५१	इला	३२४	६६	उरुवुक	१४५	५१	ऐकाग्र्य	३७५	८०
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इलावृत	११२	६	उर्वा	१८०	१५५	ऐन्द्री	१६	३५
आपति	२९१	८२	इली	२९४	९०	उल्लखल	१४०	३४	ऐलविल	२८	६९
आपस्	९३	३	इल्वल	३९	२३	उल्लसन	८५	३५	ओ.		
आपीनस	२१९	५१	इल्वला	३९	२३	उषण	३१४	३६	ओष	२०१	३९
आप्य	१७१	१२६	ई.	१६	३६	उषती	६८	१८	ओदनपाकी	१५४	७५
आभुतव्रतिन्	२६३	४६				उषा	{ १२ ३१२ ४४४	{ २७ ३१ ६	ओषधि	१२९	६
आमण्ड	१४६	५१	ईषिका	{ २७७ ३४८	{ ३८ ३२	उष्णिह	२५७	२२	औ.		
आमन्त्रण	३८८	७	उ.	३७	२१				औदुम्बर	३३४	९७
आमर्ष	८०	२६	उ						औपवन्न	२६१	३८
									औमीन	३०४	७
									और्वेशय	३७	२०
									क.		
									क	९३	४
									ककुद्	४१३	९२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कट	२८६	५४	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	२६	कुजा	३९	२५
कङ्कणी	२४१	११०	करवालि	२९४	९१	काम्पिल	१७७	१४६	कुञ्जरपिप्पली	१६१	१८
कङ्कत	२५०	१३९	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुञ्जरा	२७६	३४
कङ्कती	२५०	१३९	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुटप	३३१	८९
कङ्केरु	१९५	२२	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटर	३२६	७४
कच(ठ)	२५१	४	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्षिक	३०३	६	कुटलेह	३०७	१७
कच्छप	२९	७१	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटङ्गक	४५४	१७
कच्छपी	४१९	२१	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटाटङ्क	२९५	९२
कच्छा	११३	१०	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेषी	१५९	९०	कुटिला	१७३	१३३
कजलध्वज	२४९	१३८	कर्मण्यभुज्	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटीर	२४४	१२०
कट(ण्ट)किनी	१६२	१०१	कर्वर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुट्टिमित	८३	३२
कटप्र	१३३	१४	कर्वरी	३१६	४०	काला	१६	३६	कुड्मल	१३३	१६
कटंभरा	१५७	८५	कर्चुर	१८०	१५४	कालायनी	३०४	८	कुड्यमतस्या	१९१	१२
कटि	२२८	७४	कर्चुरा	२५	६०	काली	१६	३६	कुणप	४५६	२०
कटुलेह	३०७	१७	कर्चूर	३३६	१०३	कालीयक	१६२	१०१	कुणपी	२६०	३१
कटोलवीणा	३४८	३१	कल	३५	१५	कालेय	२२४	६६	कुण्डी	२१४	३६
कठिलक	१८०	१५४	कलम्बी	१८२	१५८	कालेयक	२४६	१२६	कुय	११७	४
कडंकर	३०९	२२	कलश	३१४	३५	कालेयक	२४६	१२६	कुन्ती	२९५	९३
कणिका	३९९	१६	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	२४६	१२६	कुन्द	२९	७१
कण्टक	४६०	३५	कलहनाशन	१४५	४८	कालेयक	२९३	८९	कुन्दुरु	१९१	१२
कण्टकिन्	१४५	४९	कलाकल	९३	३	काल्य	४४	२	कुपथ	११५	१६
कण्डुरा	१५८	८६	कलिकारक	१४५	४८	काल्यक	१७४	१३५	कुमुद्	१०६	३७
कदल	१६६	११३	कल्प	६४	४	काव्या	३९	२५	कुमोदक	१३	२८
कदला	१६६	११३	कवाट	१२२	१७	काश	२१९	५२	कुम्भ	४०	२७
कदम्बक	१४३	४१	कवित्थ	१३५	१२	काशी	२१९	५२	कुम्भ	४२०	३४
कनीयस्	२१६	४३	कविय	४६१	३५	काश्मीर	२४५	१२४	कुम्भकारी	३३६	१०२
कन्दूराल	१३८	२९	कवी	४६१	३५	काश्यप	१११	२	कुम्भयोनि	३४०	६
कन्दु	१९१	१२	कश्मीरज	२४५	१२४	काष्ठ	४७	११	कुम्भीरक	३७	२०
कंधर	२३३	८८	कषाय	१४४	४७	काष्ठकुट्ट	१९३	१७	कुम्भीरक	१०१	२१
कन्यका	४०	२७	काकलि	२४८	१३३	कासू	४०८	६६	कुम्भोलु	१४०	३४
कपिप्रिया	१४३	४३	काकिनी	७२	२	काहल	७३	४	कुम्भोलुखल	१४०	३४
कपिल	३४५	२२	काक्ष	४५२	९	किकि	७३	४	कुरंगम	१२	१०
कपिला	१४९	६३	काक्षीर	२३५	९४	किचर	१९३	१६	कुरु	११२	७४
कपिलिका	३५६	१४	काक्षिक	१३८	३१	किपच	७२	४	कुरण्टक	१५४	७४
कफणि	२३०	८०	काण्ड	३१५	३९	किपुरुष	३६६	४८	कुरण्टी	१५४	७४
कपित्थ	१३५	२१	काण्ड	१९१	१२	किरात	११२	६	कुरुवक	१५४	७४
कम्	३९७	४	काण्ड	४४०	५	किरि	३४४	२०	कुल	११८	५
कमन्ध	९३	४	काण्डस्पृष्ट	१९१	१२	किलकिञ्चित	१८७	२	कुलक	१४१	३९
कमलिनी	१०७	३९	कात्यायन	४४०	५	किलाटी	८३	३२	कुलि	२०	५
कम्भारी	१४०	३५	कादम्बर	२८७	६७	किलकिञ्चित	३१७	४४	कुलिक	३४०	१८
करक	३९८	१२	कादम्बरी	२०९	३६	कीला	८३	३२	कुल्माष	३०७	३९
करट्ट	१९४	१९	कान्तिदायक	३५०	४०	कुक्कुटी	२४	५७	कुल्माषाभिषुत	४६६	८९
करण्डा	२२४	६६	कापथ	२४६	१२६	कुचानन	१९३	१७	कुल्या	२३३	३७
करवाल	२९३	८९		१८४	१६५		२२९	७७	कुव	१०६	३७

शब्दानुक्रमणिका ।

६७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुवर	५८	९	कोश	२००	३७	खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४
कुवल	१०६	३७		३३२	९१	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६		४३६	२२१	खर्व	३७२	७१	गीथ	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कोशशायिका	२९५	९१	खर्वाखु	१९१	१२	गीर्वाण	६	९
कुश	९४	५	कोशातक	३९८	८	खल	३६५	१७	गुच्छ	१३४	१६
कुशल	३५४	२६	कोष	२४८	१३२	खलक	१४०	३४		२३९	१०५
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कौच	१७	४०	खलाधारा	१९७	२६	गुच्छार्ध	२३९	१०५
कुष्ठला	१६८	११६	कौचदारण	१७	४०	खलीन	४६१	३५	गुड	१६४	१०५
कुहु	४६	९	कौटज	१५१	६६	खानि	१२६	७	गुणिन्	२९१	८३
कूटक	३०५	१३	कौडविक	३०४	१०	खुरप्र	४५३	२०	गुण्ठित	३७९	८९
कूणि	२१७	४८	कौमारी	१६	३५	खुल्लक	३४३	१६	गुत्स	१३४	१६
कूपिका	९६	१०	कौमुद	३५	१६	खोर	२१८	४९	गुन्थित	३७७	८६
कूर्पास	२४३	११८	कौलथीन	३०४	८	ग.			गुप्ता	१५८	८६
कूल्माष	३१५	३९	कौवेर	१७१	१२६	गजभक्षा	१७०	१२३	गुम्फित	३७७	८६
कृतसापन्नका	२०५	७	कौवेरी	१६	३५	गञ्ज	११९	८	गुरु	४२५	२२
कृतसापन्निका	२०५	७	कौशिकी	१०६	३५	गड	९९	१७	गुहारूप	१८८	५
कृप	७८	१८		३९८	१०	गड्ड	२१७	४८	गूरण	३९०	११
कृपी	७८	१८	कतु	४०	२७	गण	४०४	१२८	गूवाक	१८६	१६९
कृपीट	२३	५३	क्रम	१९१	१२	गण्डकी	१०६	३५	गृहगोधा	१९१	१२
कृमि	१९१	१३	क्रिमिजग्ध	२४६	१२६	गद	१३	२८	गृहगोलिका	१९१	१२
कृषक	३०५	१३	कुञ्च	१९५	२२	गदा	१३	२८	गृहमणि	२४९	१३८
कृषिका	३०५	१३	कुधा	८०	२६	गदाह्वय	१७१	१२६	गृहालिका	१९१	१२
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	क्रोधमूर्च्छित	१७२	१२८	गदित	६२	१	गृह्य	२०३	४३
कृष्णमेदा	१५८	६६	क्रोश	११६	१८	गन्ध	३६३	४७	गो	४	६
कृष्णसार	१९०	१०	क्रोच	१७	४०	गन्धकान्त	१०६	३७	गोर्कण	८९	७
केतु	४०	१२	क्राथ	१४४	४७	गन्धिक	३३६	१०२	गोर्किल	३२२	५७
केतुमाल	११२	६	क्षरण	६८	१५	गरागरी	१५१	६९	गोदन्त	३३६	१०३
केली	८४	३२	क्षितिक्षम	१४५	४९	गरेणु	४०६	५२	गोदावरी	१०६	३५
केशपर्णी	१५९	८९	क्षिपणु	२६	६३	गर्दभ	१०६	३७	गोदुह	३२२	५७
केशर	१०९	४३	क्षीर	४२८	१२९	गर्व	१४३	४३	गोधा	१०१	२२
केशरिन्	१८६	१	क्षीवन्	३५९	२३	गर्वा	७६	१५	गोनसिन्	८८	५
कैशिन्	१७१	१२६	क्षुताभिजनन	३०८	१९	गर्वा	७९	२१	गोनास	८८	४
कैसराम्ल	१५५	७८	क्षपण	९७	१३	गवलध्वज	३३५	१००	गोप	३३७	१०४
कैसरिन्	१५५	७८	क्षेपण	९७	१३	गवाक्षी	११९	७०	गोपघोष्ठा	१४१	३७
कैशिकी	१४०	७३	क्षेपणी	९७	१३	गवेड्ड	३१०	२५	गोपरस	३३७	१०४
कोटि	४०३	२४	क्षौम	१२०	१२	गव्यूत	११६	१८	गोपवल्ली	१६६	११२
कोटिन्	१५१	६६	क्षमाभुज	२६७	१	गातु	११७	५२	गोपा	१६६	११२
कोटीर	२३७	९७	ख.	४	६	गान्धर्व	२२	५२	गोपालिका	१६६	११२
कोटीवर्षा	१७३	१३३	ख	४	६	गायत्रिन्	१४५	४९	गोमत्	११६	१८
कोट्ट	४५५	१८	खक्खट	३७४	७६	गिरा	६२	१	गोमुख	७४	८
कोट्टवी	२०९	१७	खज्जक	२१८	४९	गिरिज	३३५	१००	गोरण	३९०	११
कोरक	२४७	१२९	खज्जायुध	१३	२७	गिरिजाबीज	३३५	१००	गोस्त	११६	१८
कोला	१६१	९८	खण्डपर्शु	१४	३१	गिरिजामल	३३५	१००	गोष्ठी	११४	१३
कोलि	१४१	३६									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७ २४		चिहुर	२३६	९५	जानपद	११३	८
गौधूमीन	३०४	८		{ ४५२ १०		चुस्त	४६०	३४	जारी	२१४	३५
गौरा	१६	३६	चरण्ठी	२०६	९	चूर्ण	४५२	९	जिह्व	४२१	१४२
ग्रथित	३७७	८६	चरिण्ठी	२०६	९	चूषा	२७९	४२	जिह्वशाल्य	१४५	४९
ग्रन्थित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चोच	२२३	६२	जीवना	{ ९३ ३	
ग्रामिणी	४०६	४९	चरित्र	८०	२६	चोदनी	१५९	९२		{ १७६ १४३	
ग्रामीणा	४०५	४९	चर्चिका	{ १६ ३५		च्यवना	१६१	९८	जीवनी	९३	३
ग्राह	१००	२०		{ २४४ १२२		छ.			जीवनीय	९४	५
ग्रैवेय	२३९	१०४	चर्पट	२३२	८४	छगला	१७४	१३७	जीविताह्वय	१७३	१३२
घ.			चर्मण्वती	१०६	३५	छदन	३४	१३	जुगुप्सा	३९५	३२
घटिक	२९६	९७	चविका	१६१	९८	छन्दस्	६५	४	जू	४५०	३
घण्टा	{ ७३ ४		चव्या	१६१	९८	छेद्य	१९२	१४	जोषा	२०३	२
	{ १४२ ३९		चाङ्ग	१७५	१४०	ज.			ज्येष्ठ	४०४	१५
घर्घर	{ ७८ १९		चाङ्गेरी	१८२	१५८	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठा	{ ४९ १६	
	{ १९२ १५		चाणकीन	३०४	८	जगती	४०९	२२		{ ४०४ १२	
घुसृण	२४५	१२४	चान्द्रभागा	१०५	३४	जगल	३५१	४१	ज्योतिस्	६४	४
घृत	{ ९४ ५		चान्द्रायण	२६५	५२	जघन्य	३७६	१	ज्योत्स्ना	३९८	८
	{ २४६ १२९		चामरा	२७५	३१	जङ्घिल	२८८	७३	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
घृताची	२२	५२	चामुण्डा	१६	३५	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
घृतोद	९३	२	चारित्र	८०	२६	जटि	१४	३३	ज्यौत्स्नी	३९८	८
घृष्टि	१७९	१५१	चारु	३६७	१२४	जटुल	२१८	४९	झ.		
घोट	२८०	४३	चारुधारा	१९	४५	जतुक	१९६	२६	झरा	१२६	५
च.			चारुलोचन	१२	२७	जतुका	१७९	१५३	झरि	१२६	५
चकलक	१४१	३९	चावी	{ ३५ १६		जतूका	१९६	२६	झरी	१२६	५
चक्र	९५	७		{ १७९ १५२		जनित्री	२१२	२९	झर्झ(ल)री	७४	८
चक्रवाड	१२४	२	चाल	१२१	१४	जपा	१५४	७६	झलरी	७४	८
चक्रिका	२९६	९७	चालन	३१०	२६	जम्	२१४	३८	झषा	९९	१७
चक्षू	२००	३६	चास	१९२	१६	जम्बु	१३४	१९	झिलरी	४५२	१०
चण्डरुहा	१५८	८६	चित्रकूट	१२४	३	जम्बूक	१८८	५	झिल्ली	१९७	२६
चण्डा	३६१	३२	चित्रपुङ्ख	२९२	८७	जयन्ती	२०	४६	झीरुका	१९७	२८
चण्डांशु	४१	३१	चित्ररथ	२२	५२	जयवादिनी	१९	४५	ट.		
चण्डी	३६१	३२	चिन्तिया	८१	२९	जर्तिल	३०७	१९	टङ्कपति	२६८	४९
चन्द	३४	१३	चिरजीवक	१७६	१४२	जलजन्तुका	१०१	२२	टेर	२१८	
चन्दनवीजिका	१६८	११६	चिरजीविन्	१२४	३	जलद	३२	७	ड.		
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिरम्	४४३	१	जलका	१०१	२२		३३७	१०५
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरात्	४४३	१	जलोका	१०१	२२	डिण्डीर	३३७	
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरात्कि	१७६	१४३	जलोरगी	१०१	२२	त.		
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरिण्ठी	२०६	९	जलौकस्	१०१	२२	तक्रूर्चिका	३१७	३८
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरिविल्व	१४४	४७	जलिपत	६२	१	तक्रवासना	१४१	३३
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरे	४४३	१	जागर्ति	३९२	१९	तङ्क	४६०	२६
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरेण	४४३	१	जाप्रिया	३९२	१९	तटाक	१०३	२८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिलीचिसि	९९	१८	जाङ्गलिका	१५८	८६	तटाग	१०३	२८
चमर	२७५	३१	चिह्निका	१८२	१५८	जाति	४०८	१३२	तडाग	२३	५३
चमरी	२७५	३१	चिवु	२३४	९०	जातुधान	२५	६०	तनूनपाद्	१६४	१०६
									तन्तुल		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तन्त्र	४१७	११८	तिलक	१४२	४०	त्रिणता	२९१	८३	दारुनिशा	१६२	१०१
तन्त्रवाप	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दारुवलिभुज्	१९५	२२
तन्त्रवाय	१९१	१३	तुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दार्विका	१६९	११९
	३४०	६	तुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुम्	२५७	२२	दार्वा	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	तुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्दि	८५	३७	तुङ्गी	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपूर	१७३	१३२
तन्त्री	४२७	१७६	तुणि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तपती	१०५	३४	तुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दिधिपु	२१०	२३
तम	५४	२९	तुत्य	३३५	१०१	त्वच	१७४	१३४	दिव	४	६
तमस	८७	३	तुत्थरसाञ्जन	३३५	१०१		२२३	६२	दिवान्ध	१९२	१५
तमसा	८७	३	तुन्दिम	२१६	४४		३१६	४०	दिवाभीत	१९२	१५
तमा	४५	४	तुन्दिल	२२२	६१	त्वरि	३९४	२६	दिवि	१९२	१५
तमाल	२४५	१२३	तुञ्ज	३३५	१०१	द.	९४	५	दिवोक्तस्	५	७
तमि	४४	४	तुभ	३३७	७६				४३७	२२६	
तर	२३८	१०२	तुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणतस्	४४९	२३	दिव्यगायन	२२	५२
तरणी	९६	१०	तुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणा	४४९	२३	दिशा	३०	१
तरवारी	२९३	८९	तुम्बि	१८१	१५६	दक्षिणात्	४४९	२३	दीपक	१६६	१११
तरी	९६	१०	तुम्बुरु	२१	४८	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तल	४३२	१६८		२२	५२	दक्षिणेन	४४९	२३	दीर्घकोषिका	१०२	२५
	२३२	८४	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दक्षकाक	४०४	२१	दीर्घजङ्घ	१९५	२२
तलमीन	९९	१८	तुला	४०	२७	दण्ड	२९०	७९	दुण्डुभ	८८	५
तलित्	३३	९	तुवरी	१७३	१३१	दण्डक	४६०	३३	दुर्जय	२९०	७९
तल्लन	२०६	८	तुषोदक	३१६	३९	दण्डधार	२५	५९	दुष्कुलीना	१७२	१२८
तल्लनी	२०६	८	तूणा	२९३	८८	दण्डभ	८८	५	दुष्प्रघर्षिणी	१६७	११४
तसर	३९३	२४	तूणी	१६०	९५	दधि	२४६	१२९	दूरदर्शिन	२५२	६
ताटङ्क	२३८	१०३		२९३	८८	दधिकूर्विका	३१७	४४	दूषी	२२५	६७
तापन	४१	२५	तूद	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	दृष्टिकृत्	१७१	१२७
	४१	३१	तूपर	४२५	१६५	दन्तुर	४३३	२०५	देवकी	१०	२१
तापी	१०५	३४	तूवर	५८	९	दम्	२१४	३८	देवखात	१२६	६
तामर	१०७	४०		४२५	१६५	दमूनस्	२३	५६	देवत्व	२६५	५२
तामस	४५	५	तूवरी	१७३	१३१	दरा	१२६	६	देवन्	२१३	३२
तार	३७	२१	तृणता	२९१	८३		४२९	१८४	देवभूय	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दरोदर	४२६	१७१	देवल	२१	४८
तारव	१८८	५	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दर्दर	१०२	२४	देववधू	३०	१
तालक	१७२	१३१	तृफला	३३९	१११	दर्दुर	१२४	३	देवाजीव	३४२	११
तालवर्णक	३३६	१०३	तृषा	८१	२७	दर्वी	३१३	३४	देवितृ	१५५	७७
तिक्करोहिण	१५७	८५		३२१	५५	दर्शक	२६८	६	देवकी	१०	२१
तित्तिर	१९९	३५	तृणक	३५८	२२	दशपुर	१७३	१३१	दोषा	४५	६
तिन्तिडीका	१४३	४३	तृष्णा	३२१	५५	दशपूर	१७३	१३१		४४५	२०
तिन्तिला	१४३	४३	तेन	४४४	३	दशेन्धन	२४९	१३८	दोषातिलक	२४९	१३८
तिमिगिलगिल	१००	२०	तैलाभ्यक्ता	१९७	२६	दान्ती	३०	१	दौत्य	२७१	१६
तिरस्करणी	२२४	१४०	तोयद	३२	७	दायित	३६३	४०	द्युती	३६	१७
			तोयघर	३२	७	दारा	२०४	६	द्युति	३६	१७
			त्रप्स्य	३२०	५१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हुघण	८	१७	धूममहिषी	३६	१८	निकषा	३४८	३२	पण्डा	{ ५५ १ २५२ ५	
हुघन	२९४	९१	धूमिका	३६	१८	निकाय	११८	५	पताका	२९० ७९	
हुणि	९७	११	धूसरी	६०	१३	निग्राह	३९६	३९	पञ्चवाह	२९२ ८७	
हुणी	९७	११	धूस्तुर	१५५	७७	निचुल	२४३	११६	पञ्चशवर	३४५ २०	
हुत	३८२	९	धृतराष्ट्र	१९६	२४	नित्यम्	२७	६५	पथ	११५ १५	
ह्रू	४५०	२	धृतराष्ट्री	१९६	२४	निमेष	४७	११	पद	४२ ३३	
ह्रोण	१९२	१४	धृष्णु ✓	३५९	२५	नियातन	३९४	२७	पद्मपाणि	४१ २९	
ह्रोणि	९७	११	धोरण	२८२	४८	नियुत	४५७	२४	पद्मवर्ण	१७७ १४५	
द्वाःस्थित	२६८	६	धोरित	२८२	४८	निरीष	३०५	१३	परमद	२४६ १२६	
द्वाःस्थितदर्शिक	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निरुक्त	६४	४	परस्वध	२९५ ९२	
द्वाःस्थितदर्शिन	२६८	६	धौरितक	२८२	४८	निर्गन्धन	३०१	११३	पराक	२६५ ५२	
द्वारप	२६८	६	धौर्य	२८२	४८	निर्धार्य	३५६	१३	पराजित	३४४ १८	
द्विज	४०२	४	ध्वनित	३२	८	निर्यास	१४४	४७	पराभव	७९ २२	
द्वितीयाकृत	३०४	९	न.			निर्युष	१४४	४७	परायण	३८६ २	
द्विसम्बाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परिदेवना	६८ १६	
द्वितीय	३०४	९	नक्तचारिन्	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिभाषा	६८ १४	
द्विहृत्	३०४	९	नखाशिन	१९२	१५	निश्	४४	४	परिवेश	४२ ३२	
द्वेष्ट्य	२६९	११	नगौका	१९९	३३	निशाव(च)र्मन्	८७	३	परिस्यन्द	२४९ १३७	
घ.			नघट	२६	६३	निशैड(त)	१९५	२१	परु	१८३ १६२	
घटी	४५४	१७	नटभूषण	३३६	१०३	निषद्वरी	९६	९	पर्वत	२१ ४८	
घनदावास	१७	४०	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वन्	४५ ७	
घनीयक	३१५	३८	नत	२४६	१२६	निष्ठा	२०३	२६	पर्शु	{ २२६ ७० २९४ ९३	
घनु	{ १४० ३५ २९१ ८३		ननान्द	२१२	२९	नीचिकी	३२५	६७	पार्श्वध	२९४ ९२	
घनुस्	{ ११६ १८ १४० ३५		नन्दक	२९३	८९	नील	२९	७१	पार्श्वद्	२५५ १५	
घन्	२९१	९३	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	२१	पल	४३२ ८९	
घन्याक	३१५	३८	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलाङ्गु	१९१	१३	पलकष	१६१ ९८	
घन्विन्	४०	२७	नभस्	४	६	नृत	७५	१०	पलाशिन	९ १८	
घमन	१७२	१३०	नभस	१९९	३४	नेत्रमल	२२५	६७	पलिघ	४०१ २७	
घरण	११०	२	नरायण	९	१८	न्यूह	४५४	१७	पल्लि	१२३ २०	
घरा	११०	१	नर्तक	७४	८	प.			पवन	१३५ २०	
घर्षण	२०७	११	नर्मद	१०५	३२	पक्षती	४३	१	पवि ✓	३० १	
घर्षणी	२०७	११	नल	१०७	३९	पक्षस्	२००	३६	पशु	१४ ३०	
घर्षिणी	२०७	११	नवपत्रिका	१०९	४३	पङ्क्ति	२५७	२२	पशुहरीतकी	१३७ २७	
धानाचूर्ण	३१९	४८	नसा	२३३	८९	पङ्क्ति	२५७	२२	पशुवाह	३२४ ६३	
धान्य	३१५	३८	नस्तोत	३२४	६३	पञ्चमी	७२	१	पश्रौही	३२५ ७०	
धान्यक	३१५	३८	नस्या	२३३	८९	पट	१२१	१४	पस्थ	११८ ५	
धार्त	३५१	४३	नागसुगन्धा	१६७	११४	पटकुटी	२४४	१२०	पांसु	२९६ ९८	
धिपाङ्ग	२८६	६३	नाभि	४२०	१२९	पटञ्चर	३४६	२५	पाखण्ड	२६३ ४५	
धुवित्र	२५७	२३	नाम	४४२	१३	पटवास	२४४	१२०	पाञ्चालिका	३४७ ३९	
धुस्तुर	{ १५५ ७७ १८० १५५		नार	९३	४	पटह	७२	४	पाटली	१४२	
धूपक	२४६	१२७	नारङ्ग	१४१	३८	पट्टन	११६	१			
			नारिकेल	१८५	१६८	पट्टिस	४५६	२१			
			नार्यङ्ग	१४१	३८	पणस	१४८	६१			
			नाली	१०८	४२	पण्ड	२५२	५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुत्री	२११	२८	प्रकुञ्चक	३३१	८९	प्राजापत्य	२६५	५२
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रचारण	३८७	३	प्राज्ञ	३५२	५
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचित	६५	४	प्राण	२६	६२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रजाहित	३३२	२७	प्राप्ति	१६	३६
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रज्ञ	२१७	४७	प्रावृषा	५०	१९
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रणय	४२०	१३५	प्रास्थिक	३०४	१०
पारापार	९२	१	पुरंघ्रि	२०५	६	प्रतति	१३०	९	प्रिया	३२४	६६
पारिषद्य	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रियाल	१४०	३५
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रेष	४३६	२१९
षार्षद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिदान	३२८	८०	प्रैयङ्गवीण	३०४	८
पार्षद्य	१५	३५	पुष्कस	३४४	२०	प्रतिमा	३४९	२५	प्रोत	२४२	११५
पार्णि	{ २६९ २९०	{ १० ७९	पुष्कसी	३४४	२०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोथ	२२८	७५
पालङ्का	१८२	१५८	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिश्या	२१९	५१	प्रोप्त	३७८	८६
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्पधनुस्	१२	२६	प्रतिसर	२४०	१०८	ह्रवंगम	१८७	३
पिचु	१४२	४०	पुष्परथ	२८३	५१	प्रत्यय	२७०	१३	ह्रवन	१७३	१३१
पिचुतूल	३३७	१०६	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रथम	३७५	२२	ह्रीहा	२२४	६६
पिचुमन्द	१४९	६२	पुस्त	४६०	३८	प्रदिश	३१	५	फ.		
पिचोण्डक	२२५	६७	पूतिक	१४५	४८	प्रदेशिनी	२३१	८१	फजिका	१५९	८९
पिञ्जर	४५९	३१	पूतीकरञ्ज	१४५	४८	प्रभा	२९	७०	फटा	९०	९
पिट	४५५	१७	पूरुष	५४	२९	प्रमदावन	१२८	३	फणिभुवन	८६	१
पिटक	३१०	२६	पूर्व	३७१	६५	प्रमातामह	२१३	३३	फल	२४८	१३९
पिण्ड	{ ३१० ३५८	{ २६ २६	पूलक	२२८	७५	प्रमुख	३६८	२२	फलोदय	५	६
पिण्डफला	१८१	१५६	पूष	१४२	४१	प्रमुत्त	३०३	२	फल्गुन	४८	१५
पिण्डीर	१५०	६४	पृक्का	१७३	१३३	प्रयुत	४५७	२४	फल्गुनी	४८	१५
पितृसधर्मन्	३५६	१३	पृथज्	४४४	३	प्रयुद्धार्थ	३९४	२६	फालवह	३०५	१४
पिप्पल	१६१	५	पृथ्वी	१११	३	प्रवर	२४६	१२६	फाल्गुनी	४८	१५
पिप्पलिका	१९७	२६	पृश्नि	{ ५ ४२	{ ६ ३३	प्रवर्त	३३१	८९	ब.		
पियालक	१४०	३५	पृषत	{ ९५ १९०	{ ६ १०	प्रवर्हण	३६९	५८	बडिश	९९	१६
पिशिता	२२३	६३	पृषत	{ १९० १९०	{ ६ ६	प्रवल्ली	६५	६	बन्ध	३९१	७
पिशुना	३६५	४०	पृषन्ति	१९०	६	प्रश्रद्धती	६५	६	बन्धनी	३२६	७३
पिष्टप	{ ५ ११२	{ ६ ६	पृषातक	२५७	२३	प्रसञ्जा	३५०	१४	बन्धूर	३७२	६९
पीडा	३४७	२९	पृषातक	२५७	२३	प्रसर	३९३	२५	बर्ह	१७३	१३२
पीतचन्दन	१६२	१०१	पृष्ठवह	२८१	४६	प्रसरक	१४०	३५	बर्हि	२३	५४
पीतदारु	१६२	१०२	पेडा	३४७	२९	प्रसरणी	२९६	९६	बर्हिरुक्	२३	५४
पीयु	१९२	१५	पेयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	प्रसार	३८९	९	बर्हिःशुष्मन्	२३	५४
पुञ्ज	२०२	४१	पेशीकोष (श)	२००	३७	प्रसृत	३७८	८५	वलज-	४०२	३१
पुटकिनी	१०७	३९	पौण्ड्र	१८४	१६३	प्रसृता	३७८	८५	बहुकरी	१२३	१८
पुण्डरीकक	१७१	१२७	पौण्ड्रक	१८४	१६३	प्रसेव	७३	७	बाणपुत्री	१२	२७
पुण्डरीश	१५५	७७	पौर्णमास	४६	७	प्रस्ता	४२५	१६१	बाणख्य	१८३	१६२
पुण्ड्रक	१८४	१६३	पौलोमी	१९	४५	प्राक्राम्य	१६	३६	बादल	३४	१२
पुण्ड्रेक्षु	१८४	१६३	सा	२३७	९७	प्राधुण	२६०	३४	वालपत्र	१४५	४९
पुत्रश्रेणी	१५८	८८				प्राचीनबर्हिस्	२३	५६	वालुका	१६९	१२१
						प्राचीर	११७	३	बाली	२३६	९५
									बिल	१२६	६
									बाल्हिक	३१६	४०
									बुध	४१४	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बृहती	{ २४३ ११७ ४१० २२		मृत्वा	३४२	१७	मर्मरी	७०	२३	मालय	२४७	१३१
बृहतांपति	३९	२४	मेरि	७३	६	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	१३३
बोधि	१३५	२०	मोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	मालधानी	८९	६
ब्रह्माणी	{ १६ ३५ ६२ १		भ्रम	२६०	३५	मलयू	१४९	६१	मावती	१७३	१३३
ब्राह्मणी	१७३	१३३	भ्रातृ	२१३	३४	मलिनाम्बु	४५३	१०	माष्य	३०४	७
ब्राह्मी	१६	३५	म.			मवित	३७७	८६	माषीण	३०४	७
भ.			म	५३	२७	मषी	४५३	१०	मास्	३४	१३
भगवत्	१४	३०	मकर	{ २९ ७१ ४० २७ २९० ७९		मसि	४५३	१०	माहाराजिक	६	१०
भङ्ग्य	३०४	७	मकुष्ठ	३०७	१७	मसी	४५३	१०	माहेश्वरी	१६	३५
भण्डिर	१४९	६३	मङ्कुर	२५०	१४०	मसीजल	४५३	१०	मिथुन	४१७	२७
भद्र	{ १८२ १६० २६६ ५८		मङ्गला	१६	३७	मसुर	३०७	१७	मिशि	१६३	१०५
भद्रमल्लिका	१५२	७०	मञ्जा	१३१	१२	मसुरा	३०७	१७	मिशी	१६३	१०५
भद्रमूषिक	१९१	१२	मणि	२३१	८१	मसूरा	३०७	१७	मिहिका	३६	१८
भद्राश्व	११२	६	मणिबन्ध	२३१	८१	महती	४०९	१०८	मीन	४०	२७
भन्द	५३	२५	मण्डल	{ २९० ७९ २९२ ८५ ३४५ २२		महाकुल	२५१	३	मुकुट	२३८	१०२
भर	३३०	८७	मण्डलहित	१८८	५	महाकुलक	१४१	३९	मुकुन्द	२९	७१
भरत	२१	४८	मण्डलिन्	८८	५	महादान	३८७	३	मुकुर	२५०	१४०
भर्ग्य	१५	३३	मण्डकपर्णी	१५९	१५८	महापद्म	२९	७१	मुकुष्टक	३०७	१७
भल्ल	१८७	४	मत्तकाक्षिनी	२०४	४	महाबला	१७९	१५२	मुकूलक	१७७	१४४
भल्लूक	१८७	४	मद	३६८	१२९	महारस	३१५	३९	मुक्त	४५९	३०
भविका	३३१	८९	मदायन्त्री	१५२	७०	महावीर्या	१६८	११६	मुक्तक	१४१	३९
भाग	५३	२८	मद्र	७२	२	महाशङ्ख	२३५	९२	मुख	७६	१५
भाङ्गीन	३०४	७	मधु	४१४	१६३	महाशङ्खा	२०८	१३	मुख	१८३	१६२
भाण्डीरी	१५९	९१	मधुक	२९६	९७	महास्त्रायु	२२५	६६	मुनि	४६१	१३३
भासुफला	१६७	११३	मधुयष्टि	१६५	१०९	महिमन्	१६	३६	मुशली	१९१	१२
भाम	८०	२६	मधुर	१७६	१४२	महिर	४१	२९	मुषलिन्	११	२४
भारत	३४२	१२	मधुसवा	१७६	१४२	महिला	१७३	१३३	मुषली	१९१	१२
भारती	४०९	७३	मध्य	७४	९	मही	४३८	६६	मुषा	३४८	३३
भाल	२३५	९२	मनोज	१२	२६	महेन्द्राणी	१९	४५	मुष्टि	{ २३२ ८६ ३३१ ८९	
भाल्लूक	१८७	३	मनोजवस्	३५६	१३	महेला	२०४	२	मूत्रपुट	२२७	७३
भाल्लूक	१८७	३	मनोजवस	३५६	१३	माणिवन्ध	३१६	४२	मूत्राशय	२२७	७३
भास्वर	१७१	१२६	मनोजवा	३५६	१६	मातृष्वसेय	२११	२५	मूर्ण	३८१	९५
भिदिर	२०	४७	मन्द	४०	२६	मातृष्वसीय	२११	२५	मूर्त	३७४	८२
भिया	७९	२१	मन्दर	४	६	मात्रा	३७०	५	मूर्धज	२३६	९५
भुजादय	२०	४७	मयष्टक	३०७	१७	माध्वीक	३५१	४१	मूषक	१९१	१३
भूतनाशन	३०७	१८	मारिच	३१४	३५	माय	३४२	११	मूषी	{ १९१ ३३ ३४८ १४	
भृकुटि	८६	३७	मरुत	१७३	१३२	मारिष	१७४	१३६	मृग	{ ४८ १२९ ४०० ३०	
भृकुंस	७५	११	मरुत	२५	६२	मारी	१२	२५	मृगया	३९५	१६५
भृङ्गरज	१७९	१५१	मर्दित	३७७	८६	मार्ताण्ड	४०	२९	मृणाल	१८४	
भृङ्गरजस्	१७९	१५१				मार्ष	७६	१४			
						मार्षिक	७६	१४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१०७	३९	रङ्गावतारिन्	३४२	१२	रौहिष्	१९०	१०	वज्रनिष्पेष	३३	१०
मृत्तालक	१७३	१३१	रघु	२७	६४	रौद्री	७८	२०	वज्रा	{ २० ४७ १६४ १०५	
मृद्	१७३	१३१	रज	४३८	२९	ल.			वज्राशनि	२०	४७
मेखलकन्यका	१०५	३२	रजताध्यक्ष	२६८	७	लक्तक	२४२	११५	वज्री	{ २० ४७ १६४ १०५	
मेनका	२२	५२	रजनि	४५	४	लक्ष	८४	३३	वटाकर	३४६	२७
मेल	३९५	२९	रथ	१३	२९	लक्षण	१९६	२५	वणिज्या	३०२	२
मैला	{ १६१ ९५ ४५३ १०		रथिर	२८९	७६	लक्षणा	१९६	२५	वनकर्पासिका	१६८	११६
मेषशावक	३४५	३३	रम्भा	२२	५२	लक्ष्मणा	३६६	१७	वनकुम्भ	२४६	१२६
मैत्र	२५२	४	रम्य	११२	६	लधिमन्	१६	३६	वनमालिनी	११	२१
मैत्रावरुण	३७	२०	रशना	२३४	९१	लघु	{ १८४ १६५ ४०१ १२६		वनाश्रय	१९४	२१
मैनाक	१२४	३	रसगन्ध	३३६	१०४	लच्छन	३५	१७	वनी	१२७	१
मोघा	{ १६४ १०६ ३७६ ५४		रसना	२४०	१०८	लय	१८४	१६५	वनीपक	३३६	४९
मोद्वायित	८३	३२	रसेन्द्र	३३५	९९	ललामन्	४२१	१४३	वन्य	{ १२८ ४ १७३ १३१	
मोहना	१७३	१३३	राजन्	२८	६८	लव	{ ३६३ ४० ३७० ६२		वर	१३९	३४
य.			राजातन	१४०	३५	लवणोद	९३	२	वरक	४६०	३३
यमनिका	२४४	१२०	रामा	२०३	२	लावुका	१८१	१५६	वरटी	१९७	२७
यमल	२०१	३८	रात्री	४४	४	लासक	७४	८	वरण	२६	६१
यमानिका	१७७	१४५	राल	२४६	१२७	लास्फोटनी	३४८	३३	वरासि	२४३	११६
यष्टी	१६५	१०९	रावणहस्त	७२	४	लिकोचक	१३८	२९	वर्णक	४६१	१२६
यादःपति	२५	६१	रास	३२	८	लिबिकर	२७०	१५	वर्णज्येष्ठ	२५१	४
यादव	३२२	५८	रिङ्गण	८५	३६	लीढ	३८५	१११	वर्तिका	३९८	११
याम	४२१	१४२	रिद्ध	३०९	२३	लुलाय	१८८	४	वर्त्मनि	११५	१५
यामल	२०१	३८	रिश्य	१२	२७	लूतका	१९१	१३	वर्धनी	१२३	१८
यामि	४२१	१४२	रिषि	२६३	४३	लोचक	२४९	१३८	वर्धमान	१२०	११
युक्त	३६९	५८	रिष्ट	१३९	३१	लोचमर्कट	१६६	१११	वर्ध	३३७	१०५
युग	१४१	३९	रिष्य	१९०	१०	लोत्र	३४६	२५	वर्षण	३३	११
युत	२७३	२४	रुचक	१२०	११	लोहकार	३४१	७	वलमि	१२१	१५
युतक	२७५	२८	रुषा	८०	२६	लोहामिसार	२९५	९४	वलि	१३०	९
युवती	२०६	८	रूप्य	४२४	७	लोहित	२४५	१२४	वल्लरा	२२३	६४
यूथ	२०२	४१	रेखा	१२८	४	लोह	३३४	९८	वशिता	१६	३६
यूप	४५९	१९	रेचनी	{ १६४ १०८ १७७ १४६		वंशश्रीरी	३३८	१०९	वशिर	{ १६१ ९७ ३१६ ४१	
येन	४४४	३	रेफ	३६७	५४	वंशजा	३३८	१०९	वक्त्रय	३२४	७१
योग	२८६	६४	रोध	९५	७	वशिक	२४६	१२६	वक्त्रयणी	३२४	७१
योषिता	२०३	२	रोध्र	१३९	३३	वक	१५६	८१	वसिष्ठ	४०	२७
यौतुक	२७५	२८	रोमगुच्छक	२७५	३१	वकोट	१९५	२२	वसु	४३७	४२
र.			रोमविक्रया	८५	३५	वकज	२५१	४	वस्तक	३१७	४२
रक्तमाल	१४४	४७	रोमहर्षण	८५	३५	वकनासिक	१९२	१५	वह	२६	६३
रक्तलोचन	१९२	१४	रोमाश्च	८५	३५	वच	१६२	१०२	वहिवल्लभ	२४६	१२७
रक्तसार	१४५	४९	रोमोद्गम	८५	३५	वचन	६२	१	वहिशिख	२४५	१२४
रक्ता	१५९	९०	रोहिताश्व	२३	५५	वज्र	१६४	१०५	वांशी	३३८	१०९
रक्षा	२४५	१२५	रोहिणी	१५७	८५	वज्रदशन	१९१	१२			
रक्षोघ्न	३०७	१८				वज्रकुम्भ	१६४	१०५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाक्पति	३९	२४	विकर्ष	२९२	८७	विश्वरूप	९	१८	वेर	१७०	१२२
वागुजी	१६१	६१	विकषा	१५९	९०	विश्वावसु	२२	५२	वेल्लि	१३०	९
वाचा	६२	१	विकाश	४३५	२१५	विष्णु	४८	१४	वेश	{ २०९	१९
वाच्य	६४	२	विकास	३६०	३०	विष्कम्भ	३९४	२७	{ २३७	१९	
वाट	११५	१५	विख	२१७	४६	विष्टप	४	६	वेश्य	२०९	१९
वाणि	६२	१	विखु	२१७	४६	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	१४४	४७
वातकुम्भ	२७८	३९	विख्य	२१७	४६	विस्फोटा	२२०	५३	वेष्ट्या	२०९	१९
वातल	४३१	१९६	विगन्धि	२४८	१३३	विस्त्राव	३२०	४९	वैकृत	७८	१९
वाति	२६	६३	विग्रह	३९०	१३	विहंगमा	३४७	३०	वैजयन्ती	१९	४६
वातिङ्गण	१६७	११४	विच्छेदक	१२०	११	विहायस	१९८	३४	वैणवी	३३८	१०९
वातुल	४३१	१९६	विच्छित्ति	{ ८३	३२	विहार	११९	८	वैवर्ण्य	७७	१६
वानायु	१८९	८	{ २४८	१३३	वीजक	१५५	७८	वैशेषिक	१४१	३९	
वापि	१०४	२८	विज्ञानिक	३५४	४	वीजक	१५५	७८	वैष्णवी	१६	३५
वाप्य	१७१	१२६	विटिका	२२०	५३	वीजपूरक	१५५	७८	वोड	८८	४
वाम	१४	३२	विडोजस्	१८	४१	वीज्या	३९६	३२	व्यडम्बन	१४६	५१
वायदण्ड	३४६	२८	विदा	{ ५५	१	वीति	२८०	४३	व्याकरण	६४	४
वायुसखि	२३	५५	{ २५२	५	वीथि	१२८	४	व्याक्रोष	१२९	७	
वारणवुषा	१६६	११३	विन्ध्या	१२४	३	वीर	३१५	४९	व्याघ्रदल	१४५	५१
वारंवारम्	४४३	१	विनसिक	२१७	४६	वीरा	७७	११	व्याड	८९	७
वारंवारेण	४४३	१	विपाद	२९२	८७	वुक्	२२३	६४	व्यापृत	३५६	११
वाराही	१६	३५	विपादिका	६५	६	वुक्स	३४४	२०	व्यालप्राह	९०	११
वारि	२७९	४३	विप्रतिसार	८०	२५	वुक्ससी	३४४	२०	व्रतती	१३०	९
वारुणी	{ ३७	२०	विमर्श	७६	१५	वुष	३०९	२२	व्रीड	७९	२३
वार्ता	{ ४०६	५२	वियोग	३९४	२७	वृक ✓	२४७	१२९	श.		
वार्ताक	१६७	११४	विरिञ्च	८	१७	वृक्का	२२३	६४	शकट	२९०	७९
वार्ताकु	१६७	११४	विरोक	१७२	१२८	वृद्धकाक	१९४	२१	शकभवन	४	६
वार्ताङ्ग	१६७	११४	विरोध	३९०	१३	वृन्तकोश	१५१	६९	शक्राख्य	१९२	१५
वार्दल	३४	१२	विलम्ब	२३०	७९	वृश्चिक	४०	२७	शङ्कु	२५	५९
वार्धक्य	२१५	४०	विलेशय	१९१	१२	वृष	५	६	शङ्खनक	१०१	२३
वार्धुषिन्	३०३	५	विघ्नस्वती	४०६	५७	वृषणश्च	२२	५२	शठ	१५५	७७
वार्मण	३९६	४३	विश	२२५	६८	वृषदंशिका	३४९	३३	शण्ड	१०८	४३
वालव्यजन	२७५	३१	विश	१०८	४२	वृषसी	१५८	८६	शण्ड	३२३	६३
वाशिता	७१	२५	विशस्ता	२०७	११	वृषमेरु	१८८	५	शत	४५७	२४
वाष्पीका	३१६	४०	विशाख	२९२	८५	वृष्णि	४२	३३	शतच्छद	१९३	१७
वासित	७१	२५	विशालाग्रा	१४६	५४	वृसी	२६४	४६	शतमीर	१५२	७०
वासिता	{ ७१	२५	विश्रम्भ	{ २७३	२३	वेणुक	२७८	४१	शतावरी	१९	४५
वासु	{ ४१०	४६	{ ४२३	१५२	वेत्रधारक	२६८	६	शनि	४४६	१०	
वास्तुक	१८१	१५८	विश्वक्सेन	१०	१९	वेदना	९२	३	शम्	२३१	३३
वाह	२३०	८०	विश्वक्सेनात्म	१२	२८	वेदाङ्ग	६५	४	शमिर	१५	३३
वाहिक	{ २४५	१२४	विश्वतस्	४४७	१३	वेधक	२४७	१३०	शंपाक	१३६	२६
	{ ३१६	४०	विश्वदासा	२३	५६	वेधनी	३४९	३३	शंवरारि	१२	५
	{ ३९८	१०	विश्वद्वय	३६१	३४	वेपथु	७७	१६	शम्बा	३२	४९
									शक्राणी	१९	

शब्दानुक्रमणिका ।

७५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शम्बु	१०२	२३	शिरा	२२४	६५	श्यामक	१८४	१६५	सधा	४४	३०
शम्बूक	१०२	२३	शिजी	१२१	१३	श्यामा	४४	४	सन्धि	{ ४५	७
शम्याक	१३६	२३	शिल्पिशाल	११९	७	श्यानाक	१४७	५७		{ २७१	१८
शरणि	११५	१५	शिवी	१६	३७	श्रद्धा	४१४	१	सप्तार्चि	२३	५६
शरदा	५०	१९	शीत	१३५	२०	श्राम	४२१	१४३	सभा	३५२	४४
शरारि	१९६	२५	शीतलवाणक	१७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	१३१	समज्या	६७	११
शरालि	१९६	२५	शुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	{ २४६	१२९	समन्तात्	४४७	१३
शरावाप	२९१	८३	शुकवल्लभ	१५०	६४		{ २५३	१३	समपद	२९२	८५
शल्लकी	१७०	१२४	शुक्ल	३१६	३९	श्रीवत्स	११	२३	समाज्ञा	६७	११
शशिन्	३४	१३	शुक्लवायस	१९५	२२	श्लील	३५६	१४	समीरमृग	१८९	७
शश्वत्	२७	६६	शुण्ठि	३१५	३८	श्वपाक	३४४	२०	समूहनी	१२३	१८
शस्य	१३३	१५	शुण्ड	३५१	४०	श्वमीर	१८८	५	सम्ब	२०	४७
शक्वथ	८	१५	शुण्डा	३४२	१०	श्वान	३४५	२२	सम्बल	४६०	३४
शांकरि	१३९	३३	शुद्ध	३५३	१३	श्वेतद्विप	३३	९	संभली	२०९	१९
शाट	२४२	११५	शुन	३४५	२२	श्वोवसीय	५२	२५	संमोहन	१२	२५
शाणी	३४८	३२	शुनासीर	१८	४१	ष.					
शात	२११	४४	शुनासीर	१८	४१	षट्पदप्रिय	१५०	६५	सर	{ १८३	१६५
शातकौम्भ	३३३	९४	शुनि	३४५	२२	षण्ड	{ २१५	३९		{ २९२	८७
शारद	५०	२०	शुभ	३२७	७६		{ २१६	९		{ ३२०	५१
शारदा	१०५	३४	शुभदन्ती	३१	५	स.			सरणा	{ १३०	९
शारदी	१३३	२२	शुभा	३३८	१०९	संयुर्क्ष	७९	२३		{ १६४	१०८
शारिका	४५१	८	शुभ्रा	३३८	१०९	संस्थ	२७४	२६	सरणी	१७९	१५२
शाल	११७	७	शुम्भा	३६	१७	संस्फोट	२९८	१०५	सरस्	९२	२
शालपर्णी	१६१	११५	शुषिण	२६	६३	संहतल	२३२	८५	सरसिरुह	१०८	४१
शाश्वतिक	३७१	७२	शुष्कल	३५८	१९	संहार	७७	१५	सरस्वती	१०५	३४
शाष्कल	३५८	१९	शुष्कली	३५८	१९	सक्तु	३१९	४८	सरा	१६४	१०८
शास्ति	२७४	२६	शुष्म	२३	५४	संकार	१२३	१८	सराव	३१३	३२
शिक्षा	१४	४	शुकशिम्बा	१५८	८७	संकारी	१२३	१८	सरिल	३५५	३
शिखरिणी	३१७	४४	शूर	४०	२८	संघात	{ ९१	२	सरिषप	३०७	१७
शिखाण्डक	२१६	९६	शूर्पा	३४९	३५		{ १०७	२	सर्पाख्य	१५०	६५
शिखातरु	२४९	१३८	शुक्ति	३३३	९६	सची	१९	४५	सर्वसह	१११	३
	{ २३	५५	शुक्ती	३३३	९६	सद्युष	४४४	४	सर्व	१४	३०
शिखिन्	{ ४०	२६	शुक्ल	१८८	५	संचार	३९३	२५	सर्वतोभद्र	३६१	७९
	{ १९५	२२	शुक्लाल	१८८	५	संज्ञ	२१७	४७	सर्वला	२९५	९३
शिज	८	१७	शुण	२७९	४१	सततम्	२७	६६	सलिर	९३	३
शिजा	७१	२४	शोपस्	२२८	७६	सत्यावृत	३०२	२	संवदन	३८७	४
शित	२१३	४४	शोफ	२२८	७६	सत्यापना	३२९	८२	संवपन	३८७	४
शितशुक	३०६	१५	शोफाली	१५२	७०	सत्र	२७०	१५	संवर	९४	४
शिमि	३०६	२३	शेवल	१०७	३८	सदा	२७	६६	संवर्ति	१०९	४३
शिमबा	३०६	२३	शेष	२२८	७६	सदृश	४३५	२१५	संवेदन	५५	१
शिम्व	३०६	२३	शेषा	८८	४	सनत्	२१	५१	ससन	३५८	२६
	{ २३६	९५	शोनक	१४७	५७	सनालुमार	२१	५१	सह	{ ४८	१४
शिर	{ ३३८	१११	शोषण	१२	२५	सनिष्टीव	६९	२०		{ २९७	१०१
			शोभाजन	१३८	३१	संनाह	२८६	६४	सहचर	१५४	७५
						संनिध	२९३	२३	सहस्र	४५७	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	{ २९७	१०१	सुधा	११९	१०	सौभाजन	१३८	३१	हस	२१	५३
सहाचर	{ १६८	११६	सुधुप्रवर्णा	२३	५६	सौम्या	४०	२६	हंसग	२१	५१
सहृदय	१५४	७५	सुनाल	१८४	१६५	सौर	४०	२६	हंसपरी	१६९	११९
सहोदर	३५३	३	सुपर्ण(क)	१३६	२४	सौरन्ध्री	७२	४	हंलिका	२१९	५३
सद्य	२१३	३४	सुप्ति	८५	३६	सौरि	११	२१	हज्जी	१५९	८९
सावि	१२४	३	सुम	१३४	१७	स्तम्भ	७७	१६	हनुष	२५	५९
साची	४४५	६	सुमनस्	१५३	७२	स्तम्भन	१२	२५	हयन	२८३	५३
सात	५२	२५	सुमना	१४५	४८	स्तुत्या	१७३	१३१	हरिताल	३३६	१०३
सातीनक	३०६	१६	सुम्य	३४६	२७	स्थलपद्म	१७१	१२७	हरिवर्ष	११२	६
सादन	११८	५	सुरस	२२३	६४	स्थाल	३१२	३१	हरिनेत्र	११२	१५
साधुपुष्प	१७१	१२७	सुरोद	९३	२	स्थाली	{ ३१२	३१	हल	४५७	२३
सांपरायिक	२९८	१०४	सुलोहिता	२३	५६	स्थावर	{ १४६	५४	हसन्ती	३११	२९
सार	१५०	६४	सुवास	१८४	१६५	स्थिर	२९१	८३	हस्तधारण	३८७	५
सारङ्ग	४०१	१७	सुवीराम्ल	३१५	३९	स्थिर	९	१८	हहा	२२	५३
सारणी	१७९	१५२	सुशीम	३६	१९	स्थूलक्ष्वेद	२९२	८७	हार	२३९	१०६
सारवाही	१६१	९५	सुषि	८७	२	स्थूललक्ष	३५४	६	हारा	२३९	१०५
सारिका	७३	६	सुषिर	७२	४	कुहा	१६४	१०५	हारि	१९९	३४
सारोष्ट्रिक	९०	१०	सूत्रकण्ठ	२५१	४	क्षेहाश	२४९	१३८	हाल	३०५	१४
साल	१००	१९	सूत्रतन्तु	३४७	२८	स्पश	४३४	१४	हालहल	९०	१०
साल्वर	१०२	२४	सूत्रामन्	१८	४२	स्फरण	३८९	१०	हालाहल	९०	१०
सावर	१३९	३३	सून्माद	३५८	२३	स्फार	३७०	६३	हासिक	७८	१९
सिंह	४०	२७	सूप	४१२	९१	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हाहस्	२२	५३
सिंहान	३३४	९८	सूरण	१८१	१५७	स्फोटनी	३४९	३३	हिङ्गुल	४५६	२०
सिकता	४०९	११	सूरिन्	२५२	६	स्फ्य	२५७	२४	हिमक	१७६	१४३
सिकतिल	४०९	११	सूर्प	{ ३१०	२६	स्मरण	८१	२९	हिमद्युति	३४	१३
सिचय	२४२	११५	सृक्	{ ३३१	८९	स्याल	२९३	३२	हिरण्य	११२	६
सितशिव	३१६	४२	सृक्	२३४	९१	स्यूति	३८३	१०१	हिरण्यवाह	११२	३४
सिताभ	२४७	१३०	सृक्	२३४	९१	स्योन	{ १४७	५७	हिलमोना	१०५	३४
सिद्धार्थ	८	१५	सृक्	२३४	९१	सुवा	{ ३१०	२६	हिलमोना	१८२	१५८
सिध्मन्	२१९	५३	सृक्	२३४	९१	सू	१५७	८३	ही	४१३	२५७
सिध्मला	४५२	६१	सृक्	२२५	६७	स्रोतस्विनी	४५०	२	हीर	१५	३३
सिध्मली	२१९	५३	सृष्ट	४०३	३९	खभ्र	१०४	३०	हीरा	{ ११७	२६
सिरा	२२४	६५	सेव	३८७	५	खरभङ्ग	८७	२	हुड	७४	५२
सिहुण्ड	१६४	१०५	सेव्य	१८४	१६४	खरित	७७	१६	हुड	२२	५२
सिह्मकी	१७०	१२४	सैकत	११४	११	खरुस्	६५	४	हुणिया	३९५	३३
सीकर	३३	११	सैल्या	१०५	३४	खणाख्य	२०	४७	हुणीया	३९५	३३
सीर	१८८	४	सैरिन्ध्री	{ ७२	४	खवासिनी	१५०	६५	हेठ	२९९	१०८
सुकुमार	१६७	११३	सैरिभ	{ २०९	१८	खादूद	२०६	९	हेमन्	४९	१८
सुखा	५२	२५	सैरेय	४	६	खाद्वम्ल	९३	२	हेमपुष्प	१५०	६३
सुगन्ध	३३६	१०२	सैरेयक	१५४	७५	खार	१५०	६४	हेमपुष्पी	१५५	९१
सुगन्धक	३३६	१०२	सोदर	१५४	७५	खाशा	१९१	१४	हाद	३३	९
सुजागर	१७९	१५१	सोन्माद	२१३	३४	खेद	१६४	१०८	हाद	१७०	१२४
सुता	४०७	२८	सोमन्	३५८	२३	ह.	७७	१६	हादिनी	१०४	३०
सुदामन्	३३	९	सोमा	३४	१४	ह	१७	३८			

इत्यमरटीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।

५३

१

